

ЯКІВ КАЧУРА

УСЬОЩЕ ВИЖАЄ В УКРАЇНІ

ЯКІВ
КАМУРА

ВИБРАНІ
ТВОРИ

ЯКІВ КАЧУРА

ВИБРАНІ ТВОРИ

В ДВОХ
ТОМАХ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1958

ЯКІВ КАЧУРА

ВИБОР КЕЇ ТА ВЕРИ

ТОМ
ДРУГИЙ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1958

ОЛЬГА

РОМАН

10/VIII—28 р.

Привіт вам, Ольго!

Пишу по довгій перерві. Та не поспішайте з прису-дом. Збагніть причину, що примусила мовчати, і поласкавішайте. Задумав повість. Актуальна тема. Півроку виношував сюжет. Ви, певно, догадалися? До вашого прекрасного життя я домішаю пляшку канцелярського чорнила... може, я забув деталі. Може, дещо буде не до речі, й через те ви перший критик мій, якому дозволяю перейти через поріг моєї творчої лабораторії. Всі ваші додатки, зауваження... Пробачте, хтось до мене? Так і є. Розгониста хода стихії — новеліста Гавриша... Моліться за мене, Ольго! Цей не випустить, аж поки не програю півсотні шашкових партій... Продовжую по тригодинній грі. Хвала творцеві — витримав. Гавриш обмежився шістьма десятками блискучих перемог і двадцятьма моїми цигарками. (Цікава індивідуальна риса: на посаді, межи товариством, скрізь він — принципово — не вживає своїх цигарок. Критика, цілком приєднуюся, справедливо б'є його якнайлютіше). Моя Віра жак не любить шашок: вони раз у раз призводять нас до зайвих суперечок. Як свого ворога, я сам їх не люблю, але... горбатого могила виправить. Даруйте своєму Соколові, що колись мав гострий зір, а тепер перевівся на балакучого повістяра.

Повість надсилаю вам на розгляд...

С о к і л

Ворота в Коваля Андрія щедро одчинені, нарозпір. На подвір'ї вогнище, обкладене говдастими баняками, куриться. Лиснучий жар переливається, й дві бабки-кухарки ополониками шумовиння з баняків збирають.

Бо така оказія раз на віку!

Бо раз дитина родиться...

А в Коваля Андрія донька-одиначка народилася... Тому й хрестини такі гоїні. Сам Коваль бігав залисиний, усього доглядав.

— А ви, бабня, мені вважайте. Щоб не кліпав я перед кумами. Щоб усього було вдосталь. Батюшка щоб рачки лізли з хати. Нехай знає рід увесь, що в Коваля Андрія народилася наслідниця, стокрот!

Бабня ввихалася — Андрієві годила. Сестри жінчині вже п'яту піч дарунків випікали. Наймит Мудраків ще з вечора до міста по горілку та дорогі вина покотив. Бо гості в Коваля не прості. Куми з панства походять: і батюшка, і вчитель... а Мудрак Семен свій банок має в волості.

— Коваль Андрій бував межи людьми й знає, кому яка честь, стокрот!

На вулиці, коло воріт, сходилися сусіди — зазирали на подвір'я.

— З родом хоче порівнятися...

— А хоч на крижмо скинуться йому тоті багатирі?

— Може, за горілку та вино повернуть,— теребили зуби.— З родом Андрія складна справа. О, він часом як згадає...

Багатирка Хима довго забивала баки парубкам, крутила ними. Не хазяйський син не смів ступити на поріг — старий Майдан мав круту вдачу.

— А ти, батьків сину, кішці хвоста зав'язав, що вже прийшов до дівки? — І Хима випускала парубка надвір:— Іди, мій соколе,— сміялася. Ніхто не смів Химі вимазати воріт. Бо Майдан — сила. На його плантаціях щороку заробляла половина Ковалівки. А восени його валки з буряками були такі ж довгі, як і в пана графа Давидовського. На передній хурі їхав сам Майдан. І коли хурщики виймали їсти свіжу булку з ковбасою — Майдан мав для того чорний хліб і дрібку цукру. З цукром він з'їдав свій чималий окраєць, запивав водою, і...

ніхто не чув, щоб він хоч раз коли поскаржився на своє здоров'я. Острішкувати брови ніколи й ні до кого не розгладжувалися. Усіх своїх старших доньок Майдан віддав за порядних хазяїв, сільських багатирів, але зятям не дав нічого. Вони так само, як і він, мусили їздити на хурах на чолі численних Майданових валок, їсти чорний хліб з дрібкою цукру й тільки коли-не-коли спиртніший міг закрастися, купити бублика і нишком, ідучи за хурою, ковтнути.

Хима — наймолодша Майданова донька.

Серед того гамузу (так звав Майдан усіх, що залилися до Хими) Андрій Коваль посідав чільне місце. Поштові чиновники, телеграфісти, та й приїжджі сватачі... Ніхто не міг так заспівати, як Андрій. Ніхто не міг жартома знести до засіків три хури пашні — по два мішки ніхто не міг на плечі взяти. Інколи старий дивився, як легко, немов ляльки, плигають в Андрійових руках важкі, налиті зерном лантухи, і вуса йому нащурювалися. Усі його зяті такі занензані і слабосилі: кожен з них сопів під звичайнісіньким, стандартизованим мішком картоплі.

— Зятя доброго хтось матиме.

— А чо'? Візьміть собі, — набилював Андрій.

— Хе-хе, — старий не гнівався. З Андрія добрий приказчик на буряках. Майдан завжди давав йому найбільшу партію людей. Зяті дивились на вихватка вовком: раз у раз так випадало, що жінки їхні і Хима були в нього під доглядом. Бо Андрій нікому не спускав. Сталося раз так, що Хима на своїх рядках забула кубло бур'яну. Він, не довго думаючи, завернув її.

— Це, Химо, не робота.

— А тобі яке до цього діло? Мого батька буряки...

— Вернися й виполи бур'ян.

— Не хочу.

— Тоді на тобі один рядок, бо ти два не годна гнати... — і дав Химі один рядок, на сміх усім заробітчанам, мов неповнолітній. Заплакала Хима — до батька. Прийшов старий, глянув на роботу, штурхнув палицею між рядками.

— Запиши їй один злот, — сказав і пішов геть. А Хима, плачучи, гнала один рядок до вечора.

«Само щастя Майданові в руки йде», гадали люди.

«Це буде такий зятьок, така, даруйте, цяця, що й

старого не клади», казали. Майданівна вогкими очима задивлялася на міцно скраяну Андрійову поставу, і... не диво, коли восени, що особливо зародила буряками, Хима приймала сватів. Андрій прийшов по слово. Так старий Майдан ніколи не сміявся.

— А ти знаєш, парубче, що моя дочка не їздить на ярмарок парою? Їй треба четверо стаєнних коней...

— Знаю.

— Ну, то йди. Заробиш, а тоді — побачимо.

— Більше нічого, тату?

— Все. Виходь узавтра переважувати мірниці.

Андрій пішов. Гарбуз від Майдана його не запечалив. Навпаки: по сватанні Андрій якнайретельніше скидав мішки, доглядав мірниць і робив за двох, веселий, безтурботний, доти — доки не прийшов сам, без сватів, і певно заявив:

— Тепер, тату, Хима вже поїде парою...

Майдан покликав Химу:

— Правда?

Хима плакала. Ніхто не смів зганьбити роду Майданового. Весілля Химине було на диво гойне. Наймолодшу доньку Майдан віддавав на люди. Вона взяла з собою посагу рівно стільки, скільки могла довести Андрійова пара коней. Ковалівські цокотухи запевняли, що Майдан робив весілля із хрестинами та що посаг той він давав на крижмо. Вони помилилися. Хима справді по весіллі перехворіла на стороні, в лікарні, та онуки Майданові не привезла. Андрій по-колишньому носив мішки, доглядав тесьових плантацій, працював на себе незалежно. Хима ходила на буряки. Нічого не змінилося. Старші зяті іноді бувало пошепчуться, та й то... Майдан не любив шепотів. Ніхто не бачив, щоб старий хоч раз коли зайшов на доччине подвір'я.

Один раз, що нічліжани-хлопчаки почули його голос — з зятем розмовляв коло воріт.

«За тиждень до свого нещастя», переповідала Хима. Довго ковалівський дідич намагався узяти під себе Майданові добра: клітку щонайкращої землі з ліском — зубами за неї вчепився, — бо розколювала ця земля йому маетки. Рік улещував за добрі гроші, але не такий Майдан.

«Моє мужицьке, ваше панське: можуть покусатися», кпив з дідича. Ображений магнат запам'ятав це. Неспо-

дівано до Майдана приїхав становий, списав усе, що було в хаті й на подвір'ї, а старому підписатися на тім звелів.

Тоді Майдан востаннє посміхнувся, ліг, і через тиждень зяті винесли його на цвинтар.

Земля з ліском відійшла до діди́ча. Рештками ділилися старші зяті. Один молодший зять не доправлявся пайки.

— Хай багачі давляться, стокрот!

У нього міцні руки і волові жили. Андрійове господарство з року в рік міцнішало. Прикуплена земля давала йому право стати поруч з родом, та старий Майданів дух ще зволікав цю справу. Ще старші зяті обходили молодшого. Ще басували. Треба було якоїсь okazji, щоб через неї рід докупи пов'язався.

П'ять років не мав Коваль Андрій дитини, Хима ялова ходила, а тепер у нього є наступниця.

— Стокрот, глядіть мені, баби!— У Коваля okazія. Увечері зійдеться рід увесь. А батюшці за те, що має ввечері хрестити — п'ять карбованців... Гроші! Тридцять душ отець Павло купає, а тут за одне дитя.

— Це на живіт його візьме, — так міркували коло вогнища. Хрестини мали бути щедрі й гойні.

— Нехай знають багачі, що в бідного гуляли, чи не так я кажу, тітко?

— А то ж як? — годила куховарка, і від того яснолю Андрійове обличчя, мов купчак навесні, розпускалося.

— Хай знають!

А хрещениця лежала коло матері. Байдужими очима споглядала весь той рейвах, що творився тут заради неї. Зміст його для неї темний. Ба навіть своє ім'я — вона його не знала. Зорила по хаті: якісь чудернацькі постаті мигтіли їй перед очима, бігали, кричали — біль і неприємність. Підійшло страшне вусате страховисько, нагнулося, бородате, трохи що не до очей і витріщило білі ікла.

— Не спиш, дочко? Га, стокрот!

Ольга здригнулася: навіть ці острішкуваті брови, колючі вуса, борода нечесана, мов віхоть, і тупий, великий ніж під боком, що муляє до нестями, — що їм треба?

Дитя одвернулося й, безсиле щось собі зарадити, заплакало.

— Диви, яка дзигорна! На батька сердиться, — привідала тітка Мотрона.

— Сьогодні у хрест тебе введемо, дочко,— невгавало страховисько-батько.

— А введемо! А там, бог дасть, виростеш, то й заміж відамо, аякже!

Ольга прислухалася до цих їй не відомих слів: ловила ротом їхній зміст, зіпрілий і гіркий, як несполіскана пелюшка. Ні, вона не хоче ні хрестин, ні заміж. Хоча б вийняли з-під боків тупий ніж, що муляє, мов рашпілем дере маленьке, ніжне тіло. Вона ще дужче заплакала: хто вигадав життя, таке безсиле, непривабне...

— Йдіть, бо ще наврочите мені дитину,— заступилася за неї мати. Вдоволений батько відійшов. Пішла й тітка Мотрона глянути до печі: чи присмагли калачі.

Ольга стихла. Чи ж отак усе життя одним плачем їй доведеться поборювати насильство? Маленьке тільки напружувалося до знемоги — хоче виправитися,— та ба. Міцні повивачі тримали цупко, і... Ольга знесилено склепила очі.

Надворі іржали коні. З міста три барилки, по три віді в кожній, привезли.

— Стократ, інший на весілля того не придбає!—Така хвальба до вподоби родові. Що було — те минулося. Вершили гору полотна додільного. Росла з вузликів велика кадка ярої пшениці. Куми зносили хрещениці.

— Аби їй було з чого розживатися.

— Аби, нехай росте велика, помножила собі з того добре віно.

— Та й до роду щоб козачка признавалася.

Увечері хата кишіла родом. Ольга невиразно відчувала нову неприємність. Із свого малого досвіду вона вже знала: де збираються разом, докупи, стільки галасливих постатей, там треба сподіватися якогось лиха.

Її розповіли: купатися — це добре. Хоч і ллеться в рот противне літепло, зате можна приємно витягнутися, спочити від повивача. Маленькі одубілі ручки простяглися з наміром побавитися трохи, але... Що це? Тітка цапнула їй в свої шорсткі долоні й кинула (з одного маху) на нове, холодне жрижмо. Ольга зойкнула: треба пручатися. Самозахист надавав їй сили. Відчувала, що над нею хочуть учинити щось гидке, брутальне...

— Ти, батькова дочко, не вигадуй. Всіх нас до хреста носили: від закону не втечеш, як і від долі...

Ольга не давалася. Проте її вгорнули в нове крижмо. Ніж, що муляв їй під боком, упав гострим лезом до рога.

«Січемо тебе ножем, абись ішов з нашої хати геть: на води, на ліси, на піски», виганяли непотрібного родимчика*.

Понесли до «христу». Старенька церква — тоскно блимали свічки. Отець Павло нашвидкуруч харамаркав над водою.

Маленьке серце билосся: от-от розірветься з одчаю. А кругом страшні, суворі, невмолимі люди. Що вони чинитимуть над нею? Ольга з острахом водила очима по церкві — роздивлялася. Нема рятунку. Гурт кумів із свічками в руках стояв круг неї...

Надія на тітку Мотрону? Вона міцно тримала хрещеницю, немовби захищала. Але й ця надія не справдилася. Волохате страховисько вивело кілька страшних, достотно, як виводять людожери, звуків і наблизилось до тітки.

Ольга здушено заплакала. Охляв повивач. Підстрижена клинцем борода повисла над обличчям. Жах запинав очі.

Холодні, кошаві пальці, гейби пазурі хижого птаха, люто вп'ялися у груди. Ольга чула, що її несуть униз: що крок, то нижче... нижче... Уже відчувалася вільгість безодні... По-підземному гугнявив слизький голос: «...Вихрещується раба божа Ольга.. Во ім'я отця... амінь!»

Холодна, майже льодова вода зімкнулася над головою. Забивало дух — не вільно дихати... Одразу посиніло тіло, скоцюрилося — взяло на корчі. А страховисько — отець Павло — раз по разові проказувало: «...сина, амінь. І святого духа...»

Ольга ледве спромоглася крикнути, та зараз же й заллялася. Опам'яталася на крижмі, в крузі воскових свічок. Гугнявив, доспівував свого дячок. Застиглі в непорушних позах, майже кам'яні обличчя — у них не знайти ні милості, ні співчуття. Ольга зрозуміла це і... здалася.

Вона довго ще лежала й мерзла в пліснявих стінах холодної, мов льох, жакної церкви. Потім чула, як її

* Родимчик — спадщина поганських часів. Доки дитина нехрещена, він править за православного ангела-охоронця. (На Поділлі). (Прим. автора).

передавали з рук у руки — вповивали. Танцювало все перед очима. Їхала, від тіла геть десь відривалася оту-маніла голова...

І тільки клинцем борода навіки позначилася в свідомості — огидний спогад про хрестини й волохатого отця Павла.

Удома. Задубіла, синя, вигривалася хрещениця під матерніми теплими грудьми. Задуха закладала очі. Та й без цього несила дивитися на хату: там за довгими столами сиділи безжальні, з тупими, п'яними обличчями куми. Увесь Андрійв рід зібрався.

Гості гоїно випивали — на хвалу Андрійовій хрещениці, — столи вгиналися під стравами, від тих напоїв, що їх викохало місто. Сам господар за столами наглядав:

— Гості наші дорогі, чого-сьте запишалися! П'ять літ Коваль Андрій не мав дитини...

— А тепер є!

— Пийте за мою наступницю!

І гості здіймали д'горі чарки. Старша кума плескала на стелю, а за нею хата вся хвалою розлягалася:

...Бодай же наш Коваль здоров був,
здоров був,
Що дитину роздобув, роздобув,
І у руки не хухав, не хухав,
Молоточком не стукав, не стукав...

— Стокрот, і в Ковалю тепер як у людей!

Отець Павло після тринадцятої (на честь сина божого й апостолів) непевними руками наливав на честь «княгині Ольги».

— За мою дитину, батюшко, ще випийте! — припрошував Андрій. — Щоб разом дочекали її заміж видати...

— Нехай справдиться реченное, — хилив отць Павло.

— Щоб наука їй на добро йшла, — примочував учитель-дяк.

— Моя дочка, батюшко, не буде мужичкою, о ні! — вихвалявся щедрий батько. — Вона в мене буде панею, стокрот! Я в тому голова.

— На висшій курси нужно, — міркував учитель. — Ось як вона виросте, я сам візьму її в науку.

Гуляли чарки. Отець Павло не витримав. Устав з-за столу, зловив за пазуху тітку Мотрону — гості їм приплескували, за попом приповідаючи:

...Гоцюпочки, прицюпочки —
Зніс нас господь докупочки.
Щоб не ми та не ви,
То б ми тут не були...

Важко гупали попові чоботи: обцасами землю, червоною глиною підведена, розорювали.

...Гоп-гоп, гоп-па,
Нема грошей у попа,
А в попаді грошки є,
Та й попові не дає...

— Іха-ха! — гуляв отець Павло, а з ним увесь Ковалів рід досхочу веселився.

Ольга раз у раз благально скрикувала. Клином борода лізла ув очі. Заповзала в рот і тяжко важила на груди.

Опівнічні примари метушилися по хаті. У руках тримали воскові свічки. А вона — Ольга — синя вся на крижмові лежала...

«...Вихрещується раба божа Ольга...» прошивало вуха.

«Наврочили дитину», міркувала заклопотано ще й свого хреста додавала породілля Хима.

Ніч прогуляв рід. Ніхто не йшов додому. Бо така гульня розходиться тільки уранці.

Уранці за ворітьми вулицею розлягалася тітчина Мотронина прощальна пісня:

Піп жону продає —
Ніхто грошей не дає...

і захватний голос щасливого батька:

— Дужче, батюшко! Гуляйте гості, в Коваля Андрія народилася наступниця, стокрот!

Юрію Максимовичу!

Прочитала перший розділ вашої нової повісті і мушу вам признатися — боюся. Я не знаю, як реагувати? Чи не забагато життєвої правди? Довелося довго міркувати

перед тим, як написати вам цього листа. Місяць він стояв перед очима і... Не ображайтеся — вам пощастило, перо ваше раз у раз гострішає.

Я не про це. Мене цікавить ось що: чи зумієте ви до кінця бути правдивим в своїй повісті? Чи не зрадить мужність? Бо ж, між нами кажучи,— якщо ви послідовний до кінця,— ця повість викриває дешицю того, що для нас обох небажано і що ви протягом років так старанно заховуєте від чужого ока... Поміркуйте.

А тимчасом я вам розповім один, дуже цікавий, на мою думку, літературний епізод.

Ви знаєте, що наше місто Рижє, як усі малі й великі осередки нашої республіки, буває літературним життєм. Нещодавно ми вітали нашого улюбленого друга «лівого письменника» В. Вагена.

Для вас, киян,— людей культурного Донбасу — ця подія майже непомітне явище. Але для нас, рижан,— це вже етап.

Усі місцеві сили, так чи так причетні до літератури, тотувалися. То більше, товариш Ваген, як це потім виявилось, прибув до нас не випадково.

Виступ Вагена,— а це розпалювало пристрасті. Поети переписували вірші. Белетристи чикрижили свої твори, а закруглюючи, ще дописували цілі розділи. Всі критики місцеві і політосвітники захекано гайсали, перепитували усіх родичів:

— Нема?

— Нема!

Шукали п'ятий том «Критичних нарисів» С. Неосудного, що є, як вам відомо, перший ерудит у нашій молодій республіці.

Шкроби і профшкільниці нападом захопили рижівську книгарню ДВОУ і вельми познушалися із бідолахи-продавця, гадаючи добути в нього будь-що з гостевої біографії. Усе крутилося, немов у казані кипіло.

Даруйте на мої нездержності. Цей епізод був би неповний, якби я не розповіла вам про один факт, що спричинився до широкої обізнаності мас із нашим другом. Ваген завітав до нашого сільбуду. Досвідченим оком, в один черк, оглянув він нашу літературу, в тім числі й художню прозу і... всміхнувся. Не знати, що затьмарило йому ясне чоло — це факт доконаний. Наш гість шукав когось турботними очима. Оддалік сиділи, мирно роз-

мовляючи, кількоро душ селян. Письменник підійшов до них.

— Я Ваген. Чули про такого?

Дядьки презирнулися.

— Не чули... Або що? — відповіли в один голос.

— Так-таки й нічого?

— Ні, хвалити бога, нічогісінько.— Селяни дремували геть.

За півгодини усе місто переповідало про зворушливу письменникову зустріч з масами.

Одверто, я сама була схвильована. (До нас так рідко заглядають справжні носії культури). Згадувала молоді талановиті імена, оригінальні твори, а між ними й вашу розпачату, Юро, «Ольгу»... Досить того, що я захопилася, за прикладом багатьох інших, і авансом відчувала насолоду того, що побуду на вечірці, в товаристві справжнього митця. «Епізод з селянами — незначна помилка», гадала я.

Вечір. До сільбудівської зали збіглися мох і трава. Навіть голова райкомгоспу — на диво раціоналістична людина, бідолаха недавно захворів на нариси про свою діяльність, — і той прийшов. Це я пишу для того, щоб ви зрозуміли, як провінція жадає справжнього живого слова.

Першим виступив місцевий наш поет Вишневий. Тема його вірша — реабілітація нової жінки — звучала лірично, мило:

...Дорога Ганнусю —
Мого серця біль,
Сміливо й надійно
Виступай на бій.
Ти моя кохана —
Зорі золоті.
Серце мое — рана,
І кругом огні.
Люба, ти не та вже.
Вже не той і я...
Спалахнули тавра —
Погасла зоря...

За ним виступив місцевий критик наш, Головня. Зал нашорошився — у носах засвербів бій.

Поет стояв блідий, схвильований — переживав свої ліричні образи. Водив очима за понурим критиком, а

той ходив убійними, розміреними кроками уздовж естради.

« — Тут шойно виступив поет Вишневий, — почав свою розвідку критик Головня. — І якщо розглянути цей його твір з нашої точки зору, то дозвольте запитати вас...

Яка Ганнуся виступає тут на бій?

Її походження? Чому це автор не ставить крапок над «і»?

На мою думку, героїня вірша, безперечно, є міщанський тип, що гальмує розвиток нашого міста. Це перше.

Друге, у поета є на серці «рана»... Яка рана, я питаю вас, може бути на серці? Поет тужить за минулим. Йому не подобається дійсність...

...Люба, ти не та вже.
Вже не той і я...

Зрозуміло: автор, героїня вірша — обоє «не ті». Я режую: вірш товариша Вишневого шкідливий. Я скінчив».

Поет Вишневий приголомшено кліпав очима. Аудиторія ехидно посміхалася. Прихильники Вишневого стиха покашлювали. Критик переможно сів на місце. Здавалося, ніщо вже не врятує бідного поета. Так гадала я, але... Бачу, підводиться поет Вишневий. Просить слова. Голос йому тремтить, немов натягнена струна.

« — Я, товариство, хочу дати вам фактичну довідку. Тут виступав критик Головня... з приводу мого зачитаного вірша. Перше, щодо героїні... Якщо ставитись одверто, то... критик Головня мусить знати: вона має комсомольського квитка і цього року перейде до партії. Адже Головня рік до неї залицявся, і я не винен, що вона... (У залі шум. Поет Вишневий підіймає голос).

Я рішуче протестую проти критики Головні! В залі, очевидно, є товариші, що добре знають, як я ставлюся до всіх завдань радвлادي.

Головня має зуб на мене — факт — за те, що восени я викрив фінінспекторові махінації його татуся, кустаря-одинака, який ганебно затаїв перед державою свої прибутки і... Загалом, на мою думку, Головні не місце серед пролетарських критиків!» (Прихильники Головні кинулися на естраду. Вишневому загрожувала небезпека).

— Його батько теж не заплатив податку!

— Затаїв півдесятини й на живу корову акта склав, щоб не платити страхування!

Мирна публіка стала висотуватися з приміщення.

Тоді взяв слово Ваген. Треба було чути, Юро, як він промовляв.

— Ворог сіе межі нами розбрат,— запевняв тов. Ваген,— але ми зуміємо дати йому достатню відсіч. Годі слів і зайвих нарікань. Міщанство чигає на нас з усіх кутків. О, воно чудово знає, який то великий козир в їх досвідчених руках — кохання.

Через кого, я питаю вас, трапляються у нас розтрати? Через жінок.

Через кого стійкий, витриманий комсомолец у попа вінчається? Через жінок.

Різні аморальні вчинки і судові справи, що іноді таврують наш радянський апарат,— через кого оце все? Через жінок, страшно, міщанську зброю...»

На прощання друг наш зачитав своє оповідання «У тенетах класового ворога». Сюжет: жінка своєю красою обплутала всю верхівку окружних робітників і тим призвела їх до згуби класового почуття. Чудова ілюстрація до попередньої промови. Під оплески зійшов тов. Ваген з нашої естради.

А тепер про вашу повість — напишіть. Подайте саму правду. Не оздоблюйте її прикрасами. Життя жорстоке, Юро. Боротьба на кожному кроці.

Жити! Жити! За це гасло всі чіпляються: і вороги, і друзі. Будьте мужні, будьте соколом, як і колись...

Бувайте. В а ш а О л ь г а.

Р. С. Обов'язково надішліть наступний розділ повісті — чекаю. О.

.....

12/X—28 р.

Десь там, за стінами моєї «кухні», клекотить, бушує темп...

...Залізо б'ють і гнуть прекрасну мідь
В горбатих м'язах руки чоловіка...

(М. Бажан)

А я така затрушена, маленька «сіль землі».

«Подайте саму правду. Будьте соколом, як і колись». Свята наївність. Крила обважніли, дорога Оль-Оль. А правда — річ відносна. Правда — це хвилиний настрій, що на кожному кроці робить нам ведмежі послуги. Властивість, без якої можна обійтись. «Сама правда» — псує нерви. Хоч би й зараз: поруч з моїм «кабінетом», за переділкою, кухня — шиплять примуси. Я мушу наслухати їхніх голосів: один з них — примус критика, другий — поета-белетриста. Вони точна копія своїх господарів — дразливо, набурмосено гарчать один на одного. Сьогодні неприємний день. Там Віра, у вітальні, тлумить непокірного Славка.

«А щоб ти тріс йому!..» Та я не вийду. Вийти — значить остаточно зіпсувати собі настрій, вилаятися, перемкнутись на родинні справи. А втім, Віра вже сама до мене йде, схвильована, червона.

— Цей хлопчисько зажене мене на той світ! Ти побачиш, я колись не витерплю і... роздеру йому пашеку аж до вух! Нехай тоді беруть мене до бупру...

— Віро!

— «Віро, Віро», добре тобі: зачинився, а я мушу надолужувати нервами... Твій критик теж худібка — ніколи не має свого хліба... Що я йому, хатня робітниця, бігати по хліб? «Позичте» — добрі мені позички, щодня.

— Не позичай.

— А він тоді в рецензії напише, що тобі бракує хисту і культури...

— Віро, це ж мішанство!

— Ну, звичайно, я мішанка! Можу поступитись місцем тій, твій натхненній музі... Ти чого підслухуєш, щеня?—і Віра люто шарпає за плечі необачного Славка. Виштовхує за двері: з фуком, грюкотом, демонстративно одягається — на цілий день. Пішли. Вдавився один примус... Другий...

Привіт тобі! Мій добрий геній, ангел тиші, прилетів... Тепер до праці...

РОМАНТИЧНІ МРІІ

Хима, мати Ольжина, вважала свої приписи за непоручні: «Так мене навчили й так свою дитину вчу: аби вміла шанувати всіх людей і бога...»

Третій рік — а Ольга вже здіймала руку і «мяця» — хрестилася. Для Хими це була найбільша втіха.

— Розумну дитинку, Химо, маєте,— заздрили їй молодиці.

— Зростемо, на курса, дочко, подамося,— вдоволено проказував щасливий батько й брав на руки Ольгу, щоб погратися з своєю одиначкою, полоскотати її трохи. Молодиці проти курсів.

— Он Данило Левків віддав свого, вивчив, а воно тепер батьків і бога відцуралося...

— Та ще й стражники приходили ловити, бо якісь там проклинації, кажуть, пускає — клопіт!

Андрій Коваль напускав брови. З богом у нього тісні стосунки. Те, що парубком там трохи дозволяв собі, це дурощі. Тепер він батько.

— Я такого сина: став на одну ногу, а за другу взяв би й розділив надвое... Бозі треба слухатися, дочко!

Дівча весело всміхалося: чи то з батькової мови, чи то з «бозі», що точнісінько скидалася на Лейбиного цапа. На четвертий рік Ольгу навчили молитов — вона молилася. Цікаво вимовляти безліч чужих, незрозумілих слів. А те, що мати врочисто проказувала їх, породжувало неясний солодкий острах. Грізний Саваоф хмурніше морщив брови, коли Ольга в молитовному екстазі лепетала: «Дай нам, бозю, папи: мамі, татові, мені...»

Відколи вона спитала «звідки я взялася, мамо» і почувла таємне «оцей сивий бог нам дав тебе, дитинко», — відтоді дівча ще більше стало поважати «сивого».

«Значить, він може й назад її забрати? Може відібрати татка, маму?» При цій думці Ользі холонуло в грудях. Вона потай обурювалася на бога, але острах перед його силою змушував до покори. Цей товстий, побабчений дідок, якщо його розгнівати, може накоїти багато лиха.

«Бозя все може зробити», таємно застерігала мати. Якось раз «сивий» підглянув, що Ольга взяла ножа й хотіла трішки застругати мамі припічка. Йому це не подобалося: терпкий біль сіпнув за серце й тоді з пальчика пішла червона кров.

«Це бозя врізала», наказувала мати.

«Бозя»? Ольга зрозуміла, що тепер усе треба робити обережніше. Більше не показувала «бозі», що бере у руки. Пантрувалася. Коли ж їй випадало щось робити—

приємне для себе, а невивідне для «бозі»,— то вдала, що співає, але робить те, що їй дозволено, тимчасом констатує свою приховану цікавість.

Рік по рокові, в своїх стосунках з богом, Ольга набувала справжнього артизму витончених хитрощів. У поважних справах вона йшла, мов справжня жінка, на головокрутні комбінації, геть аж до заличання з «сивим». Так велося— доки не пішла до школи. За три роки школа перекраєла геть-чисто все. Поширився цікавий світ незнаних таємниць... Бог менше став займати місця в заклопотаній, забитій «таблицею множення», дозрілій голові. Тепер Ольга вміла читати.

«Святі отці» і «преподобні матері» в шкільній бібліотеці стали зрозуміліші і ближчі їй за неприступного, оточеного громом-блискавицями, сивого Саваофа. Дочка залюбки читала матері уривки з їхнього, насиченого фантастичними пригодами, життя. Вона мріяла бути такою, як вони. Найбільше їй хотілося бути черницею...

Молода, небесної краси черниця у пустелі десь замолює свої гріхи. З неї щонаочі глузують чорні демони. Вони з'являються їй чарівними юнаками, та ба. Роги викривають їх походження. Черниця Ольга не приймає коштовних самоцвітів-смарагдів, змочених в сльозах людського горя... Тоді з'являються до неї справжні ангели. Найстаріший херувим жене, мечем рубає демонів— ті розбігаються, а її, Ольгу, ангели беруть на небо. Там вона обирає з-поміж ангелів найкращого і віддається...

— Що? Дурна? А чому, мамо? Всі ж дівчата віддаються...

— Не п'ятакка казна-що!— гримала мати, дочку навчаючи.— З черницями такого не буває...

Ольга дулася. Ова, з черницями може й не бути, але з нею— і чому це їй забороняється віддатися, за кого вона схоче...

— А як я за парубка не хочу?

— Ти сміття ще!— сердилася Хима, а ехидна думка їй нашіптувала: «Вже тринадцятий годочок з літа йде, не встережеш, як пробіжить п'ять років, а там— дівка...»

Ображена Ольга замовкала, бо що мати тямить. З ангелом їй, Ользі, можна полетіти, де завгодно. Побачити силу цікавих речей. Он татко недалеко взяв її

до бідного містечка — й то: там не такі будинки, як у Ковалівці, люди одягаються не так, не така мова... А що ж то, якби добитися до Києва?

Від цих думок Ользі крутилася голова і терпло тіло. «Ні за кого більше, як за ангела», сказала собі твердо. А для цього треба вчашати до церкви.

Отець Павло ласкаво потурав своїй хрещениці.

«Прийдіте поклонімося», дзвенів тоненький голосок. Це Ольга читала на криласі. І батько, що стояв коло «предела», здіймав руку, разом з усіма людьми хрестився, шанобливо на свою дитину озираючись. Тоді в Ользі прокидалася владушна сила. Одне слово — й ця покірна жива каша низько схилиться... Хіба що один дяк? Цей жмикрут зовсім забував, що він тут перед богом, і робив неприпустимі вчинки. По-перше, він ніколи рівно не стояв, а вигинався на криласі, ніби п'яний дядько на шинквасі. Друге, одчайдушно скорочував молитви. І третє, з молитвами на устах пророблював силу-силенну різних комерційних справ, причому немилосердно обмахлячував старих бабусь на грошах. Усе це непокоїло і турбувало Ольгу. Якось раз вона наважилася натякнути про це батюшці, а той тільки всміхнувся.

«Читай, що наказують, козачко, а розумувати тобі рано ще», порадив їй. Скорилася, та це не вадило їй підглядати. Вона краще за дяка спостерігала, як отець Павло махав рукою з вітваря, мовляв: «Хутчій кінчай там, шостий час». А коли в дядька Ілька було весілля, дяк дістав письмове повідомлення:

«Харамаркай швидше. Молода на обід просить».

Ользі залишалося хіба що співчувати богові. Раз піп і дяк його обдурюють, це означає: май трохи проникливості й можна убезпечитися від гріха. Та час спливав. За склом пишалося свідоцтво, що його видала парафіяльна школа. Ольга вчашала на колодки і, здається, готувалася піти протоптаною стежкою. Вона ж бо порядних батьків дівчина.

«Тринадцять на спаса минуло», гордо величалась мати, потай комбінуючи собі різні проекти. А втім, мати в таких справах мало важить. Голова в цьому господар—батько.

— Щоб мені відтепер різне сміття до хати лазило, обчовгувало стіни та лавки, стокрот йому! Не був би я Андрій Коваль. На курса, дочко, треба подаватися...

— То краще у черниці,— просилася Ольга.

— Овва, спасатися в монастирі, то треба мати добрі телеса,— напучував дівча старий Матвій, сусід і Ольжин приятель.— Це не вдома: наїлася хліба з салом, прохара маркала отченаша, та й спати... Там, голубонько, треба пососкати, доки доскочиш тої рясни, на старих черниць треба робити тяжко. А ти ж бач яка: дай тобі щигля — і покотишся. Не доростеш до тої шапки, тільки бога насмішиш...

— На курса треба,— затався в одне Андрій.

— Авжеж, на курса,— потрапляв йому Матвій.— Можна вивчитись на матушку... На курса, дочко, подавайся — й квит.

Так вирішалася Ольжина доля. Якось раз увечері Коваль пішов на раду до попа. Довго міркували. Якби хлопець — справа ясна: можна притулити десь у ремісничій школі, щоб на майстра науцався...

— Сільським дітям висока наука не потрібна,— повчав Ковалья отець Павло. Коваль і сам це добре розумів, але...

— Хочу, батюшко, свою дитину в люди вивести, стокрот.

— Гляди, Андрію, мужикам наука не панить,— застерігав добрячий піп, а все ж уволити Андрійове прохання обіцяв.

«Ваше преподобіє, вельмишановний отче Никоне,— писав колишній друг бурсак Павло до свого приятеля благочинного.— Маю невеличке до тебе прохання. Якщо можеш там, пропхай, будь ласка, до гімназії мою парафіянку. Батько вельми розумний мужик, сторицею воздасть тобі... Як поживає матушка Анюта? Кланяйся їй від моєї Афанасії. Приїжджайте обое на храм: вшануємо святу Варвару, нашу Ковалівську патронесу. Річничок — повне барильце — є, чекає.

Твій смиренний і є р е й П а в л о».

— На, дасиш це благочинному,— давав листа.— Та не забудь, як повезеш до школи, матушці якесь там поросятко.

— Не журіться! — Андрій Коваль добре знає, що кому і як давати.

— Вам я, батюшко, віддячу влітку кіньми. Благочинному — та що там,— знайдемо й для нього щось...

Усе складалося на краще. Ольга гарячково готувалася до школи. Мати їй пошила все нове.

«Щоб не казали там: старча якесь», розпорядився батько. Нова сукня, все нове, нові переживання, зв'язані з майбутньою наукою, і мати, що годила своїй улюблениці на кожнім кроці,— все це разом заганяло думку про черниці десь на задній план. Ольга щиро захопилася з нової ролі. Вона, безперечно, буде вчитися на матушку. Вся Ковалівка потім цілуватиме їй руку. Бігала в піднесеному настрої, яскраво уявляючи собі всю вигідність цієї справи. Навіть не бачила, що мати сумувала. Хима не так сумувала, як боялася. Вчена дочка... А що ж вона, сама, робитиме? Чи не відцурається на старість вчена пані своєї мужички матері? З потайним острахом заглядала вона в прозорі сині очі, але нічогісінько не годна була там побачити. Ольга бігала весела, життєрадісна. Далека подорож всміхалася їй незнаними пригодами, привабною романтикою міста і новим непізнаним життям. О, вона там буде вчитися.

Настав бажаний день. Речі Ольжині спаковані. На возі два мішки муки, як сонце, білої, й відерце меду — благочинному.

Коваль Андрій бував межи людьми, стокрот!

Зайшов і дід Матвій, приятель Ольжин, попрощатися. Сиділи. Білося тривожно серце. Ольга похилилася на стіл — уважно слухала.

— Наука, як наука, треба шануватися,— почав старий.— І грошей не розтринькуй, бо то праця... Батькові руки болять на них. Учися, раз ти йдеш по цій дорозі. Будеш панею, не забувай за нас. Не так, як Данилиха свого вивчила, зробила з нього пана, а він тепер до стації її не підпускає: «Ваша, каже, мамо, підгичка смердить...» Сміття червиве.— Дід Матвій говорив довго і багато. Батько сидів заклопотаний, серйозний. Мати от от мала заплакати. І враз Ользі стало страшно. Виходило, її пускали в світ чужий, ворожий рідній стрісі... Там треба виборювати собі право на життя, а як? Коли вона ще в своїй хаті, а самотність уже ловить, хапає за плечі. Ольга аж тепер збагнула: вона ще така маленька і безсила — на віях її забриніли сльози...

— Час їхати.— Для чогось одвернувся батько й ви-

йшов доглянути коней. Мати виряджала за село. Не знала, що сказати на дорогу своїй єдиній дитині.

— Може, заболить у грудях, не соромся, а скажи, щоб там тобі рум'янцю зварили і...

Колеса вкрили пилом Ковалівку. Перший день, початок Ольжиного міського життя, не віщував нічого романтичного.

Баба Козачиха жила на краймісті. Батько сторгувався: за квартиру й повний пансіон щомісяця по п'ять карбованців.

— Тут тобі і їсти й пити подадуть, будеш як баришня,— любовно тишив Ольгу, що сиділа опечалена з нового пристановиська. Усі наступні дні Коваль десь бігав, клопотався. Зникли з воза два мішки муки і мед: «мужикові, щоб його дитина вчилася, треба побігати», — приходив аж увечері натомлений, але бадьорий.

— Ключе, дочко, ключе, стокрот!

На третій день привів учителя. Це був ще зовсім молодий студент від філології: щойно скінчив науку.

— Оці пан учитель тут будуть тебе підтягувати трохи.

Ольга перелякано зашилася в куток і звідгіль неприязно оглядала молодого панича.

— Дитина, прошу вас,— запобігав Коваль,— нікому було навчити людськості... Вилазь сюди, дурненька!

Синьо заблиснули очі, вабила блискуча уніформа, та з кутка не вилізла.

— Нічого, ми це злагодимо, заприятелюємо, ще, може, й поберемося, — ласкаво жартував учитель, а Коваль йому шанобливо всміхався.

— Таких зятів на десять років по одному родиться.— І зараз же в думці не забував додати: «А Коваль Андрій таки буває межи людьми, стокрот».

За півгодини Ольга вже сиділа поруч свого вчителя, показувала всі свої книжки. То правда, що вона хотіла йти в черниці, але дід Матвій розрадив татка.

— Татко хочуть, аби з мене була вчена баришня...

— Це добре! — заливався сміхом Юрій Сокіл.— А ти знаєш, скільки треба вчитися на вчену баришню?

— Не знаю... А ви ж будете мене підтягувати?— серйозно нагадала йому Ольга.

— Правильно. Буду підтягувати, згода.— Соколові це імпонувало. Це експеримент з його педпрактики.

І справді, він візьме на себе весь процес дослідження цікавої для нього трансформації переживань і світовідчужання сільського, не зіпсутого культурною підлітка.

— А ти, Ольго, слухатимешся?

— Татко наказали слухатися...

— Добре.— І так зав'язалася ця дружба, що з роками їй судилося стати на певний ґрунт. Відбувся гімназійний іспит. Коваль висипав усе, що мав — на благочинного, на вчителя, на пансіон бабі Козачисі..

— Учися, дочко, щоб вороги наші не сміялися.— Слухала Ольга. Перша дівчина з села, Андрія Ковалю дочка, поїхала до міста вчитися. Не вивчиться — і піде вічним поговором слава, та й сором батьківський не змиється в жодній воді... Ольга заплакала.

— Бою-у-у-ся...

Та Коваль не чув уже, як плакала його дитина — торхтів назад до рідного села порожній віз — і тільки одне слово випало на шлях, а вітер докотив його до Ольги:

— Па-м'я-тай!

Даруйте, Ольго.

Бо ваш лист трохи залежався в моїй шухляді. Низка вечорів пішла на товариські бесіди, родинні справи, негайні засідання і збори. Були й інші позитивні речі, що їх конче треба було проробити. Це не означає, що я злегковажив вашими порадами-думками, навпаки, вони тепер якнайміцніше прищепилися і вже ростуть, пускають свіжі парості. (Уважніше читайте другий розділ). У наступних розділах я доведу, що в мені є ще, збереглася мужність. Вирішено: ніяких компромісів і таємниць. Правда повість, побудована на фактах до кінця... Побажайте мені твердого пера.

А тепер про інші справи. Не прогнівайтесь, якщо я дозволю тут собі зужити менторського тону. Шануючи вашу приязнь до літератури, до живого слова, вважаю за свій обов'язок увести вас до нашого Олімпу.

Перше моє слово про «Перуна». Ця організація вважає, що вона займає на сьогодні в нашому культурному процесі чільне місце, і пишається з таких імен: тов. Цвинтарного, тов. Шийки, тов. Гавриша, тов. Бурхливого,

тов. Плакиди, тов. Собінаумі, тов. Донано й ще кількох «надійних» юнаків, що їх готують на літературних мужів. Творів перелічувати не доводиться. Хто не знає автора талановитого роману «Проблема смаглявих піржіжків». Або яскравого дотепного творця «Запорозької омани». Спритного, що вміє поєднати своїх куркулів з подіями в Китаї — новеліста Гавриша. Бурхливого — автора «Йоркширської гармонії». Не кажучи про такого вже поважного усталеного майстра, як тов. Собінаумі, що його роман «Хитренький чоловічок» Ви, безперечно, читали. Решта, я вже вам казав, «надійні» імена, що мають тверді голови.

Усі ці люди в своєму щоденному житті, на диво, скромні. Ви їх майже не побачите на виступах літературних мужів. Творів перелічувати не доводиться. Хто чого ласі інші літоб'єднання. На їхню думку, це дрібниці гіршого гатунку — підлабузнювання до робітників... Вони на це не здатні. Їхня слава й популярність куються по кабінетах: там вони оточують своє мистецьке слово, як і личить це обранцям Аполлона.

Найбільше, що дозволяють собі — понеділки. Понеділки — це зійтися разом із своїми ровесниками-однумцями до теплої, затишної кімнати чи, коли це влітку, — на веранді, й мирно гомоніти на різні теми: про «радянський демпінг» тощо, тощо. Можна взяти олівці, заграти воєнно-морської. Дехто обожнює полювання.

Воєнно-морська і полювання, на їх думку, речі найшляхетніші після мистецтва.

Кожен із них, як справжній високорозвинений культурний індивід, має притаманні йому особливості.

«Оце вже буде матері на стріху», неодмінно зітхне Гавриш, злупивши за фейлетон у «Нашій зміні» тридцять карбованців.

Гонораролюбство в Гавриша поєднується з чулим, м'яким серцем. Цей блискучий новеліст охоче роздає свої автографи до всіх альбомів.

Автор «Запорозької омани» Шийка набагато поступаєся тут перед Гавришем. Та це не шкодить йому мати легкокрилий розум, що злітає до найвищих вершин людської творчості. Остання новелетка (ще не надрукована) глибоко виявляє його творчий хист і розмах. Ви, Оль-Оль, повинні цю річ знати. Коротенький зміст

(подаю вам) відображає всю глибіню цієї складної натури... Слухайте.

«У одного батька було два сини. Якось раз пішли вони на полювання й полонили в лісі ведмедя. Зневолений ведмідь повинен був де-факто визнати свою неволю. Його прив'язали у дворі до стовпа. Заживав він досить істинного і питивного, але волі, найвищого небесного дарунку, цей ведмідь не міг забути. Він ревів, як сотня буйволів, шодня й шоночі, своїм ревом виганяв з подвір'я всіх сусідів і кумів. Цей рев, нарешті, остогид господареві.

— Вбити його,— вирішили сини з батьком. Та молодший син мав чуле серце. Він пошкодував життя і... ніччю, коли спало все, спустив невільника з важкого цепу. Як же ж здивувалися усі, коли побачили уранці, що одв'язаний ведмідь не втік. Він так само, як і будучи невільником, ходив кругом свого стовпа протореною стежкою, не звертаючи уваги, що йому по лівій стороні одчинені ворота».

Ця високохудожня новелетка якнайкраще відбиває той духовний стан і те оточення, в яких перебуває ця надійна (кажу вам, Оль-Оль, цілком серйозно) творча сила.

Автор «Проблеми смаглявих пиріжків» — найвидатніший, найтонший політик від мистецтва. Його ввічливість і скромність можна сміливо дорівнювати скромності найбільших високорозвинених майстрів культурної Європи. Його легкокрилої фантазії, як він малює місто, не зв'язати жодною мотузкою. Це майстер філігранного тонкого слова, гострого, мов лезо Франсової бритви. Проводир високих ідеалів на нашій скривдженій землі.

Бурхливий — автор «Йоркширської гармонії» — тепер вправляється чвиркати через губу. Ця чудова вправа зміцнює його фізично і духовно. Решта, ви вже знаєте, — це молоді, надійні сили, що у всьому їм, старшим, наслідують. І коли злучити все до купи, — ці всі протилежності — в одну суцільну, органічну масу... буде витончена, філігранна, що виграє всіма барвами своєї творчості, організація «Перун». Наступний лист мій розповідь про ще одне поважне літоб'єднання. А тимчасом, бувайте. Пишіть, чого бракує моїй повісті...

— Віро! Чуеш, Віро!— Ми вже замирилися після вчорашнього. Вчорашня зачіпка (Славко розбив дві скляні вази) трохи вплинула на хатній спокій.— Віро, ти не лазила до мого столу?

— Що? По-перше, я не пес, щоб лазити... По-друге, ти, здається, добре знаєш, що я всі твої папери, всі найменші клаптики складаю, коли бачу, що вони валяються десь на підлозі!

— Десь пропав мій третій розділ «Ольги», раз. І друге, шез початок незвичайно цінного для мене листування...

— Не знаю. Не бачила. Ти всі свої листи заховуєш від мене. Я у тебе якась інфекційна виразка, якої треба берегтися...

— Віро!

— Не гвалтуй... О боже, всіх сусідів хоче скликати на коридор. Ти йдеш вечеряти чи ні?

— А ти б одну таку вечерю спорудила, щоб по ній ніколи більше їсти не хотілося,— жартую, бо нічого кращого не вигадав.

— Я знаю,— тихе, безнадійне. А похила голова ще нижче хилиться.— Я знаю...

Вірині уста тремтять. Вона більше не промовить ні одного слова. Це я добре знаю. А по суті, мені треба бути ласкавішим. Виявити більше ніжності...

— Вечеряти? Я зараз, Віронько. І де ж би він подівся, той кінець?

— Не знаю. Досить з мене тієї мороки, що я маю із шевцем. Закидав, закаляв геть-чисто ванну своїми брудними колодками, жах. Не можна доступитися...

— Треба йому сказати.

— А хто скаже? Інші жінки мають чоловіків...

— А я, по-твоему, не чоловік?

— Не знаю. Я два тижні не купалася й дитина... На дитині леп наріс, так чухається, бідне. Мамо, каже, скажи татові...

— Це свинство! Я з ним зараз поговорю. Що це справді: хлів тут їм чи житлова кооперація? Та я йому... Гей ви!— кричу на коридорі.— Який чорт надав вам закидати ванну, закаляти її своїми брудними колодками... Що це тут для вас, стара казарма? Бессарабка чи Євбаз?— Швець довго лупає очима й раптом злобно б'є себе в груди.

— Ну, ти тут не очінь! Знаємо, видали таких субчиків... Подумаеш, яке цабе?! Романи він пише, сволоч! Ти-но спробуй, зачепи, дак я тобі таке пропишу, як мене на тій неділі у центральному районі прописали... Іч, зануди, пишуть! Дописалися... Експлуататори народної крові! На базарі всю торгівлю задушили. Чесний чоловік під землю лизь, закопуйся — розор для всіх. Не бійсь, цього ніхто не бачить... Ванна йому в очі влізла. Ах ти ж гад! І віспи чорної нема на тебе...

— Юро, кинь його. На бога прошу, кинь.— Це Віра тягне до кімнати. Швець не поступається. Зате бачу, як приємно спочиває на мені приятний Вірин погляд. Ясно: отепер я батько, справжній чоловік. Вечеряємо. Лашчитья Славко.

— Ходи, татусю, подивися, яка стайня.. Зовсім нова стайня! Чуеш? Там Красавчик, червоноармійці на варті стоять, ходи!— тягне, захлинається малий від щастя. Йду. В кутку між шафою і ліжком — стайня.

— Бачиш?

— О, до ста чортів! Чому ж мені не бачити...

Увесь мій третій розділ тут, зужитий на устаткування стайні. Ольжині листи — хто б міг подумати, що з них можна зробити ясла для Красавчика...

— А правда ж добре?— тішиться малий.

— Чудово! Чорт тобою шибает...

— А ти? Ти ж бачила чи ні?

— Нічого я не бачила!

Славко реве. Згорнувши руки, упокорено стоїть ображена, трагічна Віра: «Це за всі мої турботи...»

Здираю поліплені на шафі, на стіні, зіпсовані чернетки. З галасом руйную ясла. Родинна ідилія скінчилася. Я знову сам: складаю свої клаптики, міркую, що з ними робити — припасовані Славком до нової будівлі, вони втратили свою первісну вартість, треба знову все реставрувати — увесь третій розділ від початку й до кінця писати.

ПЕРША ПЕРЕМОГА

Ольга — гімназистка. З притаманною всім селякам цікавістю обмацувала полаковані школярські лави. Задивлялася на величезні мапи, малюнки, в коштовних, позолочених рамцях портрети «царствующего дома» й

тремтіла від обожнювання, бо ніколи ще не бачила такої сили дорогих речей. Затискала очі, щойно входили до класу вчителі в казенних уніформах. Вони заступали їй колишнього, грізного Саваофа. Серед гомінливої отари плеканих міських паненят Ольга виглядала, як сільське, занезнане ягня. У сільській школі вона вмiла вирiзнятися, а тут... Ніхто не закликав її до свого товариства. Ходила самотня, здалеку спостерігаючи веселість. Якось раз дотепниця всього класу, прокурорша Аня, підійшла й на глум спитала:

— Слушай, ты эсдечка, да? Мой папа всех таких, как ты, в тюрьму сажает.

І відтоді щезло прізвище Коваль. Його місце посіла таємна «есдечка». Школярські лави підхопили нове назвисько.

— Есдечка — тютя!

— Есдечка — цюця!

Ольга, зціпивши зуби, тамувала гнів. Що їй до цих дурноголових паненят? Батько наказав учитися — і край. Зосереджена на одній думці, завсіди понура, Ольга вчилася. Книжки й відлюдність — дві прикмети, що занотував собі наступний рік.

— А ти, дитинонько, не вбивайся, — вболівала баба Козачиха. — Так не можна: одній душі перевчити всю науку. Треба всім потрошки — бо то хліб, — повчала свою люблену пансіонерку. На це Ольга тільки осміхалася.

— Я хочу знати все.

На лекціях її цікавість часом переборщувала міру. Тоді вчителі знизували плечима.

— Як? Чому в селі мужича мова й чому в місті панська? Тому що... Не псуйте собі голови дурницями.

І Ольга знову залишалася відлюдною.

Однак незначний випадок раптово повернув ледачу Ольжину фортуна, поставив її обличчям до життя. Це трапилось на лекції з руської мови.

— Хто зробив таке паскудство? — люто допитував Сокіл. Його діагональні штани виблискували проти сонця підозрілою рудою плямою. — Хто це зробив?

Ольга з особливим задоволенням спостерігала Соколову лютість. Руда пляма доносила їй гострої насолоди. Дрижали кондуїтники.

— Ніхто не признається? Добре. На п'ять годин без обіду.

Аудиторія захвилювалася. Паненята всі хотіли їсти, а сидіти п'ять годин — це аж до ночі... Кількоро несталих рук піднесли по два пальці.

Тоді встала Ольга. Нічого, крім презирства, в неї до цих паненят нема, всі вони заячі душі. Обвела очима всіх і...

— Я зробила,— мовила спокійно.

Кондуїтники полегшено зітхнули.

— Ви зробили? — здивувався Сокіл. На лавах напружено шепотілися. Покривати винних — але брати їх вину на себе... Хтось захоплено гукнув з «камчатки»:

— Молодця, есдечка!

Сокіл почекав, доки не вийшли всі. Стояв умисно, ніби сподіваючись на щось, а проти нього Ольга, вперта і понура, сиділа — ні звука. Тоді вийшов, залишивши за собою навстіж одчинені двері... Кінець дня. Вщухали коридори. Обидва гімназіальні поверхи поволі завмирили. Ось пройшла подвір'ям, через парк, остання ватага зайдиголів з сільськогосподарської школи. Тимко, гімназіальний сторож, востаннє обійшов усі приміщення.

— Без обіду залишилися, баришня? Надовго? Аж на п'ять годин, овва! Доведеться мені вести вас додому... Вчіться, вчіться. Я б сидів по десять, та мій казанок не варить. А ви з панських чи мужичка? Видко, що мужичка. Вчіться. Для простонародія наука, то велике діло: вивчитесь на писариху чи на матушку. Таким хлібом карай боже всякого хрещеного.

Тимко наговорився й пішов геть. Ольга знову залишилася самотня.

Торік вона так само, як і дід Тимко, гадала, а тепер... Інші думи опадали зосереджене чоло. Болісно морщила брови. Намагалася збагнути щось.

— Ольга Коваль!— Здригнулася. Перед нею стояв Сокіл і дивився просто в вічі.

— Признайтеся, це ви зробили?

Не сказала. Тільки повернула голову, немов одкинула серпанок своїх дум, і тихо поспитала:

— Юрію Максимовичу, що таке есдечка?

— Йдіть додому,— мала відповідь.

А Сокіл похопився до вікна, бо дуже любив бачити, як облітає в парку осіннє листя. На вулиці відбулася

сердечна зустріч. Щебетали влячні паненята. Вони ледве упросили Ольгу взяти смачного наполеона. Віднині кондуїтники до її послуг. Навіть прокурорша Аня, в захваті, з своєї ласки, обіцяла:

— Ты прости меня, Оль-Оль. Тепер мой папа никогда тебя не тронет, никогда.

Ольга тамувала радість перемоги. Паненята не повинні про це знати. Досить, що вони два роки з неї глузували... Взяла з собою Едю Янсон, що так само не панського роду, і пішла.

— Розходьтєся,— сказала решті. Перша ланка в ланцюзі досягнєнь. За нею потяглися інші. З року в рік на низувався довгий ланцюг дрібниць. Ольга не пускалася, а лізла вище й вище. Повернула собі прізвище і навіть... Сокіл, цей тонкий аристократ, тепер частіше зупинявся біля її лави.

«Енергійна, незвичайно чула і надійна дівчина», тако привітав її п'ятий гімназіальний рік.

Ольга вперто прокладала собі шлях. Майбутнє вже стелилось їй — вже учувався його дотик — аби тільки не схибала голова...

«Тягнися, дочко. Та не нарікай на нас, коли щось не виходить, бо клей останній з себе тягнемо, аби тебе довести», сповіщали з Ковалівки.

І такі листи завсіди навівали їй меланхолійної скорботи. Бо хочеться змістити все в одному «я» — і жити, жити хочеться...

Зеленіли клени. Сонце під обід. Неділя. Баба Козачиха винєсла під берест столика.

— Нєма чоґо сидіти в хаті. Жаби — й ті вилазять з льоху, бо весна...

Краймісто. За штахетами глуха, заросла вуличка. Відлюдно. Столик — і на столикові книжка. Позолочений оглав горів на сонці: «Декларация прав вільної людини й громадянина».

Ольга обдивилася — навколо пусто — і з приємним трепетом припала до забороненого плоду. Часом одригалася — і тоді марила.

...Рєспубліка — нєма ні мужика, ні пана — рівність... Тоді можна було б спровадити на дикий острів математика Бублика. Ця потвора, в ластовинні, — ух, вона ненавидить його. Сміє називати мужицьким уб-

людком? Людожер. А що, якби зібрати всіх, що їх покривдив Бублик і дати йому одкоша. Га? Революційна акція. І шелесту було б на ціле місто. Обійти всіх, розповісти все (для чого й де треба зібратися) і потім... Ні, це зле.

Відозва-гасло — його більше налякає. Написати гасло з закликом...

— Коваль! Над чим ви там одпочиваєте? — Ольга злякано стріпнулася. Просто неї, на вулиці, стояв Сокіл. Що його суди загнало? Ах, сьогодні його день — екскурсія на Виселки, улюблене місце спочивку.

— Доброго здоров'я, Юрію Максимовичу. Так собі, читаю...

— Що саме?

— Роман.

— У вас, здається, Войнич?

— Ні. Це інший автор. Це...

— Цікаво. Можна подивитися? — Непрошений, зайшов у двір (до столика), під берест. Ольга зацікавилася. Сокіл звільна гортав розділи.

— Хто вам дав цю книжку?

— Я сама взяла...

— У кого?

— Не скажу...

— Не скажете? Так, так. — Продовжував гортати. — А ви знаєте, що це за книжка?

— Знаю. Заборонена.

— А тим, хто її читає, знаєте, що може бути?

— Знаю. — Ольга вперто витримала допитливий погляд. — Ви можете мене сьогодні ж вигнати з гімназії...

— Га? Що ви сказали? Вигнати з гімназії? Так. Так. За такі речі можуть вигнати...

Сокіл грізно, щоб не сказати кумедно, зморщив брови. Поклав книжку й якийсь час стояв так, непорушний, видимо, пригадуючи щось. Правопорушниця чекала: тепер серце билось спокійно, зрівноважено. Усі гімназійні вчителі — тупі потвори. Сокіл вартий Бублика. Чого він зайшов до неї? Підглядати? Тьфу, мерзота. «Можуть вигнати...»

— Будь ласка! — кинула, сама того не помічаючи, зухвалий виклик.

— Що? Що ви сказали? — Сокіл підступився ближче. Він сам тепер не міг дивитись їй у вічі.

— Книжку зараз же, сьогодні, занесіть, віддайте тому, в кого взяли, і... при собі не держіть таких книжок, ви чули? Бо може бути зле... Бувайте.

Вийшов і ні разу не оглянувся на вулиці.

Ольга залишилася під берестом. Кричало ображене самолюбовство.

«Як? Недосить того, що в гімназії, ще й дома... Їй не вільно прочитати книжки? Знати те, що хочеться, не вільно. Жити, дихати не вільно... Скрізь, на кожному кроці, догляд... Догляд... Хто вам дав цю книжку? Чи не слідчий?.. Ідіот! Що я тобі, маленька? Почекай же, знатимеш мене...»

Це була середа. Баба Козачиха прибігла з базару.

— Уставай, батькова дочко! В городі комісія!

— Яка? — допитувалася спросоння Ольга.

— На явреїв... Уставай! Школу твою, кажуть, хотіли вночі стрибити... Християнів різати збиралися! Спалити церкву, господи! Отак заснеш, а чи устанеш — бог його небесний відає... Гріхи!

Ольга хутко зірвалася з ліжка. Не могла спокійно дочекатися сніданку.

— Скоро, бабуся?

— Зараз, зараз. Через цю комісію й путящого базару не було, бо всі явреї поховалися...

Снідала прихвощі. Навіть забула свої вправи з математики, що з нею ніколи не траплялося. Поспішала. До початку лекцій ще ціла година, а гімназійні коридори повні — гуділи, немов стривожене дупло шершнів. Сторож з Соколом, озброєні пожежними гаками, націлялися на зрадницьке червоне гасло, викраяне на стіні. «Долой Сокола и Бублика... Да здравствует республика!»

Переповідали, що сам Бублик сидить зараз у директорському кабінеті й плаче... Боїться на себе замаху. В гімназії ж бо є підпільна терористична група. А керує штаб з сільськогосподарської школи. В агроінтернаті вже зробили трус. Стоять на варті скрізь городові... Ольга переймала ці головокрутні новини: льодовий спокій і мовчазність, як завжди, ховали від сторонніх

її почуття. Навіть не цікавилась, на кого падає підозра. Дзвонять. Бубликова лекція, але... не його кроки.

«Йдуть», на лавах залягає млосна тиша. Наближались м'які, шовкові — немов кицині приховані пазурчики — ласкаві голоси. Поважно увійшли: директор, Сокіл і якийсь, з кругленьким животом, цивільний чоловічок. Задушлива пауза.

— Панове. Сьогодні уночі якась злочинна рука на-смілилася в наших стінах наклеїти пасквіля на пана Бублика і пана Сокола. Пасквіля, що закликає до ганебного насильства. Ця паскуда, вибачайте, зганьбила своє ім'я й заплямувала нашу честь, — честь нашої гімназії...

— Неправда!

— Що?

— Неправда!

Аудиторія тривожно з'їжилася. Багатьом закликали ноги і повіднімало язика. Ольга вирівнялася, бліда, тремтіла від обурення.

— Пане директоре, ви певні, що це ми зробили... ми?

— Чи певен я? — збитий несподіваним фронтальним наскоком, директор заморгав повіками і завагався.

— Я, звичайно, ладен думати, що...

— Ми зробили?

— Протестуємо!

«Камчатка» вже опам'яталася й заторготіла лавами.

— Ми протестуємо! — гукала якнайголосніше пророрша Аня.

— Протестуємо! — підгукувала їй поліцейстрова одиначка Сося.

Спантилений директор розгубився. Такі діти — хто знає, якого фігля можна сподіватися від їхніх поважних батьків?

— Заспокойтеся, панове. Ми добудемо злочинця в іншому класі...

І комісія, заховуючи чемність, вийшла.

Ольга виграла, — до неї липли, як до ватажка, — приймала ширі потиски тоненьких, аристократичних рук і потай утішалася з своєї перемоги. Кожний живчик промовляв: «Я вища серед вас на цілу голову...»

— Оль-Оль, ти наш Багратіон! — кричали їй захоплені шелихвістки.

Наступні лекції відбулися звичайно, як щодня. Сокіл увійшов своєю добре всім знайомою ходою: як завжди, в новенькій уніформі, непідступний і суворий.

— Ольга Коваль! Що ви знаєте з сьогоднішньої лекції?

О, це був справжній герць! Що більше намагався Сокіл «зрізати», то краще і пристойніше відповідала Ольга. Інколи здавалося, що учениця перевершує свого учителя, і це доносило всім неприхованої втіхи. Сьогодні Ольжин день, ішла додому горда, самовпевнена. Нехай-но вдома вона посміється з Козачихи...

— Діду, до побачення!— Тимко не відповів. Махнув рукою й одвернувся. — Що таке, діду? Вас покривдили? Дід, завсіди балакучий, знову одмахнувся.

— Аг, не люди тепер — пси!

— Чому?

— Якась там собача мама балується, а мене, старого, за тее лишаяють шматка хліба... Руки б вам покорчило! Ти, кажуть, не встеріг... А як же ж його встерегти, коли тут, прости господи, таке куревство завелось? Прокламації пускають... Духу б ви всі попускалися!

— І вас за це звільняють, діду?

— Атож, гладять по голівці, так як вас, чорти ци-баті!— Дідове обурення одразу перейшло на елегійний тон.— Здихай тепер під тинном, Тимку, бо не будь роззявою, не звіряйся їм на панську совість...

Ольга слухала й мінилася. Часами безпорадність опадала схилене чоло — тоді тремтіли губи, кров виштовхувала на обличчя сині плями. Зрештою наважилась. Зламала брови.

— Вас не звільнять,— проказала твердо, залишивши ошелешеного діда кліпати очима.

— «Вас не звільнять». Чи ти бачив, га, яка директорша знайшлася? Звільнять, дочко, й викинуть, як того пса, бо на те служба... Бо мужик на те вродився, щоб його скубли. — І дід Тимко пішов складати свої лахи. Тимчасом Ольга зосереджено маршувала вулицею. Ось вона звернула до глухого, обсадженого акаціями завулка. Тут найзатишніше місце. Отінений ясенями, примостився, ганком на вулицю, чепурний будиночок. На дверях мідна табличка:

ЮРІЙ МАКСИМОВИЧ СОКІЛ

Не вагаючись, постукала. На ганок вийшла скромно вдягнена бабуся.

— Це до тебе, Юро!

— Прошу. А, Коваль! Що сталося? Заходьте, прошу вас.— Сокіл удав, що не здивований.

Ось його гостя в кабінеті.

— Ви до мене?

— Так,— почала просто, ніби все давно відомо, все з'ясовано.— Діда звільняють за гасло...

— Якого діда? А, це наш швейцар...

— Він винен? — поспитала тихо, заховуючи в очах глузливість. Сокіл змовк і розгубився. Бо не знав, при чому дід тут і цей несподіваний візит.

— Я не розумію, ви до мене...

— Дід не винен,— заперечливо хитнула головою Ольга.

— Припустімо, хоч я й не знаю: винен він чи ні. Це взагалі не моя справа. Ви зверніться до директора...

— Ніколи,— м'яко наступала співрозмовниця. — Бо він лихий, а ви за нього розумніший, і ви добрий...

— Що вам треба?— Сокіл намагався зберегти субординацію.— Просити за швейцара я не можу. Його не зачеплять, якщо знайдеться злочинець.

Ольга вдоволено поглянула на стіл:

— У вас та сама книжка, що недавно була в мене... А злочинця тяжко покарають?

Зніяковілий господар скосив оком на едwabну палітурку: «Декларація прав вільної людини» — його книжка. «Цей Янсон таки необережний хлопець», пострікнув досадно в думці Ольжиного друга.

— Що? Злочинця? Коли викрие гімназiальна рада — його виженуть, можливо, не без вовчого білета.

— А коли ви один?

— А коли я один... Нічого.

— І дід залишиться? — немилосердно загаяла Сокола в глухий і невилазний кут.

— І дід... Власне, я не знаю... Можливо, залишиться. Ну, добре: обіцяю вам, залишиться.— Зітхнув, ніби звалив з себе тяжкого каменя. Ніколи ще він не витримував такого впертого обчисленого наступу. Ольга щасливо осміхнулася.

— Це гасло написала я...

Перший рух — Сокіл причинив двері. Далєбі, ця дівчина не сповна розуму. За діда, якому фактично ніщо не загрожує, готова натягти на себе, що завгодно.

— Досі я прощав вам усі ваші вибрики, але тепер... Ви ж наївне дівча! Що ви з собою робите,— кричав не то захоплено, не то благально.

Ольга зажмурила очі. (Так, ніби забула, що вона в чужому кабінеті).

Здригнулася всім тілом, як боець перед атакою, і спраглими губами вимовила як молитву:

— А як вони бояться цього гасла...

Сокіл додержав свого слова. Дід Тимко, як був, так і надалі залишився стерегти парадного, ходити й бурмотити, обзиваючи всіх гімназисток «скригликами», «дзигами», «цибатими чортами». Не стосувалися ці назвиська лише до Ольги.

— Ти, козачко, не дивуй старому,— казав їй щоразу ввечері, пальто на неї одягаючи.— Бо ті скриглики, їм що: аби лиш підросла та й зараз є для неї, як не піп, то охвицер... Пани, усі вони одної купи держаться. А нам треба держатися своєї — своя купа, дочко.

Дід Тимко полюбив Ольгу тією чисто старечою любов'ю, що завсіди є сліпа й настирлива. Де тільки можна — на перерві, в залах — його око скрізь підстерігало.

— А вона, козачка, їм перед веде, тим скригликам,— вдоволено всміхався і донизу йшов поглянути.

— А чи ж висить її пальто?

Старечий клопіт згодом ускладнився. Не встеріг, з якого часу це коло парадного почали швендяти «агрономічні свистуни».

Вони чіплялися, як блохи.

— Діду, передайте Ользі Ковалевій...

— Що? Біжи-но, витри носа!— І дід совісно рвав на дрібненькі клаптики.

— Нехай не посилають чорт-і-знає яких записок. Бо зведуть дівчину, а потім...

Проте він дістав одного разу справжнього листа. Приніс його нелюбий «агрономічний свистун», тонкий і довгий, мов конопля, парубійко.

— Передайте, діду, Ковалівні, це від батька.

— А ти з її села будеш чи як?

«Свистун» не відповів. Заклавши руки в кишені, він байдуже подався геть і полишив самому дідові розв'язувати це складне питання. Дід вагався — може, й справді ковалівський?

Лист потрапив на адресу аж під кінець дня. «Свистун», якому пощастило так легко обійти діда, сповіщав:

«Увечері обов'язково будь у мене — лежу хвора.

Твоя Е. Я н с о н».

Бідненька Едя. Розуміється, треба прийти. Перепо-вісти їй гімназiальні новини. Удвох їм стане веселіше.

— А чого, козачко, ореш носом? Мо', вдома що сталося?— допитувався дід, тривожно Ользі в очі зазираючи.

— Нічого, діду.

— А той, що письмо тобі приносив — з Ковалівки?

— З Ковалівки? Авжеж він...

— Такий собі чорнявий, — невгавав Тимко, — високий, трохи закидає...

— З Ковалівки, діду.

— Агрономічеський?

«Янсон, Едітин брат, — упевнилася Ольга. — Милий, симпатичний хлопець. Завсіди так посміхається, ніби щось завинив. Серйозний, вічно заклопотаний...»

— Видно, не з панів, — втрутився в її думки Тимко. — Бо не розп'якує й на витрішки не ласий.

Ольга квапилася. «Могло статися, Едя могла захворіти, бо вчора в неї був дуже поганий вигляд». Поспішала. Сонце — незчерпаний кадуб: щедро поливає й без того задушливі серпневі дні. Час би й на село вже, та чи винна вона в тім, що відбувалися маневри, війсьکو зайняло гімназію й тепер доводиться за тее надолужувати. А прийшовши до Едіти, вельми здивувалася. Зустрілися здорові, життєрадісні.

— Манісінька містифікація, Оль-Оль! Без цього ти, можливо, не прийшла б, а так... (Едіта не давала говорити). Буде дуже весело й цікаво. До брата прийдуть його колеги, надзвичайно симпатичні і розумні хлопці. Усі вони категорично заявили, що без тебе не відбудеться вечірка... Зрозумій тепер моє становище, Оль-Оль, не сердься.

Ольга вибачала. Як їй сердитися на Едіту, коли справа йде про задоволення.

— Щоправда, ти могла зробити це простіше, не вдаватися до містифікації, але...

Це вигадав Олесь — Едіта не хотіла так.

— Моя ідея, правильно.— Подруги за розмовою не встерegli, як увійшов Янсон. На ньому розхристана уніформа. Сам він, очевидно, мало дбав про зовнішність. Проте в його поставі було щось таке, що змушувало вірити їй не ображатися.

— Сьогодні я вас обдурив, Оль-Оль,— одверто признався Олесь.— Вечірка буде, але не така, як вам її Едіта змалювала.

— Не така?

— Авжеж. Трохи відмінна. Ми обміркували...

— Хто ми?

— Наше товариство «Буревісник».

— ??? — Ольга зробила великі очі.

— Наш гурток, — поправився Олесь.— Хлопці вирішили, що ви та, якраз достойна кандидатка...

— Кандидатка? — не могла збагнути Ольга. Янсон це прекрасно бачив.

— Едю, ти побудь. Ми вийдемо з Ольгою, трохи посидимо в альтанці...

Вони вийшли. Через якийсь час, коли Едіта вже сиділа в гурті розпечених «модним питанням» хлопців і майже забула за свою подругу, до кімнати увійшла тиха, серйозна пара.

— Ось і ми,— по-діловому доповів Янсон. Ніхто не здивувався. Жодного допитливого ока. Товариство тільки повернуло голови і привіталося. Ольга знайшла собі місце.

Дебатувалося цікаве, абсолютно нове для неї питання.

— Україна, коли брати її всю, в етнографічних межах...

— Знаємо! Це багатенька нація. А ти скажи, де її точка? Точка де? Та сила, що кличе до бунту...

— Сила? Да. З силою в нас поганенько — вчителі...

— Отож, а треба, щоб була література, професори, інженери, агрономи, лікарі, учителі свої — своя міцна інтелігенція — національний мозок, розумієш? Тоді

можна кинутися всім тілом, показати зуби і... відгризтися.

Ольга слухала, сердечно боячись, щоб не прогавити й одного слова. Вона справжній неофіт в національному питанні. Недавно читала «Раду» — там усе по-українському. Ще є такий часопис «Світові зірниці». Оце все надбаня з українства.

— Якби нам пролетаріату трошки,— зітхав перший опонент.

— По-твоєму, наше селянство не спроможне на активні виступи?— допоминався другий.

— Та спроможне... Як його хтось дужчий поведе.

— Ова!

Аж тут утрутився Янсон. Не треба сперечатися. Питання потребує глибшого пророблення і...

— Загалом, для чого так пашекувати?

Опоненти стихли і, здається, були раді з того, що їх розвели: проблема надто плутана і делікатна.

— Де ж забарився наш шановний керівник?

«У них і керівник», думала Ольга.

Дивно, що їй цього не сказав Олесь. Мабуть, забув. Чекали. Час спливав.

— Давайте почнемо самі, — пропонував Янсон.

— А чому ж ні?— Ніхто не заперечував. Усі присутні споважніли. Змовкли. Янсон сів на керівному місці, витяг з-під поли маленьку замусолену брошуру, брови йому напустилися, бо міркував, звідки почати.

— На порядку денному: «Что делать?»

Ольга стишилася. Мала слухати, а їй,— яка досада,— не давало серце. Воно билося так голосно, що покрито б і найдужчий голос:

— На тім тижні,— вів далі Янсон,— ми обізналися з романом Чернишевського «Что делать?» Сьогодні маємо на відповідь йому брошуру Леніна...

Нагло перетяте речення застигло на Янсоновім обличчі. Усі разом повернули голови. Ольга з подивом поглянула на двері. Там стояв і винувато посміхався керівник.

— Привіт, Юрію Максимовичу!

Сокіл звільна оглянув кімнату, зупинився на розгубленій принишклій Ользі і, звертаючись до неї, тепло привітався.

— Даруйте, я трошки спізнився, хлопці. Щойно прийшло оголошення і царський маніфест про початок загальної військової мобілізації... Почнемо?

.....
15/IX—28 р.

Юрію Максимовичу!

Я уважно прочитала цей ваш епізод і вже приблизно уявляю собі даліше розгортання повісті. Вона, звісно, схематична, але найцінніше те, що ви берете факти. Вибачите, якщо я, посилаючись на ваше ласкаве запрошення, собі пристану до співавторства. (Не зрозумійте це вульгарно). До речі, хай вас не дивує: я давно вже в Ковалівці.

Яка невичерпана сила фактів, життєвих колізій і різючих змін. Є чимало явищ, гідних вправного досвідченого майстра. Децю я встигаю нотувати. Шкода, щоб це все пішло у небуття, лишилося не використане, бо все це матеріал, придатний до художнього оформлення. Я доручаю його вам. А втім: це ваша справа і робіть, як знаєте. Про мене і про все вам розповість оця моя нотатка.

ПОВОРОТ ДО КОВАЛІВКИ

Довгий, рівний шлях — гостинець. Під ногами осіння м'яка дорога. Йду. У грудях нез'ясована тривога й хвилювання. У кишені парткомівська посвідка. Там ясно сказано:

«Товаришка Ольга Коваль відряджається в Брацлавський район (постійне місце праці с. Ковалівка) в справі налагодження жіночої роботи серед незаможного жіноцтва».

Ясно — я жінорг.

Насамперед повинна скликати загальні збори. Йшла на пальцях — витягнена шия — бо здавалося, що так я швидше десь побачу колективне поле. Зір не промовляв нічого: пуста, сіра толока, порізана на клапті межами, тягнулася аж до села. На полі жодної сівалки, борони чи плуга. Сірозеленим кублом ген-ген стриміла Ковалівка... Вимерло село, чи що? Однак я поспішала. Де-

сять років не бачилася з родиною — ціла епоха. Батько знав: «Десь є жива і служить у совєцькій власті...

Уявляла за столом старого: зрите зморшками чоло, кудлаті брови...

«О, Коваль Андрій бував межі людьми, стокрот». Коли приходять жандарі, невмиваного з поля тягнуть до попа — то гей не жарти... Треба, щоб на в'язах голова була, коли стоїш перед полковником, а він:

— Ольга Коваль твоя дочка?

— Так точно, вашескородіє.

— А знаєш, діду, де вона тепер?

— Бог знає...

— Добре. Знай і ти: її за бунт проти царя повішали.

Отець Павло посинів, як бузник (бо то ж хрещениця), а він, Андрій Коваль, таки устояв на ногах тоді і твердо проказав: «Так, значить, їй судилося».

Що він поробляє там, старий мій, скривджений жит-
тям татусь?

А мати, що колись так вихвалялася дочкою, яких слів шукатиме тепер?

Підходила додому з почуттям настроленої на голки. Що ближче, то гостріше відчувала наростання цього болю. Ось уже й село. Перша сільська вулиця. Молоде подружжя коло воріт лузає насіння.

— Доброго здоров'я вам!

Оглянулися. Чоловік понуро сіпнув оком, жінка щось йому шепнула, і обоє безвиразно сплюнули лушпинням. Селом, де я не йшла, на мене видивлялися понурі, безвиразні очі. Дехто пізнавав, на мить спинявся, оглядав мій одяг і, згубивши мій «добридень», далі йшов десь у своїй потребі. Нарешті мій близький сусід, приязний дя-
дюшка Максим.

— Добридень, дядю!

Хоч і бачив мене оддалік, але вдає, ніби я щойно настолочила йому нового постола.

— О?! — Він якось особливо осміхається.— Погостю-
вать до нас приїхали?

— Як тут мої тато, мати?

— А старі нічого: чемгають, совєцька власть, спа-
сибі їй, не дає вмерти, йди, а я — ось тут мені треба до чоловічка...

Я чудово бачу, що йому не треба жодних чоловічків, що він досить вільно йшов, гуляючи, але...

— Заходьте, дядю,— кажу якнайпривітніше. Моя вулиця. Назустріч — пов'язане терновими недільними хустками чимале жіноче товариство.

— Добридень вам.

Поважно озирнулися. Суворо, гостро, з потайним докором глянули всі враз на «стрижену» і хором стримано прогомоніли:

— Дай боже й вам.

«Твердий матеріал», гадала я, йдучи в свої ворота. На подвір'ї поралася коло своїх гараздів знайома мені постать.

— Тату! — Десять років нашої розлуки, я не так собі це уявляла, але... Тато кинули на гній залізні вилка, витерли повагом об штани брудні, забучавілі руки й, не хапаючись, наблизилися до воріт.

— За нас згадала?

— Тату! Таточку! Ви ще здорові! — Я хотіла й намагалася поцілувати руку, що ніяково ховалася за спину.

— Та ще дибавемо до котрогось часу,— не знайшли нічого кращого для мене тато. Ясно, мій приїзд уразив їх. На сіннім порозі вже стояли мати. Недільна, святна одяга — десь-то мали йти в село — пасувала якнайкраще їм.

— Моя дитино! — З якоюсь не зрозумілою мені пошаною мати вловили мою руку і поцілували так, якби я була їхня милостива пані.

— Мамо, що ви! — Не дають опам'ятатися. Шпарки ми очима перебігли по мені з низу й до верху.

— Речі, мамо, я лишила в місті. Треба тут когось найняти, щоб привіз.

Я не можу їм сказати, що в мене тільки й речей, що на мені. Добре, хоч тато визволяють.

— Не взяла, то й краще. Бо тут тої злодійні, з душею, дочко, можуть вирвати...

— Я, мамо, там на спідницю набрала, таке у пасках,— знову брешу й бачу, як пожадливо заграли мамині побляклі очі. Перша зустріч прохолонула. Я ходжу, розглядаю все, ніби щойно приведена невістка. На вулиці, коло воріт, ватага зацікавлених: жінки, дівчата, чоловіки — голосно вносять додатки до моєї туалети.

— Якби трошки вище підрізати їй сукенку.

— Та щоб пазуху оту нижче спустити...

— Го-го-го! Оце була б совецька пані!
Хлопчаки-підлітки лізли на ворота.

...Не журися, Дуню,
Що ми комуністи —
Куркулі будуть робити,
А ми будем їсти...—

виспівували мені. Проте йду до воріт: спокійно, зрівноважено, як личить це своїй людині. Демонстранти поспішили геть без лиха. Залишилися тільки нейтральні й ті, що добре мене знали з дівчини.

— Добридень.

— Здрастуйте, Ольго Андріївно.

— До тата гостювать приїхали чи так — за ділом?

— Гостювати й так, за ділом.— Бо коло своїх воріт не можна розкривати карт. Село не любить цього. Відтягти щось неприємне чи продовжити приємне — на все є тут визначений час.

— Там Катря щось організує, хоче нас учити,— засоромлено оповідала мені Настя, колишня моя товаришка з сільської школи. Настя майже одних літ зо мною, але в неї вже двойко дітей і жовте, вицвіле обличчя. Я вдаю, що мені байдуже, не набиваюся.

— Хіба в селі є такі жінки й дівчата? Що ж, наука не погана річ. Але для цього треба закласти гурток...

Настя ніяково опускає голову: — Та можна, але...

— Що?

— Комуни боїмося,— признавалася одверто,— бо ви знаєте, які тепер ці люди, засміють...

Настя не доказує, але мені й без цього ясновсе. Моя робота починається з нічого: максимум терпіння й обережності.

— Ніякої комуни,— кажу твердо й почувую, як горять мої зрадливі вуха. Жінки заспокоїлися.

— Ви, Ольго Андріївно, отак гостюючи, навчіть наших бабів путящого життя. А то, повірите, така скрізь дичина, що хоч убийся,— жалівся Настин чоловік.— От ви ще й додому не дійшли, як тут скрізь уже чутки пішли...

— Які?

— Та так, усякі...

Не допитуюся. Демонстрація коло воріт — найкращий доказ того, що не всім подобається мій приїзд.

— Нехай говорять.

— Атож, ротів їм не заліпиш,— згоджуються всі і, задоволені, прощаються.

— Бувайте. Може, ввечері заїдемо, ви нам скажете, як там у тих краях, де ви бували, живуть люди...

Залишаюся сама, трохи схвильована. Де ж бо це Катря забарилася? Мій лист повинен був її попередити. Єдина дівчина з моїх подруг — жінделегатка. Вона му-сить зазнайти мене з умовами роботи. Сьогодні ми обоє підрахуємо всі шанси «за» і «проти», виявимо всі ворожі сили.

— Доброго здоров'я, сестро! — Катря бігла до воріт, червона, як півонія.

— Затрималася коло церкви! — гукала ще з вулиці, хвіртку на подвір'я одчиняючи.

— Здоров. Одержала мого листа? Де ти так довго барилася?

— А коло церкви, там ціпи в'язала... Позбирав людей і цямкає, сміття!

— Хто позбирав?

— А той же, ваш жених,— Катря сміється смачно, соковито.— Але ж я йому й одповіла: ти, кажу, курячий пипоть, раз не знаєш, по яким ділі приїхали, то й не плещи.

Млина спинити легше, аніж Катрю, раз вона розговори-лася.

— Що ж він плескав?

— Що ви приїхали тут роздивитися, хто як живе, щоб потім власть наше село податком більшим обложи-ла. За комуна ще, кажуть, варнякав щось, та я не чула...

Мій жених (як величає його Катря) — тип, улюблений сількорами. Уся його характеристика вкладається в один рядок: «Прокуратуро, зверни увагу».

— Він може нам нашкодити, — міркую голосно.

— Не зможе. Я йому такого жука пуцу, що ураз за-ціпить...

Мила, енергійна дівчина. Без неї я не знаю, на яку мені ступити тут... Ми йдемо до нової хати. Запашна вільготність. На стінах і на сволоці хрестами звисає су-хий чебрець, мішаний з чорнобривцями. Суворі, почор-нілі від часу «святі обличчя» дивляться на нас допитли-во, тривожно. Особливо Мірлікійський Миколай, якого я не раз колись підводила через свої ґріхи.

Тепер, на якийсь час, це знову моя хата. Входять мати.

— Будеш тут обідати чи з нами?

— Тут будемо всі,— прошуся в матері. Нові, зняті з горища ложки пахнуть сосною і медом. Ніхто не сподівався гостя, й тому борщ звичайний, як завжди. Тато поблагословили. Мати поправили миску і собі перехрестилися. Старі беруть свої ложки і многозначно дивляться одне на одного. Я чудово розумію ці мовчазні погляди. Катрі ніяково — мати глянули на неї — й, опустивши голову, вона кладе на себе щось подібне до хреста. Моя ложка одна нехрещена поволі тягнеться до миски.

— Там у вас, у городі, мабуть, не хрестяться? — невинно поцікавилися мати.

— Як де, в якому городі...

Тато мовчать. Сердяться вони чи ні — не знаю. Тата важко розпізнати. Обідали тихо, як на парастасі, хоч за десять років і було про що розповідати. По обіді мати тихо зібрали й пішли до сіней мити начиння. Тато сказали, що їм треба в село, але я бачила, як вони стягнули з воза рядно й пішли до клуні спати.

— Ой сестро, трохи ж не скрутилася, як вони глянули на вас,— переповідала свої враження наївна Катря, скоро ми лишилися удвох.— Хрестіться, сестро! Ой, хрестіться!

Я сміюся. Читати їй лекцію про нашу, комуністичну етику тут, за столом, ніяково, та й не хотілося.

— Давай ми краще поміркуємо, що нам робити, з чого починати?

— Дуже легко. — Катря давно вже мала готовий план.— Піду на колодки, зберу дівчат, скажу, що шити вчитися...

— Нам треба якнайбільше бідних молодичь.

— І молодичь зберу. На машинці кожна схоче вчитися.

— На якій машинці? — перепитую здивовано. Катря робить великі очі.

— Як-то, на якій? Хіба жінвідділ не дасть нам швацької машинки?

«Жінвідділ... машинка...» — Як стратег, обчислюю підпорні пункти, щоб міцніше закріпити стан своїх позицій. Як досадно, що жінвідділ, коли посилає на село своїх

жіноргів, не дає їм швацьких машинок. Але тут же згадую про одну річ і твердо заявляю Катрі.

— Добре. Ми організуємо гурток, а потім жінвідділ нам дасть свою машинку...

— А то ж як? Я так і думала,— розгортала свій план моторна дівчина.— Цими днями наші всі запишуться. А на тім тижні, в середу, буде маленьке святечко... До середи буде машинка?

— Що? До середи... Авжеж. Треба придбати,— ховаю очі. Так зручніше. Все одно ж Катря не розуміє того, що жінвідділ не «Швейпром».

— То я й пішла?

— Йди, Катре. Та приходь узавтра...

— Добре,— обіцяла за порогом.

У вікні бачу, як Катря чеше вулицею. Впевнено вимахує руками. А що ж мені тепер робити? Мати микють начиння. Від обіду не промовили до мене й слова.

— Мамо, може, я поможу вам?

— Га? Що?.. не треба, сину. Я сама.

Підходжу ближче й бачу, як у матері тремтять вогки повіки. Вони зворушені з того, що я їм хочу допомогти, і на лиці у них пробачення за той, обов'язковий при обіді, хрест.

— Вийди на село та погуляй.

— Може, мамо, разом вийдемо?

— А де там! — осміхалися, в очах ясніла гордість за дочку свою, одягнену, як справжня панна.— Йди сама та потолкуй там трохи з ними, дурноверхими. Бо ті наші комітетчики не вміють трьом свиням рощоту дати...

Справді, мені треба до сільради. Обізнатися з активом, з радянською Ковалівкою, чим дихає і чим живе вона.

— Та не засиджуйся там довго. Може, хто з тіток прийде...

Я розумію мамині турботи. Вони хочуть перед родом звеличатися дочкою.

— Добре, мамо.

На вулиці стало весело, як п'ятилітній дівчинці. Кортіло підскочити і покрутитись на одній нозі, якби не сором від людей і не машинка Катрина. Машинка трохи зіпсувала мені настрій.

Ген-ген, на вигоні, колишня стара зборня. Я пізнаю її по облізлій соломі. Це — сільрада. Люди, що здибаються

зі мною, як і передніше, зупиняються й обмацують мене очима, немов дефіцитний крам.

«Нехай, день-два — і звикнуть». Сонце стеле під ноги тепло. Мигтить, переливається перед очима живодайна сила. Це б вийти на поле, стати посеред ланів безмежних, колективних, і слухати, як вагітні плодами повнокосими земля...

«Селянська кров промовила», ловлю себе на слові, і від того мені робиться ще веселіше. Глянула покривленими вікнами сільрада. На ганку маніжитья, на сонці вигрівається сільвиконавець.

— Є хто там?

— Пошти й нікого. Голова один сидить.

Скрипить підлога. Стіни чорні, й цвіль по них, як у льоху. Такого дня сидіти в такій хаті.

— Добридень, товаришу!

— А, здрастуйте! — підводиться повагом голова. Ми довго дивимось одне на одного. З уяви виринає кремезний, опецькуватий хлопчик, вічно заклопотаний, у перешитих з батька вибійчаних штанях, соромливий, завсіди наготові утікати від дівчат. Він і зараз червоніє, як півонія.

— Сідайте в нашій хаті. Мені сказали, що ви приїхали, хотів зайти, та трапилась робота.

— Дякую. Як поживаєте, Борисе?

— Живемо. Робота заїдає.— А руки любовно гладили замурзані від довгого вживання справи.— Роботи стільки, що й не знаю, як не сяду маком.

— А ваші помічники? — цікавилася я. — Секретар, члени сільради...

— Дайте спокій. Секретар у мене пан великий.

— Хто це?

— А це ж... Василь Костенко.

«Мій жених» — Борис соромиться його назвати. Мені й самій ніяково згадувати про минуле, а проте я хочу знати.

— Як же він тепер працює?

— Робить. Права голосу добився. Іздив сам до Харкова. «Я,— каже,— хоч офіцерські погони і носив, але наказу перед ротами й командами про це не оголошували. Значить, я не офіцер...» — І поновили.

— Значить, робить, помагає вам?

— Та помагає. Але тут роботи на воловій шкурі не

списати. От і зараз маємо: землевпорядження... Почати — почали, а до пуття ніяк не доведемо, нема лінії.

— А через що?

— Та через те, що темний наш народ. Йому товчеш одної, а він іншої співає...

— До лікнепу люди ходять?

— Лучковський, наш учитель, там заманює, але... не дуже.

— А жінки?

— Жіноче діло, звісно, в нас яке. Я чув, що ви нібито маєте якусь жіночу школу заснувати?

— Маю,— і дивлюся на Бориса, як він це сприймає тиме.

— Це добре, — удоволено затирав руки.— Жінка, що ви не кажіть, а...— намагався добрати якогось слова, не добрав і винувато посміхнувся.— Жінка, це велика сила. Закрутить тобі так, що й наше зверху, а на повірку дивишся, й по її вийшло, бо у жінки своя лінія.

— Беріть жінку за помічника собі, хутчій піде землевпорядження.

Борис одмахується: де ж така химерна думка.

— Ви, Ольго Андріївно, любите жарти.

— Ви одружені, Борисе?

— Одне вже зіп'ялося на ноги, бігає, а друге ще. Засновуйте, Ольго Андріївно, навчіть наших бабів, хоч трохи світу покажіть їм, може, й справді...— Не скінчив своєї думки. Занадто сміливо вона звучала б тут, у цій обшарпаній сільраді.

Мовчання пересіпнув сільвиконавець:

— Семеновичу, там інструктор до кооперації вас кличе.

— Ага, зараз. Це ревізія там, да. Може, заглянете, Ольго Андріївно? Побачите, яка в нас лінія...

— Гаразд, я трошки згодом.— Мене тягнуло на вулицю скупатися у сонячному сяйві. Розбуркана в сільраді думка кликала на ширший простір.

— Заходьте увечері, Борисе, поговоримо.

— Тато ваші не дуже нашого брата полюбляють... Добре, я зайду. Бувайте.

І знову на вулиці. Я підставляю лице сонцеві. Такого дня сидіти у вогкій, брудній сільраді — треба вміти. Поверталася додому. Настирлива ж яка ця думка: «О,

жінки якби схотіли, можна село догори ногами перекинути...»

Удома — несподіванка. Близька родина татова і мамині багацькі сестри — всі сиділи в новій хаті. Їхній гомін линув на подвір'я. Увійшовши до сіней, я виразно почувла тітчине Мотронине сопрано.

— Ойто! Не кажіть, Андрію! Якби не Костенко, гибіль християнська нам усім тут: до останнього рубця, до дранки сголили б оті-о, нетрудні.

— Оголили б або й ні, стокрот! Моя дочка...

Стояла на порозі. Татові кудлаті брови смикнулися д'гори: — Рід мій, на почесну бесіду покликаний,— ніяково замовк і нашорошився. Це все поважні ковалівські господині і господарі. Я зважала: сьогодні приписи моєї етики будуть порушені. «Заради справи» — уклонилася, аби до роду свого, як годиться, привітатися.

— А ми на тебе ждемо, дочко! — кличуть мати, і я чую, як тремтить їм голос радісно і гордо.

«А ваші, багацькі, хліви чистять», читаю на татовім обличчі. Видно, вже простили за той хрест. О, вони за те, що своя хата — покришка. Старі обоє дивляться на мене з потайним задоволенням: їхні колись посіяні турботи впали на плідному ґрунті, зацвіли й зросли тепер, як довгождане щастя.

— Здорова живи, дитинко, — побажання за мій уклін родові. Перші таткові брати (їм перша честь), за ними дядини і далі мамин рід, мамині сестри — обійшла по колії, усіх поцілувала.

— Як там тобі, наша дитино, у городі живеться?

— Бо тут не так комуністи, як ті голоштани жити не дають...

— Живцем закопують, дитино!

— Шкуру до живого м'яса деруть!

Ось воно, на практиці спостерігала те, що вивчила з теорії. Класовий ворог? Так. Виплеканий на чорноземлі, запеклий, дужий. Не перечила, коли у хаті на столі стояла самогонка. Пили. Дядько мій, Мудрак Семен, наливав собі, п'ючи за мене шосту чарку. Тусклі, олив'яні очі.

— Пиймо, роде! Бо хоч ти, дочка, й продалася совецькій власті, але кров у тебе наша, християнська... Пиймо!

Мати, упадаючи коло гостей, за жарти те приймали.

— Семене! Моя дочка не продалася, вона...

— Хіба не бачиш: стрижена? — перебивав уїдливо Семен і хилив сьому.

— За твоє, Химо! А я тобі, Андрію, говорив і ще скажу: не можуть вони нас усіх пожерти, бо... хто ж тоді совецьку власть до смерті догодує, правда ж, дочко?— Всі сміялися з цього Семенового жарту, а тітка Мотрона додавала:

— А нехай би їх чума пожерла! Таж то та наша левадка, що вони забрали...

— Ша!— гарикав на неї Семен.— Не люблю, як ото баби стромляють, де не слід їм, свого носа... Левадка — ще прийде таке, що й оддаватимуть, та я не схочу брати.

— Аякже, прийдуть тебе перепрошати...

— Ша, сказав! Обійдемося й без левадки. Власть совецька, а душа мужицька... Чого нам журитися? Аби Костенко був здоровий!— Дядько зовсім розварився. Самогонка вдарила йому в лице, й воно пашить п'яними плямами.

— Проморгала колись, дочко, жениха... Путящий чоловік.

— А чим путящий? — підсідаю ближче.

— Хто, Костенко? Отакої!— Олив'яні очі дивляться на мене, немов на захожого тубільця з іншої планети.

— Та це ж на всю Ковалівку чоловік!

— Прийшов якось йому папірець з райвика,— переповідав навзаводи весь рід.— Це щоб списки склав на те, індивідуальне обложеніє, скільки в кого доходу є. А він тому папірцеві дулю дав та: «Колись,— каже,— не за тим числом написане»... і в грубу.

— Усі числа, стерво, знає,— удоволено поцмокував Семен.— Оце, Андрію, мав би-сь зятя... це був би зятьок!

Я скося дивлюся на тата. О, вони не люблять, коли їм хтось радить з маминого роду.

— Такого щастя, як Костенко, можна поночі в ложах доскочити,— кажуть стримано, щоб гості не спротивилися. Мати потрапляють таткові. Вони бояться завинити перед родом, і мовчати теж не випадає.

— У нас не так багато дочок, щоб ми ними розкидалися.

— Це правда, Химо! Я своїх порозкидав, бо баба бабою, а твоя вчена...

— Не на те, Семене, вчив я, щоб Костенкові віддати. Хай пососкає, стокрот!

Про мене, я сиділа і пожадливо усмоктувала в себе всі деталі, найдрібніші рисочки свого розперезаного ворога, намацувала всі його слабкі місця і готувала свій план наступу, бо... тоді вже була певна, що війна почнеться саме з моїм родом.

Юрію Максимовичу!

Даруйте мені, що моя нотатка затяглася, але я не можу, щоб не написати вам ще пару слів. Уже вночі, лежачи в ліжку, мені ясно уявлялася моя робота. Не лякали труднощі (не це сушило мені голову), а от... машинка?! Ця галузка, що з неї треба почати, — де мені її доп'ясти? Відступу не може бути. Коло машинки я згуртую стале товариство. Цей актив впливатиме на все жіноцтво. Жінки, своєю чергою, на чоловіків і, хто знає, тоді можна сподіватися: землевпорядження, підвищення сільського господарства, колективізації. Не смійтеся. Тепер я переконана: якби ми мали на селі 30% політично вихованого активного жіноцтва, яким шаленим темпом розгорталося б наше сільське соціалістичне будівництво! Жінка — це незбагнута, ще не врахована на селі сила. А втім, до порядку. Потрібна швацька машинка. Жінвідділ її мені не дасть, це ж ясно, і тоді... Юрію Максимовичу, я узяла вашу пам'ятку. У темній хаті зважила її на око: там була якраз потрібна мені сума. Потім заснула, як дуб, так твердо і щасливо...

Ваша Ольга.

18/XI—28 р.

«Заснула, як дуб...» а я, Юрій Максимович, не можу спати. Давно потаковився рух. На сході передранкова, прозора сутінь прокидається. Зі мною мій товариш — лампа сонно кліпає з-під абажура на розкидані, як трапилось, нотатки. Я не можу так заснути: твердо і щасливо. «Щастя» нічого мені не промовляє. Факти — це річ переконлива, та й то... Ось цей рукопис — нерви й кров. А прийде час, їх зміряють аркуші, з друкарні вийде книга, і візьмуть її на зуби друзі-критики, мовляв, не те оповідаєш, голубе... Але ж буття визначає свідомість? Воно не дає сприймати все на віру. Може, тому,

що з русявого волосся вже по-зрадницькому визирає сивина? Може, тільки молодість здатна творити безоглядно? Може... Просто я розкис. Лампа кліпає мені на Ольжине писання. Що ж, у Ольги краще це виходить, ніж у мене: в неї віра, а в мене холодне лезо аналітика. На тім тижні одвідав письменника Жовтневого (його новела «Прісьчина історія» — талановита річ): хотів висловити своє вдовolenня йому, знавцеві Прісьчиної долі, і... застав, як він на практиці перевіряв свого героя, певного, що непобита жінка худне і не поправляється.

— У чому річ?

«А дуже просто: критики давно вже обсмоктали всіх письменників і заходилися коло їхніх жінок. А я, як чесний муж і батько своїй дитині, не дозволю, щоб моя дружина переморгувалася з негідником, хоча б він був і критик Неосудний».

Маленька родинна буря — що ж, буває. Треба ж черпати звідкись сюжети? Без цього не було б творчості. Є ще інша категорія. Це милий, кучерявий хлопчик, що без пам'яті закоханий в свою «маленьку Талочку».

«Юро, скільки чудових речей на світі е! Яка прекрасна будучина перед нами. Скільки можна натворити, Юро!» вигукував цей молодий ентузіаст у моім кабінеті по смачній вечері.

«А ти знаєш,— запевняв мене,— я відчуваю в собі здатність написати щось таке, знаєш, величне... для пролетаріату. Серйозно кажу тобі. Напишу епопею... таку, знаєш? Увертюру до прийдешніх класових боїв, да, да!»

Овва, трохи не забув за головне: світає, а в мене не скінчена робота. Забув, що є десь друг, є героїня повісті, бадьора, життєрадісна, з якою пов'язане моє минуле. Пробігаю очима написане — старе, звичайне. Та без цього повість не матиме ґрунту. Без цього не буде Ольги справжньої, яка живе й змагається тепер за новий побут, колективізацію, піднесення сільського господарства. Беру перо, хвилину зосереджую свої думки й продовжую...

МРІІ І ДІЙСНІСТЬ

Невеличке повітове місто В. перефарбувалося в захисний колір «хакі». На полях далекої Галичини ревли гармати: «Наша доблестная армия шла с боем по пятам

иноземного врага...» Гугняво гуділи в кафедральному соборі дзвони. Всі вільні приміщення, частина шкіл — узято під шпиталі. На брамі жіночої гімназії — червоний хрест. На гімназійному дворі стояли кухні, сновигали санітари, жалібниці, лікарі. Дід Тимко помітно похмурнів — не гонив нікого від парадного.

— Хіба ж можна дати лад, як тут таке збіговисько, — зітхав старий. Гімназія стиснулася до нікуди. Принишкли коридори. Прокурорша Аня, щоб надати собі якнайбільшої трагічної скорботи, одягла чорну косинку. Тепер з нею ходив молодий, витончений поручник і... це спричинилося до того, що всі старші гімназистки одягли чорні косинки. Не стало — взяли Бублика. Пішов до війська Сокіл. Життя ще живилося з інерції, але...

— Де там те вчення. Тепер таке: прожили день — і слава господові... хоча б душу до бога донести, — журилася баба Козачиха. Ольга теж тієї думки: половини вчителів нема, навчання провадиться абияк, сидіти в гімназії і витрачати марно час. Поїхала додому. Та сидіти вдома теж не випадало. Вулиці не можна перейти.

— Ой сестро, ваш жених пішов! — завсіди реготала Катря, сільських літ подруга Ольжина, якщо помічала, що десь там пройшов бундючний, через край вихваткуватий парубійко. Це Костенко, багатирський син на все село. Найкраща тема для сільських зубатих цокотух — його невдале залицяння. Але Катря й тут не поступалася.

— Ой сестро, то ж краса! Сидимо ми з Ольгою, вона як там у школі в них розповідає, коли бачу — йде. Олю, кажу, дворянин Костенків суне, він женитися збирається, то чи не вас, бува, нагледів? — Засміялися. Чекаємо. Захо-о-о-дить!... — «Здрастуйте, небеснії віденія. Можна присісти?»

— А чого ж, кажу, сідайте. Лавка витримає.

Побасував і сів. Ми мовчимо, і він мовчить. Зітхає. Мнеться. Ну, достотно, як ото не сповна літ прийде по слово. Потім зважився:

«Як вам нравиться наша сільська культура?»

— А як вам? — питаємо.

«Мені? — Папаша за село, а я за город, у міня ж двохкласное образование... Я жить хочу». — І теребив так цілий вечір, Олі все набилював, а та йому:

— Почому тепер перець, ви не знаєте?

«Хазяйка буде з вас чудесная». Поплямкав і пішов.

На другий вечір ще прийшов. Про що в них там була розмова — то не знаю. Тільки сидимо ми в третій вечір, і регочемося з нього, коли йде... не сам. А з мене так і крикнуло:

— Ой сестро, старости! — Душа моя почула. Бачу, Оля міниться, кусає губи, а тут: ри-ип.

«Добривечір у вашій хаті» — два дядьки його. За ними «молодий», і тільки-но переступив... То ж треба було бачити! Як підбіжить вона до нього.

«Здрастуйте, от не чекала! Це ви до міста їхати зібралися й прийшли зі мною попрощатися? Сідайте, прошу вас. А це дядьки ваші, з вами? Сідайте!»

Молодий роззявив рота. Дядьки кліпнули один на одного.

«Ми до старих, — моргнули женихові, — по одному ділі...»

«Почекайте. Татко з мамою в дядька Семена».

«То ми по дорозі перекажемо», ще раз переморгнулися й без лиха з хати.

«До свіданія. Я в самом делі в город...»

«Ви ще до прийому не ходили? Ні? Жичу вислужитися на прапорщика...»

Так скінчилося те сватання, що через нього Ользі неприємність. А Коваль на дочку уважав.

— Шість років тягся, клей останній з себе витягнув, щоб мав тебе Костенкові віддати? Та не був би я Андрій Коваль, стокрот! Доучуйся. Війна — нічого. Панство витлумить, то й мужикові світ роз'яжеться...— І наказав Ользі назад до міста їхати. Послухала. То більше, що їй починала набридати сільська стріха. Кортіло до товариства: там життя, поєднане з наукою, має свою мету і зміст. Поїхала назад. Гімназія давала мало. Ольга більше надолужувала в товаристві й на квартирі, сидячи за книгами. Раз їй випало вертатися смерком з публічної читальні. Йшла замислена: «Те, що розходиться, сходиться знову, з найрізноманітніших тонів сплітається найчарівніша гармонія, і все це виникає через боротьбу» — ця вчитана думка заглушала чийсь голос, аж поки на Ольжине плече не опустилася чиясь рука.

— Добривечір, Оль-Оль.

Уражена Ольга відскочила. Перед нею вибачливо посміхався Сокіл.

— Не лякайтеся. Ви ще не зодягнули чорної косинки?

— Ні. А ви проїздом через наше місто?— не знайшла з чого почати.

— Теж ні. Я недавно тут, при запасному батальйоні... Ну, як справи? — Вони завернули до вузької знелюдненої вулички.

— Нічого. Наш гурток веде Янсон...

— Це дуже добре. Передайте всім, що я приїхав. Навчання треба посилити і... поставити на інші рейки. Сьогодні вівторок? Я вартую. Хай Янсон скличе на п'ятницю загальні товариські збори... Як гімназія? Більше самі? Правильно. Час треба шанувати... До побачення.— І Сокіл, що так несподівано знайшовся, зник, полишивши самій Ользі вірити у неймовірну зустріч. Це несподіване побачення перемикнуло в зовсім протилежний бік її думки. Досі Ольга хоч і числила себе за члена товариства, проте не вдавалася в конкретний зміст роботи і цілеспрямування. Просто там цікаво: читати різну заборонену літературу, вивчати революційний рух, його героїв, овіяних романтикою боротьби. У своїх мріях вона часом залітала так далеко, що... По цьому їй щоночі снилася Перовська: подавала руку й сумно кликала до свого товариства. Сама того не відаючи, Ольга все ж таки часами відчувала, що гурток веде її до певних настроїв, до переродження. Ось і зараз, по розмові з Соколом: у неї прокидається відраза до гімназійного оточення. Або: чим пояснити те, що на ній не пишеться чорна косинка...

Правда, вона (Ольга) ще багато дечого не знає. Скажімо, як і через кого Сокіл, а тепер Янсон, одержують літературу? Очевидно, є якийсь підпільний комітет. А хто в тім комітеті? Що за люди керують життям і волею стількох організованих, на все готових одиниць? Побачити б їх тут (керівників) на власні очі...

Вечір і наступна ніч минули в здогадах: «Які ж то нові рейки, що на них буде поставлена робота?» Нічого нового Ольга не придумала. Попереджений Янсон вдоволено затирав руки. Дарма Едя за Ольжиним проводом намагалася підняти краєчок темної заслони.

— Почекайте, друзі. Маркс терпів і нам велів.

Ця жартівлива відповідь не вдовольняла їх, а іншої в Янсона годі було вирвати. Три дні чекання. П'ятниця —

цей день, здається, був найдовший. Під вечір Ольга не витримала: підкурила єдину культурну річ в ужитку баби Козачихи, старого годинника, вперед і... з'явилася найпередніше.

— Тепер скажеш? Залишається одна година,— доправлялася в Янсона.

— Навіть і хвилина. Дисципліна, до неї треба звикати...

— Але ж ти, Олесю, впертий, як папуга!

Янсон знизував плечима і пробачливо всміхався. Це впливало: не маленька ж вона дівчинка, що їй ураз тут подавай. Хто знає, що можуть думати про неї. Якась там година і... Розміркувавши, що робила недоречно, Ольга дала собі спокій. По годині все прийшло само собою. Сиділа й порівнювала: члени товариства — ті обличчя зовсім інші. Відчувала, що й вона живе з ними одним напруженням, цікавістю і острахом. На зборах ні одної підозрілої брошурки або книжки. Сокіл у своїй військовій уніформі нагадував маскарадника. І загалом сьогодні тут дотепний маскарад. Янсон викопав старого реферата «Накануне великих реформ царя-освободителя». По стінах висіли олеографії — Кузьма Крючков люто насаджував на свого списа п'ятьох німців. Тихо. Переймають кожне Соколове слово.

«...Досі ми вивчали соціальний рух, його традиції і досвід класових боїв. Ми вбиралися в палки, як ті лелеченята, щоб, зміцнівши, вилетіти з гнізда. Такий-бо закон боротьби: не йди на ворога, доки не піднесеш його меча...»

Ольга видивлялася на Сокола, і він мінівся: виростав, окреслювався яскравіше мужній профіль. Це вже не той у віцмундірі, скрадливий і тихий педагог, це відгук далекого клетоту...

«...Самодержавство захлинається в крові великих армій, рикає з гармат, гарчить, валує з кулеметів і будує трон собі з людських кісток. Цей безум треба припинити. Саме тепер час...» І Ольга бачить: сотні тисяч, в гімнастюрках, Соколів стискають кулаки, не тільки кулаки — й гвинтівки наготовлені тремтять...

«...Ви мусите довести, хто ви: поступ чи насильство й темрява орудують вашою волею, життям і вчинками? Ви молоді надійні сили — з ким ви? Час довести».

Ольга зблідла, але це не страх. Яскраво уявляла, як

прийде, стане на розі й виконає присуд над якимсь генералом чи міністром...

О, в неї міцна рука.

«...Підпільний комітет вас закликає до співучасті...»

Спитатися б, який це комітет, та соромно. А втім, яка різниця... Товариство для чогось піднесло руки.

— А ви, Оль-Оль?— Сокіл дивиться трохи здивовано.

— Га? Що? І я,— сіпнулася, ніби спросоння, й твердо пристала до товариства. Збори продовжувалися.

Робота (через тиждень дали) Ользі не подобалася. Нічого зовсім не змінилося: гурток, та ще вряди-годи листи від Сокола носити на чужі адреси. На гімназіальнім вечорі, на користь дійової армії, їй доручили забавляти й не спускати з ока капловухого поручника. Ходила на побачення з якимось однорічником, при чому доповіла за-далегідь вивчене звідомлення: «Усе гаразд». Такі дрібниці не задовольняли. Забаглося романтики, якоїсь змови, або хоч принаймні конспірації, де б можна було «стиснути в холодних пальцях браунінга». На Ольжин талан той день не забарився. Сповістили, що приїде «він», один із тих, що в'яже все таємне нитками, підпільний товариш з комітету. Це відповідала справа: зустріти товариша на станції й провести до Янсона — доручили Ользі. Вельми врадувалася. Хотіла якийсь час побути в товаристві справжнього підпільника і... готувалася. Найперше, їй треба змінити свій вираз обличчя. Воно мусить бути зосереджене й водночас нібито трішки безвиразне. Ні на що не треба задивлятися без потреби. Одяг — як їй бути з одягом?— гімназіальна уніформа в таких справах... Треба десь позичити цивільного.

Баба Козачиха, бачачи, як готувалася її пансіонерка, дивувалася.

— Дивись, небого, бо з тої науки голова тобі вже закрутилася. Таке робиш, як наш дяк, що біблію всю прочитав, а потім з хати на небо озносився.

Зворушена, припадала Ольга до баби. Бринів роблено веселий сміх.

— Хіба, бабусю, я подібна до дяка?

— Атож.— Стара дивилася бувалим оком, але того, що в таких роках спостерігала на собі (дівочої нудьги) не помічала.

Прийшов визначений день. Перший Ольжин рух: устала зірвати з календаря число. Загадково виглядало сьогодні п'ятнадцяте. Надворі лютий, а проте мороз десь-то зашився. Ясна сонячна година.

Поїзд прийде о дев'ятій. Товариш зупиниться коло перонного годинника, здійме капелюха ніби витерти чоло, і тут вони зустрінуться. Прикмети: драпове пальто, великі окуляри. Ольга хвилювалася. До неї закрадався елегійно-романтичний настрій.

— Бабусю, може, я не прийду на обід, то...

— Не загулюйся. Бо тобі так: пішов Лесь та й увесь, а я потім перед батьком за тебе очима маю кліпати.

— А досі, бабусю, ви не кліпали?

— Гляди, щоб не довелось.

Примусила себе поспіdatи. Сьогодні в хаті душно, як ніколи. Надворі трохи покращало. На вулиці ясний привітний день, свіже повітря — не так голосно билося серце. І обличчя виглядало так, як треба (зосереджено, серйозно й трошки безвиразно). Не могла не озиратись без потреби. Щось ніби вчепилося за в'язи, муляло, свербіло і примушувало щораз озиратися. Коли б не одяг — а він був пристойний — хто знає, як би реагувала на це вулиця. Тоді Ольга взялася на хитрощі: помічена на телеграфному стовпі одна точка допроваджувала до самого стовпа, далі друга точка, і так від точки до точки, від стовпа до стовпа — йшла. Дивилася тільки вперед. Стовпи провадили до станції.

Вокзал. До поїзда ще чверть години. Треба щось робити, бо сидіти так, то всі чомусь задивляються на неї. Замовила склянку чаю, сіла при стіні, щоб якнайдалше від непевного людського ока. Піла чай — пашів опарений язик, — а мусить же вона вдавати з себе пасажирку чи принаймні родичку якогось пасажира, що має прийти з очікуваним поїздом.

Станційна оповістка — вихлюпнула трохи не півсклянки чаю. Ольга квапилася вийти на перон кінце з пасажирами. На пероні сьогодні не ясно: пара вартівих, з комендантської сотні, гнулися в підстрапанях, протертих шинелинах, кільканадцять відсталих маршовиків і жменька цивільних. Ольга відчула на собі чиїсь пильні, налазливі очі. Озирнулася — нікого. Пасажири, кожний дбав про себе, турбувалися за свої речі, за квитки. Хіба цей пристойно вдягнений цивільний інже-

нер, з маленькою валізкою в руках? Але він дивиться у зовсім протилежний бік і, здається, що до тої категорії людей, яких слід берегтися, не належить. Просто, це уява викинула свого коника. І все. Не треба озиратися.

Підходив поїзд. Пасажири заклопотано бігли назустріч. Ольга теж піддалася на ту загальну метушню, але, згадавши щось, раптово стала й якраз коло перонного годинника. Чекала. Тепер можна й озиратися, бо як же ж дівчина може зустріти когось близького собі, не глянувши на тих людей, що вийшли з поїзда. Перебігло кількоро цивільних чоловічих капелюхів, але жодний з них не глянув у той бік. Ольга пильно задивлялася в обличчя: всі такі звичайні, нема нічого підпільного.

«Де ж він? Може, не приїхав? Може, йому перешкодили в дорозі?» Злякано сіпнулася й завмерла. Молодий, Янсонових років, непоказний на вигляд, з невеличкою валізкою поглянув на годинника і скинув капелюха, щоб справді витерти мокре чоло. Ось він повів очима і зробив умовлений порух рукою.

«Він, бо ледь помітно осміхнувся». Підступилася до нього, і пішли.

— Ви місто добре знаєте?— розпитувався, як вийшли за станцію. Вона прожила трохи не сім років—і не знати міста.

— Не турбуйтеся, ми пройдемо заулками й городами аж до самісінького...

Ольга й «він» обоє разом озирнулися. Позад них на певному віддаленні, не поспішаючися, йшов той самий (Ольга добре це запам'ятала), з невеличкою валізкою в руках, цивільний інженер. Тепер він ішов за ними без валізки. Товариш з комітету враз занепокоївся.

— Воно, може, й нічого... просто випадок. Проте, я вас попрошу: візьміть речі й відійдіть, а я трохи поплутаюся тут.

Зрозуміла. Взяла речі й пішла. Товариш, круто повернувши, зник в маленькому заулкові. За рогом, куди зайшла Ольга, можна стежити. Цивільний інженер стояв на перехресті двох заулків. Несподіваний маневр, здається, збив його на хвилю з пантелику. Так і є: він озирнувся на два боки, видимо міркуючи, за ким іти. Нарешті вирішив, похоплено звернув ліворуч і, вже не маскуючися, підтюпцем побіг здоганяти небезпечного приїжджого. Ользі стало моторошно. Недосвідчена в цих

справах, вона остаточно розгубилася (за товариша чомусь не турбувалася: занадто-бо спокійно він поведився). Де їй подіти речі? Вдома небезпечно. До Янсона? Теж не можна. Треба десь на стороні, і, не розмислюючи довго, пірнула в глухий заулок.

«Заулками й дворами до гімназії, а там...»

Дід Тимко понуро стругав східці. Згадував, що то колись були приємні, безтурботні дні.

«...А тепер розпсотився народ. Війна війною, таж я сам ходив колись на турка, але щоб таке було, така, даруйте, терниця... Ще соплі не обсохли, а воно вже бігає за командиром і «Спихнуло утро», «Чайки» виводить, сміття. Та й командири тепер — дрантя. Порції на кухні видає і три нашивки носить, страм. А наш брат без ноги валяється...»

За такими скрушними думками застукала діда Ольга.

— А тобі, небого, хтось дорогу перейшов, що така жовта, як воскова свічка?

Ользі ніколи балакати. Валізка дригоніла, підстрибуючи в руках.

— Дідусю, мені треба... щоб ці речі перебули тут... у вас... Увечері я заберу...

— А чого ж, можна. Ось тільки достружу тут... Народ тепер пішов, не дай ти боже. Командири? Ну, який ти в чорта командир, раз ти на кухні...

— Швидше, діду. Я не можу...

— Поспішаєш? Ну, давай. Овва, паршивий чамайданчик, а такий важкий... Залізо тут, чи що?

— Не знаю, діду.

— Хтось тобі його на сховку дав?

— Не знаю.

— Машинерія якась чи...

— Швидше, діду!

Спантеличений Тимко не знав, що й думати. А втім, яке йому до цього діло. Може, тут якраз таке, що старому не варто знати, може...

Ольга неспокійно озиралася. Неспокій перейшов на діда: бачив, що дівча мінилося, а це вже якийсь клопіт. Не розпитуючи більше ні про що, подріботів старий, а за ним Ольга, до швейцарської.

— Де б його, хіба до канцура? Не, краще я собі під постіль...— Тимків тапчан — то цілі катакомби.

— Я його туди, під стінку,— сопів дід, припорпуючи

різним мотлохом валізку. Доки він вовтузився під тапчаном, Ольга міркувала, що їй діяти. З валізкою справа закінчена. Можна буде ввечері однести куди слід... куди? Це скаже Сокіл. А товариш? Гадка, що він може тут зловитися, студила кров. Не виконане завдання — їй не треба було слухати товариша — хіба що зараз назад до міста...

— Хутчій, діду.

— Вже.

— Вилазьте й зачиняйте.— Рушила заглянути в вікно, але на півдорозі поточилася, зів'яло витріщилася розкритими зіницями і так застигла. Справа не потребувала слів. Мовчки підійшов до вікна дід. На гімназійній обитачії стояла пара міських візників. Бігли якісь люди до швейцарської. Вже чути під дверима їхні голоси... Дід Тимко стояв, немов під громовицею, і тільки жмут волосся сивого здригався, ніби від тихого вітру. Ольга теж не ворушилася — чекала. Стук у двері. Ще раз: на цей раз сильніше. Ще раз — одчинились двері. На порозі аж п'ять душ і два блискучі револьвери.

— Стій! На місці!— прозвучало тут даремним окликом. Ніхто навіть не зворухнувся. Дід Тимко лише зітхнув і просто вимовив:

— Ось тобі на старість і фурдига...

Ольга так, як і до цього, дивилася в простір витріщеними зіницями. Люди зараз же полізли під тапчан. Валізка знову показалася на світ, її тримали, як коштовний скарб.

— Пойдьомте, баришня.

— І ти, дед... тоже.

Капловухий слідчий (Ольжин «приятель», що мусила йому годити під час балу у гімназії на користь дійової армії) зустрів приведену вельми здивовано.

— Кого я бачу — Ольга?! Сядьте. Заспокойтеся. Забудьте, що це ви на допиті. Даю вам слово, ваша справа... Тобто, справи жодної нема. Тут просто, я гадаю, з вами сталося маленьке непорозуміння... Палите? Будь ласка!

— Дякую, ніколи не палила.— Ольга аж тепер здавала собі відчит. Вона «провалилася», можливо, не сама, а всі тепер сидять отут десь поруч неї. Найбільше шкода

діда. Дід не винен — це вона його підвела, й що думає тепер про неї дід? Ця думка найгірше гнітила.

— Що мені робити з вами? От морока! — бідкався немовби широко слідчий. — Випустити так вас, без пояснення причин, не можна. Така вже, даруйте на цім слові, наша ідіотська формалістика. Розуміється, все це дурниця, н-да. Пробачте, розмовляю з вами тут по-товариському й гадаю, що це залишиться між нами? Н-да. Ви можете мені нічого не казати — просто: ми отут спартолимо одно-два запитання, відповідь на них і все. Розуміється, ви згодні? Н-да.

— Ні, я не згодна...

— Що? Але ж, перепрошую, так не можна, — м'яко докоряв свій клієнтці слідчий. — Це неприпустиме, пробачте мені за вислів, глупство. Вас рятують, а ви строїте свої якісь жіночі фанаберії. Самі ж ви знаєте, що ваша справа вилупленого яйця не варта, і... мені просто соромно за вас, н-да. Ви ставите мене в прикре становище...

— Це перед ким? — не втрималася винувачена.

— Що? Перед ким? Н-да. Хоча б і перед вашим другом, поручником Соколом... — Тривожна пауза. Арештована нервово засміялася.

— Який це Сокіл? Я не знаю такого поручника.

— Ну, як же ж, Сокола не знаєте?

— Не знаю.

— Вашого гімназійального вчителя не знаєте?

— А, цього... знаю.

— Ну от. Він просить вас не вдавати з себе чогось такого, що не до лица вам, н-да.

— Чого саме?

— Підпільної есдечки. Я не криюся, бо це ж така дрібниця... Н-да.

— Есдечки? Пане слідчий, може, ви поясните мені це слово.

— Як, хіба вам Сокіл не пояснював його? А він мені признався...

— Сокіл ідіот! — перебила слідчому серйозно Ольга. — І нічого, крім двійок, мені не ставив... Хіба він тепер поручник? — запитання трохи спантеличувало.

Слідчий запалив нову цигарку.

— Хіба ви цього не знали?

— Ні.

— Жаль, жаль. Ну, що ж, раз ви такої думки про найближчих своїх друзів, то... Хто вам дав нести валичку?

— Я знайшла її, ідучи до гімназії.

— Це правда?

— Ви ж мій друг.

— Так, так. Я вірю вам... А при гімназії, здається, існував гурток самоосвіти, ви не знаєте, хто був у ньому?

— З мене досить того, що вивчається в гімназії...

— А хто вів гурток, не знаєте?

— Не знаю.

— Не цікавилися?

— Ні.

— То я примушу тебе поцікавитися, стерво! Ангела вдаєш? Ось я тобі!— Ольга шаснулась до дверей.

— Не смійте!

— Проститутка! — слідчий подав знак, і арештовану забрали.

Збігали дні. Даремно Ольга намагалася подати будь-яку звістку про себе. Ніхто до неї не приходив, і на допит теж не викликали. Якби знаття, що там діється за стінами, та стіни камери глухі й німі. Різні припущення ще більше важили на спокій. Перші дні сяк-так терпіла, а що далі, то... Якийсь дивний сум почав під груди закрадатися. Потреба плакати. Хоч Ольга добре знала, що це їй не допоможе, що соромно їй, «політичній», пхінькати, робила різні запобіжні заходи, проте потреба не вгасала й, щоб опанувати нею, вимагала нелюдської сили. Щоб затамувати біль, вертілася з рання й до вечора — достотно, як зневолена вовчиця. Спробувала гризти пальці: біль фізичний стримувала, але вбити, знищити потреби не могла. Щодня вужчала камера, стискалися глухі, плісняві стіни. Ольга почувала, що їй нічим дихати, а надворі стояли березневі дні, і крізь ґрати мружилось ласкаве сонце. Якось раз, уранці, арештована обмацала собі чоло й знайшла, що їй щось заступило мозок. Щось живе сиділо в голові, бо ворушилося й свербіло... Тоді вона дико скрикнула. Підхоплений «потребою» цей крик подвоївся, розтягся на численні кілометри й потягнувся вгору, аж до сонця.

Ні прохання вартових, ні їх погрози не впливали. Ніби незвіданою силою прип'ята до вікна, за ґрати, висіла Ольга годинами, відчайний паморочний зойк душився

в камері,— то незагартоване, не звикле ще до боротьби життя просило волі. Падала, підводилася й знову простягалася з криком до сонця... Тільки крик. Бо втратила вже розуміння слів, бо через крик єдналася з весною за мурами. Так було підряд кілька днів, так було вчора і сьогодні. Накричавшись до нестями, безвиразно і напівпритомно споглядала Ольга продовбане у дверях «очко». Це було їй за спочинок: сісти й зором прикипіти до якоїсь точки. Скеміла розболена, як вищерблений дзвін, розбита голова. Тихо, паморочна тиша, і нараз... у «очкові» шебернуло. Здрігнувся зір — до камери просунувся кулястий згорточок і впав під ноги Ользі. Нова річ — пожадливо тремтіли руки — уривок з газети правив тут за посланця з тамтого світу. Ольга напружила пам'ять: рівно місяць, як вона сидить у цій труні. Однак до чого ж ця газета? Хоча б одна маленька рисочка, або черк олівця... Може, вартовий умисно кинув цього клаптя їй, щоб не кричала? Ще раз розгладила якнайретельніше уривка й глянула проти вікна: наколені йшли рівними рядами дірочки (на білому нема, тільки на літерах), і... Ольгу осінила мудра думка. Дірочку до дірочки — складала позначені літери — читала.

«...Ваші друзі радять вам: не піддавайтеся на провокацію, не впадайте у розпач, будьте мужні. Не протистеся, якщо вас цими днями переведуть до іншої камери...»

«Хто, як і які друзі? Де вони? Може, десь отут гуртом сидять?» Ольга не знала. Проте оживилася — бо вістка ця на краще йшла — була якась надія. Обережність? Ясно, треба мати. Навіть більше: треба знати, хто це подав руку — вороги чи друзі? Крик десь сам собою відійшов, і місце його заступили ясні, тверезі думки: «Плачем-бо не здолаєш ворога».

А невідомі друзі недаремно прорікали: через тиждень Ольгу перевели до іншої камери. Кімната з двома вікнами, багато сонця й тепла — якби не грати, тут можна було б сидіти до закінчення гімназії. До неї у цій камері сидів якийсь підпрапорщик. Про це яскраво промовляли написи на стінах. В'язень скрізь повицарапував свої сентенції і афоризми.

«...Нікогда не верь начальству — все стервы».

«...За убийство нашего капитана нужно дать Георгия, а мне, подпрапорщику Глушакову, дадут смерть...»

Ольга все те геть позатирала, позамазувала і пове-

селішала. Тут перший поверх. Одне вікно виходило в маленький присадок — мурована криниця, клумби й акації — улітку це маленький рай, якби не частокіл три метри заввишки, поснований колючим дротом. Там, за частоколом, воля й весна, а тут... Ольга в супроводі вартового. Вартові, щоправда, їй не докучали.

«Баба вона, баба й єсть. То за нашим братом треба добре витріщати очі». І в багатьох справах попускали Ользі. Забираючи на ніч одержу — залишали дещо недозволене. Дехто намагався навіть залищитися. Комендант приміщення зайшов, оглянув вікна, стіни і звелів більше не турбувати оглядом. Проволоклося ще два тижні. Як і по ті дні, за приписом, вийшла Ольга на прохід. Тинялася межі клумбами — кругом, трапеціями. Ось під самісіньким вікном кущі шипшини — непролазна колюча стіна. Ліниво сидить на цямрині вартовий, чекає собі зміни. Тихо. Вітер не заходить сюди — не наважиться. Ольга використала свій час і мала вже вертатись. «Але що це?» — придивилася. Пройшлася ще раз. Ні, зір не обдурював: на шипшині висів уривок з тієї ж самої газети. Вартовий не заперечував узяти річ, бо не вбачав у цьому жодної для себе шкоди: ні одна газета не прорізала ще міцних ґрат.

— Здурила, мабуть, наша баришня, — доповідав увечері своїм колегам вартовий, що чатував коло «очка». Ольга затиснулася в куток і вже якусь годину, як не більше, сиділа там нерухомо. Інколи корчем їй бралася рука й тоді жмакала... уривок з газети: «ґрати у вікні, що виходить на присадок, підрізані людиною, що там поперед вас сиділа. Якщо можете, втікайте. Наші чати коло присадка напоготові. Чекаємо на вас протягом тижня. Ваші друзі».

Туманіла голова. З грудей болем пробивалася жадоба до життя, і знову проривався крик зневоленого тіла. Брязнув ключ, заскиглили іржаві засуви.

— Арештована, ви пропустили свій час роздягання. Прошу зараз роздягнутися! — Наглядач невмолимий. Ольга знає це й сьогодні не перечить. Перейшла на мульке ліжко. Одяг винесли за двері. Чути, як там позіхає вартовий. Чого йому тут пильнувати? «Баба, хто знає за віщо тут посаджена, ще й без одержу на ніч... Зміна прийде аж під ранок, а тимчасом на цій варті можна одпочити».

Стільчик тут якраз коло дверей. І, стомлений за день, він радо опускається посидіти. По той бік стукають.

— Чого там?

— Можна трошки прикрутити лампу, не можу при світлі спати?

— А чого ж, пожалуста! Тільки вам самій там, мабуть, лячно спати?

— Трохи лячно.

— Да, нічого не подіеш. Вийдете на волю, там інакше...— Наказав, щоб арештована лягла, і заспокоївся. В'язниця засинає мляво. Ніч — війна примар і неймовірних планів. Якби вартовий біля «очка» прокинувся, то бачив би...

...Як опівнічна тінь, сковзнула з ліжка Ольга. Босоніж закралася під двері, вислухала і полізла до вікна. Розміряно, спокійно працювало серце. Шалівки старі і порохняві, а проте всі ґрати міцно засилені. Обмацала по змозі все залізо і знайшла в одному прентові надрізі, залитий воском. (Так, як сповіщали невідомі друзі). Коротко зітхнула. Вирівнялася. Узяла прута вобіруч і мірно, з потрібною силою — розхитувала. Згодом підсилася плечем: іржавий прут з легеньким поскрипом, гейби зітхаючи, піддався. Дірка — міг пролізти чоловік. Ольга виглянула у вікно. Мляво ходив повз куці шипшини вартовий. Коло другого вікна те ж саме. За дверима, коло «очка», спали. Тоді взяла мідну арештантську квартиру — і ніби за планом, що обчислений аж до найменшої дрібниці, хряснуло тривожним дзенькотом одне (з цілими ґратами) вікно. Вартовий, що пильнував цього вікна, обсіпаний шматками січеного скла, кричав до неба.

— Гей, сюди!

З присадка, щоб заспокоїти його, торохнула берданка. Задудоніли важкі чоботи — на крик побігли. Звідусіль тривожний свист. Замиготіли ліхтарі... Криклива, лайкою приперчена команда...

Ольга борсалася в колючій шипшині, байдужа до того, що куці їй розривали тіло — захищала тільки очі. Ось вона вже поборолла першу перепону. Вибігла у присабок. П'яно вдарила в обличчя перша вільна ніч. Визволена, захиталася (тільки на мить) і знову шаснулася до частоколу. Вже не турбувалася навіть про очі, лізла на високий частокіл: колючий дріт нещадно виривав їй:

з пальців живе м'ясо, заюшена цівками крові, видира-лася Ольга наверх. По дневі й без тривоги їй, селянській дівчині, зробити це найлегше, але зараз... У присадку люди метушаться з ліхтарями. Клацають закривками гвинтівки. Голосна команда, лайка й голоси от-от зімкнуться в нерозривне кільце. Ольга вже сповзала двічі. Якби можна було крикнути, подати голос, це учули б її друзі, але що ж: тепер вони безсилі їй зарадити по цей бік частоколу. Утрете поковзом пішли по дратові скалічені, безсилі пальці. Ось один ліхтар уже заблиснув на доріжці, що вела просто до неї... Миготіли зорі, байдужо, одвічними очима, споглядали маленьку трагедію на цяточці землі. Невиразним маревом стриміли в кількох кроках цямрини колодязя. Крижаний холод обгорнув на мить зомліле тіло. Ольга стрибнула в тім напрямі. Зціпила зуби. Ноги звисли над безоднею колодязя. Пролетіти двадцять метрів, а там... Свіжа, холодна вода покриє все. Чекала. Руки ледве стримували потяг ринуть сторч головою. Вибіг з-під куща один ліхтар, до нього підбіг другий: розімкнулися і розійшлися з наміром оглянути колодязь. Тоді, ковзаючись по камінцях, чіпляючись за оступи ногами і шукаючи для себе опертя, полізла Ольга нижче. Відбувалася остання гра з життям — зсудомлені, заклаклі руки не пускалися цямрин — ще раз обмацала ногами все муровання і здогадалася... Високий дерев'яний зруб стояв, немов дірява покривка поверх колодязя. Коли два ліхтарі зійшлися — зруб, як і до цього, був німий і непорушний. Тривога влягалася. Обшукали всі як є найменші закутки, й верталися упорожні. Стовпилися біля колодязя.

— Втекла?

— Авжеж. Дурна була б отут сидіти... Тин такий, собака здохлий перескочить.

— Прошмигнула дівочка?

— Атож!

— Вы идиот! — вичитував комусь на протилежнім боці роздратований крикливий голос. — Поручили вам устроить следственный побег... Вы понимаете, что это значит? Понимаете? Вас провела какая-то паршивая девчонка! Срам! Велите снять весь караул!

Прийшли на зміну нові люди — поділилися: частина оточила вартою своїх товаришів, повела до в'язниці, решту розвели на чати. Знов запанував той самий лад.

Так само сонно і лїниво походжала коло вікон нова варта. Все так само... Безвиразно миготіли зорі в глибині небесного склепіння. Аж тоді виповзла з свого притулку Ольга. Від холоду їй звело рота. Хоч би й можна — не могла подати ані звука. Ледве повернула в'язи. Недалеко вартовий, але йому наказано ходити коло вікон і не озиратися. Спробувала розім'яти одубіле тіло: лютим бодем заскиміли, відчувши доплив свіжої крові, порізані колючим дротом на ногах і руках пальці. Тепер знала, що за «друзі» їй «допомагали», та розмишлювати ніколи. Поплазувала знов до частоколу. Вп'ялася очима в ріг молодика й так лізла. Вже сиділа на зубцях — колючий дріт, як і до цього, виривав нові шматки живого м'яса, але болю, як по ті рази, не відчувала — перекинула по той бік ноги і... Хитнувся частокіл, ніби поплив десь. Ольга розімкнула руки: терпко замлоло під грудьми, в лице вїйнула спека, в очах темно — як смола. Вартовий, що по тім боці, стоячи, дрїмав під частоколом, злякано підскачів, витріщився — у ногах йому лежало щось клубком, німе і непорушне, — довго так стояв і видивлявся на лежачу Ольгу, потім випустив гвинтівку.

— В-в-відьма! — кинувся з благальним криком геть. Зірвалася — цей крик вернув їй сили. Підбатожена сюрчками й пострілами, що не забарилися на крик той обізватися, втікачка мчалася за місто, в поле.

— Кавалерію! На мост давайте кавалерію!

До мосту метрів вісімсот. До річки, просто — півтора. Видно вже відлогий берег — шум води і плюскіт хвиль... Віддалася наосліп так, аж бризки зашипіли. Річка бистра, але в цій місцині неширока.

— Кавалерія! Давайте кавалерію!

Ласкаво плюскотіли хвилі. Ольга пливла впоперек, щоразу навертаючи себе до берега. Перехопилася — «нехай там цілі полки кавалерії» — побігла. По якійсь годині вскочила в городи невеличкого села. Прислухалася — нагоні не чути — й перший раз зітхнула вільно. Ще до дня далеко. Село спало, навіть пси, що звикли валувати цілу ніч — мовчали. Ольга почувала голод. Йшла, торішне листя грубо встеляло город, спіткнулася об щось тверде — підняла: торішня кислиця, що під листям перезимувала, кисла і терпка, трохи надгнила.

З'їла, як розкішну лягоміну*. Оддалік заблиснув вогник. Якийсь запопадливий господар, очевидно, встав на досвітки. Втікачка пішла просто на спасенне світло. Хата — вікна покривилися. На лавці серед шевського приладдя блимав каганець. Господар дратвою обтягував на копиті нового чобота. Постукала в вікно. Вийшов заспаний, трохи оторопілий чоловік.

— Свят! Свят! — та зараз же збагнув, що перед ним жива людина, заспокоївся. Не розпитувався, хто й чого зайшла.

— Ходіть до хати...

— Я з фурдиги.— Мокра і розпатлана, страшніша за всі привиди, стояла в хаті і просилася. Господар слухав, далі пильно подивився Ользі в вічі, одвернувся, не сказав нічого, а врочисто зайшов до ванькирчика, де спала вся його родина.

— Жінко... Жінко, уставай.

— Чого?

— Уставай, бог гостя дав...

Устала вся родина. Затулили вікна ряднами. Жінка дістала з баби грибінну льолю «гостеві» накритися. Ще від вечері залишилося трохи печених бараболь і кисляку. Ольга все те похапала, як дикун по довгім голоді. Благословлялося на день — сіріло. Сивий дід порадився з господарем — пішов копати в засторонку, у соломі, яму. По якомусь часі Ольгу вивели до клуні.

— Я сховаю, то вже годі,— тішив дід, дошками і соломою притулок Ольжин закидаючи. Лягла слухняно, як дитя; чи довго спала, не могла сказати, а прокинулася... Гостре щось, немов багнет, штрикнуло в бік. Перша думка: «Насліддили». Ольга зацілила зуби. В ямі темно. Можуть заколотя, як тхора в мішку. Дарма, крику не почують. Простягнула руку, щоб одвести хоч один і... наразилась на гирлигу. Це дідок надворі чапав попід клуню, й крізь дилі штрикав у яму.

— Ти жива ще?

— Це ви, діду?

— Я. Приїздили жандарі й поїхали увечері... Зараз ми тя випорпаємо.

То це вона проспала трохи не добу? Нівроку. Почувала, що зміцніла й поздоровшала. Випорпана, поче-

* Ласощі.

кала в клуні. Їй принесли стару бабину запаску, витертий чугай, старі, торішні постолои, хустину і окраєць хліба. Знову ніч, як завжди, світили зорі, тихо... Попрощалися.

Дідок городами вивів аж за село.

— Йди, дитино, по якій путі наставилася,— дав у руки їй свого ціпка. Стояла за селом — широке поле прислухалась, бо скеміло одиноке серце.

«Куди йти? До міста — знову до в'язниці. У село, додому? Ні». І, схиливши голову, поволі пішла Ольга просто... в темну ніч.

7/IV—29 р.

Дорога Оль-Оль!

Перериваю повість, бо не можу: спогади стоять мені перед очима, осміхаються, глузують... Справді-бо, які уперті ми тоді були обое з вами. Скільки було запалу, енергії. Пригадуєте, як ви прилучилися до нашої організації — в запасці, в постолоах — після своєї втечі. Покалічена, розбита, ви на другий день просили праці. Бо тоді ми вірили. А що тепер (зокрема я)? Тепер, як здійснилися наші мрії, коли маємо такі головокрутні перспективи, велич небувалого в історії людства піднесення культури, реконструкції будівництва... О, нам важко! Нашими вустами промовляє тепер мудрість... У нетрях історичного Поділля міряємо ми чумацький шлях аршином. З трепетом цілуємо підкову, що її колись носила Орликова історична шкапа, і ... зітхаємо. Це не про вас, хоч ви тепер і на Поділлі. Ви боєць ВКП(б) і, як личить це бійцеві, творите волю «пославшого». Та не кажіть: «Наші дороги розійшлися»,—ні. Ваша путь — моя. А все ж мене гризе неспокій. Хочу бачити бригади, мільйони снайперів нової більшовицької культури, що плече в плече стоять на фронті разом з вами, а бачу... окремі ланки. Скажете: «А Дніпрельстан, а наші темпи?» Так, не заперечую. І темпи, і Дніпрельстан, і поруч заячі серця, маленькі, міркують, як би то й собі... прожити з українізації.

Міняю тон і стиль листа. Я обіцяв вам написати дещо про літературні кола й ті доробки, що на тлі сьогоднішньої дійсності в нашій літературі процвітають. До речі, з вашим листом про виступ в провінції нібито мого

друга Вагена... Молю вас, не пишіть більше нічого, хоч би й що там трапилось, цур йому! Я мав необережність показати вашого листа деяким друзям, і мені сказали, що такі листи грішно одержувати, бо... це наклеп на літературу. А тепер про те, що вас цікавить якнайбільше — про літературні кола. Що таке організація «Перун», ви знаєте. До неї нічого додати, хіба один-два анекдоти про аполітичність. Мушу сказати, що з того часу, як був написаний мій перший лист, життя стало пристойніше. Тепер єдиний фронт, одна платформа, й декого доводиться виштовхнути з неї силоміць. Гасло нашого сьогоднішнього дня — ударна культбригада. Нікого поза бригадами. Усі вони (бригади ці) на варті день і ніч, зокрема наша. Маємо вже чималі реальні наслідки:

1) В справі просування в робітничі маси української пролеткультури ухвалена певна резолюція.

2) Щодо консультації і керівництва літгуртками на великих підприємствах — теж є резолюція.

3) Шефство над лікнепом наймитів — схвалили.

4) Соцзмагання, цей найкращий витвір нашого радбудівництва, — схвалили підтримати...

І так у цілій низці справ, пекучих на сьогодні, виявляємо себе. Тепер і творчість наша підбадьорилася, пожвавішала. Поет А. написав поему «Білоденний поцілунок в голі груди на вулиці Лібкнехта» і «Торбу поучних афоризмів на всякчас своїй дружині». Белетрист Надійний випустив «П'яту мандрівку на Чернечу гору». Драматург Анника скінчив драму «На шляху до слави». Поет Т. готує п'яту збірку виробничих віршів «О фабрико, люблю тебе...» (Усього не перелічити). Кожний твір той розрахований на благо радянській культурі. Правда, є поодинокі диваки, що відійшли від цього правила, але їх дуже мало. Пишуть вони, здебільшого, об тім, що бачать.

«А робітники підвищили свою продукцію». Оповідання.

«Новий побут запроваджується». Повість.

«Суцільна колективізація». Роман.

Не чекають, доки набіжить їм тема, доки виноситься, щоб потім по-справжньому творити, як то личить статечним поетам і письменникам-митцям. Це люди, що товчуться, як чорти по пеклі, і встигають за життям, але...

повторюю, їх дуже мало. Про себе — іншим разом. На цьому кінчаю свій робітний день.

Ваш Сокіл.

Юрію Максимовичу!

Знаю, не годиться дякувати за листа (не любите ви цього), та коли нам хтось дає розраду — він вартий подяки.

Кажете, гризе неспокій? Хай гризе. Ви ще жива людина. Бо (як звідалася я) тільки в неспокої гартується усяка думка, здібна витворити щось нове й зродити плід своїй епосі — на користь прийдешніх поколінь... Я за неспокій. Тільки не розгубленість, бо ця строката молодичка знає всього одну путь... під монастир. Я сама з нею трохи не вскочила. Гадаю, вам цей епізод придасться. Отже, слухайте. Пригадуєте мого попереднього листа?

Ще бриніли голоси й ворожі вигуки в устах усього роду мого, ще ввижалося розпарене від алкоголю таткове обличчя: «Семене, моя дочка не продалася совецькій власті», а я спокійно засинала: «На війні, як на війні».

Прокинулася вранці: сонце золотило мою постіль, на мені татків кожух — приємно лоскотала вовна.

«Як почати наступ?» Ваш дарунок лежав коло мене на подушці. Вигравав на сонці всіма барвами коштовний камінець. Ювелір, напевне, дасть за нього, скільки треба. Я куплю машинку...

Мучило сумління: чи не буде це та ж сама солоденька філантропія? Я міркувала так: у мене є реальний засіб — зайва цінність. Я член колективу. З незалежних від мене причин цей колектив не зможе використати як слід моїх набутків. Отже, маю право дати свою цінність в тому вигляді, який я вважаю за доцільніший на сьогодні. Жінвідділ ОПК, напевне, вичитав би мені «патер ностер» за таке тлумачення жіночої роботи. Дарма, зате на практиці в мене буде швацька машинка — жіноча організація.

— Уставай, доню, обідати, — перебивають мені мати. Справді, у селі це вже обідній час. До сіней зазірало сонце. Я вмивалася. Стояла повна миска на стільці. Сиділи тато на порозі — очікували. Сьогодні буден день, і те, що личило неділі, не до лиця понеділкові. Мати підставляють мені стареньке відро.

— Умошуйся, доню, на денце. Це такі наші, мужицькі, крісла,— осміхаються. Тато мовчать. Вони такі, як я їх знаю: беруть ложку й мовчки починають їсти. Їдять мати. Я звикла, не снідавши, оббігати два-три засідання, а тут... узяла ложку, щоб не думали, що «запаніла».

— Лови закришку, вона в нас не купована,— ча-стують мати, закришку в борщі до мого краю підгор-таючи.

— Буде купована, якщо совецька власть, спасибі їй, подержиться,— сказали тато й знову тихо. Я не спере-чаюся. Навіщо за обідом — будуть дні. І мовчки сьор-баю гарячий борщ, а щоб не ображати матері, беру по-троху й закришки. Ось і кінець обідові. Тато кладуть на себе, до схід сонця, твердий і широкий хрест.

— Благодарю господеві...

— ...Що наситив еси нас, — хутчій кінчають мати з діда-прадіда засвоєний розподіл пообідньої молитви. На мене не дивляться. Проте я відчуваю на собі колючі по-гляди. Я знаю, що обходить їх: за мене сором, за мою хрещену кров.

— Ти доїдай.— І мати вмисно йдуть по щось до хати. Тато на подвір'ї мажуть воза. Обійшлося без хреста.

— Ти б вийшла, на леваду подивилася, бо, може, вже й забула, як там що стоїть. А вона ж у нас на тебе вся записана,— любовно радять мені мати.

— На леваду?— Мила, наївна матусю. Як ти хочеш похвалитися, що й ми не абищо і в нас, як у людей, е дла дочки левада.

— Потім, мамо. Давайте я поможу вам помити на-чиння.

— Ото! Самій нема що мити, погуляй.

Та я бачу, що це не так. Я відчуваю силу, що невиди-мо роз'єднує наші життєві кінці, що її я ще реально не вловила. Йду до тата.

— Кудись їдете?

— На зрубі в суботу засіяв, треба прикачати...

— А узавтра що робитимете? — Тато дивляться на мене з невеличким подивом, бо їх дочка повинна знати.

— Потайне треба засіяти, а що?

— Мені б на день до міста...

Скісний погляд з-під острішкуватих брів упав на во-за — на насад. Сірі очі мляво щось ворожать, видимо, вагаються.

— До міста? Дні тепер дуже гарячі... Воно б треба. Бач, насад увесь розсівся.

— Нового б вам купити,— натякнула безвідповідально, Сірі очі оживилися.

— Авжеж, нового. Узавтра я відкину день, поїдемо.

У мене захололо все. Це ж тато зрозуміли, що я куплю їм насада, а де ж гроші? Їх нема. Хіба сказати?

Але тато вже пішли до стайні, ведуть коней запрягати. Годі, я зовсім, здається, пришелепувата. Повертаюся до хати. Мати вже пішли десь на роботу. Заторготів з подвір'я віз, і... залишаюся сама у хаті, безпритульна, зла на себе й на свою діяльність. Я тут непотрібна, зайва річ. Мені треба до сільради: там побачити Бориса й вирішити деякі питання. Люди поспішали в поле — задивлялися на мене, з усміхом стискаючи плечима. Дядько Семен, їдучи на возі, з бсронами, в'їдливо розвідувався:

— На проходку вийшли-сьмо, небого? То-то так! То мужикам треба робити, а для вас є соробкооп, еге ж, буланій? Гаття, но!

Я поглянула на себе. Справді, на мені чистеньке, навіть елегантне міське вбрання. Треба було б скинути; та що одягнеш? І уперше за сьогодні щиро засміялася. Бориса зустріла по дорозі, теж поспішав сіяти.

— Може, до мене?

— Так, до вас. Хотіла дещо розпитати...

— Дні такі, Ольго Андріївно, що гріх сидіти. Там Костенко, як вам дуже треба. А то можна буде ввечері, заходьте.

Костенка мені не треба. Буде час, приділений для нього. А до вечора я примушена блукати по «своїй леваді». Ниділа, сама собі печаль свою оповідаючи. І коли надвечір прийшли мати — радість моя була неосяжна.

— Ходила картоплю до Іванихи перебирати, а потім вона прийде до нас. Садити треба... Що? Чому тебе не взяла? Не годиться, доню, щоб ти ходила по людях, не на те вчилася, та й тато мене за це з хати вигнав би...

Доказувати матері, на що я вчилася, це безнадійна річ. Вони бігали, запопадали скрізь, я за ними, мов та тіль, ходила, на роботу напрошувалася — даремно. Сподівалася, що ввечері прийде до мене Катря.

— Де там! Не той час тепер ходити,— міркували мати.— Весна пірве в поле, то й до осені тримає...

Катря не прийшла. Приїхали з поля тато. Вранішня розмова трохи повеселила старого, пом'якшила до стриженої дочки.

— Зустрів Семена, з поля разом їхали: «Ти, каже, справив би їй чортопхайку, хай би комісаром по леваді їздила, на горобців складала списки...» Не журися,— кажу йому, — треба буде, то й ахтонобиля справимо, стокрот!

Повіяло далеким, що давно припало пилом літ, дитинством. Вечеряли. Мої думки крутилися коло насада.

«Ах, узавтра я повинна купити насада».

— Приготуй, стара, нам торбу, бо удосвіта поїдемо до міста,— кажуть тато.

Ясно: сама винна.

Повітове місто. Тато вже давно поснідали, поклавши торбу на полудрабок, сиділи і куняли. Сонце підійшло вже під обід (по-нашому), а я все бігала, шукала покупця на свою (і вашу, Юро) річ. Ніхто не зважувався: «Може, з ДПУ» — одмовлялися. Мене вже пройма в розпач. І, на щастя, спекулянт. На руках новісінька швейпромівська машинка, ще й один червінець зайвий. Потягнуло до книгарні ДВОУ. Яка сила книжок. Скільки творчої енергії закуто в ці струнки колони літер, сторінок і томів? Адже ж це для нас — безсонні ночі всіх письменників... І я вибрала собі найкращого романа з сільської жіночої тематики — «Химині кури». Тато терпляче чекали. Машинку поглядили очима.

— А що взяла?

— Сто...

— Дорога, козачко.

І на цьому закінчили. Сиділи в тій самій позі. О, я добре розуміла їх. Дочка, що стільки років не бувала вдома, а, приїхавши, дає з своєї примхи для «нетрудних» даровизни сто карбованців, щоб така дочка та не купила татові за те, що до пуття довів її, якогось там поганого насада... Сиділи й злегка покашлювали.

— Ви посидьте. А я зараз тут... Мені в одному місці винні гроші,— кажу так, аби хоч голос не схибив мені, і йду від воза.

Уявляєте собі мій стан людини-комунарки, що на всіх етюдах і обгортках масових журналів виглядає як незламна сила? Га? Вас обгортає сміх. Однак я виходи-

ла майже три години. Де я тільки не тинялася, шукаючи уявлюваних грошей. Хвилинами я майже вірила, що мені справді винні гроші. Що я дістала б їх, якби отой мій винуватець був у місті. Я сердилася, обурювалася, нервувалася... Ходила між перекупками, у вічі кожній зазірала і, натомлена, під вечір ледве прилізла до воза.

— Нема?

— Нема...

Тато мовчки запрягли. Мовчала й я — не до розмови. Їхали назад. Моя машинка раз у раз настирливо сповзала наперед, а тато (це я добре бачила) одсовувалися.

Овва, а я сказала мамі, й тато чули це, що в місті залишилися мої речі, що там є дарунок мамі на спідницю.

Сором заливав мені обличчя. Обернулася плечима до старого, й так ми їхали, чужі, а може, ще й ворожі... У селі зустрілися з Костенком. Прикро осміхнувся.

— З усім добром своїм до нас перебираєтесь?

Тато одвернулися і люто вдарили по конях. На воротах виглядали мати. Треба бачити, як одчиняли нам ворота. Це ж дочка везе їм «таке в пасках» на спідницю.

— Я й вечеряти вже наварила.

— Я, мамо, хотіла вам купити оселедця,— кажу, сама не знаю нащо, ставши коло воза. Тато випрягли коней, закинули батіг і, сопучи, подалися на город. Мати, поборовши перше враження, дивилися вже тверезішими очима. Вгадували все. Мовчки знесла я машинку. Ніхто не допоміг мені. Мати вийшли на город за татом, ніби кликати вечеряти. Там відбулася якась нарада. Бо, коли вернулися, я враз відчула це: вони зійшлися на одній, прикрій для мене, думці. Того вечора я не вечеряла. А нічю мені снилися гнітючі сни. Не спалося. Мое захоплення — збудити, перебудувати все село — якось прохололо, знітилося й відійшло на задній план.

«Почалося з родинного, а що ж то буде, як дійде до громадського?» Ця думка шарпала мене, як пес. Устала я раніш за ковалівське сонце. Боліла голова. Машинка на столі, новісінька, виблискувала всіма своїми деталями. Покрутила корбу. Завертілася, заторохтіла, сповнюючи хату впевненим, бадьорим ритмом. Стало веселіше. Це ж сьогодні середа — маленьке святечко. Всі вдома. Катря збирає жіночі збори. А як знати, коли вона й разу не навідалася, не прийшла сказати, що пророблено? Піду до неї. Тихо, щоб не грюкнути дверима, викрадаюся

надвір. Яка врочиста тиша. Все застигло в спраглому чеканні. Хтось читав з книги життя, а вся природа слухала. Під такі ранки прокидається любов, романтика і туга терпкої, як невишумуване вино, молодості.. Я йшла левадою. Росяна трава любовно обіймала мені ноги. Роса з дерев змочувала обличчя: всмоктувалася в обвислі за ніч м'язи, напружувала їх, вливала свіжої, стійкої сили в груди. Далєбі, ця наша проклята земля ще варта того, щоб на ній пожити. Огністими стрілами пробивалося на обрій сонце. Його не видно ще, та вже поломеніє схід, горять масиви хмар, що ніччю підійшли й заночувалися. Я йшла назустріч сонцєві.

— Ова, що вас так рано вигнало?!

— Ранок вигнав, Катре! — кричу голосно, щоб дати волю своїй розбурханій радості. Катря пахне свіжим соком з молоді яблуні: боса, напоєні росєю пружні ноги, обвіяне вітром присмагле обличчя й два разки міцних, як дріт, зубів.

— А я до вас. Хотіла розбудити, щоб порадитися... Є?

— Що є?

— Машинка...

— А, машинка є.

— То й слава богу. А то...

— Що?

— Нічого. Там селом уже таке пішло.

— Що саме?

— Та нічого.

— Як же так: пішло й нічого? — Мій бадьорий настрій знову починає в'янути, згортатися.

— Тепер нічого,— твердо запевняє Катря. Хтось пустив селом, що ви десь там у городі прокралися. «Бо, кажуть, приїхала гола, як липа.. Старий поїхав, щоб забрати речі, а в неї лишень одне пуделко від цукерків. Тепер хоче на бабах нажитися. Ніякої машинки їй совецька власть не дасть, бо раз уже прошпетилася».

— А жінки, що жінки кажуть, Катре?

— Жінки, що? Кажуть: побачимо...

По Катрі бачу, що вона сама не знає: вірити мені чи ні?

— Ходім подивися.

— Не гнівайтесь, сестро,— ніби й справді вона винна, перепрошує мене в дорозі.

— Га? Чого ж.

— Я їм, дурним, казала,— невгавала дівчина.— Не може бути цього, щоб Ольга Андріївна, свій чоловік, хотіла нам якоїсь капості.

Я послішала. Ранок, сонце, все оточення — доперва треба звоувати.

— Хутчій, Катре, хутчій.

— Ви не дивуйте тому, що якийсь там пес десь гавкає.. Нехай, може, слинявка нападе.

Тато пораються на подвір'ї. Хоч ми голосно говоримо — не повертають голови.

— Добридень, дядьку!

Не приймають. Тягну Катрю за рукав до хати.

— Ось вона.

І дівчина, приємно вражена, згортає руки серед хати.

— Ой сестричко, і новісінька?!

— Авжеж.

— І це для нас?

— Бери, як хочеш, зараз і неси.

Катря бігає по хаті, як мала дитина.

— Овва, нести.— Хіба вона справді вже така дурна, не знає, як це робиться.— Це треба, щоб усі зійшлися...

— Ти зробила що?

— Тепер зберуться. Мох і трава злізеться, піду. Не можу. Ой, яка ж бо ти гладюсінька! — погладила машинку, вихопилася — і в ноги.

Яка разюча зміна настроїв, положень, ситуацій. На мене чатують мати. Викликали.

— А ти, чуєш, коли щось там маєш з ними, йди туди, а тут мені не заводь до хати гирилиці всіх старців,— немилосердне, з притиском шипіння. Я мовчу. Так мусить бути. Обминаю, з цього приводу, свої переживання. Вас, мабуть, цікавить, як відбулися наші жіночі збори? Машинка зробила диво. Не обійшлося й без родинних драм. Деякі розсудливі господарі нечемно виштурхали своїх господинь: «Ноги тобі не покорчить, як там вийдеш раз. Нехай запишуть, може, й справді щось дадуть...»

На збори, як це й запевняла Катря, злізлися мох і трава. До сільради натовпами лізли парубки й господарі.

— Дивись, Маріє, не розбий, як понесеш!

— Еге ж, завдай на плечі!

Дівчата ніяково потискалися. Жінки одвертіші: і тих, і тих рівною мірою цікавила вигода. Тут один необереж-

ний крок — і все летіло шкереберть. Я хвилювалася. Чекали: «А коли ж тота промова буде?»

Навіть виконавець, цей слухач, з обов'язку, усіх промов, що їх протягом років численно виголошували на селі, і той сидів, цікавився.

— Бо тут і моя баба записалася...

— Розступіться! Розступіться! — Катря обережно несла на руках заручницю моєї перемоги. Ось вона вже на столі. Катря святодійно зняла накривку, і... настала така тиша, що, повірте, її можна було сміливо розгортати руками. Під допитливі, трохи тривожні — «що ж то буде далі?» — погляди зійшла я на підвищення.

— Товариші! (Спливала кадрами моя промова).

«...Тендітна, синьоока жінка видивлялася зажурено (як і багато інших, що їм ім'я мільйон), повела очима на хату — в кожному кутку там танцювали злидні — і зітхнула: до неї тулилися, благально в вічі зазираючи, маленькі, обшарпані істотки... Діти дригоніли, хто знає чого? Може, хотіли їсти, може, тата п'яного чекали, може, якесь інше горе застигло на їх дочасно постарілих обличчях...»

— Товариші!

«...Ця сама жінка знемоглася вкрай. Стоїть у безнадії, в одчаї — танцюють злидні — вона чує щось таке, чого й сама не може розуміти... Револуція? А що це, легше буде жити?

Сипляться на неї листівки — відозви, заклики: «Сюди, до мене, гей. Даю, хто скільки піднесе, землі на душу доброго, старого, пана і автокефальну церкву», кличе УНР. «До мене. Царство боже в нас. Вони всі самосвяти, і пани у них не справжні», верещить слов'янський піп. Жінка розгубилася: «Я темна, неписьменна... Діти в мене й чоловік».

— Товариші!

«...Тоді прийшов законних прав наступник—Жовтень.

По фабриках.

Заводах.

Руднях.

Економіях...

Повимітав досвідченою, вправною рукою все сміття, що заважало жити. Поновив господарку й віддав її до рук працівників.

«Працюй і вчися», сказав жінці. І знову зітхнула си-

ньоока жінка. (що їй ім'я мільйон), та вже не тим зітханням безнадії, як оті рази, а радісно, на повні груди, гейби по важкому сні прокинулася...

«І чоловік мене не битиме?»

«Ніколи».

«І право маю таке саме?»

«Як і всі».

«І працювати можу разом?»

«Коллективно хутчіє виліземо з злиднів, опануємо наукою, життям...»

— Товариші! — промовляла довго і настирливо.

«Авжеж, авжеж, може, й нам через бабів буде якесь полегшення,— заохочували чоловіки своїх половин.— Вона своя, не бреше».

Це був переломний день в житті мого темного села. Я досягла мети. Верталася додому підбадьорена, рухлива: перший успіх. Не лякала боротьба — ворожі сили? «О, тепер-то я зітнуся з ними...» А назустріч мені йшов живий об'єкт моїх думок — Костенко. Ставний, виправлений по-воєнному, марширував до такту палиці, ритмічно вгору щораз підкидаючи її. Ішов, як чоловік, що знає собі ціну. Задоволено оглядав широку вулицю, ніби своє подвір'я. Ми зближались. Костенко удавав, що перед ним безлюдна вулиця. Але я добре бачила: він пантрував мене, за кожним кроком. «Мій жених» (яка приємність, Юро!) вперто розглядав на протилежній стороні обмазані дьогтем ворота.

«Азіатчина. Ніяк їх не привчиш до справжньої культури, падлеців!» гукнув про себе, щоб і я почула. Потім, ніби ненавмисне, повернувся.

— О, моє поважання, Ольго Андріївно! Не ожидав... Не ожидав!

У мені прокидається давно забута пристрасть до цікавої, в дитинстві, гри навзаводи. А справді: хіба я не можу так, як він, зробити ласкаво-привітного обличчя.

— Як ся маємо, Василю Гнатовичу?

— Не ожидав! Спасіба, то єсть дякую... А ви? Надовго до наших палестин?

— Не знаю. Це залежатиме від обставин.

— А так, так. Обставини, ну да. Вас партія сюди прислала на роботу?

— Партія. Ви теж тепер громадський робітник?

— Потроху бавлюся,— сміявся, як людина, що до-

зволила собі з-поміж серйозних справ урвати час на задоволення нікчемної дрібниці.— А ви, я чув, прекрасний пол організуєте?

— Жінок,— поправила йому.

— Ну да.— По вгодованім, трохи опухлім від надмірного вживання алкоголю, круглім обличчі перебігла іронічна усмішка.— Щасливої роботи..

— До побачення!

Як відбувалися далші події, напишу в наступному листі. Хутчій кінчайте свою повість і не скигліть, Юрє. Облиште нашим страхополохам цю роботу.

Тисну руку.
Ваша Ольга.

ДЯКУЮ ЗА ПОРАДУ!

20/V — 29 p.

Правильно, час вичухатися. Закинути плітки, сакраментальні політичні анекдоти, стати вище понад ванну і шевця, дрібненький хатній спокій, полювання, воєно-морську і інші добродійні речі. Подорож — найкращі ліки від духовної корости.

— Іду!

Віра дивиться, що я зірвався, як не словна розуму, починаю метушитися, і здивовано підносить брови.

— Нова тема для романа?

— Ні.

— А, знаю. Добре вдався епізод?..

— Не те!

— Продав том вибраних старих оповідань?

— Не те, зовсім не те!

— Відрядження за кордон?

— Ова!

Розсудливий Славко, гадаючи, що це «вже починається», як рівноправний член родини, підступає ближче.

— Кажі, що ова? Відрядження?

— Не відрядження, а подорож. Я хочу подорожувати, Славо!

— На Хрещатик?

— На Донбас.

— Чого? Хіба там краще?

— Більше волі, Славо. Ширший простір для думок,

і розуму, кому бракує, можна там придбати... Тобі цього не збагнути.

— «Не збагнути»? — ображається малий.— А я збагнув: тобі бракує розуму, й ти їдеш на Донбас... Багато тобі треба?

— Чого?

— Розуму.

— Багато, Славо!

— О, то ти трохи розумний і багато дурень. Хай він, мамо, їде. А мені що привезеш?

— Там копальні, домни і мартени...

— Добре. Привезеш мені мартенів, тільки справжніх, бо у наших соробкоопі все не справжнє, їдь.

Син дозволяє. Віра рихтує мені валізку — потрібні в дорозі речі.

Вона (Віра моя) рада: бо на тиждень або й два у неї запанує повний лад, до якого не втручатиметься ані слово, ані моя рука. Це своєрідна профвідпустка. Я й мої приятелі — готові. Четверо прозаїків, поет і критик — на вокзалі беремо квитки. Життя глузливе: то діди до Криму їздили по сіль, а це — онуки на Донбас по настрій. Поїзд — модернізовані воли, бо в спальному вагоні муляє так само, як і на полудрабкові. Їдемо. В дорозі перебрали геть усіх знайомих: обчислили (у відсотках) їхню некультурність, обсмоктали примхи, одяг і поведження їхніх дружин, коханок. Другий день у поїзді — нудьга: хотіли вже гуртом пожерти критика, коли...

— Ясиновата!

Дорогий кондукторе, не знаєш, яку послугу зробив ти нам цим вигуком. Виходимо, в піднесеному настрої, на мокрий і брудний перон. Це ж наша Мекка — живодайний «Чорний камінь». І, як правовірні, наші душі обгортаються солодним трепетом.

— Я вже перемикнувся, — шепоче мені на вухомій сусід.

— Я теж, — одказую йому. Пронизлива холодна ніч. Під ногами хлюпочуть калюжі. Але ми прочани, чумаки...

— Яка розкішна панорама!

Блиск рясної сітки електричних ліхтарів голубить очі. Різкі сигнальні гудки — упевнено пересуваються платформи з «чорним золотом». Темна ніч сприймається, як запах прозодежі. Териконів, димарів не видно: їх можна тільки відчутти в передранковій імлі. Усе підкорено

одній меті, і навіть хмари, що осіли на ніч на видно-крузі, застигли, як один суцільний шар вугільної породи. На широких просторі, поміж вагонами, снують, перекликаються заробітчани. Це майбутні гірники. З далеких сіл і хуторів цілого неосяжного Союзу: личаки, подерті чоботи і постолои — приїхали шукати долі. Над вагонами — крикливий гамір. Клякне чиясь одинока лайка. Нестримні ручай заробітчан, робітників штурмують, заливають поїзд, що йде на Сталіно. Сьогодні нам щастить — ми в поїзді. Сиджу коло вікна. Світає. Навантажений людьми, людськими випарами й цигарковим димом, поїзд важко дихає, поволі йде назустріч ранкові. Ділове, без ніякої тобі поезії, виходить сонце. Машиніст піддає пари: оживляються, жвавніше цокотять колеса.

«Ста-лі-но, Ста-лі-но, Ста-лі-но...»

Сталіно! Спостерігати ніколи. Живий потік живосилом тягне до трамваїв.

— Гей, сюди! — чіпляється мені за плечі кремезний, широкоплечий парубійко, до того прилипло ще кількоро душ, і ми веселим, гомінливим гроном їдемо туди, де оперезане стрімкими териконами і домнами стоїть серце Донбасу.

Аж на восьмім кілометрі — місто.

Делікатно прошуся стати на праву ногу, щоб трохи спочила ліва. Дякую. Тепер моя позиція напрочуд гарна. Миготять численні риштовання і нові будівлі. Стара Юзовка — важкий, минулий сон. Ще подекуди стирчать уламки — спогади про гніт і безнадійність, — а загалом: гідна подиву, прекрасна, як у казці, деформація, убрана в разки перлів-риштовань. Гордо став, метнувся вгору і панує над шумливим містом строгий стиль доби, новітній дворець праці. Імовірно, тут колись стояла монополюка. Ось гірничий інститут... металургійний технікум... педагогічний... три робфаки...

— Ще рік-два — і заклекочуть нові домни і мартени: сотні тисяч тонн заліза, чавуну і криці перетворюється на машини й підуть розорювати межі. Пролетар знайде собі достойного поплічника — робітника землі, об'єднаного в колективи, і тоді, поєднані одною спільною метою, вони разом бадьоро заспівають «Новий псалом залізу...»

— Вам тут злазити, — перебиває мені звиклим усміхом кондуктор. І мені здається, що він пізнає одного з тих численних авторів, що, побувавши на сталінському

базарі, набираються натхнення, а приїхавши додому, пишуть довгі і поучні «донбасівські нариси», «робітничі повісті» й «романи».

А мої товариші — приїхали вони чи ні? Хвала творцеві, є. — Вискакують один по одному, як зайці. Наші пальта, капелюхи, комірці вкриваються сталінським пилом, і нехай... У готелі з нас беруть за все, як це й належить брати з тих авторів, що їх нариси друкуються в поважних і товстих журналах. А втім, настрої зрівноважений, бадьорий. Ми вдоволені. Місцеві профробітники й культурні діячі, сповіщені про наш приїзд, уміло й делікатно просять «показатися на підприємствах». Така ввічливість, що їй позаздрив би й найспритніший дипломат. Приймаємо. До вечора ще можна побродити вулицями, пошукати «типів», та ми стомлені і відкладаємо це все на завтра, а сьогодні... По годині, якби навіть завалилася земля, ми не почувли б. Сон у Сталіно міцний, твердіший за графіт. Вечір. Позіхає критик. Він спокійний: свою доповідь про стан сучасної літератури він вам може проказати звечора, опівночі й удосвіта, спрощення. За годину виступ. Як по-нашому — це добрі дві години з гаком, але сталінці не розуміють київської арифметики: по-їхньому, година — шістдесят хвилин, ніяк не більше. Поспішаємо.

У клубі виставка — всі наші твори і портрети. Я без зайвих слів тікаю за лаштунки. Всі товариші мої — за мною. Дехто ладен думати, що ми прокралися або не маємо одної клепки. Я пояснюю — в одній окрузі нам була вже така приемність: дітлахи, ба навіть і поважні громадяни, збіглися до нас і влаштували зустріч.

— А диви, диви, які в них капелюхи!

— А носи?! Орати можна!

— Фі, разве ето пісателі?!

— Брати наші ріднесенькі, а ви не з «Плуга»?!

— Давайте, дядю, п'ятачка!

Кожне вважало за свій обов'язок сказати щось приємне. Представник ОРПС нас заспокоює.

— Не бійтеся, тут дисципліна.

Одтуляю краєчок заслони: квадратів голови, широкі вилиці і вперті, зосереджені обличчя сидять муром, суцільними лавами.

«Ці можуть», згадується чомусь. вислів одного товариша. Аж тут я пересвідчився, яка разюча — неймовірна

дисципліна в Сталіно. Селяни, щоб їм краще сприймалася доповідь — тимчасом лузають насіння. Культурна аудиторія тимчасом переповідає злободенні новини (на задніх лавах в летючої пошти граються), а сталінець, чи взагалі донбасівець, спроможний вислухати якнайдовшу доповідь, не розтуливши рота, сидячи на однім місці. Героїчна витривалість!

Попереджений п'ятьма писульками з президії, наш критик підійшов, нарешті, через дві години до «підсумків основних питань сучасної літератури».

ЛІТЕРАТУРНА КОРИДА

Іспанія — країна грандів, сеньйорит і кабальєро — вигадала бій биків. Іспанська людність і понині волить забавлятися з цієї милої забави. Колії-тореадори колють на арені бідолах биків під оплески. Можливо, що свій досвід вони згодом використають на грандах, а тимчасом... ця корида — модна річ.

Я не бачив, як колії-торeadор вгромаджує оскаженілому бикові межі роги шпагу, і не знаю, як сприймають це для себе бик і глядач.

Можливо, це прекрасна річ, зворушливе видовище, пройняте складним комплексом переживань, нюансів бичачої боротьби за право висотати на пісок тореадорові кишки — не заперечую, але...

Тореадор, з його переживаннями, ніщо в порівнянні з письменником, що вийшов прочитати власний твір. Замість фанфари, устає один з президії.

«Відомий український белетрист-письменник, автор двох книжок оповідань, автор повісті «На грані» і романа «Ясною дорогою», нам зараз зачитає уривок із свого недрукованого...»

Йому оплески. Встає письменник. З удаваним недбальством бере твір.

Кроки йому скрадливі, а голова убгата в плечі, ніби зараз відчує удар. Став коло пюпітра, обіперся. Обережно підняв голову, не певний, що над ним нічого не зависло. Гомін раптом уривається, ніби натягнена струна. Лунко котиться дражливий погук — авторове кашляння. На лавах паморочна тиша. Сотні безвиразних, а тепер чомусь уїдливо примружених очей сплітаються в один великий знак допитливого упередження...

— Цікаво?

Сотні поглядів проймають електричним струменем щупленьку за пюпітром постать. Автор півгодини тому зробив помилку, бо вибрав невдалого уривка, а тепер він робить другу: несподівано, гадаючи цим захопити слухачів, він починає з копита, високим і різким фальцетом. Голос, без достатнього тренування, починає огинатися. Загнаний у нетрі розділових знаків — окликів, крапок, запитань, — робить недоречні паузи і... На лавах починають шморгати носами, кашляти. Письменник відчуває, що у залі душно. Свіжий весняний пейзаж, змальований на десятиох сторінках теплими м'якими фарбами, поволі блякне. Сохне в роті. Десь на задніх лавах сіється зрадливий гомін. Авторові в вічі позіхає широко розкритий рот. У залі нічим дихати — до тіла липне спітніла сорочка. Вуста тягнуться до склянки — вода підбадьорює. Ще є надія надолужити на дійових особах, на дотепних висловах, і... підбатожений голос злітає вище — на прорив.

Та ба, слухняні під пером, на сцені дійові особи показалися. Вони до біса зледащили, втратили свою істотність і вдають наївних дурників. Автор нагльт: йому потрібні драматичні сцени, дія, рух, колізії — за серце взяти слухачів. Тоді розлючені герої твору удаються в крайність, на злість авторові, викидають неймовірних коників: вигукують, де треба поспитати, плутають (ніби попилися) слова і цілі речення, не стежать за порядком розділових знаків, сцен. Словесна злива заливає авторові очі. Голова президії нервово позирає на годинника.

— Будь ласка, товариші, тихше!

І письменник пускається берега: він більше не турбується ні за героїв, ні за їхні вислови. На скронях йому злиплося волосся. Голос виривається із свистом, немов пара з латаного казана. Оточення заволікається одною думкою: «якби хутчій...» І він працює, як сумлінний дроворуб, не розгинаючися. Зала слухає — холодними, безстрастними очима водить за його губами. Пауза — вибух нетерплячих оплесків. Поблідлий автор тупо дивиться на перетяте речення й відтак під оплески, зціпивши зуби і хитаючись, мов бик з продертим животом, волочиться до свого місця.

Виходить на сцену згорда, виступці. Це третій хлопець, що не раз бував на «ділі» й знає, як обвести слухача довкола пальця,— стає вільно за пюпітром. Вузькі прорізи очей виблискують зухвало і трошки нахабно. Спливає хвилина... друга... третя... Впертість, з якою чекає він на прихід тиші, знаменита!

Аудиторія не розуміє, чого хоче цей зухвалий парубійко, і здивовано вивалює на нього очі. Аж тоді нестримний, гострий діалог, як добре вимуштруваний боєць, метнувся в залу і рубнув по головах. На лавах легкий шелест задоволення і витягнені шиї.

— Добре креше, враг би його взяв.

— Послухаємо...

Підбадьорений, у думці осміхається. Його герої всі в'юнкі, дисципліновані — хоч віск топи з них — авторові залишається лише доповнювати вправною рукою їхні рухи. Твір майстерний, розгортається, як екзотична панорама, але щось не те... Герой благає, згадує про всі свої колишні героїчні вчинки, він за революцію, за Жовтень — автор теж на цім наполягає, а йому на відповідь колючий, іронічний сміх. Сміється аудиторія. На половині твору із-за шат революційної фразеології вилазить справжній, обережний глитай і озирається по робітничій залі. Автор намагається його зіпхнути, бодай хоч замаскувати — не дається. Сміх і оплески випроваджують автора разом з його героями. Третій і четвертий виступи істотно не різняться. Голова президії потішив нас.

«Кріпіться, хлопці. Давайте твір, який би промовляв до нас вустами нашої епохи, і тоді...» Для мене ясно. Ішли з клубу тихими, сумирними ягнятками. Ніч нам слала до готелю німий шлях. Над домнами палали велетенські руді віхи. Того вечора ми роздягалися й лягали спаги мовчки: кожен з нас лягав при своїй думці.

Уявіть собі, що ви пережили ене число років, маєте марксистські переконання, революційний стаж і певні погляди на речі, а прокинувшись у Сталіно, ви, вперше, неспокійно відчуваєте, що вам чогось бракує... Невеличкого «чогось». Я стежу, як мої колеги одягаються. Я бачу в їхній поведінці сьогодні підкреслену недбайливість. Ось один ніби забувся зачесати свого англійського проділа.

А другий краватку підв'язав не так, як це я звик на ньому бачити. Третій, згадавши про свого дядька, що десь тут є на Донбасі, радикально пролетаризується.

Представник ОРПС, макіївський гірник, поглядає на нас прищуленими, хитрими очима.

— Кріпиться, хлопці.

«Просимо прибути на завод», прохання стисле й лаконічне. Мова гегемона-класу зобов'язує не розкидатися словами. З нами представник ОРПС, наш своєрідний бедекер.

— Кріпиться, хлопці. На тім тижні в нас були такі, як ви: їх роздраконили на прах. Наш брат не любить, як до нього підшиваються...

Над домнами висять химерні сиві гриви.

Прихильники зорових вражень позадирали голови і дивляться на домни (їх вражає груба механічна сила). Я не можу так. Я прислухаюся. Завод, поєднання людей з машинами — це не про мене. Я шукаю внутрішнього змісту, гармонійного поєднання людського хисту, колективного спрямовання людської думки з певною метою, що дає на цьому світі певне задоволення. Я шукаю те, що зветься «душею заводу», а тимчасом мені промикається в вухах неясний, хаотичний гул і брязкіт тисяч тонн заліза. На воротах сторож питає перепустки. Наш бедекер привітно хитає старому головою.

— Як живемо, діду?

— Держимось. А цих куди ведеш?

— На виробництво хочуть подивитися.

— Ответственні?

— Ні, так... Письменники.

— Країнські?

— Еге ж.

— Вибійника у руки їм, нехай би пописали коло льотки.

Дід не сердиться, але йому болить, що люди, замість своєї безпосередньої роботи, тиняються по екскурсіях. І мені болить. Я, що звик до певного порядку у своїм кабінеті,— розгубився. Тут вузькі зміясті колії, заплетені химерними вузлами, розбігаються хто й зна куди. Сичать паровози. Скиглять вагонетки. Стогне територія від скреготу заліза. Повітря гаряче і давке. На кожному кроці рух, ба навіть мертві стоси брухту й нагромаджені купи вугілля відчують темп загального напруження. Наш бе-

декер сміється. Справді ми, інтелігенти, в охайних краватках, вичищених черевичках і костюмах з «Київ-одягу» смішні серед цієї клекітної маси вагонеток, паровозів і машин. Зажужелені, засмальцьовані робітники навіть не дивляться в наш бік — їм ніколи. Беремо певний напрям на...

ДОМЕННИЙ ЦЕХ

Чотири велетні підвелися до неба і залюбки кадять богіві їдучим коксом і рудою. Зовні це (на перший погляд) нескладні споруди. Отака собі пузата «тьотя домна» підперезана дебелим рушником, з якого дзюрчить на пузо їй вода. Величезні, вайлуваті каупери виділяють гази, що потрібні для машин — і все. Нічого надзвичайного або натхненного — над чим так розпинаються поети. Все буденне, просте. І робітники, що тут працюють, не герої з мускулистими біцепсами й натхненими обличчями, — звичайні, дуже скромні люди, що виконують ретельно промфінплан. Ми стоїмо побіч домни, яку зараз мають «випускати». Знак — і насторожені робітники замовкли.

— На місця!

Зосереджуюся — наставляю вуха — і мені здається, що я чую, як співає домна, як народжуються переможні марші тракторних колон. Хитається ритмічно кількоро робітників — процес проштовхування льотки — глухо гукає вибійник. Цеховий інженер пояснює:

«Тут кожна домна видає щодня найменше двадцять тисяч пудів чавуну. Хвилина-друга, й з льотки потече нестерпно біле чавунне молозиво. Одна капка його може процідитися крізь вас, як крізь діряве чи рідке цідилко. А чотири домни разом видають щодня сімдесят вісім тисяч пудів; це третина того, що дають за день усі уральські металургійні заводи...»

Зосереджено пильнують ті робітники, що мають доглядати рівчака, кудюю пливтиме чавун.

— Ще р-р-раз!

— Годі!

Льотка проривається. Відскакують робітники з вибійником.

— Іде-е-е!

Бурунний, оповитий димовими газами ручай з шипінням-свистом виривається з вузької льотки. Ручай казить-

ся, шипить, блює від злості. Тут він хоче потрясати, як Везувій, а йому вузенький хід...

— Пішла-а-а!

Хоч ми й оддалік, проте я чую, як засмалюється від жару мені обличчя. Задуха спирає груди... За кілька кроків перед нами справжнє (не таке, як запевняють нас отці духовні) пекло. Я замилувано стежу за робітниками, заздриши очима ловлю їхні бистрі, спритні рухи.

— Піддай темпу!

Лава намагається вийти з вузького рівчака. Стиснувши щелепи, працюють довжелезними гаками ті, що відгортають шлак. Сміливо, з розгоном стрибають через пекельно-палючий ручай.

— Але ж це дуже небезпечно?!

Літній робітник, що перед цим пробивав льотку, шукує око, осміхається.

— А спробуйте. Колись давно один тут послизнувся, сів був посередині, дак не помітили, де й пара з нього ділася...

— Отак і щез?!

— Атож.

Тоді ми раптом згадуємо, що нам треба обдивитися ще й інші цехи, і відходимо набік. Тут безпечніше. Спрямований кількома жилами-струмками, вже знесилений, пливе чавун у форми. Отут можна й нам одважитись, стрибнути. І ми, справді, зуховато перескакуємо через невеличкі, ще червоні рівчаки. Нижче рівними рядами простяглася гряда застиглого, в пісках, чавуну. Довжелезні попелясті брусся понуро виблискують на сонці. Їх розкришують і меншими брусками вантажать на вагонетки. Бистрим цугом пробігають вагонетки. Надземною дорогою пливе свіжа руда ковшами в домну. Незабаром знову пробиватимуть ту саму льотку і так само клекотітиме пекельний, оповитий газами, ручай.

— Ходімо?

Йду за вагонетками, що перед цим повезли охолоджений чавун. Які розкішні, замашні бруски! Мене охоплює ліричний настрій... Що, якби, припустімо, таким брусом та вчистити по голові самого пана Болдуїна? Рація. І тут же згадую про наших дорогих сусідів: пана Юзефа Пілсудського — їм теж можна б по брусочкові, але нехай. Там є робітники, що виливають кулі, і перехопити їх фун-

кції — це з боку нашого була б невдячність. Ви ще поживете трохи, мої дорогі панове!

— Куди лізеш, ослику?! — Ого, це хтось уже зловив мене за полу, тягне. Озираюся: поет, осел від дня народження...

— Якого чорта?

— А ти глянь...

— Мартени!

Шепоче охоплений екстазом парубійко. Роздивляюся. Їх тут аж п'ять у ряд: широкогруді, дужі й zarazом такі покірні людській волі... Може, це мені здається, що від їхніх приборканих пристрастей здригається земля? Гоготять печі — десь там усередині вирує люта в своїй зневажливості до людей стихія. О, якби їй вирватися! Жадібні, маленькі язички просуваються попід спущені затулки на повітря. Вони так благально, боляче лижуть понурі челюсті, що я не можу стриматися й одвертаюся. Мартени стогнуть, як живі істоти в муках чийогось народження. Гуркочуть безперервно пересувні крани. Величезними ковшами подають роз'ятреним мартенам споживну руду, плавкий чавун — сировину.

«Ха-ха, моя наївна, дорога бабусю з Тихого Кута. Якби ти потрудила свої кістки з кладовища й приїхала з своїм онуком на Донбас, ти б тут побачила, що варті всі твої казки про огненного змія. Я б нічого не хотів: нехай би ти побачила, як сипле іскрами мартен».

Жбурхнуло полум'я з одчиненої печі, там перекрутився ківш і висипав руду, а тут — у цеху — гронами кружляють фейеричні іскрові корони і прекрасні, у своїй буденній дійсності, страхіття. Ворушу засмаленими віями і осміхаюся: «Робітники ганяють, як бабусині чорти по пеклі...»

ВАЛЬЦІВНИЙ ЦЕХ

Іду. Вальцівний цех після мартенів — це однаково, якби по очманілій голові та ще пройшлася довбня. Затуляю рота, бо кортить заскреготати разом із залізом. Важко ухкають вальцівні і врубові машини. Ось одна болванка плигнула в машину, скрутилася, зойкнула і виплигнула по той бік напіврозплюснута. Самопересувна стежка тягне її знову з іншого кінця до другої плескальної машини. Болванка вертиться межи плескаль-

ними машинами, немов змія. І по кількох хвилинах це вже не болванка, а залізний довгий прент, що втомлено помахує червоним покірним хвостом. Уважний робітник ловить за хвіст кліщами, спроваджує прента до врубової. Ухкають машини...

— Може, на сьогодні досить?

Я не знаю, як на інших, а на мене — голова джмелить, як висушена в жнива банька.

— Досить.

Повертаємо назад. Тепер завод для мене вже не механічний шум. Стою на пагоркові, прислухаюся і чую: це пульсує жива кров, жива сталінська артерія республіки...

— Узавтра на Смолянку, — радяться дорогою товариші. Авжеж, узавтра на Смолянку, а сьогодні ввечері ще один виступ — чергова корида...

— Як-то зустрінуть нас копальні гірники?

Учорашне завтра зігриває нас приемним, затишним сьогодні. Кругом степ. Волочуться поволі коні. Нас тут, з різними представниками, назбиралося на три фургони, — ідемо.

— Ось вам! — згорда каже бедекер...

СМОЛЯНКА

Обертаюся. Ловлю очима обриси розкиданих в степу споруджень. Міниться, виблискує на сонці парою вузеньких рейок гостроверхий терикон. Чорними жуками метушаться, вибігають аж на самий шпиль з породою одна по одній вагонетки. Терикон — краса кожної копальні. На Смолянці він найкращий: як дика гора, високий і стрімкий. Коні витягнули нас з останньої калюжі і втягнули в робітниче селище. Тепер я можу, не боячися приемності скупатися в розбовтаній багнуці, глянути бодай проїздом на оточення. Назустріч — з відрами жінки і довга, — поверталася з копальні, — колона замурианих по вуха гірників. Передні зупиняються й вітають нас таким, приблизно, діалогом.

— Грицьку!

— А чого?

— Оце, мабуть, до нас?

— Авжеж.

— Комісія, чи що?

— А чорт їх відає? Спитаємо... Ей ти, браток, кого везеш?

Візник, якому, очевидно, вже давно кортіло викрити інкогніто своїх їздців, охоче стримав коней, обернувся й весело гукнув.

— Пісьменнікі!

— До нас?

— Да, да! Прієхалі, щоб жізнъ вашу, шахтарськую, на месте опісать...

— Давай сюди їх!

Новина пішла поперед нас зі швидкістю запаленого гнота. Я не буду нотувати того, як зустріли нас робітники на території копальні, ті перші вигуки і враження, що часом зобов'язують до певної брехні, а скажу просто: нам подали руки, критично оглянули усіх нас з усіх боків, дехто скоса позирнув на наші капелюхи, дехто процідив щось невиразне на нашу адресу, але більшість привітала тепло і приязно. Стоїмо у робітничій гущі і розпитуємо з таким виглядом, ніби Донбас, копальня, все відомо нам і ми не гості тут, а дід і батько наш тут звікував на цій копальні. Очевидно, ми плетемо чимало дурниць, бо ті робітники, що зблизька слухають, поблажливо всміхаються. Наш бедекер десь затрусився. Почуваю, що за п'ять хвилин ми вичерпаємо усі свої знання про побут, про Донбас і взагалі про все, й тоді, можливо, нас візьмуть на сміх за нашу необачність. Нам щастить. Наш бедекер веде ще зовсім молодого штейгера. Шахтком охоче погодився показати виробництво. Штейгер, як на його молодість, занадто ввічлива людина.

— Я до ваших послуг. Доки готуватимуть там одяг і приладдя, щоб спускатись до копальні, ми оглянемо роботу коксових печей,— пропонує він нам. На віддаленні якихось сотні метрів, забудованих спорудами й службовими будинками копальні, по той бік димлять...

КОКСОВІ ПЕЧІ

Кокс — я уявляв собі пічки, а в них насипане вугілля куриться, щось на зразок великої сушарні в мого діда. Те, що показав нам штейгер, абсолютно не в'язалося з моїм уявленням про коксування. Димлять печі. На по-

рівнюючи невеличкому просторі сконцентровано тисячі тонн вогню; це робить надзвичайно сильне враження. Одна суцільна велетенська варта високо здіймається до неба, крутить полум'ям, шипить, лютує, інколи (здається) потухає й раптом вибухає вгору жаром, газами і димом. Брандспойти б'ють просто в пащу розлютованій стихії. Вода й вогонь — два споконвічні вороги зчепилися в одчайній боротьбі, гарчать і захлинаються. Рясно хлюпотить вода. Довжелезні гаки розривають, розпанахують раз у раз глибші рани. Кокс змагає. Правда, ще подекуди він червоніє, бореться з водою, але загалом — готовий. Якась дівчина заводить пісні, і вона, ця пісня, знялася на крила голосів, дзвенить, лунає, як зухвалий, переможний поклик до нових боїв. Пісня українська. В ній розповідалося про важку працю. У цій пісні я відчув солодкий біль страждання й радість віками зневоленої, а тепер розкутої, оновленої праці. Штейгер поглядає на годинника.

Робітничі проводжають нас прозорими натяками, жартами. Їм хочеться тісніше поєднатися з літературою. Наш критик, що у кожній речі звук оперувати певним і реальним змістом, червоніє. Штейгер осміхається.

— Шахторка вміє пригорнути!

Службове приміщення. Затягую на собі ремінь. Спецодяг, що побував не на одному гірнякові, засмальцьований, слизький, від нього тхне шахтарським, специфічним сопухом. Мої товариші, які вони кумедні — зовсім шахтарі...

— Штанів не погубіть! — жартує штейгер. Вийшли із приміщення. Добрячий чолов'яга, оператор з ВУФКУ, що шукає собі хроніки, живосилом тягне нас «на апарат». Пішли «на апарат» з усім приладдям, як належить перед спуском до копальні. Літній робітник, шахтар, що проводжає нас, шепоче декому на вухо кілька інтимних порад... Дехто з наших відходить за ріг будинку.

Розміряно, спокійно працює машина (кліть у шахті) — робітник перемикає хід і подає короткий сигнал: нагора. Чекаємо — сорок секунд. Брязнули залізні засуви.

— Кліть вільна, прошу.

Враження таке, ніби живим заходиш у могилу. Дехто нервово здригається. Вогкість неприємно лоскоче по тілі. Поштовх — кліть похитнулася...

— Пішла-а-а! — Ми кричимо, щоб за цим ніби ба-

дборим криком заховати справжній настрій. Хлюпнула вода. За свистом у вухах не чути, як пере «шахтарський дощ», але за коміром і нижче це занадто добре відчувається. Тьмяно блискають «шахтарки». Кривляться роззявлені роти... Кумедні пози...

— Сто-оп! — Кліть знову похитнулася й завмерла.

— Слава богу! — щиро видихнув один із наших затятих безвірників. Штейгер, як привітний, гостинний господар, закликає...

— Прошу, ви — в копальні!

Кожний пам'ятає, що йому над головою шар землі на дев'ятсот із гаком метрів, і тому всі дуже стримані і делікатні. Десь, у чорній безвісті, торохкочуть мотори — виробляють стиснене повітря. Аритмічно стогнуть вентиляційні машини. Безперервно подають «на-гора» смоки й повітряні помпи. Це «продольная» — мозок копальні. Налягає кров — непризвичаєній людині важко дихати.

— Рядком, рядком, — шикуює штейгер. Рушили рядком. Сліпають, гойдаються в руках «шахтарки». Темрява тут перебовтана з рідкою ґрунтовою бевкою: не добереш, бо те, що бачиш під ногами, те й під носом. Дме холодний, різкий протяг. Нагинаємося якнайнижче, щоб необережним рухом не розчерепити голови.

— Увага! — Прилипаємо до стінок. З гуркотом і шумом наближається підземний поїзд — навантажені вугіллям вагонетки. Тюпає конячка. Різко свище коногон.

— Увага! — Вагонетки трохи не черкаються об наші груди.

— Боже мій, — шепоче наш безвірник. Справді, яке милозвучне слово «на-гора». Віднині я збагнув його прекрасний зміст... А штейгер волоче нас далі. Дибавемо. Бережу «шахтарку» — порятунок у цій чорній безвісті.

— Стоп! — І наш рядочок злазить на купу.

— Що таке?

Штейгер передає лампу і обіруч заходжується одчиняти двері. Свище протяг-вітер. Двері піддаються з величезною напругою, так затиснуло їх повітря.

ВИРОБНИЧИЙ ШТРЕК

Затишно й тепло, немов у лазні. Присідаємо, треба пролізти під полицею, що завантажена породою. Властивість цієї породи — боронити штрек: на випадок, якби

тут вибухнув гримучий газ, порода душить його. Цих полиць на нашій стежці багатенько: що десяток кроків — присідай. Ключиння місцями утнулося, крізь нього протікає (сиплеться) порода. Підіймаю до очей «шахтарку».

— Ти жива, моя розрадо.

Язичок білого полум'я тягнеться догори.

«Газ, кажеш? Не біда. Якщо я розіб'ю тебе й огненний струмінь сапне штреком, вирве і змішає все ключиння, що над нами покосилося (ми навіть і не пікнемо), зате приємно, кат його бери. Смолянка наша...»

Штейгер заспокоює.

— Штрек газовий, але боятись нічого, тут газів дуже мало.

Одне слово: ми ще поживемо декому на злість. Духота підноситься — мокріє сорочка. Дуже — бо притомлює така одноманітна фізкультура.

— Проворніше, проворніше, хлопці! — заохочує штейгер. (Він, каналія, сміється з нас). Ми хекаємо, ніби вівці в літню спеку. О, тепер я знаю, що писати справжні нариси з шахтарського життя не легка річ.

— Прийшли.

— Куди прийшли?

— Ну, як же, ось забой.

Мені ввижається дитинство і мій дід — лежить в труні, кругом терпка і моторозна тиша, рівно горить свічка воскова, стоять мовчазні люди, духота вкриває їм зів'ялі чола рясним потом, а з сіней доносяться глухі удари (молотком) старого майстра, що збиває дідові з дощок на труну покришку. Здрігаюся. Шахтар-забійник зовсім не подібний до мого старого діда. Ось він озирається, притягнений блиском наших «шахтарок», і, побачивши, що нас тут чималенька делегація, кладе набік свою желонгу, витирає спітніле обличчя, а що, лежачи на животі, ніяково приймати гостей, то й підводиться господар на коліна. Привіталися. Сиджу на купі виробленого вугілля. Моя «шахтарка» дозволяє мені, загодя встромивши голову, оглянути забой.

— Тісенько тут у вас, товаришу!

— Трохи тіснувато, — згоджується зі мною забійник.

— А багато виробляєте?

— Буває всяко. Норму виганяємо.

— Не страшно? Може вибухнути газ, порода...

— А чого ж, біда й на вулиці знайде.— Забійник розохотився. Він радий кожній тій людині, що спускається в його підземне царство.

— Тут нічого, а от ви загляньте в пічку...

Шахтар-саночник нас проводить. Пічка — вугільна жила на вісім-десять метрів — іде в бік від головного штрека.

Лізу рачки — десь там упереді працює забійник, бо видно, як блимає його «шахтарка».

— Тут, у цій чортячій дірці, можна задушитися,— бурчить незадоволено колега-критик. Він не може звести голови.

— О боже мій! — це наш безвірник лізе десь позаду, обливаючись десятим потом. «Пічка» заливає очі. Тут підпарює, як на печі в розпареному житі. Глухо гупає желонга.

— Ви один, товаришу? — Забійник повертається на животі.— Сюди більше не влезить.

Саночник так спритно навантажує свої санки, що в мене виникає сумнів: а чи ж є в нього хребет? Бо тільки в'юн так може вихилитися у цій дірі. Нас трое сидимо скоцюрблені і стежимо. Забійник дивиться на нас, а відтак жалібно до саночника.

— Голова осяча! Хочеш запропастити людей? Скільки я разів тобі казав сюди не вести? На тім тижні отак п'ятеро полізло в пічку і...

— Що, не вилізли?

— Атож. Хіба не бачите, яке нависло?

Що нависло, я не бачу, а що критик наш позадкував від мене — відчуваю.

— До побачення, товаришу!

— Щасливо!

Саночник слідом за нами, з повними санками, загадково шулить око.

— Це він понад норму хоче вигнати, ударник. Ну, а люди, звісно, заважають.

Зрозуміло. Штейгер теж радіє, бо йому давно вже треба на-гора.

— Чи всі є тут, не погубилися? — Коротка пауза.

Я востаннє посылаю свій прощальний погляд чорному забоеві.

Ще не одгриміли оплески, щасливий молодий поет ще прикладав до серця свою першу збілочку поезій, як на сцену вийшов критик. Він узяв собі маленьке післяслово.

— Дорогі товариші! — звернувся він до аудиторії.— В епоху нашого радбудівництва, що росте на базі індустрії, реконструкції сільського господарства і консолідації революційно-творчих сил, що обумовлюють процес швидкого зросту наших темпів, диференціацію і співвідношення класових сил, а також адекватність органічного критерію для всіх республік нашого союзу... (пауза) ми, як творчі одиниці цілого об'єднаного колективу, шахтарі друкованого слова, докладемо всіх зусиль, щоб наша праця, наші твори знайшли відгук серед вас — поєднані одним бажанням, наші пера і ваші желонги зіллуться в один величний асонанс...

«Амінь», подумав я. І моя думка, схоплена на крила оплесків, розвіялась по залі.

«Ввічливий народ, ці шахтарі», гадав я собі далі. Та мої думки ще були передчасні. Коли обминути деякі деталі, то...

Нас прали, золили, полоскали, сушили, прасували.

З клубу ми вийшли новісінькі. Зоряна ніч любовно обіймала обриси копальні. Шахтарі нас виряджали аж за селище.

— Щасливої дороги!

— До побачення!

— Чекаємо на ваші твори про Донбас!

— Чекайте! Постараємося...

ЗНОВУ В РІДНОМУ ОТОЧЕННІ

3/VI — 29 р.

Я знову вдома, у кімнаті: розбираю речі, обмітаю свій робітний стіл, що за мою відсутність припав пилом. Незакінчений рукопис «Ольги»...

— Як ся маєш, приятелю мій? Здається, ми з тобою далеченько залишились від життя. Який осел тепер читатиме тебе, такого недокрівного, беззубого, хіба що...

Спробуємо оновитися? Осідлаємо сучасність. Ольга візьме нас на повід, покаже нам кілька «вузлових моментів» і тоді...

Вривається Славко.

— А наша кішка зловила щура, великого такого! Хочеш подивитися?

— Де мама?

— Мама в соробкоопі, курку хоче взяти... Ось вона йде.

Віра за два тижні відмолоділа. (Профвідпустка виїшла їй на добре). Щезла десь властива їй покора і скорботність. Наші поцілунки щирі і сердечні.

— Ми скучали,— каже вона, похилившись на плече мені.

Славко вже осідлав мою валізку, поганяє.

— Мамо, а той дядько теж скучав?

— Який? Ага, приходив до тебе поет Ласкавий. Він хотів...

— Я знаю. Ти віддала йому ті нікчемні вірші?

— Ні, бо я постановила не підходити до твого столу. Вірші він читав мені напам'ять — не погані...

— Це як на чий смак.

— По-твоєму, мій смак нікуди не годиться?

— Він годиться, але трошки застарілий...

— Для хатнього вжитку, хочеш ти сказати?

— Ні, він для жінок, що не обізнані з новими формами поезії.

— Для хатніх робітниць? Кажі ясніше.

— Я сказав уже і... Славо, злізь, бо потрощиш валізку.

— Не кричи, дитина налякається. Я знаю, що мій смак тобі не до вподоби...

— Славо, злізь, кажу!

— Я знаю, тобі треба не такої...

— Славо, шибенику, чуєш?

— Я, я знаю, ти затятий егоїст і...

— Славо, сто чортів! Ти злізеш, чи ломакою тебе зганяти? Ану, киш!

— Ходімо, сину. Татко твій не любить нас. Він любить тих, у кого витончений, поетичний смак...

Славко — втілення всіх, зібраних до купи, протиріч.

— Ні, любить. Він не виспався, я знаю. Він, коли не висипляється, то завсіди такий скажений...

— Не патякай казна-що, ходімо.

— От і не піду! Хіба ти що, міліція?

— Славо, з мамою так розмовляти...

— А тобі до цього зась! Не ти виховуєш дитину? Ні? Ходімо, Славо.

Хлопець огинається, а Віра силоміць витягує його з кімнати. Грюкнули демонстративно двері.

— Не тягни, скаже-е-е-на! — видирається Славко. Між ними починається борня. Хвала небові, мое життя входить у нормальні береги. Я знову в рідному оточенні...

ТАК ДАЛІ НЕ МОЖНА

4/VII — 29 р.

Час іде, і час несе з собою олив'яні хмари, жене передгрозові вітри, нависли барикадні смерчі, свищуть урагани класових боїв на Заході, риплять підвалини старого світу, вищипали з переляку зуби міжнародні шакали, вовки, гієни; рідненькі землячки з УНДО хвоста підняли, нявкають: «Більшовики не хочуть нам віддати України, накажи їм, па-а-а-по...» Зनावіснілий, бігає з ножом за колективцями глитає... Надійно, твердо взяв у руки пролетар стерно, веде державний корабель УРСР до перемоги. Росте, збільшується хитавиця. Час іде. Життя бере круті, шалені темпи, і мені доводиться балансувати. Хай той ідіот Ласкавий читає щовечора свої безглузді вірші. Хай пише любовні «менестрельки», це полегшує мені роботу. Віра, здається, повірила йому, що в ній засів «огонь священний Аполлона» й намагається роздмухати ліричні іскри. Припускаю, що разом вони на щось спроможуться.

Я маю спокій, а проте... Якась невикрита руїницька бацила не дає мені нормально розгорнути полотно моєї творчості. Два тижні перечитую щодня написане, силкуюся зловити провідну ідею твору, намагаюся приблизно відтворити і накреслити план дальших ситуацій і обставин, що на них спиралися б мої герої, хочу дати вольову сильну інтригу і — хоч вухо вріж! — не можу.

Голос, голос шахтаря засів під черепом, ніби в забоеві, довбає: «Дайте твір, який би промовляв до нас вустами нашої епохи...» Третій день я намагаюся стулити

п'ять рядків! Перо льосує, як загрузле колесо паршивого «ахтонобиля»; робить злизки, шпортається... Чорт зна що! Не могу ж я закинути написану до половини річ?

Дорога Ольго!

Хочу вичитати вам отченаша: не можна забувати про своїх надійних друзів — раз. А друге — наш листовний договір? Ви зриваєте мій видавничий промфінплан. Це кримінальна справа: взяти на себе співавторство й замовкнути. Адже ж ви ризикуєте згубити всі свої відсотки...

А тепер дозвольте перейти до поважних справ. Не могу зосередитись на повісті. Звичайно, це мине, а все ж хотілося б скоріше спекатися такої, не модної тепер хориби — розмагнічення. Мої враження з Донбасу — ви про них довідаєтеся з нарису — перевернули в мені все догори дном. Так далі не можна жити. Я не могу стриматися, щоб не розповісти вам про один випадок, що з багатьох причин не може мати місця в нарисі. Історія повторюється, і зі мною трапилось точнісінько таке саме, що з поважним академіком Боннаром. Це було у Сталіно. Сиділи ми у клубі металістів. До вечірки (нашого літвиступу) година, як не більше. Зрозумійте, що дивитися весь час на вітрину — виставку всіх наших творів, де пишалися й мої останні речі — треба мати принаймні баранячий терпець. Мої колеги позіхали, обмацували історичного альбома. За окремим столиком сиділа група молоді. Палка розмова зацікавила мене.

Безперечно, мова мовилася про літературу. Я знайшов собі порожнє крісло. Під час подорожі я так обхаючився, таке брудне було на мені шмаття, кепі і пальто, що мене без сорому можна було зачислити до категорії інтелегентних літунів. Товариство потиснулося, щоб дати мені місце.

— Я не знаю! — говорив один кирпатий бистрий парубійко. — Я не знаю, де ви знайшли в віршах наших сучасних поетів пафос?

...Одна копа — копаком,
Друга копа — копаком...

«Мели, дурню, язиком», додав би мій покійний дід, якби йому до рук попалася така поезійка,

«Це правда,— міркував я задоволено.— Наша поезія мізерна змістом, трафаретна, несмачна, одноманітна, спрощена і неспроможна оспівати нашого радбудівництва. Чорна неміч лірики давно доведена. Покійний критик наш, Майдан, здається, добре накадив їй своїм ладаном. Цей парубійко, так мені здається, дещо тямить: він на правильній путі щодо поезії, це, безперечно, так. Пролетарі повинні тут сказати своє слово...»

— Отим ще критикам якби пооббивати пальці! — перебив кирпатому корінкуватий, за всіма ознаками культ-активіст.— Пишуть — на волівій шкурі не змістити. А візьмеш читати... Та хіба ж це критика, три кольки їй у ребра!

«Правильно. Це правильно. Це безперечно правильно».— Я ледве стримався, щоб не скочити й не обійняти симпатичного дядяшу.

— От я вичитав недавно,— провадив дядяша,— про одну цікаву книжку. Книжка, як на мене, не погана. Жінка прочитала, діти кажуть: «Добре підслідив, падлец. Так ніби в одній хаті з нами спав». Дай, думаю, подивлюся, що пише критика. Знайшов — читаю, ось воно,— я записав: «Локальна семантика даного твору, обумовлена цілим комплексом специфічних ретроспекцій і сугестій, безумовно, гіперболічного порядку, не дає можливості сприймати твір цей так, як нам того хотілося б...»

— І дідько його розбере, чого йому там хочеться!

«Це правильно. Це безперечно правильно», відрадно було слухати, як цей звичайний пролетар розв'язував проблему критики. Справді, наша критика, здебільшого, зарозуміла. Плутана, як павутиця на стерні, глевка, як кукурудзяний малай, розбовтана, як житня бевка, а приперчена різними комплексами «специфічних ретроспекцій і сугестій, безумовно гіперболічного порядку», впливає на свіжу голову, як вистояний деревій.

— А белетристика! — згукнула молода, русява дівчина. Я кинувся, як на острі. Не тому, що, може, дівчина і белетристика підпорядковані одній логічній категорії, а кинувся, бо того вимагала моя честь.

.....
.....
— ...Пробачте, Юрія Яновського читали?

— «Майстер корабля»...

— Йому цебри робити,— обізвався чолов'яга з культу-активу.

— Ну, а Микитенка «Вуркагани»?

— Знаю. Так ніби нічого книжка... Ви не знаєте, він сам, бува, не з босяків?

— Здається, ні. А, вибачте, Панча Петра — подобаю-ться вам його прекрасні речі?

— Да-а, це той, що написав «Калюжу»!

— Намочить би його...— перебив понурий акти-віст.

— А мене... Сокола — його останні повісті...

— Чита-а-а-ли, якже! От було б цікаво подивитися на цього йолопа, чи він такий тупак, як і його книжки?

Я тихо одійшов. Ця проста, натуралістична сценка коштувала мені нервів і... Щоб редактор одного поважного журналу й наш вельмишановний критик Не-осудний не схвалили моєї роботи — я, можливо, розгу-бився б на невизначений час. Критик і редактор повер-нули мені спокій. Тепер надсилайте ваші зауваження. Ці-каво, як там на селі у вас такі складні процеси... Колек-тивізація, припустімо, як відбувається? Пишіть про все. Іноді малюсінька деталь в руках досвідченого майстра може наробити он якого дива. Не забудьте переслати перші розділи, надіслані вам на перегляд. Я гадаю їх найближчим часом реалізувати. Чекаю на відповідь.

Ваш С о к і л.

ЛИСТ — І НЕСПОДІВАНА ДОРОГА

30/VII—29 р.

У моєму особистому житті нічого не змінилося. Лас-кавий з Вірою вимучують якусь поему. Славко з валізки утворив «комору» й тягне туди все, що запопаде з мого столу. А моя фортуна спить — до голови пливуть пас-кудні, трафаретні штампи. Хіба я вже не напишу жод-ного пристойного рядка?

Це жах.

— А хто там? Славо, скільки я разів тобі казав, щоб ти не ліз, як татко за роботою...

— Там листоноша...

— Листоноша? Лізуть, ну вас!

Гм, цікаво, хто сподобився прислати цей пакунок? Чи не початківець свої твори... Ні, на твори не скидається. Без підпису — звичайна анонімка...

Прочитаю: може, лають за незнання побуту або пропонують занести на призначене у парку місце сотню карбованців. Я читаю і не знаю: вірити чи ні тому, що тут написано?

Не вірити — не можу, а як вірити... Ось, що мені писали.

«Дорогий товаришу!

Листа ми вашого одержали. А не писали довго, бо не знали, як вам написати. Про складні процеси, розділи й деталі нічого не знаємо. Це вам Ольга Андріївна могли б усе сказати, та вони вже другий тиждень хворі, не говорять. Налякалися. Нема кому їх доглядати, з родом посварилися. Лежать у мене, бо батьки їх відцуралися.

— То, люди, не моя дочка, а сука! — говорив Коваль на сході і закрив тяжкою клятьбою. До сходу що було, то не списати. Заснували ми гурток жіночий. Зразу шити вчитися, а потім і як жити треба стали нас Ольга Андріївна навчати. Чоловіків кільканадцять з комнезаму підібралося. Борис, наш голова сільради, захопив їх. З маленького почав зростати наш актив. І ми вже не боялися, бо комнезам сам по собі, а це партія. У Ковалівці дотепер не було партії — з району наїжджали. Завелися у нас нові порядки.

— Абись ти, Андрію, здоров був, що виплодив на втіху собі й нам сільську орудницю!

— Спасибі вам, Андрієчку, за вашу дочечку! Вже ті дубки, що нам Костенко дав на клуню, в комнезамі, на сільбуд підуть...

— Споживайте, свате, на здоров'ячко з моєї молотарки! Десять років молотив більшовикам, робив вигоду, а тепер не буду... Триста карбованців, дякувати вашій дочечці, експортного наклали!

— Вуйку, ходіть меду дам! Моя бджола ще принесе ту сотню, що їй дописала ваша Ольга...

Дорікав так Ковалеві рід увесь. А за родом і господарі поважні ковалівські в очі цвіркали.

— Помийниця пришлялася! Таку треба на трісках із села винести...

— А на бантину повинось вас! — З активу заступалися. Бо легше стало, Бо не стало тої волі, що мали

Костенко з Мудраком Семеном. Костенко почорнів. То був господар, лад усім давав, сільрада за комору правила (бо наш Борис за всім не устигав), а це...

— З-під пальців нюхають,— жалівся Мудракові,

— А твоя голова де? — питав Мудрак, і всі, хто з ним в одне тягли, нахвалялися.

— Гей, бра! У гріб підемо, а не будуть скарбуни законів нам писати.

— Власть совецька — то пусте, а душі в кожного одна, нехай шануються!

Ольга Андріївна з того сміялася. Щодня в роботі — школа для дорослих, жінгурток, в сільраді списки на землевпорядження самі складали,— їм найбільше випадало побиватися. А Костенко з Мудраком обидва спарувалися — і до старого Ковалю.

— Спини її. Бо тільки честь на собі ставимо, що кров наша в роду за неї постраждає... Вговори, нехай не лізе.

Того вечора я була в хаті. Отак-о, коло вікна сидів Коваль. Ковалиха вплакана сиділа. На лавках, аж до порога, рід покликаний, найближчі кривні.

— Говорить їй, нехай слухає,— почав Коваль. На вікно схилився, Ковалиха в погрудки ховала сльози.

— Одинадцять років за тобою плакала, не так було, як у людей! Тепер приїхала голісінька, нехай. Ще є — на тебе постаралися. Не осоруж батьків, я вік прожила, ніхто слова зірного на мене не сказав, а це... Нащо тобі ця комуна?!

Я не знала, що робити, і дивилася, як синіли Ользі Андріївні тремтячі губи. Тяжка тиша, аж палило в роті, посідала хату. Під ногами розпікалася земля.

— Чого вам треба? — холодом війнуло по лавках. Тоді устав Семен Мудрак. Очі вороні, як у негоду хвилі, й брови напустилися, затверділи, як ягнятникові крила.

— Ти питаєш нас, чого нам треба? — говорив, ніби із каменя витесував. — То знай і своїм тим перекажи: не на те твій дід, Майдан, учив нас, дочок і зятів, — скарбунам його не будемо поклонів бити... Доки Ковалівки й роду Майданового! Захоче власть, нехай до цурки забере, а своїм харпакам робити землевпорядження, щоб на моїй землі осіли колективи свої плодити, — не дам!

— Це й хатою вони порядкуватимуть, чи як? — допминалася тітка Мотрона.

— Ні, це тільки землю, тітко, на шість клинів розіб'ють,— озвалась я.

— Тоді, як кіл мені у серце заженуть! — закликав Мудрак і далі вів: — Андрію, а твоя дочка, спасибі їй, зарізати нас хоче...

— За ті гроші, що давали їй на школу! Ти, небого, мала б честь: як ми твоєму батькові роками позичали...

— Цити! — тупнув Мудрак дядині Мотроні. — Позичали й ще позичимо: нікого з роду Майданового в старці не пустимо. А хто схоче нас пустити, то побачимо!..

Понуро сидів рід. А Ольги Андріївни тато похилилися на руки й теж застигли за столом, окоцюрблені. Я бачила, як на чолі їм жили сині напиналися.

— Кажі, так не буде більше. Всіх перепроси,— скорбіла Ковалиха.

— Сестро, ой кажіть їм щось,— молила я, бо страх ловив за плечі.

— Ви чого прийшли? — спитала несподівано Ольга Андріївна, що аж Коваль старий підвівся, а Мудрак залився терпким сміхом.

— Ти, Андрію, вибачай, дочка твоя великовчена, а дорна, як гриб! Чогокає... Ти за комуни чи за нас? — обвів очима всіх. — За батька, що зродив і до пуття довів тебе, чи за вошивих комнезамів, щоб на полі твому нужу розпускали? Честь у тебе є, чи, може, тебе сука сплодила?

— Семене, не клени! — благала Ковалиха. — Ольго, не переч, моя дитино, татові! Скажи їм про ту честь...

— Нема для них у мене честі, мамо!

— Ов, гадючу їдь із себе випускаєш?! Випускай... Ходімо. Будь здорова, Химо.

— Роде мій! Семене, почекайте! Вона так не буде більше...

Синій, як бузник, устав Коваль. Повів по хаті олив'яними очима. Підборіддя, руки й ноги — все йому тремтіло.

— Будеш мене, й рід мій осоружити?

— Буду робити, тату,— мав спокійну відповідь.

— З комуни не випишешся?

— Ні.

— Геть з хати! З усім фантям рушай з дому! Забирайся! — викинув надвір обох нас. Ми забрали речі.

Тяжко голосила Ковалиха. А старий — вся вулиця зглядалася — нарозпір одчинив ворота.

— Гуйжя! Гуйжя! За литки її, собачу кров! — цькував дочку з подвір'я псами. Я взяла Ольгу Андріївну до себе. Того вечора вони багато плакали, а ми, жінки з активу, їм допомагали.

Час ішов, Ольга Андріївна марніла у важкій роботі. Борис збирав великий схід.

— За нами півсела. На сході ще, як розтлумачимо, підійде більше. Мудракові — аби видихав! Наші закони ребрами на верхи вилізуть...

Костенко злагіднів. Поласкавішав. А при зустрічі жінкам найнижче уклонявся.

— Доброго здоров'я! Як ведеться вам, шановні господині, м-да? — запитував і далі повідав: — Ось землю переділимо, порядки кращі заведемо...

— А скажіть-но, як її ділитимуть? — гаморіло жіноцтво. — Бо вже наших чоловіків так затуркали, що трьом свиням роцоту не здадуть.

— Не знаю, я тепер маленький чоловік. Чув, ніби там Ковалева комуністка каже: «Хто мав кращу — тому гіршу, а хто гіршу — тому кращу. Активісти-комнезами під селом, на рівному візьмуть...»

— Щоб я свого підмета віддала?! Таж то мені льон там родить, як вода!

— А я щоб на ярки пішла?!

— На ту ковбаню, де стебло стебла не доганяє, щоб мене загнали?!

— Під селом візьмуть мою третину?!

— А я ж бідна удова, і чоловік мій за царя страждав! Хто мені піде орати на горбах?

— М-да, це ви на сході запитайте, — радив потривоженим жінкам Костенко, осміхаючись на їхній клопіт.

Поголоска, що актив хоче вийти на кращу землю, пухла, як болячка, закинула й розливалася смердючим брудом.

— То вона, Андрійова пройдисвітка, гонобить!

— Тата свого, що прогнав ледачу, хоче нашою землею наділити...

— Комуністка, та гнила!

На схід (я ще не бачила такого) прийшли гарманом усі, Борис радів.

— А ви, Ольго Андріївно, нам резолюцію складіть: таку, щоб Мудракові з духа перло.

— Щоб він чухався, де не свербить,— приповідали наші. Схід стояв плече в плече, густий, як бір. Ольга Андріївна сказали слово. Вийшов і Борис — нічого. Згджувалися.

— На Мудраків не будемо дивитися.

— Бо час такий...

— Земля до себе правди хоче.

Я не бачила, що перед цим стояв Костенко і чи був Мудрак на сході, аж тоді, як протиснулася — почула.

— Ви, шановне хліборобство, м-да! Дозвольте зупинитися на тому менті, що на Мудраків не будемо дивитися... Це дійсно так! Но я не ожидав. Земля до себе правди хоче — правильно! І це в сучасний мент законно... Треба! Но, рахую неможливим зараз переводити цю справу за такими міркуваннями... По-перше — не у всіх однакова земля, шановне хліборобство, м-да. По-друге, бідні вдови, дійсно, їм може припасти на горбах... Потрете — власть совецькая не понуждає? Ні. А позаяк і згідно з порадином комуніста земгромада єсть організація, котра в сучасний мент може перетворитися на соз, на колектив і даже в абсолютную комуну, то... рахую, що питання, дійсно треба винести на обговорення не тільки з боку чоловіцтва, но й з боку всього нашого шановного жіноцтва! Позаяк жінки так само рівноправні члени...

Далі я не чула, бо Костенків голос потонув у несвійському клекоті. Натовп гарчав... Ні, краще, як я скажу,— голосив. Ба навіть і не голосив (це потім), а стогнав, ніби його земля накрила.

— Гей, то ж нашим чоловікам баки забивають?!?

— На комуну ловите? На гак би вас ловило!

— Жіночки, рятуйте! Я стара... Мене з комуні одішлють на мило!

Люди колотилися, як череда в трясовині, наосліп лізли. Хтось гукнув:

— Не руште Ковалевої дочки!

Жінки верещали, аж у лозах смуток розлягався. Сам Коваль ліз до трибуни через голови і голосив:

— То, люди, не моя дочка, а сука! Дайте мені бука, най вгромаджу їй в тім'я!

Схід розбігся. Тяжко в нашому селі і страшно вийти

з хати, бо жінки всі нахваляються на патиках мене одвести у ставок.

— Це ти,— кажуть мені,— почала!

— Це ти хочеш у комуні, під одним рядном на сто п'ятдесят сажнів, чоловіків наших лоскотати....

— Ти, падлюча кров!

Ольга Андріївна до серця все те дуже взяли. А тепер лежать. Ми не писали б вам, якби знаття, що не можете. Та хорі дуже часто кличуть вас у сні й, коли нема нікого в хаті, згадують за вас. Привезіть — це дуже просить наш увесь актив — таких ліків, щоб їм від серця помогло. А за листа не згадуйте, бо це, що вам написано, Ольга Андріївна ховають: «Ми ще,— потішають нас,— їх переможемо».

Лист нагло уривається. Я ще раз намагаюся знайти бодай натяк на автора, перебігаю всі рядки, беру чомусь нескінчений рукопис — «Ольгу» — й кажу йому голосно:

— Ну, от! І ви зламались, Ольго? Від цього ніхто не гарантований...

У мені прокидається забута давність. Тихий сум вузеньких вуличок малого повітміста, що ховали... Ні, про це ніхто не сміє знати. Це було б сентиментально, по-дурному, пане вчителю колишньої жіночої гімназії.

«Забудь», наказую собі з докором і вертаюсь до листа. Поштові штампи вичовгалися, хто знає, в яких закутках, проте ще розібрати можна. Лист ішов три місяці. Заховую рукописа аж до найдальшої шухляди. Там усі мої невикінчені твори. Думка, що прийшла до голови,— незламна. Та й я не змагаюся. Хіба я можу побороти «треба». Обережно вибираю з Славкової «комори». Кладу щонайпотрібніше. Мило, рушника, білизну, пару (про всяк випадок) блокнотів, і моя валізка повна. Залишається одна формальність — попрощатися з родиною.

— Я, Віро, їду...

— Вже?

— Я їду на село вивчати колективізацію,— і слухаю, чи не тремтить мій голос — ні.

— Надовго?

— Я не знаю. Може, доведеться трохи там затриматися....

— Ідь. Нещасна та дитина, що має такого батька,— зітхає ніби про себе Віра.

Проковтнув. Навіщо сперечатися, коли для нас самих не всі ті вчинки, що їх робимо, прийнятні й зрозумілі. Прощаюся. У поїзді — біжать назустріч жовтогарячі лани, і від того на якийсь час забуваюся. Прокидається моя, прибита звісткою лихою, радість...

— Аж тепер я пригадав!

— Что с вами? — потривожено запитує якась молода дама.

— Дякую, нічого. Це листа писала Катря...

Сідали й висідали на всіх станціях десятків (може, й сотні) різних пасажирів. Всі вони розповідали про свої ділові справи, родинні утіхи, жалощі, пригоди. Один я — німий. Моя справа — хіба ж можна розповісти будь-кому, чого я їду в Ковалівку? Смішно. Вечір облягав придорожні ландшафти. Гудів лірично телеграфний дріт... Виростали тіні від стовпів. І в кожному кушеві залягав на ніч дражливий спокій. Парно. Крізь одчинене вікно в обличчя ллеться збудний запах конюшини. Тоне в пурпурі серпневий захід сонця. Все таке звичайне, просте, лагідне. Озираюся. Здається, з отамтих дверей, із-за переділки вийде зараз Тарас Григорович і своїм трошки захриплим баском продекламує: «Село на нашій Україні...» — А натомість чую:

— Гей, буде ще того дива. Ще побачимо, яких ножів нам заганятимуть у спину багачі... Ще не кінець.

Вечірні сутінки. Зливаються ліси з горбами. Поїзд тихо йде, щоб не порушити вечірньої гармонії. Прийшов кондуктор.

— Станція Рахни!

— Стань віддихни,— жартує мій сусід, збираючи до купи свої клунки. Моя станція. Виходжу на перон. Маленький залізничний закуток, де свіжа (чи нова) валізка викликає суперечки і таємний шепіт місцевих, станційних «дам». Мою валізку оглядають з усіх боків — недвозначні репліки. Це сперечалися про мій службовий фак.

— А я вам кажу — лікар.

— Що ви мені, мадам, кажете, коли я бачу—з фінотдела!

На пероні — заклопотаний, у латаному чугаєві, селянин. Під пахвою пужално. Пройшов повз мене разів п'ять, критично обдивився (з голови до ніг) і зрештою наважився.

— Товаришу, чи ви не агроном?

— А що?

— Та мав приїхати.., Оце ж я виїхав по нього.

— Звідки?

— З Ковалівки.

— О, шкода, що я не агроном! Я їду в Ковалівку..

— А чό, можна.

— Це далеко?

— Ні, не дуже. Нечай-могилу проскочите, а там долиною верст вісім з гаком буде, да.

Найбільше мене непокоїть «гак». Він може розтягнутися на половину, якщо не на всю дорогу.

— А мені підїхати не можна?

— Це вже, як вони захочуть..

«Вони», значить агроном,— міркую. Добре. Поспішати не доводиться, коли впереді ніч, Нечай-могила й вісім верст з гаком. Селянин пішов уздовж пероном. Ось він повернувся. Пужално волочиться — ознака кепська.

— Як ваш агроном?

— Та не приїхали... А ви до нас по яким ділі?

Розповісти? А як це один із тих, що «з Майдановими зятями в одне тягне...» Вибрав найлояльніше...

— Мені до вашої кооперації..

— А що? Я ж вам, мадам, казала, що — кооператор! — скрикнула на весь перон щаслива «дама».

— Сідайте, поїдемо,— вирішив дядько. На возі свіжий запашний пирій. Конята, хрумаючи, форкали від задоволення. Господар осміхнувся і торкнув борозного.

— Ставай! Припався, як Мудрак до поля..

Я мовчав. (Не міг же я сказати, що Мудрак мій персонаж). Простягся на м'якій траві і слухав, як риплять колеса і бринять вечірні, польові пісні. Над головою рій стовпом летючих комарів. Вони, здається, вирішили допекти мені за всі гріхи тутешніх землемірів і кооператорів, бо хмарою лізуть за комір, в очі, в ніс, у вуха..

— Де їх стільки тут, у вас, набралось?

Максим (так кличуть мого візника) епічно покрутив собі над головою пужалном.

— Комариків? А це вони чужого чують.., Своїх не кусають.

— Мудрі комарі у вас..

— Сознательні. А ви самі з яких країв?

— Я з Києва.

— Ага, як там у вас радянська влада поживає?
— Міцно. Добре.
— І у нас нічого... Гроші добрі маєте?
— Сто двадцять...
— Можна жити... І доходу збоку, може, трохи капає?
— Доходу — ні.
— Гаття! — Максим підстьобнув коней і продовжував: — А тут якби хоч четвертинка, та й то гроші...

— Ще далеко? — перебив йому, аби вчепитися за інший бік розмови.

— Ви про Ковалівку? Ще. Оце ж долина — тут найбільше комарів — болото... А он там, дивіться, то Нечай-могила.

— Полковника Нечая?

— Його. Тільки не полковник він,— категорично заперечував Максим.— Це вже потім його, в книгах, ізнеславили...

— У книгах ізнеславили?..— підвівся я й сів ближче до Максима.

— Хочете, я вам розкажу?.. Було це за Хмеля, як він бився нібито за волю. Нечай був тоді в великій шані. Дуже полюбляли його бідні, бо програму мав таку, сказати б вам, як більшовицька — різати панів... А різав він по совісті, до цурки! Хмелеві це й не сподобалось. Закликав раз він Нечая і... «Дуже,— каже,— ти мені, Нечая, добрий, слава про тебе пішла. Роблю тебе полковником — не руш панів, ми з ними замирилися. Бери в обладу полк і скільки тобі треба сіл. Живи, наводь порядки, панщину заводь собі...» Скипів тоді Нечай. «Не хочу,— каже,— я полковника! З панами аж тоді замирюся, коли замиритесь вогонь з водою...» І пішов. Зробився ніби партизаном. Тоді Хмель і саяк і так... «Ловить його самі,— сказав панам,— на палю садовить, бо сам я не можу цього, садовити на палю свого християнина,— не з рук мені...» З того й пішло. Нечай свої порядки скрізь заводив. Пани з військом бігали за ним — ловили. Він їх бив. І, може б, зовсім вирізував, якби не баба. Чоловік у війську, ще й при таких ділі — закортить... Он там, у видолінку, переказують, був хутір. Жила удова Маринка. А в нас ще й дотепер ведеться: «Хто куди, а я до удови». Отам його пани й застукали. Тікав він через горб долиною-болотом. Де криничка, пастушки тепер зробили,—

загруз кінь його. Боронився Нечай тяжко. Стята голова лишилась на долині, а тулуб рубався ще і впав аж під горбом... Ото ж насипана могила,— показав Максим, зітхнувши.— Загинув чоловік такий, сказати б, більшовицький...

— Він, дядьку Максиме,— спробував я заперечити,— не міг тоді бути більшовиком.

— Чому? Бідним землю роздавав. Проти гетьмана ішов. Програма наша... А що, може, колективу не було, то це...— Максим урвав, замислився і по довгій паузі мовив: — Який там колектив тоді... Тепер не мож людей навчити..

— А у вас є колектив? — Мені цікаво, що було по тому сході, про який писала Катря.

— Був би, якби наші комнезами...

— Захотіли? — тягнув я з нього по слову.

— Ні, чого ж. Деякі хочуть, та...

— Що та?

— Колояться. Не дійдуть толку,— з серцем пояснив Максим.— Баби не хочуть...

Це я знаю, але хочеться ще раз почути від Максима.

— Хто ж у вас там за організатора?

— Та є один такий товариш...

— Хто?

— А це, як би вам сказати, наша сільська жінчина.

— От бачите. А ви — «жінки не хочуть...»

— Е, то жінка, а це жінчина.

Я мовчки згоджуюсь. Максим, звичайно, має рацію: жінка й жінчина — це не одне. Різниця межи ними довго ще стоятиме опудалом на грані нашої епохи.

— Вона в школі вчилася?

— Аякже. Таж Коваль дочку свою на паню вчив. Якийсь вчитель там... Після вже баба Козачиха, та, що в неї Ковалівна столувалася, казала: «Якби знала своє лихо, не ходив би він попід мої ворота...»

— Він звів дівчину? — питаю глухо й дивлюся, як рівними рядами йдуть насаджені на пісковинні сосни.

— Не, зробив він з неї політичну. Десять років дійкали, що ніби десь її повісили. Коваль у грамотку вже записав, а тут настала революція... І вийшло, є — жива. Приїхала. Тепер разом Мудрака воюємо,— сміявся лагідно. На горі кублом зеленим бовваніла Ковалівка. Віз котився рівною, вкачаною дорогою, Мабуть, тою, що

Ольга згадала в своїм «Повороті». Ось ми в'їхали в село. Назустріч нам підлітки.

— А дядько нас покатає!

— Я тебе як покатаю... Киші!

На мене зглядаються, але не тими безвиразними очима, що про них писала Ольга. В цих — глибокий зміст життя. Пильную, щоб усім віддати свій «добровечір». Максим уряд підвозив під ворота і знайомив.

— Це наш голова сільради...

— А отут живе Мудрак...

— А це...— Ішов позначений літами чоловік. Ступав поволі, твердо. Міцно збудований — вгинався під якимось внутрішнім, потужним тягарем, що сковував йому ходу, наморщував чоло і випинав на скронях грубі, сині жили.— Це Андрій Коваль, нашої Ольги тато,— пошепки казав мені Максим.— Вам до сільради?

— Ні, до вашої Ольги Андріївни.— Почувши це, Максим похлопено зловив віжки.

— Тпррр! То ви одразу б так мені сказали... Катре, одчиняй ворота!

Ось яка вона: в'юнка, засмагла, з бистрими очима. Одчиняючи ворота, прошиває мене наскрізь пильним, допитливим поглядом. Силкуюся спинити серце, що танцює, як «козак» на ниточці.

«Дурню,— кажу собі,— раз ти приїхав як двадцятилітній парубійко, нерозважний у своїх хлопчачих вчинках, то зумій же тут принаймні стриматися і довести кому слід, що ти приїхав не на поклик якогось там почуття, якого ти гаразд і сам не усвідомив, а на вивчення посиленого темпу колективізації.. Чи ясно це тобі? Ну, от».

— Ой сестро, це до вас! — гукає Катря, біжучи до хати. Я ковтаю слину, щоб ніщо не заважало. Нагадую, чи не пітна рука і витираю об полу свого нового піджака.

— Та йдїть, вони у хаті.— А мені здається, що Максим кричить на мене, бо в такому стані я не заслуговую на краще ставлення. Рушаю. Здибаємось на порозі.

— Добровечір, Оль-Оль.

— Добровечір. Так несподівано...— Ольга намагалася опанувати свій тремтячий голос. Катря підперла одвірка, скромно опустила вії, ніби й не вона. Ніби не від неї

залежала наша зустріч. Та я бачу, як виблискують їй очі. Вона не кається, що потай сповістила невідомого товариша — лишень думала, що він молодший.

— Отже, й я не сподівався,— мовив щиро, відчувачучи в своїй руці короткий, сильний струм приязного тепла, що йшов від Ольги.

ФІЛОСОФІЯ НА ДОЗВІЛЛІ

3/VIII—29 p.

Крислатий ясень розкинув шатром свої зелені конарі. Під ясенем приємний, прохолодний затінок. На подвір'ї пусто. Максим з Катрею поїхали у поле по снопи, ще перед тим, як мені мав приснитися досвітній сон. Риплять навантажені (з поля) вози. Поспішають на роботу молодиці. Залежно від того, на чиему боці їх симпатії (за Мудрака чи проти), вони вітаються з нами, чи одвертають голови. Ольга змарніла. Схід їй на сухо не вийшов.

— Це нічого. Дуже добре,— запевняла.— Ви приїхали якраз на штурм.

— Можливо. Але сидячи отут під ясенем, навряд чи я його побачу.

— Не журіться. Сидження під ясенем — не кожен день приступна річ. Сьогодні ви мій гість. А взавтра, найпізніше через три дні, ми з вас зробимо бійця...

— У вас бойовий настрій, Ольго.

— Правда? А я думала — здаю.

— Як ваш Мудрак і їже з ним?

— Готуються. Мудрак так легко не піддається.

— А Костенко?

— Вигнали з сільради.

«А як тато?» — кортіло спитати. Тато — найболючіше Ольжине місце. Стримався.

— Значить, бої, Оль-Оль?

— Атож. На фронті, як на фронті...

— Добридень,— дзвінко вітає Катря. На вивершенім снопами возі, верхи на рублеві, під'їхав Максим. Довго мудрував, як би то в'їхати в подвір'я, щоб не зачелитися на воротах.

— Соб Қаштан! Вузькі ворота, га? Нічого. Цього року.

ще повозимо, а нарiк ширшi в колективi зробимо, для трактора.

Каштан стриже вухами й iронiчно шкiрить зуби. Не йме вiри. Вiжки i батiг — це iнша рiч. I вiн, як кiнь, їх поважає. А що трактор будь-коли звiльнить його вiд возовицi — смiшно. Очевидно, господар сьогоднi в настрiї, що мовить жартiвливi речi.

— Но-о, малий! — Каштан сiпнувся, виструнчився в мульких шлеях i, на радiсть, вивiз повний вiз на вiльне, вкрите споришем, подвiр'я.

— Маладця! Розумнi конi!

Каштан салютує головою. Катря хапає вiдро, бiжить по воду. Свiжа, зуби кришить, холодна вода.

— Хто хоче? Нема охочого? — Тодi сама Катря пiдносить до уст вiдро i довго, насолодно тягне з живодайної посудини.

— Вода. За неї чоловiк убив молоду жiнку. Промiняла у жнива його на збан холодної, криничної води...

— Тепер не промiняє. Тепер самi бiгають та носять одному по десять збанiв...— Це Максим хоче вколоти Катрю.

— А за вами мама дуже бiгали? — лукаве дочине обличчя осмiхалося в прозорiм натяцi, аж батько покинув одчiплювати шлеї.

— Що-о? Моя покiйниця Марина... Ану, вершу розпустила, йди котити воза!

Випряженi конi форкають пiд тином — їм подобається молодий спориш. Максим впрягається в шлею, чiпляється за дишло. Треба рiвно, акуратно затягти до клунi воза, щоб вiн став пiд засторонком. Катря всилюється пiд полудрабок. Я — за борозного коня.

— Разо-о-о-м! — Вiз котиться поважно, гордовито. Мультка шлея стискає груди, а зате розбухується кров i прокидається, лiтами загорошена, моя селянська радiсть. «Пролетар», хихикав мiй уїдливий, селянський чортик.

— Ще раз! — гукнули через порiг, до клунi. Катря витирала рукавом добiрнi краплини поту. Засмiялася двома разками бiлих, рiвних та, як дрiт, мiцних зубiв.

— Ви нiколи не котили воза?

— Чи котив я воза?

— Ти пантруй-но свого носа,— нагадує їй Максим. У клунi гостро пахне «Золотою подолянкою»-пшеницею. вiвсом, ячменем. Менi соромно Максима, а то я обняв би

засторонок і не відійшов би, доки сонця. Катря вже на возі — розрублила. Насолодно хряснуть вила в колосистому огрядному снопові.

— Зародило. Буде всім,— зловив любовно першого снопа Максим і зачав на засторонкові нову верству. Мені стояти й пасти гав, тоді як дівчина на возі...

— Дайте вила.

— А ви не тим боком візьмете?

— Дайте вила, Катре! — кричить ображений мій гонор.

Катря давиться від сміху, хоч Максим і робить їй погрозливі, на мигах, натяки.

— Ти чуеш, Катре, не казись! — Уплинуло. Віддала вила. Тепер я покажу, яким боком їх беруть. Вгромаджую — і сніп розгонисто летить у засторонок. Другий, третій — снопи літають, як віники. З'являється закиданий Максим.

— А ви, Максимовичу, не молотіть, а по-хазяйському. Так тільки в пана скарбуни кидали... Бачите, як обсипається?

Перемикаюся на повільніший темп. Катря підстелила рядна, щоб не капало з снопів на голий тік. Нахилилася до вуха Ользі, пошептала і разом розреготалися.

— Чого? — шукаю огріхів у своїй туалеті. Ольга заспокоює:

— Ось Катря все розкаже.

Доки я скидаю з воза й подаю Максимові решту снопів, мені оповідають свіжу новину.

— Іду ярками, а назустріч тітка Рудиха.

«Ти, небого, там не знаєш, як буде з новим попом?»

— Яким? — питаю.

«З отим самим, що приїхав і сидить у вас. Перекажи, лишень побачимо паскуду коло церкви — патли вирвемо. Більшовицького попа, щоб нас деревієм у церкві причащав. Нехай господь відвертає — у річку спустимо. Нехай собі іде, звідки прийшов...»

— Туди до пса! — Подав останнього снопа. Струсив рядно. Підмів на тоці зерно, щоб не порпалися кури. Зліз Максим.

— Ви нашим людям не дивуйте...

— Не дивую. Вони скрізь однакові.— І пригадав чось поважних академіків, що й досі сперечаються:

закусював Шевченко, випивши по чарці, оселедцем чи просив червоної ікри.

Виштовхали з клуні воза. Катря ловить коней. Запрягає. Похапці біжить до хати. Виносить собі й Максимові по кусню хліба, натертого часником і, сівши на полудрабка, рушають знову в поле — ковтають дорогою немудрий свій обід.

— Там яйця, на гнізді! — гукнула з вулиці нам Катря. Доки кури Катрині зозволять нестися — сідаємо під ясенем. Сьогодні наш день. Ударно пече сонце. Хоче залишити по собі приємний спогад людям, що марнують його сонячну енергію у вигляді черствого хліба з часником.

— Отже, Оль-Оль, мене прийняли за попа?

— На п'ятім році п'ятилітки вас приймуть за інженера.

— Не перечу. А тимчасом ця дитина — двадцять вісім мільйонів рочків — має ще задосить пліснявки у роті, щоб вимовити «соціалізм».

— Хіба? — звучить у Ольжиних вустах зухвало. — Щоб як я доведу, що ця дитина добре вимовляє й навіть нас з вами де в чому перегнала?

— Доведіть.

— Гаразд. За десять кілометрів є комуна «Новий шлях» — поїдемо. Але вас там приймуть за агронома...

— Згода.

Ясень натомився захищати нас від сонця. Хилить долі своє листя. Перед нами сільський краєвид, в незримій втомі, дихає повнодозрілими плодами. Колись тут буяли праліси. Родами, племенами (з патріархами) бродили тут оброслі мохом і волоссям подільські «вуйки». Луками і сокирами захищали немудре своє майно. Але прийшла цивілізація, культура. З димом піднялися праліси до неба. Перше рало взяло першу борозну, цілина відчула першу рану. Відтоді розралений і межами укритий степ зросився ріками «керви червоної», що цебенить і по цей день із вуйкових синів на старих межах...

— Ви заглиблені в якусь нову проблему, пане Бержере? — жартує Ольга.

Проблема стара, прокисла, як робкоопівський «сирок». А втім — чому не поділитися.

— Ви згодні слухати, Оль-Оль?

— Цікаво.

— Тоді так... Я беру землю — розумієте, Оль-Оль? — прекрасну нашу землю, яка народилася в космічному просторі під час неосяжних, в вимірі і часі, катастроф. Земля блукала — біло-газова, а згодом червоняста куля. Минали квадрильйони років і... Ви знаєте, як мудро це зробилося?..

Матерія, вічно жива, розумна, творча сила, єдина субстанція усього всесвіту, що виявляє сама себе і через себе (діалектично) в різних комбінаціях, формах — буття. Це є життя, і єна частка цієї матерії — життя — сама по собі переходить у кавалочок землі...

— Зачинається нова форма життя.

— Почекайте, дорога Оль-Оль. Зачинається нова форма життя, але... Спочатку пліснявка і мох. Природа, так назвімо новий прояв творчої матерії, вдається до різноманітності, розгортає численні й складні у своїй формі варіанти. Діалектично через себе і сама по собі творить пізнавальну функцію життя...

— Ви хочете сказати — чоловіка?

— Так. Але чоловік — це потім. Наразі — це динозаври, велети, летючі, містичні дракони, риби тощо. Чоловік, аж коли він звівся на ноги, заступив своїх «кумів», летючих риб. Первісний чоловік покликаний до споглядання. Підвівши д'гори голову, він з подивом і жахом споглядав далекі зорі. З трепетом дивився на великі, піняві, білоголові хвилі. Падав ниць перед могутнім ураганом, що проносився понад тропічними лісами. Блискавка засліплювала йому очі, а в вухах шумів страшний і моторошний грім, що на скалки кришив велике, товсте дерево. Зорі часто сплутували йому шлях. Океани і річки виходили з своїх берегів і позбавляли його житла. Урагани й зливи посягали на майно. А блискавка — ця просто з неба біла в тім'я. І первісний чоловік, тимчасом споглядальна функція природна і як певна форма (з властивим усякій формі нахилом до самозахисту й консервативного самозбереження), почав у боротьбі за існування добирати собі спільників. Це були перші боги, створені по своїй уподобі. Змушений однаково схилитись перед «добрими» і «злими» — ті і ті могли накоїти багато лиха — чоловік удався до обоження природи... Зазначіть собі, Оль-Оль, що він обожував лише те, чого не міг перебороти. Та з віками нагромаджувався досвід, а як синтез досвіду: добробут,

устрій. Боги заганяються на небо, на Олімп. Їхні місця посіли фахівці — «святі»: від мору, трусу, від води, від голоду, чуми etc., чоловік — уже активний будівник. Пасивне споглядання уже переходить у активну форму творчого самопізнання. Зачинається активний, внутрішній процес, що зовні позначається багатьма протилежностями (раси, нації, держави), що своїм порядком продовжують силу суперечностей (прошарки, касти, класи), на базі економіки народжуються надбудови...

— Але ж це занадто довго!

— Правильно, Оль-Оль, занадто довго. Але що я хочу цим сказати? Я хочу довести сам собі, що це мое оточення, в якому я тепер перебуваю (поза тим, що я його реально пізнаю), детерміноване діалектичним розвитком не тільки виробничих сил плюс психологія, ідеологія, логіка, історія, література тощо, а й залізними законами самої бабусі природи... Бачите, яка це мудра штука?

— Я не зовсім розумію вас...

— Гаразд. Тоді я коротенько і простіше. Пролетаріат — єдина сила, єдина активна функція, через яку наша «бабуся» пізнає своє творче життя — це перша теза. Друга — зміна економіки потягне за собою зміну психології, ідеології, науки тощо. Пролетаріат тепер, здається, певно дивиться на небо. Він, я глибоко в цьому переконаний, візьме його на абордаж. Наука прийдешнього змінить обличчя нашої землі — морів, річок і гір. Зрегулює все підсоння й «голубую даль небес». Обросла мохом містична легенда про могутніх богів знову (у своїй діалектичній протилежності) засяє новим світлом. Чоловік прийдешнього — це бог.

— Не Юпітер, не Ягве, не Аллах і не Христос — ці боги занадто брудні, невиховані, дикуни, в порівнянні з прийдешнім чоловіком...

— Зачекайте! Так я зрозуміла вас чи ні? Отже, все, що тепер маємо: пролетаріат, компартія, радвлада...

— Детерміновані діалектичним розвитком не тільки виробничих сил плюс психологія, ідеологія, культура, а й розвитком вічнорухомої матерії.

— Це означає, що наша радянська форма влади не протиприродна, як те визначають наші вороги, і зміст її не заперечує людського поступу вперед, — чи так я зрозуміла вас?

— Здається, так.

— Хвала небесному! Тепер перепочинемо.

Замовкли. Ольга (так мені здається) зосередилась на ковалівських наступних боях. А я продовжую свою, яка зараз мене хвилює, думку...

«...Я бачу реальний світ, живу в оточенні реальних ворогів і друзів, мене тішать темпи нашого радбудівництва, я активно пізнаю його, збагачуюся досвідом. Це є моє життя. Зображенням реального в активних, адекватних образах і формах — я передаю свій досвід. Отже (обминувши різні тонкощі теоретичного порядку), мені є з чого втішатися. Але приходить певний час і... я зникаю?»

— А ви знаєте, Оль-Оль,— проказую уголос.— Я міг би пристати на те твердження, що є ще етний стан реального для нас буття.

— Який?

— Енергетичний, де ми свідомо продовжуємося в відчутній і найвищій формі нашого життя.

— Так само міркувала баба Козачиха, коли їй довелося «зникати». Зачекайте, доки я навідаюся до гнізда і спряжу вам яечню. Це підсилить вас, як «пізнавальну функцію», і наведе на інші, корисніші речі і думки.— По цьому Ольга встала, а я взяв щоденника, з яким не розлучаюся, і записав:

«Енергетична форма, як найвища форма нашого життя... Зануда».

Устав я з-під ясеня і заспокоївся. Яечня справді навела на інший настрій. Ми опрацювали стратегічні плани наступу на мудраків. Під вечір приїхав Максим.

— Тепер ви не піп, а комуніст, що списує всіх молодичь на обмін до Америки, за трактори...

— Хо-хо, до вечора я буду той, що хапає старих бабів на мило!

Скинули снопи. Від мене тяжко відчепитися.

— Візьміть мене, Максиме, на ніч.

— Та візьміть їх, тату, хай вони побачать наше поле,— просила за мене Катря.

— Один раз, Максиме. Хай пани понюхають, як пахне гречка,— натякнула Ольга.

— Добре, один раз. Але вважайте, я не винен, може бути таке, що...

Не перепитую, що саме. Хочу бути в полі з копами під шапкою нічного зоряного неба.

Вечір. Прохолодно — хочеться лягти на землю й горілиць спостерігати, як розгублено тиняються небесні «баранці», шукаючи притулку на ніч. Жодний лист не зворухнюється — стоїть ясен. Він сьогодні такого наслухався... Тепер нас четверо під ним — сьорбаємо гарячий куліш. Катря по вечері наносить води, насіче дров, прихримає занедбане за день хатне господарство. Максим доїдає куска, запиває квартою води.

Час запрягати. Ольга виносить мені десь-то Максимового чугая — «в пальті ж бо можна застудитися» — а я не хочу. Іду в чім стою.

— Глядіть, тату, не забудьте там, під горішнім полукіпком узяти мою хустку,— нагадала Катря, одчиняючи ворота. На відповідь Максим торкнув борозного. Поїхали. Вулицями — перехожі ввічливо вклонялися. Ніхто не озирався. Очевидно, Катря перебільшила «чутки».

— Ви бачите? — показує Максим. Під церквою жіночий гурт. Кілька молодиць націлились на мене пальцями.

— Та він! Єй-право, він! Хіба не бачите?

— Ще й на полудрабку сидить, очмана!

— Утікаймо, сестрички,— запише! — І весь гурт залопотів подолками, пішов у розліт, на вузькі вулички.

— Дурні баби, бодай би вам маму копичило! — сміявся удоволено Максим. Мовчу. Мене цей факт не веселить. Вийхали за село. Над обрієм звисав байдужий місяць. А над полем — фантастичні тіні. Смуга хмар повільно і велично підіймалася. Захоплене з нічного простору, билоса серце. І раптом довгий, пронизливий свист — скликає нічліжанів. Максим попустив віжки.

«Царю небесний, утішителю душі істини...» Но-но, Каштан, дивися! «Іже візде сий і вся ісполняя...» Чого на грудки поліз, каналія, гаття! «Сокровище благих, житні подателю, прийди...»

Нехай, мені зараз самому хочеться комусь інтимно розповісти про свої надії, радощі й убоління. Коні йдуть ледь-ледь, ступою. Усе одягається в сріблястосиню, прозору задумливість. Напоена радісним сонцем, дрімає при місяці земля, одпочиває — мислить... Загадалися поля... Хто знає? Може, над ними зараз витає тінь

скитського велета-ватага, що скликав колись тут, на шалену січу, своїх бойових поплічників. А може, слухають плач Ярославни... Братній крик — терзання Володимира на свіжій Ярополковій могилі... Може, Гонта й Залізник оповідають їм про свої наміри й нездійснені надії...

Озираюся. Максим, сидячи, звів голову на крижівницю, злегка посвистував носом. А що ж я робитиму тепер — будити? Ні. Нехай, він сам десь по дорозі прокинеться від поштовху. Сів, як мені краще.

Коні кивнуть один одному — ідуть. Цікаво, як вони й куди нас завезуть? Віжок не рушаю. Спостерігаю. Ось праворуч сугволовки простяглися до долини. Каштан порівнявся з ними, форкнув носом — повернув. Злегка підкусив свого борозного товариша, й обидва припустили кроку. Віз частіше заторготів на вибоях. Треба взяти віжки. Та Каштан вже перейняв мою ініціативу — підняв шию, а за ним борозний — коні вправно спускалися з крутого горба. Штовчки не впливали на Максима, хоч як сильно кецкалася голова. Гарзд, побачу далі. Коні без віжок обачно знесли з горба воза і тепер ішли долиною. Сугволовки загубилися в розлогих і густих кущах в'юнких, зелених цвігунів. Віз стрибав через кущі, чавив, а цвігуни пищали, як живі істоти. Ага, це Каштан веде до річки. Поросле курячою сліпотою болото — гойдається... Здається, час мені прикоротити ці експерименти? Якщо коні грузнутимуть вище — будити Максима. Каштан ступив крок і став. Кивнув своєму другові, мовляв, «заїхали», й раніше ніж я встиг ужити своїх заходів, — рішуче повернув убік... Колеса відчули твердіший ґрунт... Таки до річки? Добре. Насад перехиляється, ледь-ледь не черпає води. Максим підборіддям підпирає крижівницю. Коні п'ють не поспішаючи, розважно, довго. У долині парно. Таємниче пустує вода. Каштан ховається у ліриці, бо довго стоїть у воді, пускає водограйні бризки. Тоді гнідий по-дружньому кусає «лірика» за ніс — нагадує йому про почуття відповідальності і разом виходять на сухе. За містком розштовхую Максима, рапортую:

— Ми по той бік річки.

— Ага, добре. Вже долину переїхали... А воду вони пили де, чи ні?

— Он там, — показую, — пили,

— То й добре.— Максим підохочено торкнув віжками Қаштана.— Намочити нас хотів, каналія? Вони часом мають хенц, як я засну, переїжджаючи через річку на впростець, а там вода вище коліс... Гаття!

Повільно насувалася громохка, темна хмара. Коні знову на горбі, підстьобнуті прохолодним вітром, біжать риссю.

— Буде туча,— каже, ні до кого не звертаючись, Максим. Підсилювався вітер. Кошлаті пасма хмар, як дивовижні язики, злизували зоряні черідки.

— Буде туча... Вйо, Қаштан!

Та коні десь-то вже на своїм полі, бо підводять просто до полукіпка.

— Будемо накладати?

— Заки прижене до нас,— устигнемо!

Розмотую мотуззя. Скидаю рубля. Максимова тривога — дощ намочить копи — гальмує мені роботу. Вітер то вщухає, то зривається. Закиданий снопами (бо ж я поспішав), розпатланий Максим чомусь нагадував мені старого Нептуна.

— Устигнемо?

— Подавайте, Максимовичу, подавайте!

Стискаю міцніше вила. М'язи, як розмелені підчипники — до чорта. На землі ще десять снопів...

— Подавайте!

Вітер дме, і сніп, настромлений на вила, хилить до землі і б'є в лице розхристаним колоссям.

— Подавайте, Максимовичу, подавайте!

Гойдається вивершений віз. Поле шипить, як схвильоване море. Вітер рве і котить нам до воза чийсь-то чужі снопи. Блискавка на мить освітлює Максимове обличчя. Перший удар грому — і останній сніп на возі.

— Ану ж, ну ж, Максимовичу! Тягніть рубля!

Зловити б ротом хоч одну маленьку краплю свіжого спасенного дощу, та — ніколи.

— Замотуйте мотуззя! Та-ак! Тепер... Говраз! Кінець.

На наші врублені снопи йде тихий, а згодом краплистий і дошкульний дощ. Я підставляю груди.

— От і встигли. Тепер ще зробимо буду... — і Максим тягне з чужого полукіпка аж десять снопів, ставить їх сторцом — це стіни, стеля — вивершений віз. Є буда. Коням байдуже, який там дощ, коли під носом колосистий (теж принесений звідкись господарем), добір-

ний сніп ячменю. Крок від буди — глуха тьма. Найбільша блискавка в ній тоне. Над полями гудить грім. По тілу розливається приємна, солодка дрімота. Підстелюю пальто — лаштуюся лягати. Максим прислухається. Каштан б'є копитом.

— Чого це він?

— Мовчить...

Каштан ірже. Тоді Максим вилазить з буди. Його одразу поїдає тьма, до мене долітає один голос.

— А хто йде?

— Свої!

— Які свої?

— З Янсонової комуні!

— А-а, з комуні! Мабуть, з поїзда позлазили?

— Еге, хотіли дійти пішки, а тут дощ...

— Ідть під віз!

До буди влізло двох. Один утер мені рукавом носа й зараз же увічливо довідався:

— Пробачте, я, здається, перешкодив вам!

— Нічого, прошу.— «Це сільські інтелігенти», був мій висновок.

Молоді люди скромно зайняли свої місця.

— Сідайте,— запрошував Максим.— А то й лягайте, бо я бачу: доведеться нам заночуватися...

Хмара щільно облягла місцевість. Дощ розперезався (хто знає), може, й до дня.

— Як там у комуні?

— Чухаємося потроху...

— Вичухаєтесь коли?

— Як трактора дістанемо.

— Хіба дадуть? — не вірилось Максимові.

— А чо'? Уже купили, тільки-но привезти...

— М-м-м,— Максим замовк.

— Ваша комуна, мабуть, дуже молода? — питаю, щоб підтримати розмову. Один з гостей повернувся, очевидно, перевірити, кому належав голос — не пізнав, натомість краще уместився й відтак поцікавився.

— Ви, я так чую, не місцевий?

— Так, я не місцевий.

Пауза. Відчуваю, наші гості не від того, щоб довідатися, яким способом я опинився тут, на ковалівському полі, а гречність їм не дозволяє запитати.

— Може, ви мені розкажете, як будувалася ваша комуна?

Комунари ввічливо, тихенько засміялися. Сиділи в буді, тож чому не вволити прохання.

— Можна. Тільки не засніть, бо це марудно слухати...

— Послу-у-у-хаємо,— протягнув Максим із ширим позіхом. Ми ще раз розмістилися, як де кому зручніше. Шумів дощ. У буді затишно, тепло. Не видно оповідача, тим краще, романтичніше звучить його приймний, щирий голос. Прихиляюсь до снопа і слухаю...

ОПОВІДАННЯ КОМУНАРА

«Було нас дванадцять козаків з бригади Криворучки, тринадцятий — Янсон — наш політрук, Танька — ескадронна баришня, три карабінки і сто двадцять п'ять бойових куль. Так ми оселилися на Балашівському фольваркові. Рідні, хатів і таке іншого не мали. Бо яка ж рідня і хата може бути в партизана, що п'ять років вислужив в бригаді Криворучки? Першим фактом затвердили, що тут (на фольваркові) комуна наша і нічия більше. Вичистили гній з повітки, впорядили штаб, одчепили двері — політруків на ліжко (бо вночі і на землі він дуже кашляв) — Таньку провели «Тетяною Петрівною», а тому, що політрук тепер був і за командира — прикріпили до його, на дві особи, ліжко. Але Танька заявила, що вона сама знає, де їй тепліше спати, і питання залишилося відкритим. Надворі весна, а політрук хлопець інтелігентний — їсти ані в зуб, і щоб на стороні дістати щось, наказ такий: «Не можна». Просто красаота одна! Пішли в Рачки до комнезаму — басом дивляться: «Господарюйте. Ми нічого, раз ви нарушили й землю пана нашого забрали... А ми що? Ми люди бідні, як і ви, усі ми за радянську власть страждали». Навіть не дали води напитися. Виміняли пару хлібенят за гімнастюрку — на тринадцять чоловіка... І стало нам кисло. Переночували. Вранці надзвичайні збори — до обіду якомсь пересиділи, а далі... Танька плюнула, узяла карти і подалася рачківським дівчатам ворожити, а ми — чоботи (по п'ять пар чобіт) понесли на село міняти, просто красаота одна! А час ішов. Янсон, наш голова комуни, побував тричі в районі, дістав фігу, десять обіцянок та

одне положення про колектив, посвистав на все і доки ми кінчали чоботи — блукав, як оглашений, по горбах. Приносив камінців, рудої глини. І ніхто не знав, що він робив на полі день у день. Коли наказ: «Приготуватися на завтра з лопатами». А в нас жодної лопати. Але хто бував в бригаді Криворучки, повинен знайти... Зняли ще з одного чоботи, і Танька десятьом бабам поворожила.

— Єсть!

Гадали, що орати лопатами будемо, аж ні: «Копаємо криницю, хлопці», заявив Янсон. Нічого не поробиш — дисципліна. Одмахали сажнів з три — нема води. Яка ж криниця на горбі... Дехто став амбітуватися. Тоді Янсон узяв одну з трьох карабінку, приладнав там одному до скроні і спитав: «Копаєте?» Ну, просто красота одна! Вибурили ще з півсажня, на потіху чоловікові, і — біла глина! І почали ми тоді всі обніматися. Це перший факт. Проробили ми на глині ціле літо — заробили. Збудували новий штаб, повітка перейшла до пари коней з плугом, виорали вісім га, засіяли — й на всіх нас були нові чоботи. Зиму так-сяк протриндикали. А навесні, ге-ге, як розгорнули виробництво, вішайся! І глина, і земля, і хлопці ми, орли, й на всю комуна одна Танька... Ну, нічого. Ще за літо підросли на пару коней. Три кози з цапком — даеш. Зібрали перший хліб і так женитися всім захотілося, ну... просто красота одна! Поткнулись на село, до рачківських дівчат — відбій. До молодиць, котрі ходили там удовами — не взяло. Вішайся! Ніхто не йде, комуни всі бояться. Тоді ми делегацію до міста — вирядили трьох найкращих хлопців — покрутились там, моргнули... Тя-а-а-гнуць! І побачили рачківці, що нічим нас не діймуть: хліб є, глину копаємо — виходять живі коні — і дівчат, як треба, можемо на три комуни розстаратися... Пішли, хто розумніший, на контакт. Це другий факт. Прийшло до нас на третє літо десять чоловічків з усіма як є доробками. Загатили штаб наш — повно. Ввечері посходяться, резерви (двадцятєро двоє) всі ревуть, жінки зчеплюються за торішні яйця, аж луна горбами йде, лягти спочити нема де... Ну, просто красота одна! Вийшли ми, старі бійці, у поле, на землянки. Облогою на зиму стали. Не піддалися. Четверте літо — грошей підгромадили, узяли позику, стинулися, де треба, перешикувалися, а потім навесні, на п'яте йя-а-а-ак ввернули... Дім на п'ятдесят родин! Ну, вішайся! Полізли тоді Рачки

до нас. Янсон поставив руба: «Ми будуюмо комуну?» А за що ж боролися. І вийшла наша «глиняна» на шлях соціалізму.

Найперше, подбали за резерви: зігнали докупи всіх, посортували (менші й більші), меншим — на десяток одна нянька і звикайте, більші — стерегти й сушити глину, вчитися. Перший рік — бабів ганяли на горби сваритися, а потім: «трясця твоїй матері» — догана, «поцілуй мене» — сувора з попередженням, за «взимья» — штраф, у ріпі руки — не сідай обідати і... Просто совісно згадати, що тоді робилося. Тепер нас двісті десять душ — ціла, можна сказати, фабрика. І все. Ага, ще про резерви... Підросли, котрі там були більші, підучилися й на нас, старих бійців, тепер узяли моду штрафи накладати. На село — «Чого піду під тином зуби продавати?» Своя школа, клуб, — а з чого починали, га? Дівчата — втріскалися в парубка по нікуди, а як до діла: «Хочеш — буду жити нарізно з тобою, а з комуни не піду...» — Кваліфікація! Ну, що я вас пигаю, на селі робила б наша Санька? Як вона була на пасічницьких курсах і вже третій рік на пасіці нам бджіл таких виводить, що ну... вішайся! Або Докійка? Це — козячий спец. На козах он як заробляємо. Пусти її без кіз — утопиться. І так усі. Така вже наша діалектика: то ми дівчат тягнули до комуни, а тепер наші дівчата хлопців тягнуть... Просто красота одна!»

Комунар замовк на якийсь час, ніби збирав свої в минулім розпорошені думки. Його товариш висунувся з буди.

— Петре, трохи випогодилось, рушаємо?

— Чекайте. А Янсон той ваш... учився десь, не знаєте?

— Наш політрук? Невчений глини не знайшов би... Сьомко! Ось він більше знає, бо вони разом колись на гнізда полювали... Товариш цікавиться, де вчився політрук?

— У Вінниці, доки його не зцапали, а потім ще десь... То вже я не знаю. Що, може, знайомі?

— Я знаю його сестру... — Як хороше, що в буді можна не ховатися з обличчям.

— Ге, товаришок, це десь давно було. Бо Едю... Це ж про Едю ви говорите?

— Авжеж, про Едю... Так...

— А її ж, я знаю, двадцять першого поляки на «Каліччі» * коцнули?!

— Поляки... Едю...

— І Янсона вже нема,— вів сумно комунар,— нема, забрала глина, місяць тому у копальні завалило, через те й «Янсонова комуна»...

Що я міг на це сказати? До буди завівав бадьорий, свіжий вітерець. Всміхалися обмиті дощем зорі. Гості розпрощалися. У кожного свої турботи. Максим спав і солодко, крізь сон, просив: «Та почекай, не будь дурна, Марино...» Я сидів на вогкому снопові й обмірковував сьогоднішній під ясенем наш диспут. Буду я чи ні в комуні «Новий Шлях» (хоч ми й умовились), але тепер для мене ясно: Ольга має рацію. «Янсонова комуна» в тому запорукою. Хотілось пожаліти бідного Янсона, та згадав: «Сильні не потребують жалощів»,— устав і легким, пружним кроком пішов (гонами) назустріч досвітній зорі... Давно вже розмовляв я з копами. Привіт, привіт вам, гостроверхі. І на відповідь мені хилилися важкі шапки...

«Привіт. Привіт».

ЦІКАВА НОВИНА!

4/VIII—29 р.

Сонце підбивалось під обід, коли ми в'їхали з снопами на подвір'я. Дощ таки наброїв нам: ціла верства снопів підмокла. Мусили розрублювати воза — просушитися.

— Не біда, як не обернемо якийсь там раз, сьогодні невеличке святечко, обійдемося...

— Нехай,— пристав я на Максимову пораду.

Село справді святкувало. По-недільному зодягнене жіноцтво паювалося в гурти, виходила на шпацір молодь, стояли під ворітьми, один на одного чекаючи, озброєні святковими ціпками чоловіки. Всі кудись збиралися, про щось таємно розмовляли... А про що? Якби це Катря розказала до ладу мені. Максим випустив на спориш коней, заходився скидати рубля, як Катря, а за нею й Ольга увійшли в подвір'я з вулиці.

— Цікава новина!

* Краймісто Вінниці. (Прим. автора).

— Кажіть хутчій.

— Нова свята знайшлася! — заливалася від сміху Катря.

— Як?

— Крива Параска уночі побачила святу Варвару — тричі їй з'являлася — тепер сидить у своїй хаті й прорікає...

— Хто? Варвара?

— Не, крива Параска!

— Це цікаво...

— Снідайте, підемо подивитися.

— Куди? А снопи скидатиме Варвара? — Максим страх не любить, коли хтось (нехай це буде і свята) стає йому упоперек роботи. Скинули снопи. Поснідали. Старий, узявши чугая, пішов до клуні, досипляти ночі. А ми, троє, рушили на той куток, де в курній хатці проживала дівка до сивої голови, крива Параска. Новина сколошкала усе село. З усіх вулиць, городами, йшли охочі подивитися й послухати, про що свята Варвара розмовляла з кривою Параскою, що, як відомо всім, була трохи придуркувата дівка і не вміла двоє слів стулити до ладу. Дивувалися.

— І то кажіть-но, господи, усі святі чогось найбільше на таких-о, дурнувятих, важать?!

— Бо з дурними їм простіше розмовляти, — тлумачила молодицям бита на «святім письмі» бабуся. — Сам господь сказав: через дурних і юродивих сотворю собі хвалу...

— Воно, може, так і є, — годив їй якийсь щирий чоловічина. — Бо, скажімо, якби свята Варвара та зайшла до мене, грішного...

— То ти спитав би зараз пашпорта й одвів би до сільради? Знаю я тебе.

— А ви, бабо, не одвели б? Як тепер закон такий, не можна, щоб чужі в селі без діла шлялися...

— Не можна... Через вас, отаких ідолів, і віра занепала.

Товариство (і нас троє) підійшло до обійстя Парасчиної хати. Подвір'я не вмещало всього люду. Тріщали тини від навантаження. Два сільвиконавці проганяли від порога всіх настирливих бабів і дітлахів.

— Куди вас нечиста сила пре? На шляхи, справляти, капканом не зловиш, а на чудо — бач! — Як саси попрі-

бігали... Не, хто на шляхи ходив, тому й на чудо можна, а так — не!

Нас пропустили. В темній курній хаті — всі члени сільради й КНС'івський актив. Ніяково позирали на покутя, де під образами сиділа Параска: з вицвілими, безвиразними очима, змучена, невиспана, хиталася вербовою колодою, плямкаючи синіми, як губка, мертвими губами.

— Що вона? — спитала Ольга, підійшовши до Бориса, голови сільради. Той незрозуміло потиснув плечима.

— Щось лопоче, а що — важко розібрати...

Параска лупнула очима, зміркувала, що у хаті свіжі чужі люди й завела тоненьким, сумним голосом:

Ходить сон коло вікон.
А дрімота коло пло-о-о-та...
Питається сон дрімоти,
Де ми будем ночу-у-у-вати...

— Не будемо, люди добрі, ночувати, бо не буде де! — звереснула раптом Параска. — Бо не буде ні одної хати! Прийдуть до хати нетрудні й скажуть: «Віддавай свого вола», — й ви віддасте! І в другий раз прийдуть нетрудні: «Віддай жінку», скажуть, — і ви віддасте! І в третій раз прийдуть: «Дітей своїх віддай нам», скажуть вам нетрудні, — і ви віддасте!

— Параско, не мели казна-що, бо, їй-бо, запремо до холодної, — погрожував Борис. Параска не зважала. Дух, що отинив її, здається, саме розійшовся.

— Запряжуть вас у ярмо і будете орати на чужому полі! Дадуть хліба з оселедцем вам і не дадуть води! Згага буде вас пекти, і душі будуть тяжко плакати...

На декому з присутніх боязно поїжилася шкіра. Озиралися, як би піти без меншого. «Ще чогось накличе, не скараскаєшся», шепотілися.

— Що мені робити з нею? — бідкався Борис. — Вона ж усіх бабів переведе.

— Свята Варвара каже, — невгавала, а вигукувала далі хриплим голосом Параска, — не буде у вас нічого свого! Душі ваші списані й позначені дияволом... Упаде церква! Ось її уже підкопують. Чорти рогаті, о-о-о! — Парасчин стогін зворухоблював на вулиці бабів, що плакали й хрестилися.

— Ти чуеш, годі з тебе! Хлопці, ану взяти її до

сілярди! — Параска заверещала, вибила вікно й стала гукати пробі.

— Не робіть так,— застерегла Ольга.

— Що ж мені робити з нею? — Голова був заклопотаний не в жарт.

— Давайте,— пропонував я,— поспитаємо, що думає свята Варвара з приводу землевпорядження і переходу на статут сільськогосподарської добровільної артілі... Ольго, вам, як жінці, краще це зробити.

Криклиця враз замовкла, знітилася. Зацікавлені з нової справи активісти трохи підбадьорилися. Ольга приступила якнайласкавіше.

— А скажіть мені, Параско. От я вірю, що до вас приходила свята Варвара, що вона казала вам...

Параска слухала, не пропускаючи й одного слова. Намагалася збагнути зміст запитання, й від того між бровами залягли їй глибокі, дегенеративні зморшки.

— ...Як повинні люди жити,— вела Ольга.— Чи буде їм добре в колективах і чи бог це так дає, чи це чортячі вигадки?

— Чортячі вигадки. У колективах буде зле...

— Чому, Параско? Чи не говорила вам свята Варвара, чому в колективах буде зле?

— Нетрудні й скарбуни візьмуть усе...

— Які нетрудні? В колективі трудяться, Параско.

— В колективі всі нетрудні! — дражливо заперечила криклиця.— Свята Варвара так мені сказала...

— Добре. А чи не сказала вона вам, Параско, через що саме там буде зле?

— Нетрудні не ходитимуть у поле, діти їх, жінки будуть найкраще поїдати... Восени ж, коли ділитимуть усе,— трудящим людям не дадуть нічого, а ще й те, що мали, хлібозаготівля забере,— казала скоромовкою Параска так, ніби боялася, що може те забути або випустити слово з того, що їй казано.

— Еге, свята Варвара, дарма що проживала в часи Діоклетіна, поінформована й обізнана з нашим селом не гірше за всіх нас,— кажу тихенько Ользі.

— Так, ніби з Костенком або Мудраком на бесіді стояла,— згодився Борис. Зацікавлений актив — тож кожному кортіло знати, що скаже Параска, а з нею й свята Варвара.

— Піде моя жінка в колектив, чи, може, тут без багата не обійдеться?

— Не піде. Битимеш — повіситься...

— Сказило твою маму!

— Слухай-но, Параско, раз ти вже така,—казав же ж той, з святими діло маєш,— ти не скажеш, хто в мене на Потайнім п'ятнадцятку пшениці вкрав?

— Господь тебе карає. Не покаєшся — увосени усе добро твоє піде на лози з димом...

— Ов, нехай тобі усохне,— шепотів наляканий запитувач. До хати увійшов — блаженька чугаїна, зчорнілий, прибитий тяжким лихом — Середа Антін.

Ночей недосипляв, плекав пару лошат, аби-то не хилитись перед багачами, не просити, щоб обсіяли одну ту десятину, і його, Антона Середу, хтось люто покарав...

— Параско! — припадав Антін. — Свята Варвара приявилася тобі якраз тоді, як моїх лошачків забрали... Може, вона бачила, хто їх виводив. Може, злодія вночі пізнати трудно, то нехай би я хоч знав, куди їх, на котрий їх ярмарок повели, га?

Ніхто не осміхався. Справді, раз Варвара переходила вночі село — якщо повірити Парасці — то чому б їй не зустріти Антонових лошачків, чи не помітити, хто їх виводив. Середа чекав на відповідь. Крикливиця пустила під лоб очі й так якусь хвилину ворожила...

— Бачу, де твої лошата!

— Де?—тремтів Антін.—Парасочко, де ти їх бачиш?

— Ось вони... Ведуть їх двоє...— прорікала потойбічним голосом.— Один русявий... Служить при совецькій власті у селі, а другий...

— Не тягни!

— А другий...— намагалася «побачити»,— в сірій сорочці, комнезам...

— Зачиниш ти чи ні свою пащеку?! — шарпнувся розлючений Борис. Його спинили.

— А лошата? Де тепер Антонові лошата?— перепитували всі гуртом.

— Лошата в лісі, на Лішинці... Заберіть, бо ті злодії далі їх переховують...— Попросила пити й знову загойдалася до такту пісні:

Ходить сон коло вікон,
А дрімота коло пло-о-о-та...

Питається сон дрімоти,
Де ми будем ночу-у-у-вати...

— Не будемо, люди добрі, ночувати, бо не буде де!

Історія повторювалася. Кількоро членів КНС, під проводом Антона, вирушили кіньми на Ліщинку перевірити Парасчин виказ. На вулиці недвозначно натякали: з тих, що служать при радянській владі, у селі, є два русявих. Був Костенко, що тепер не служить, але ж це порядний чоловік, учений, має свого добра досить і в роду його — відколи Ковалівки — ніхто не чув злодія. Другий — Борис. То ж він крав би у сільраді, а вже другий рік і слова зірного ніхто на нього не сказав. За комуна він — але не злодій. Комнезами — ці, здається, можуть...

А Борис міркував так:

«Нехай-но перше приведуть з Ліщинки лошачків, якщо вони там справді є. Параски я тепер не буду зачіпати, бо затнеться, а тоді разом по ниточці і зловимо клубочка...»

З Антоном поїхали надійні люди. А тимчасом зацікавлені побачити на власні очі «чудо» й неспроможні дочекатися — гайнули пішки, навпростець три кілометри, до Ліщинки. Параска підкріпилася принесеним півфунтом сала — знову стала прорікати. Імовірно, свята Варвара сиділа в Ковалівці не одну ніч, доки обізналася з сільськими справами й окремими людьми. До прикладу, вона підслухала, як активіст і маломожний середняк — Петро Тетеря — намовляв свою Докію: «Коли будуть нас писати в колектив, бо така чутка є, то ти гляди мені, будь несознательна, нехай би я і пужално на тобі поламав, — повішайся, а йти не згоджуйся..» Були й інші речі, що про них свята Варвара знала не гірше за ковалівських молодичь. Параска зростала в ореолі своєї цілком заслуженої слави.

Повернувся парубок Дениса Шкарлата, що сам (конем) перелетів через проса, ярами, і до Ліщинки. Денис переповідав громаді дивовижні речі. Його син, Павло, на власні очі, отак-о близенько бачив, як з ліска вийшла свята Варвара, уся в золоті, коли спитав за коней — показала йому, де стоять прив'язані Антонові лошата і сказала: «Перекажи людям, парубче, нехай по-

каються, бо заберуть усе від них і буде на той рік страшна чорна бола і голод пресилений буде...»

Вірили. Бо сам Антін урочисто вів своїх лошачків. На них були новісінькі недоуздки злодійські. Все було — як прорекла Параска.

— Вискочило двоє в сажі.. Один з них русявий, другий — босий, у сірій сорочці — комнезам, — присягався всій громаді Середа. Ніхто не сперечався.

— Що ви скажете, Оль-Оль? Чи не здається вам, що ця Александрійська панна дуже близько прийняла до серця ковалівські справи? — розмовляли ми увечері під ясенем.

— Це ви про Варвару? Думаю, що тут не просто жіноча цікавість...

— Вона абсолютно проти колективізації.

— І проти хлібозаготівлі. Вона може нам, не тільки нам, але й району, накоїти багато неприємностей, — задумливо казала Ольга.

— А ви, як жінорг, відповідальна одиниця, — радив я, — повинні їй довести, що це небезпечна справа підривати міроприємства радвлда на селі. Вона може запровадити до бупру декого із своїх шанувателів...

— Ваш натяк, Юро, має рацію. Я теж тієї думки. Що одних Антонових лошат замало, то свята ще схоче повернутися. Їй треба заказати шлях до Ковалівки...

— Попередити її через попа?

— А я гадаю, що через Семена Мудрака...

— Не заперечую. Вам краще знати, кого більше поважає свята ковалівська патронеса.

Надійшли Борис із Катрею. У Катрі найсвіжіша інформація.

— Баби з дівчатами і ваші мама, сестро, там уже складаються... Буде вечеря.

— На честь Варвари? — спробувала осміхнутись Ольга.

— І Параску запросили. Кажуть, ніби щось буде виказувати там...

— І що мені робити з нею? — невідступно вимагав Борис. — Дізнаються в районі. Скажуть, для чого ж тебе поставлено, коли одна якась придуркувата баба все село тобі під носом скаламутила...

Максим, що висиплявся в клуні за всі дні, вийшов добре вконтентований і був в добрім настрої.

— А йдіть сюди, Максиме.

— Чо'?

— З Варварою ніяк не впораємося,— озвалась небачна Катря. Максим насупив кошлаті брови.

— Мелеш тим язиком, як теля хвостом...— Бо не любив таких розумувань. Мудрак — для нього ясна справа. А там, де замішана свята Варвара — краще бути осторонь. Йому ще треба повозити хліб. Бо ляпнеш тим язиком, без кісток, а потім дивишся, на ранок — кінь заслаб. І вісь може вломитись на дорозі. Однак до гурту сів.

— Тут не Параска виновна,— тлумачила Ольга,— а той, хто її напучує... Тож треба дослідити, коли саме з'явиться свята Варвара на Парасчинім подвір'ї, і самому з нею перемовити, ви розумієте мене, Борисе?

Борис розумів, але не зовсім. Дослідити — це поставити кількох надійних незаможників коло Парасчиної хати і нехай вартують, але стати на розмову з тим, кого не знаєш...

— Таж вона може потяти чоловіка? — доводив Максим.— Яка розмова, коли всі святі з'являються, хто й зна по-якому. Моя покійниця Марина... Але нащо вам. Степан Панчишин — йому святий Пантелеймон показався вовком — добре, що в чоловіка в руках була лопата... А на Ганну Шкарлатову, десять років тому, білоденно, скочило зінське щеня, а потім перекинулось у дівчину, точнісінько святу Тодоську, що в нашому вівтарі висить, і Ганна через три дні дуба врзала. А краще так,— радив Борисові,— Параску викликати ввечері до канцелярії, дати їй там, бабі багато не треба, кільканадцять стусанів і... що б там не казала свята Варвара, а нехай мовчить, не переказує на люди, от і все.

Для Бориса Максимова пропозиція ясніша й зрозуміліша, якби не заперечувала Ольга. Та вона категорично проти.

— Всі жінки тоді обуряться і... Це не дозволяється законом. Краще хай обход пильніше доглядає Парасчиного подвір'я, а потім побачимо.

— Нічого не побачите,— образився Максим, бо знехтували його радою. Йому треба збиратися у поле на ніч. Катрі теж. Борис пішов у своїх справах. «Збори» закінчилися. Ми знову — нерозлучна пара — сидимо. Ольга поринула в свої, якісь-то невеселі, думи.

— Слушайте, Оль-Оль,— кажу я, м'яко доторкнувшись їй до плеча.— Що вас непокоїть?

Одхилилася їй, зівши на мене очі, тихо мовила:

— Наспівують серйозні бої...

ПОДІЇ РОЗГОРТАЮТЬСЯ...

15 /VIII—29 р.

До міста — вирішив, якщо й поїду, то не хутко. Вірі надіслав листа. Одержав лаконічну відповідь: «Можеш, коли там тобі подобається, зимувати...» І гаразд. Бо тут події розгортаються ударним темпом. Я вже вбувся, і до мене звикли. Зразу, коли я проходив вулицями, за мною іржав табун дітей — гукали: «Дядьку, дядьку, а що в вас, мама вмерли?» — але згодом дітлахи спостерігали, що це звичайна моя примха — ходити щодня без капелюха — і, збагнувши, що не може ж у мене щодня вмирати свіжа мама, дали мені спокій. Жіноцтво теж переконалося, що я не тільки не «савецький», навіть не автокефальний піп і не «товариш», який має списувати молодичь,— уже не розбігається. Моя особа — просто «людяний чоловічок», приїхав трохи підживитися на ковалівських яйцях і курчатах.

Коли Ольга на роботі — товариство вчителя Лучковського прикрашує мої, частенько бездіяльні, вечори. Бідачисько цілком серйозно переконаний, що тільки він — єдина сила, на якій тримається село — зробив би щось з Параскою. Та що поробиш, коли його навантажили «дурниціями», а лекції — його впливові антирелігійні лекції — занедбані, лежать у зшитках опрацьованих конспектів.

— Така доля вчителя. Його використовують не так і не тоді, як треба...— жалівся щовечора Лучковський. Центром всіх подій — Параска. Борис недаремно турбувався. Обходні щоночі вартували на Парасчинім подвір'ї, а на ранок на Параску «сходив дух» — свята Варвара завдавала чимало клопоту сільраді. Ковалівське громадянство, як і по ті дні, збирається щовечора цілими табунами на «моління» до Парасчиної хати. Борис бісився, що не послухав Максимової поради. Кілька стусанів Парасці в канцелярії, безперечно, справили б на

неї більше враження, ніж варта на подвір'ї. Тепер це зробити важко, майже неможливо. Параска оточена по-чтом постійних «сестричок». Старі баби — робити ж нічого — сидять коло «святої» день і ніч, співаючи пісень побожних. Поносяли до неї образів, завітчаних зеленим зіллям, рушниками. За обчисленням сільрадівського сторожа Данила, там одних Варвар сорок п'ять штук, не кажучи про інших мучениць, присноблажених і просто собі святих, що оселилися, знайшли собі притулок у щасливій хаті. «Сестрички» чергуються коло Параски. Удівець Василь Божок читає псалми. На таці — мідяки і білі, срібні злоти. Висять мітки прядива й додільне на метри полотно. Параска добре їла, висиплялася, пила узвар з цукрових сушених грушок і, далєбі, забула про ту сапу, що нею із року в рік робила, заробляючи у Мудрака собі на хліб. Заіржавлений струмент валявся в сінях під каглою, як марудний спогад про минулі, тяжкі дні. З ласки святої Варвари — будемо казати так — вона відмолоділа, зробилась опасиста, гладка, як Мудракова льоха. Божок, під час «святий боже» і «прийдіте поклонімося», миленно косив оком на Парасчині принади — у новій спідниці, святочній сорочці з погрудками й вимережаним подолком, з товстими ногами, опасистим животом... «Господи да ни яростю своєю обличіші мене, ніже гнівом своїм накажеш!» вигукував Божок, десь-то міркуючи, як би хоч на часок спровадити кудись отих дурних бабів і залишитися з Параскою. На разі свята Варвара змушувала свою жертву виробляти різні рухи й вигуки, що стомлювали тіло, а тепер — удосконалила свою методу. Тепер Параска не злазила з ліжка, просто витріщала очі в стелю, ліниво відригувала їдло й грушевий узвар і, мляво обертаючи язиком, переказувала те, що їй звеліла уночі «небесна пані».

Денисові Шкарлатові з'явився на Потайнім св. Микола. Правда, він нічого не додав, а тільки заявив: «Щоб церква одчинялася щовечора, і нехай правлять...»

Бо святий мав рацію: його заслуги перед Ковалівкою ніяк не менші за Варварині. З природи жінофоб, він, натурально, доручив свої справи попові. Але дивна річ: місцевий панотець Петро не квапився. Навіть заслаб на щось таке, що не пускало вийти з хати.

Святий бісився, з'являвся пастушкам, погрожував, що надішле на все село різачку: ковалівський панотець

сидів німий, як камбала. Який наївний піп. Мене тягло до нього на побачення. Нагода побувати в панотця Петра не забарилася. Це було ввечері. Я наслідив його — сидів під сливою, в своїй хатній ліберії. Коротка черешнева люлька мило пасувала йому до округлого обличчя. Мрійно випускав на сливу синюватий, кільцями, димок і, треба сподіватись, обмислював «шляхи господні». На подвір'ї лежала вівчарка. Отже, шлях мій — через тини і на город, до сливи. Панотець ні крихітки не здивувався — навіть люлька в роті залишилася — спокійно почекав і, коли я прорвався крізь нарубаний сливняк, увічливо довідався:

— А ваші штани цілі?

— Так, панотче. Там коло воріт у вас лежить великий чорний пес.

— Він береже мене від всіх спокус і неприємностей. Сідайте, прошу вас, товаришу.— І панотець гостинно показав на плетене кріселко. Це кремезний чолов'яга, років сорока п'яти. Його постава краще личила б військовій уніформі, ніж попівській рясі. Він сидів без ряс, і я міг удовольнитися з його м'язистих рук, широких, міцно скраєних плечей, безтурботного обличчя, носа, що виглядав бараболькою, і сірих великих очей, в яких просвічувала мудрість задоволення з домішкою тверезої розважності.

— Вам сумно? — перший повів бесіду. — Я знаю... Хоч ви й маєте таку подругу, як товаришка Ольга Андріївна, та в неї тепер стільки клопоту й турбот, що хто знає, чи може вона розважити своїх, хоча б і найближчих, друзів.

— Ви, панотче, певні, що це сум загнав мене до вас? — ужив я свого способу відповідати на запитання запитанням.

— І сум і плюс маленьке інтерв'ю...

— Вірніше друге, дорогий панотче. Але звідки в вас, даруйте на цім слові, такий нюх?

— Не думайте, що в мене є зв'язок з Варварою, святою патронесою моєї церкви, — голосно сміявся панотець. — А просто ваш блокнот, що он стирчить вам з лівої кишені, зраджує. З таким блокнотом, на великдень, до мене зайшов один сердега журналіст по факти для своєї антирелігійної статті...

— І ви його випровадили як слід?

— Чого ж. Я дав йому, що треба, дещо й сам поміг скомпонувати... Він має дружину й четверо дітей. При наших статках ця обставина поважна й милосердний дивиться крізь пальці на таких безвірників.

— Але ж це міг бути справжній, войовничий, свідомий безвірник?

— Припускаю,— згоджувався панотець.— Войовничий, свідомий безвірник за діалектичний матеріалізм? Будь ласка. Милосердний сам тепер — щоправда з причин об'єктивного порядку — зрікся деяких своїх шкідливих переконань і, здається, згоден поступитись місцем діалектиці...

— Панотець наслідує живістам?

— Ні, для чого ж. Я старий і правовірний екзархіст... Відтінок не грає ролі.

— Гм, а як ви дивитесь на ковалівські справи, на ті витівки, що їх дозволяє собі ваша свята ковалівська патронеса? Схвалюєте її вчинки?

— Бачите, мій друже,— м'яко взяв мене за руку панотець Петро,— свята Варвара — жінка, як і всі жінки, і їй властиве все жіноче... Чи схвалюю я її вчинки? Безперечно, ні. Чому? Я зараз поясню. Але давайте за порядком... Коли ви стрибнули через тин, я думав: «Антирелігійник хоче взяти часословця, щоб читати на майдані антирелігійні лекції». Тепер бачу, що ви просто чоловік — людина. З яких мотивів ви у Ковалівці — мені байдуже. Партієць ви чи ні — так само. Знаю, що ви сидите в мене під сливою, цікавий співрозмовник, і цього для мене досить. Так. На чому ми спинилися... Ага! — Панотець Петро зібрав свої розсіяні думки й продовжував:

— Релігія, товаришу, як і моя зелена яса, зношується. Пригадайте ви собі часи св. Володимира. Цей мудрий князь, що висватав собі грекиню Анну, яка разом з своїм віном привезла нам «всемогутнього» — мав рацію, коли зіпхнув з горба старого Перуна. Старий, оброслий мохом бог проживав розум — його блискавки вже не карали кого слід. «Всемогутній» наш, як вам відомо, зараз же подбав про певний, міцний лад на нашій Київській землі. Приборкав смердів і бояр. А спробуйте тепер наших киян загнати восени в Дніпро хреститися? Зараз саносвіта, медсанпраця — викликали б прокурора — бідні попки, нещасні виконавці волі божої, за півгодини опинилися б у психіатрів з Шевченківської лікар-

ні. «Все тече, і змінюється все». Цей Демокрит з Ефеса був не дурень, якщо справді так міркував. На все свій час — ви розумієте мене? Я раз, торік, на сповіді спитав одну свою парафіянку: «Нащо ви, бабуню, стільки грішите?!» Вона щораз приносила мені свіжі гріхи, не властиві її вікові... І знаєте, яку я відповідь дістав? Не знаєте. Звичайно, ви не спец в цій справі. Але відповідь старої Антонючки варто записати: «При савецькій власті, батюшко, господь простить...» Іншими словами, баба певна, що господь тепер до того опустився, що звичайний нарсуддя супроти нього більше має засобів і сили. Кволому лишається одне — прощати.

Та вернімось до історії часів св. Володимира. Дивіться, як зумів тоді наш милосердний хутко орієнтуватися в нових обставинах і звичаях Київської землі? По-перше — він одразу посадив всіх смердів, викупів і іншу челядь на князівські землі, щоб вони не вештались безладно, а щоб кожен із них в «поті лиця» здобував хліб свій і на певнім (визначенім від боярина чи князя) місці хвалив бога.

По-друге — до числа своїх святих, привезених із Гречини, він прилучив і наших: Ладо, Велеса, Ярила тощо, давши їм пристойні християнські імення. Це вдалий політичний крок — без цього наші волосаті землячки не вірили б у бога провидіння — та цей перший крок і розхитав божу обладу. Загалом, на мою думку, милосердному не слід було втручатись у політику.

Не було дня, як вам відомо, щоб князі з боярами сиділи тихо. Кожен намагався, як не очі видерти своєму «во христі улюбленому братові», то принаймні підколоти його так, щоб той похирляв якийсь тиждень і вручив свій дух «у руці господа». Виконавці волі божої, священники, потроху забували, кому вони зобов'язані своєю «десятиною». Репетували смерди: їм не усміхалась перспектива вічно бути в божій і князівській ласці... Уявіть, яка була морока! Нагодилися татарські хани, як на мою думку, дуже вчасно: де не могла нічого вдіяти небесна воля, там допомагав татарський малахай.

— Малахай і божя воля — спільні категорії, — почав був я, та панотець Петро, кивнувши головою на знак згоди, зауважив:

— Не перебивайте. Божя воля й малахай неспівзужитні речі, хоч вони й зливаються в єдину формулу

божої влади на нашій занехаяній землі. На чому ми спинилися? Ага! Татарщина надовго розв'язала руки милосердному. Польсько-литовсько-українська унія застукала його, можна сказати, несподівано. Знову почалися княжі й королівські чвари. Знову ж та сама політика, але складніша. Під Грюнвальдом, приміром, доводилося приймати молитви від лицарів і уніатів. Тим і тим потрібне було Гданське дозарізу. Милосердний, як відомо вам, тоді схилився на бік унії, і хрестоносців було винищено впень. Завелися чвари межі уніатами. Довелося мирити їх — ділити на провінції — перебудовувати весь небесний апарат. Архістратигу Михайлові дісталася тоді Галичина. Архангели сіли на вотчини. Довелося дещо уважити й святим, що особливо визначилися перед престолом. Та політичні ситуації з роками ускладнялися... Спробуйте зробити щось з поляками, коли тут найдурніший шляхтич одним своїм «не позваляю» міг зірвати цілий сойм? А Запорозька Січ? А кошові? Гетьмани? Один Гоголівський Тарас Бульба чого вартий? І коли при Хмелєві рушило посполите рушення — рука небесного безсило спустилася. Богун, Чарнота, Перебийніс — хіба можна зладити з таким народом, що на політичній учті, побачивши польського посла-прелата, просить: «Пане гетьмане, дозволь я тільки раз рубну його». І довелось чекати — доки людям не набридло садовити один одного на палю. Згодом Петро Перший з гетьманом Мазепою дали своєму народові пристойну роботу — прорубувати «вікно в Європу». Милосердний поблагословив цей почин. Душі так, як раніше, летіли до царства, але вже організовано: бригадами, полками, ротами...

— Ви забуваєте, панотче, що Мазепа трохи насолив Петрові,— спробував я заперечити.

— Було таке,— зітхнув дипломатично панотець.— І милосердний змушений був покарати гетьмана, та це не завадило Мазепі смерти вірним й пристойним християнином. Мазепині ж церкви щось важать? А Петро поздирав з них дзвони на свої гармати. Та-а-ак... Розвивався, нагромаджував свої багатства в Західній Європі торговельно-промисловий капітал. Наша богом обрана країна, зберігаючи свій лад і свій владущий дім Романових, час від часу ходила на сусіди — втихомирювала незаконні революції. Дипломатія вимагала витончених засобів, цивілізованих прийомів, а небесний по-старому, як умів, так

потрапляв. Війна з французами (Наполеон) підбила нас...

— Японці добре нас підчистили,— допомагав я панотецьві, сподіваючись хоч трохи скоротити цю небесно-політичну розвідку.

— Японці нас переважали кулеметами,— резонно зауважив панотець Петро.— І справедливий мусив попустити їм. До того ж він карав нас за гріхи роззяви Стеселя і наших інтендантів. А от під час останньої війни небесна мудрість, треба визнати, була незрозуміла... Мати божа, як ви знаєте, з'явилась одночасно нам і німцям. Всі церкви обидвох коаліцій настійно вимагали перемог, і я не певен, що небесний, помагаючи на Гнилій Липі, не помагав під Двинськом Гінденбургіві. Загалом, у цій війні якнайяскравіше виплили наверх всі хиби милосердного. Старі небесні засоби впливу й політики збанкрутували. Революція, як вам відомо, доконала їх. Через те я й проти оцих запізнілих засобів, що їх тепер вживає моя свята ковалівська патронеса. Засоби ці грубі, спадщина св. Володимира, вони на наш час — некультурні й несприйнятні...

Розмова вкоротилася. Мовчання й роздум витали над сливою. Панотець Петро вдоволено посмоксував свою «черешеньку».

— Коли ви дозволяєте собі так різко виступати проти милосердного й засуджуєте його засоби, а також засоби його святих — тоді не ясно: що затримує вас на парафії, на цьому, що вже тоне, кораблі? — спитав я по хвилі мовчання.

— Корабля ще можна підлатати, й я його підлатую, як можу, по-своєму.

— Тоді доведіть св. Варварі, що вона компрометує вас своїми вчинками.

— Не можна, не послухає. Навичка, як відомо вам, друга натура. Крім того, одверто кажучи, частина моїх (що дає мені на прожиття) парафіян була б не задоволена з мого втручання, бо я мусив би сказати трохи правди...

Глухе гавкання оповіщало — хтось підходив до попівського подвір'я. Панотець Петро похлоплено зірвався з місця.

— Це до мене. Клим без шапки... Стара Климиха померла. Вибачте, я мушу залишити вас і приступити до

виконання своїх безпосередніх обов'язків. Коли довше будете — заходьте, поміркуємо над божими шляхами... До побачення.

— На все.

Ми розпрощалися.

БОЖКОВО-МУДРАКОВА ДЕМОНСТРАЦІЯ

17 / VIII—29 p.

Свята Варвара діє по-старому. Правда, за ці дні вона здрибніла. Парасчині «прорікання» зводяться до звичайнісіньких дрібненьких пліток на окремих членів КНС, на голову сільради, Ольгу, Катрю та жінок, що співчують Ользі. Заява, ніби Борис (як голова кооперації) розтратив гроші — не справдилася. Ревізком негайно перевірів касу й виявив, що тут свята Варвара допустилася звичайної глитайської брехні.

Параска зовсім зледащила й більше спить, ніж «прокірає». Натомість активізується Божок. Цей тихий, смирний чоловічина — що його жінка кілька років тому повішалася, з якихось міркувань, у саму великодню п'ятницю — з успіхом заступає обважнілу від ударної годівлі дурнувату дівку. Уночі, коли Параска, солодко відригуючи мед, узвар і сало, випускає носом хрopakів — Божок сидить з бабами і наспівує на «монастирські гласи» антифонів.

Характерна маленька деталь.

— Не плачте, Ковалихо! — потішав Божок Ольжину матір.—Знаю, що ви скорбите... Господь то бачить. Найміть кілька парастасів, на кухлик подайте, мені на дванадцять часословців, можна ще вечерю — не самим, то хоч соборну — впорядити. Це pomoже, ви самі тоді побачите... Моліться, Ковалихо!

— Василю, все віддам, останню дранку з себе скину богові, нехай дитину мені верне, щоб не була вона людським осудовиськом. Старий, ото відколи вигнав її з дому, ходить як не сповна розуму: «Оце, — вже каже, — наробив і годі з мене...» Чого й що, не допитаєшся, і Ковалиха з сумом приєднувала свій голос:

...Господь на горі стояв,
Свого сина покликав:
— Ой сину, сину...

Насіння, посіяне Параскою, поливане Божком, пускає буйні парості. Ходять гуртами розплетені дівчата—«сестри святої Варвари». Божок не вправляється виконувати всі замовлення на часословці, і йому на допомогу став Шкарлат. Парасчина халупка — справжній штаб, де вирішуються всі божі й інші з ними зв'язані громадські справи. Бойове питання — колективізація. Страшна, неодворотна — затоплює села. Комнезами й люди скрізь організуються, виносять постанови...

— На комуна хочуть усі села перевести!

— На салдатську кухню!

— Гей, тож нам буде нещастя: жінки вночі, як ті вівці з баранами — переплутаються...

— В прозодежі, брати й сестри, будемо ходити. Буде нам на всю комуна одна міра і одна печать. На кожну душу номер заведуть, як то колись заводили на псів, і буде плач і буде лютість превелика,— віщував Божок. Чутка, що «і ковалівські каенеси проти середі збиралися», ударила, як грім. Відтоді всі Варварині прихильники і шанувателі збираються купками. Їх насуплені обличчя віщують негоду.

«Скарбунів і голоштаньків, щоб на нашій землі колективи свої плодили, не пустимо», нахваляються скрізь Мудраковими словами. Мудрака в селі не видно. Мудрий лис зашилився і сидить. Зате Божок — розсудлива свята Варвара, очевидно, вирішила краще мати з ним до діла — завойовує нові й нові позиції. Протягом кількох останніх днів «Братство святої Варвари» охопило майже півсела. Навіть парубки, зачувши, що там можна сподіватися на «лафу», охоче рушили на «божі вечорниці».

Вранішнє недільне сонце застало нас на засіданні. Події вимагали кинути на фронт усі наші наявні сили. Ольга щойно розпочала свій проект контрнаступу, як з вулиці прибігла Катря.

— Ой сестро, трохи ж не скрутилася! Ви сидите тут, нічого не знаєте, а там...

— Де там? — питали всі.

— А там Божок,— продовжувала Катря,— скликав своє братство. Мудрак, ваші, Ольго Андріївно, тато дають коней... До попа пішли. Будуть кропити, оборювати скибою кругом усе геть-чисто ковалівське поле, щоб комуна — такий сон приснився учора Божкові — на окропленій межі скрутилася...

— От бузина! — Борис питав нас німим поглядом, що діяти. Він знову кається, що не послухав наразі Максимої ради: кілька стусанів Парасці...

— Дідько б не вхопив її, а то ж тепер морочся, — сказав голосно, з прихованим докором на нашу адресу. Ольга мовчки прикусила губу. Демонстрація, організована Божком під нашим носом, завдавала нам фронтального удару в саме тім'я.

— Пізно ми зачали планувати...

— Бо все ви, — сердечно попрікав обом нам потривожений Борис. — Ви все, щоб то вам по партійній лінії скрізь правильно виходило — і вийшло... Холера його мамі!

За якусь хвилину ми всі троє, підбігцем (з уривками своїх нескінчених проектів-планів) поспішали на Парасчин кут. За нами й перед нами — здвиг Варвариного братства: йшли поважні, в недільній одежі, з очима, що блискали ножами; йшли — що платонічно співчували богів і св. Варварі, засмучено сподіваючись «а може, щезне десь та смуча колихтивізація» йшли — лавами (надія і підпора наша) незаможники «побачити, як куркулі дуріють»; неспокійно озиралися середняки, «оце ж накаламутья, а тоді всіх нас в підкуркульники запишуть і давай...»

На Парасчинім подвір'ї — мітинг. Лучковський щойно струтив з ослона Божка, кричав:

— Товариші! Та заспокойтеся! Та дайте ж мені слово! Цей Божок нахабно перебріхує мої слова... Релігія — облуда, безперечно! Але, раз на те пішло, то я вам доведу, що й бог колись не був проти соціалізму...

— Як!? — запінено ревіли голоси.

— Ти бога рівняєш з комуною?!?

— Злазь, злодію!

— Злазь, годі з вас!

— Наговорилися!

Лучковський безпорадно замахав руками, крутнувся по-півнячому на ослоні й щез в обіймах роз'яченої юрби. Один Борис не розгубився. Стрімголов шарпнувся в саме пекло. Ось він на ослоні. Тихий, лагідний Борис тримав Божка за комір.

— Ша-а! Хто за нашу савецькую власть, розходься! — тремтів, як леопард, страшний в своєму гніві й справедливому обуренні. Юрба ніяково поточилася, звільняючи Лучковського.

«Та я не проти власті, а коли усі стоять, то чом же і мені не можна подивитися», подумав кожен, позирнувши на свого сусіда. Натовп не розходився. Всі члени КНС — і хто вважав себе за активіста — перешикувалися і стали коло нас (вони ж поза підозрінням). Борис чекав, не покидаючи ослона. Тоді з натовпу вийшов Мудрак. Певний, — брови зімкнені, поправив на собі одержу.

— Тут нема нікого проти, — мовив стримано з льодовим спокоєм. — Усі тут за радянську власть, товаришу.

— Авжеж! Авжеж! — Мудрак повів очима, й усе змовкло.

— Де це сказано, — вів далі він, — в яких законах писано, щоб нам забороняти віру?

Борис крадькома зирнув на нас, не певний, чи є «такі закони», чи нема.

— Ніде нема таких законів, — твердо виголошував Мудрак. — Нехай тобі прокажуть ті (вказав на нас), вони за тебе розумніші...

— На нашому хлібові порозумнішали!

— На спинах наших!

— Службу божу правити ніде не заборонено! — крутився, верещав в Борисових руках Божок.

— Свята Варвара! Он свята Варвара йде! — упавши плазом, пінула Параска, совгала ногами посеред подвір'я з виряченими очима. — З небеси спускається, о-о-о! Хто праведний, дивіться!

Стара Рудиха приставила долоню до очей, поглянула на сонце, отінивши перса і живіт хрестом широким — на коліна впала.

— Бачу, сестрички мої! Спускається...

Її сусіда Митрофаниха скривилася. Учора вони посварилися за попіл: бо нехай не силпе Рудиха під тин, щоб кури порпалися та приносили — хто знає, що в тім попелі — їй, Митрофанісі, до хати. «А дивись-но, яка праведна», убийно блиснула очима Митрофаниха і стала на коліна.

— І я бачу! — проказала на злість Рудисі.

— Дивіться, вже спустилася! — качалася в ногах Параска.

— Наді мною, людоньки! — кричала Митрофаниха.

— Дивіться, наді мною! — переконувала Рудиха.

Все братство впало на коліна. Ще кількоро «праведних» побачили, як блиснуло в небі... Заголосило жіно-

цтво. Борис випустив Божка, та з місця не рушав, як дуб, укоренився на ослоні, а йому під ноги сипались погрози.

— Ви до бога не мішайтеся!

— Бо на болото змісить вас!

— На січку перемеле!

Прискочив Андрій Коваль (хто знає звідки), перейняли КНС'івці, за руки його взяли, бо кілком грабовим нахвалювався.

— А дивіться, люди! — борсався Коваль. — Дивіться, як-то пані комуністка скарбунів своїх на тата нацькувала... Ти, свята Варваро, громом бий, бо я не маю рук! — З поваги до дочки старого взяли на городи й там пустили.

Ольга затиснула зуби, гейби виточена з каменю — стояла. Клекіт затуманював нам голови. Вернулася від панотця соборна делегація.

— Таке нещастя! Батюшка слабі лежать...

— Та як? Тож були вичуняли вже?

— Тож вичуняли! А це знову матушка рум'янцю наварили їм і кажуть: «Жовча розіллялася, на низ пішло...» Згадую свою розмову з панотцем, його характеристику св. Варвари й осміхаюся.

— Кріпиться. Все на краще йде, Оль-Оль.

Братство розгубилося, — не знало, на яку ступити. Пристрасті потроху погасали.

— Яке ж тее таїнство буде без батюшки? Тільки копей наумучимо.

— Дух божий на мені, люди! — проголошував Божок. — Я сам візьму кропило, воду, все, що треба! — закликав собором відчинити йому церкву. Але хто збагне постійність жінки. Серед доброзичливо настроєного до Божка жіноцтва зачалися шепоти.

«Нехай пильнує часословця...»

«А що дух божий на ньому, хай не бреше...»

«То ж його Мокрина не з добра повішалася в саму великодню п'ятницю...»

«Ая, не з духу божого».

«Такому плутові грішно кропило в руки дати...»

«Як не піп, нехай не сікається в ризи».

Романова молодиця нишком визнала своїй сусідці:

«І ніякої Варвари, щоб з небес спускалась, я не бачила, а що сказала так, то мусила, бо тут Мудрак, а він позичив Романові вісімдесят карбованців на корову...»

Так одна по одній признавалися, бо «в кожного є свій

клопіт» і «живий — живе гадає». Рудиха й Митрофаниха? Та хто не знає, що вони, одна одній на злість, готували у воді сухого потопельника побачити.

Такі розмови розхолоджували настрої. Братство поділилося. Поміркovanі чекали на Бориса. Одне слово — і вони тепер охоче розійшлися б, та Борис мовчав. А ми сиділи, як звичайні глядачі. За нас працював час. Божок востанє запропонував громаді свої послуги.

— Брати і сестри! Дім божий не для попа...

— І не для тебе! — гукали прихильники попові. — Бо ти можеш на очах, як циган, срібні обручки з кропила поздирати.

— Та обручка була закотилася сама, а я знайшов...

— Знайшов, небоже, сокирку за лавкою! — Божкові затикали рота. Пристрасті (у своїй протилежності) погрожували вийти з берегів.

Божкове: «Брати й сестри, відмежуймося від слуг диявола» — до решти зіпсувало справу. Всі ж бо ті, що поза «братством», чесні й православні християни.

— Сам ти, господи прости, диявол, гірший чуми чорної!

— Жінку свою на той світ загнав!

— Людьми колотиш!

— Краще вже з комуною до діла мати, ніж з таким дурнем, як ти, робити щось!

Божкова половина братства шикувалася до церкви йти.

— Де староста?

— Семене, принесить ключі! — Мудрак на те хитнув Божкові головою й вийшов на чоло колони.

«Спаси го-о-о-споди люди твоя-а-а-а...»

— Семене, не смішійся! Ми без батюшки не підемо на поле...

— Це не таїнство!

Мудрак не слухав. Він ішов, як офіцер — виконував доручений йому бойовий план.

— Семене, не скверніть святої церкви!

— Чи, може, Божок буде в нас за попа?

— Не пустимо!

На правому крилі Божково-Мудракової колони вірні панотцеві сили вдарили на сполох. Зразу лагідно, по-матірному, лаялись — доки Божок не вдарив когось в груди, а тоді пішли на кулаки.

— Почекаємо, доки поб'ються,—запропонував я Ользі, бо гадав, що скористаюся колись з цього батального видовища. Братство — за місцевим, ковалівським, діалектом — «воювалося». Билися всі м'яко, помірковано, щоб не було заюшених голів і вибитих зубів.

«По-божому, ідять його зелені мухи», тишився актив і вся наша нейтральна сторона.

Увечері все наше товариство знову сиділо під ясенем. Бідачисько Лучковський докоряв собі за свій невдалий виступ.

— Не щастить мені,— жалівся.— Чули ж ви: почав нічого і підхід був певний, обережний і педагогічний, а вийшло одно суцільне непорозуміння...

— Лінію не ту взяли,— пояснював йому Борис. Одпочивали. Ольга задоволена, бо лінія Борисова сьогодні була правильна. Мудрак на цей раз прогадав.— його мобілізація зірвалася.

КУРКУЛЬ НАСТУПАЄ — У НАСТУП НА КУРКУЛЯ

20/XI—29 р.

Мобілізація зірвалася, а час (як кішка) править з нами неймовірні жарти.

Братство замирилося, навіть переконало численних прихильників «чистої церкви», що нечистий реготався в лозах, дивлячись, як православні самі собі боки наминали. Бо такого не повинно бути.

«Всі ми люди трудящі, селяни, і ніяких куркулів нема, душа-бо в кожного однакова.. Комуна в городі — у них там свій інтернаціонал, а ми в селі — і свій повинні мати, що захочемо, те й зробимо». Така програма-мінімум «Варвариного братства». Параска — допоміжний засіб. Божок сам вершить усі земні й небесні справи братчиків, тоді як панотець Петро зашився в хаті, загадково хворіє, надвір ані ногою. Мудрак теж замовк. Увесь свій хліб роздав на сиріт і вдів, суворо добираючи, хто найбільшій. Коні його (три пари добірних коней) щодня в кареті ходять, бо січкарка Мудракова рубає для братчиків і бідних січку без копійки. Плуги саківські (ще Майданового старання) вигнав на сирітські опруги й смужки. Соломи кому треба: нехай ті, хто не має за

що купити дров, візьмуть собі (по два карбованці за віз) на паливо.

«Усі ми люди і по-людському повинні жити. Як нещастя, то для всіх однакове: нехай ні бідних, ні багатих, бо всі ми тепер під богом ходимо», казав Мудрак, і словом цим його тепер у кожній третій хаті величаються. На кого впала ласка Мудракова — всі в одне.

«Душа однакова...»

«Ая, ая, якби по-людському всі жили, то не було б тої заїдні, що з рота вириває одне одному, не гавкало б одне на одного, як ті скажені пси».

А Мудракові однодумці, ковалівські братчики, на свого верховоду задивляються й собі у ласку незаможникам стають.

«У городі усі заєдно, а ми тут один з одного душу вириваємо. Всі рівні, бог один, і зуби нам гострити на своїх братів не випадає, бо усі ми за радянську владь, як той Шевченко каже: «Обніміте, брати мої, найменшого брата...» Так треба тепер робити...»

«Комнезами — то пропащі, лиш не видко, як сама радянська влада покасує їх, щоб не крутили і не каламутили людьми...»

Ольга — третій день, як виїхала до району на партзбори. Сам Борис вагався.

— Коли б там хутчій рішили вже сюди або туди, а то не знаєш, за яку лінію чіплятися...

Протягом кількох останніх днів сільрада втратила три чверті відвідувачів. З'ясувалося, у братстві провадили свій божий суд, що відає сільськими справами. Прихильники сільради й КНС при зустрічі вдавали, що їм ніколи, і поспішали, аби братчики на них не гнівалися. А найбільше страждає Лучковський. Він учитель, єдина культурна сила на селі і...

«Пиши списки, пиши списки — дописалися. А антирелігійні лекції, конспекти всі і досі переписані лежать». Складав на себе всі провини, а увечері сідав найдалі від вікна, щоб камінь з рук якогось братчика не зачепив потилиці за той його гарячий, на Парасчинім подвір'ї, виступ. І я теж чекаю — коли, зрештою, приїде Ольга. Невизначність лінії нервує: доля ковалівського активу — моя доля. На четвертий день чекав на Ольгу, а одержав (несподівано) листа. Ого, із Києва. Мої літературні друзі сповіщають про міське життя, свої літературні теми і до-

робки (ясно, на користь радбудівництва). Розриваю — перо Ласкавого.

«Здоров, собако!

Залишися в село і одгодовуєшся там, а ми страждаємо... (писав мені інтимно Ласкавий). Твоє щастя. Бо в культурному Донбасі можна здохнути з нудоти, хоч бери в каналізацію спускайся. Промфінплани, темпи і бригади — все на базі реконструкції! — страшний, убийний трафарет. Усе до того підсолоджене, що краще вже смоктати наші «народні цукерки». Преса — ти ж читаєш? — куркулівська, виключно про наступ на куркульські елементи. Жодної живої думки або слова, як у пісках Сахари. Твої бляшані патетики жують цю всю нудоту і, пережувавши, намагаються подати людові в «свідобном виде». Господи, кому повім печаль мою! Шукаю, бо треба нашкрябати оповіданнячко, й хоч би тобі одна якась пристойна тема, жах...»

Стукіт коліс примушує на хвилю одірватися — знайомий віз.

Засовую в кишеню недочитаного дружнього листа й вискакую на вулицю, назустріч.

— Що маємо доброго, Оль-Оль!

Через багно не доступитися до воза. Ольга на полудрабкові, нахиляється до мене якнайближче — в очах той, знайомий мені добре, романтичний запал. Сповіщала голосно:

— У наступ на куркуля!

4/X—29 р.

На фронті — «завішення зброї». Реорганізація усіх наявних сил, здібних до наступу, бо Мудрака і іже з ним, як виявляється, легенько, на галай-балай, не візьмеш. Тут потрібна певна, раз накреслена бойова лінія. І сили — якнайбільше витриманих сил, щоб можна було сміливо маневрувати в наступних боях. Потрібен міцний кулак — ударити ворога в тім'я.

10/X—29 р.

Без змін. З обох боків нагромадження і концентрація сил.

Потопає в липкому багні сільрада — штаб ударного загону КНС. Благально риплять двері, скаржаться на безперервний рух. Ольга схудла, склопоталася: відповідальний командир на ковалівському участку бойової смуги — колективізації і наступу на глітая. У штабі гамір, цигарковий дим, розпарена в духоті одежа, а від цього сохне в горлі, паморочиться забита голова. Чоловіча половина — всі похмурі, може, через те, що зосереджені на одній думці, і тому розмова тиха, стримана. А жінці можна — то дарма, що всі вони у жінгурткові і прийшли сюди з доброї волі, це не заважає їм мати свої принципи погляди на речі.

«Чоловіки тепер довбні і дурніші за бабів...»

«Яку дірку йому вкажуть, в таку й лізе».

«Не питає того, що може занастити жінку з дітьми».

«Он, кажуть, у Зведенівці зігнали всіх докупи, ніби в соз, усе пооддавали, а тепер сидять і пухнуть на макусі...»

«Бо не треба заганятися: як люди, так і ми...»

Зиркали спідлоба чоловіки: активісти, члени КНС, члени сільради — їм не випадало міркувати так. Вони — підпора влади на селі. І що б там не було на серці, як би там не шкрябало, цього ніхто не знатиме.

— Чого пороззявляли верші, тихше там!

Максим, він перший обіцяв своєму буланому ширші ворота в колективі.

— Крутишся, ніби посолена! — гримнув на Катрю, хоч та й не крутилася, а так собі коло вікна стояла.

Надворі під вікнами, припавши до шибок, човпіли «безпартейні», що «прийшли понюхати, як пахне соз». Ольга відкривала перші організаційні збори. Намагалася бути веселою і певною своєї перемоги.

— Збори колективу імені Шевченка будемо вважати за відкриті, так, товариші?

Мовчали. Тоді хтось розімкнув рота й кинув лаконічно:

— Чо' ж сидіти, відкривайте.

— Слово-доповідь про перші наслідки роботи має голова... Товаришу Борисе, просимо.

Борис похапці збирав свої ділові папірці, складав їх коло себе, знову відкладав. Відповідальна роль доповідача псувала йому мову.

— Так що, дорогі товариші,— мовив до зборів, трохи засікаючись, Борис — робота наша тут така... Організуватися,— то ми всі уже організувалися і взяли свою лінію... Списали, що в кого було, звичайно. І, звичайно, є у нас багато хиб. До прикладу, усі ми активісти, але так, як це зробив Мусій Комар, що до Коршом погнав свого годованого кабанця, продав його там, на базарі, а всі кури, двадцять п'ять, порізав... Не годиться, брат Мусію, це!

— А чо'? Та я курей ніби й не різав...

— А ти ж кабанця продав?

— Кабанця? Так вийшло, що... довжок у мене був, треба було віддати.

— А кури мої, то я й порізала! — озвалася зухвало Комариха.— Маю право! Ти ще бога не зловив за ноги, чоловіка мого так перед людьми паскудити... І на трістя мені такий соз, щоб у нім хтось кури мої їв — нехай заробить!

— А як Демко свого плуга виміняв, доплату взяв, а в колектив одного істика з поламанною колісною записав, то це нічого?— підтримали Комариху інші молодіці.

— Не годиться нищити хазяйство,—вів Борис.— Нам зараз треба взяти таку лінію, щоб усупільнити тяглову силу й реманент...

— Питаннячко! А як мені, скажімо, нагодиться десь на сватання в чуже село поїхати, то як тоді з конем?

— На сватання...

— Еге ж, або коли мені у колективі замість сала огірка кислого схочеться? — З останнього, що поспитала Комариха, в іншому випадку посміялися б, але тепер нікому сміх на думку не спадав.

Спинили доповідь і довго, вперто та жорстоко міркували.

«Що робити чоловікові, коли йому в робочий день треба на сватання поїхати?»

«Яке то буде спільне їдло, як одному сала, а другому огірка захочеться?»

«І знову ж така річ, як кури: не мужича в цьому ділі голова, а кожна господиня відкладає собі яйця на спідницю чи на що там сама знає...»

— І нехай тут колектив хоч гопки тне, а кури, яйця, все, що є при хаті, дріб'язок, це наше, — твердо заявили молодіці. Сперечалися до хрипоті.

— Я тридцять років сам господар, а мені вже вказують, як маю навесні коло землі робити? — ремствував Максим на пропозицію завести шестипілля. Змучений, охлялий, ледве обертав язиком голова, а далі вже й собі розлютився, об землю шапкою.

— На дідька мені здалася така робота!! Що я, золота з вами шукаю тут, чи що? Голосую! Хто за нашу лінію...

— Чекай! Раз на віку таке робимо, дай людям наговоритися...

І аж удосвіта при «сліпавці» схвалили.

ПРОТОКОЛ № 1

загальних зборів ковалівського колективу імені Тараса Григоровича Шевченка. Присутніх 90 чоловіка (прізвища). Голова зборів — Ольга Коваль, секретар — Катря Мостова.

СЛУХАЛИ:

УХВАЛИЛИ:

Доповідь голови колективу тов. Бориса Загірного про організаційний стан колективу.

1) Ствердити, щоб колектив у Ковалівці був.

2) Усупільнити тяглову силу, ремамент і все, що є робочого в окремих господарствах.

3) Пропозицію Максима Мостового: «Залишити курей, гусей, увесь дріб'язок бабам, щоб не казилися» — прийняти.

4) Вивісити у сільраді «Чорну дошку» і писати там таких, як Демко і Мусій Комар.

5) Виставляти на ніч за селом обход, бо куркулі вночі вивозять хліб і спродуються.

6) Пропонувати сільраді й КНС — Мудрака, Божка й Параску, як злісних радянській владі елементів, розкуркулити і вигнати з села.

Голова зборів — *Коваль*.

Секретар — *Мостова*

Наступ розпочався. «Братство» засурмило на тривогу.

— Горе тобі, земле, що розплодила великий гріх! Моліться і приносьте жертви, бо нічого нема вашого тепер і під мізинним пальцем! — бігав вулицями й голосив під хати сльозами ревними Божок.

— На вечері! На вечері! На вечері й соборні обіди спрошуймо усіх!— запопадала Мотрона Мудрачка. Чорний від журби і злості, що дочка його «продалася», Коваль Андрій всадив кілка своїй корові.

— Люди, бийте скот! Хай черви поїдять, аніж комуна має в нашому добрі купатися...

На другий день, уранці, здивоване сонце бачило, як лозами стелився дим і пахло смалятиною від свіжого, лемов на гармані набитого, припеченого сала. Вулиці запахли свіжою білованою шкурою і лоем. Пси ніколи ще не бачили такого «храму». Наївшись по саме нікуди, на радощах ганяли скрізь тічками, розважалися — носили вулицями свіжі теплі тельбухи, насолодно розтягали жирні, в лоеві, кишки, обсотуючи ними перелази. Братство на удар відповідало контрударом. У неділю на дворі в Семена Мудрака стояли по-врочистому застелені столи. Курилися печеною наверхані миски. А круг столів сиділи братчики й хрещені люди—голосно хвалили бога:

«Блажен муж, що не йде
На раду нечестивих...»

— Призволяйтеся, брати і сестри,— обходив столи Мудрак.— Не ремствуйте, бо всі ми в бога рівні...

— Призволяйтеся,— припрошував за ним Коваль.— Не гребуйте моїм хлібом-сіллю: парастас-бо за дочку свою справляю...

Ковалиха хлипала в свою тернову хустку, а коли Божок розставив на столах тринадцять свічок воскових на смерть комуні й так їх нахилив, щоб капали, гарячим воском землю напували — Ковалиха гірко заридала.

— Нехай скапують так їхні душі,— закликав голосно Божок, здійнявши руки д'горі.

— Амінь!— рекла йому громада. Патронеса церкви ковалівської св. Варвара вдовольнялася.

25/Х—29 р.

Штаб ударного загону КНС давав останні розпорядження. Ольга вдало маскувала внутрішню тривогу зовні спокійним, переконливим обличчям.

— Не вганятися. Не задиратися. Усе брати на облік.

Ішли на операцію — вилучення глитайських лишків. Про це ще від учора знав сам Мудрак і всі його прихиль-

ники, хоч штаб і намагався зберегти день операції в глибокій таємниці.

— Що не скажеш, як зараз туди перелітає,— скаржився Борис. Були всі злі, роздрочені, як джмелине гніздо. Назад немає вороття. Посмій вони тепер хоч на хвилину розійтися — Мудрак з братством проковтнуть живцем. Збиралися у похід на Ліски. Варварина армія, учувши про наступну операцію, демонстративно вигнала у поле недорізану худобу, перенесла хатні статки, обложилася в Лісках, оголосивши їх за райський сад — сиділа там, співаючи райських пісень. А що вона чинитиме вночі — не знати...

— Передують нас, як пацюків,— казав Максим і, можливо, мав рацію. Прибігла Катря. Протягом кількох останніх днів так склалося, що вона в нас виконує обов'язки дозорної команди.

— Що нового, Катре?

— А таке, що, мабуть, доведеться з села тікати...

— Кажіть толком?...

— Вийдіть подивіться.

Вибігаємо надвір. З крутого схилу, що спускався до села, спливала Варварина армія. Доносився, придушений віддаленням, гармидер. Ось вона вже в балці... Вже скотилася в село...

— Зараз вони вийдуть на рівнину,— попереджував Борис, приклавши до очей долоню. За плечима нам стоїть, висипався з приміщення, увесь загін. Напружене мовчання — стежимо. Щитані хвилини тягнуться немилосердно довго.

— Зараз вийдуть...

Коло мене стоїть Ольга — той самий, зовні спокійний вигляд.

Крутиться з якимось наміром круг неї Катря. Зрештою, вловивши влучну хвилину, нахилиється до вуха Ользі: «Ой, тікайте, сестро, чуєте, тікайте...»

Мені ніколи спостерігати Ольжин настрій. Бачу, як вона кивнула Катрі й заперечливо на тую мову осмінулася.

— Ось зараз, зараз вийдуть... Бачите? — Зринули голови, і по хвилині вся Варварина команда вийшла, розпливаючись по рівній вулиці. Тепер ми бачили... городами, де хильці, а де й так, підходила купками й ланцюжками третя сила — безпартейні. Збиралися

осторонь, дивитися. На чолі, з лопатою, ішов Божок. Йому під боком, вітер коси розвівав, розпатлана Параска, Мотрона Мудракова несла дорогий, на рушникові, образ св. Варвари.

«Да воскресні бог і розточаться вразі его», грізно покотилось вулицею. Хвіст колони щохвилини обростав надійним матеріалом.

— Вони з бучками?— на диво стримано спитав Борис.

— Ліскові бучки...— Тихо, не моргнувши оком, ішов кожен колективець на сільрадівську дровітню, миттю повертався — в кожного за спиною сгирчав обструганий кілок.

— Приготували на землевпорядження, а вийшло, що й раніше здалися,— терпко різонув по шкірі чийсь жарт. Я не можу більше стримуватися.

— Борисе, ви, як голова сільради, мусите не допустити! Ольго, Катре, йдіть додому, чуєте? — Та Катря лишень одмахнулася від мене, ніби від настирливої мухи: у неї в руках, так само як у всіх, заструганий кілок. Це дика річ! Не можу ж я стояти і чекати, доки зійдуться на бучки. Я стороння, незамішана людина, а Мудрак не такий дурень, він послухає, коли йому сказати кілька енергійних слів. Біжу. Борис, а далі й Ольга щось кричать мені, та я не слухаю. Ліскові бучки зменшують віддалення — ловлю очима Мудрака. Звичайно, як і личить мудрому, він скромно йде в хвості. Отже, треба протиснутись до нього крізь попередні, скуті злобою, ряди. Попробую, я ж тут стороння, незамішана людина... Бовкнув дзвін, чи це мені здається? Передні ряди ліскових бучків зупинилися, побожно скидають шапки — здивовані. «До церкви дзвонять», зміркував я в думці, відчуваючи на собі чийсь дотик. «Наш чи...»

— Отче Петре?!

— Ну й хода ж у вас, молодий чоловіче!— Якусь мить ззираємось, оба однаково здивовані з такої несподіваної зустрічі.

— Куди ви?

— Я туди...

— І я туди! Спасати свого корабля...— Помчав. Клятий пописько, от де виявилось твоє справжнє єство. Що ж мені тепер чинити? Очевидно, св. Варвара поєдналася з попом, і... він уже вимахує руками перед образом.

— До церкви йдіть усі! До церкви!

— Батюшка просять до церкви!

Натовп завагався. Панотець вчепився до Божка: коротка енергійна сварка і... пописько переміг. Узяв на оберемок образа, поблагословив ним, а тоді рішуче повернув свою отару до бічної вулиці, найближчої путі до церкви. Комнезамівці ошелешені.

— Пропав наш порох! — жартувала Катря, невдоволена з такого дивного кінця.—Питання—як бути надалі?

— Ви даремно хвилювались, Юро. Це звичайна їхня демонстрація — на бога брали...— запевняла Ольга.

— Згоден. А тимчасом я, стороння, незамішана людина, спробую зайти до церкви.

— Йдіть, вам можна, — радо схвалює Борис. Йому треба надійного свідка — що говорить піп і як вони там моляться...

Іду. Вузенька вуличка змією в'ється між тинами. (Тьфу, дорога, що веде до церкви, й та поплутана). Осінні листя тихо падає мені під ноги.

«Віджило. Бо відживає все: діла, ідеї...— Хочу з кимось порівняти жовтий лист — не смію. Це романтика, а я іду в живій, конкретній справі.

— Юро! — Озираюся на поклик голосу. Це Ольга. «Безперечно, щось нове вже скоїлося» — став.

— Що трапилось?

— Нічого... Зачекайте.

Настрій, що від нього мені раптом стає душно, поволі влягається.

— Нові інструкції? — Сміюся, бо так легше вгамовується неспокій.

— Ні...

І з безлічі забутих образів, занедбаних роками, запрошених різноманітними подіями, устав далекий образ романтичної, суворої на вигляд, наївної в своєму обожнюванні таємничого підпілля дівчинки... Вона, як і колись, суворо напускає брови, міцно стулює уста і з усіма пересторогами, властивими підпільній конспірації, передає мені свою маленьку «штучку».

— Що ви робите, Оль-Оль?

— Ви йдете на роботу, а там може бути небезпечно...

— Ради дружби, заховайте цю дитячу забавку! Коли на те пішло, то я хутчій і з більшою приємністю для себе влучу з кулака, ніж з вашого револьвера...

— Візьміть.

— Сховайте його геть, далеко.

— Візьміть, прошу вас.

— Не візьму.

— Ви нехтуєте моєю дружбою?

— Я, вашою дружбою? Давайте...

— От і добре.— Повернулася і хутко пішла геть, не озираючись. Чудні жінки. А забавку сховав, нехай не муляе руки. Скотина піп, крутив-крутив, що не з Варварою, а це — спасає корабля... Почуємо, якої ти співатимеш лісковим бучкам.

Ольга заховалася в вузенькій вуличці. Нехай ця «штучка», що без толку теліпається мені в кишені, стане нам за привід до серйозної розмови...

Церква — навстіж. Трохи ніяково лізти у це вовче кишло. Але ж я — стороння, незамішана людина... Треба так зашилитись, зайняти таку вигідну позицію, щоб там був найзручніший пункт для спостереження. Куток Миколи Мірлікійського — чудовий захисток. Стаю. Одважую аж п'ять поклонів (здається, ніхто мене не помічає), і поволі, обережно роздивляюся. Все йде на краще.

Тінь від прапорів Миколи Мірлікійського й мое пальто під колір чугая — маскують знаменито. Всі ліскові бучки, як були на вулиці, плече в плече стоять.

«Невже ж, пописько буде їх святити?» Аж не віриться, щоб так розсохлася нормальна голова. Ого, одна якась ехидна бабка так штрикнула мені в очі своїм допитливим поглядом, що мусив нахилити голову. По хвилі озирнувся. І вже не одна, а п'ять бабок одразу визвірилися. У церкві шепіт. Всі ліскові бучки погрозово озиралися на мій куток. Треба якось би запевнити це все шановне громадянство, що моя молитва разом з їхньою лине до бога — починаю поволеньки плямкати губами.

«Вірую во єдиного бога отця вседержителя, творця неба і землі... видимого і невидимого... сина божого... єдиногородного...»

Куди ж це провалився піп? До «сина божого, єдиногородного» не ліпиться ні одне слово. Пусто плямкати губами — жахлива морока. Мені треба обдурити час.

Горит восток зарею новой,
Уж на равнине по холмам
Грохочут пушки, дым багровый
Клубами всходит к небесам...—

молився я. Попа нема. Не може бути, щоб він з вівтаря махнув, скажімо, в чужу клуню або на чуже село.

...Навстречу утренним лучам.
Полки ряды свои сомкнули...

Вийшов з вівтаря, в одній епітрахилі, з чорним, як кагла, кадилом. З того, як він кадить, роблю висновок, що ми (і я, і він) приблизно в одній ролі. Зупинився на момент перед Варварою й відтак розміряним, поважним кроком рушив у обхід по церкві. Низько хилилися голови. Охоплені побожним настроєм, ліскові бучки на якийсь час випускають мене з-під своєї пильної уваги.

...В кустах рассыпались стрелки,
Катятся ядра, свищут пули...

Піп зовсім близенько коло мене. Ще три кроки, і його кадило жорстко бряжчить, теліпається мені під носом.

...Нависли хладные штыки.
Сыны любимые победы...

— Слушайте, панотче, що це за okazія?

— Мовчить та дихайте, кінець.— Посунув у бабник, де лавами стояли сестрички. Кадив уперто, вередливо, розпускав їдучий дим. Побожно кашляли бабки. Бряжчали ланцюжки, жалілися — з такою силою ніколи їх не шарпав панотець.

«Побачимо, який кінець». З попового обличчя не вгадати. Рейд з кадилом закінчився. Кілька помахів св. Варварі й несподіваним маневром — за «врата».

— Якісь чудні сьогодні батюшка,— зауважила старому дідові моя сусідка, молодиця.

— Може, з матушкою посварився...

Тихо гомоніла церква. Хтось один невільно кашлянув, його підтримали — громадою зачали кашляти... Одчинилися «врата».

— Тихше, зараз буде казання.

Панотець повів очима, заким викашляється громада — обсмикав на собі рясу.

— Дорогі брати і сестри!

Задні натиснули — сколотилися. Стояв, згорнувши хрестом руки, кусав губи, аж коли всі змовкли, стали, як укопані, тоді ще обсмикав рясу, по обличчі перебігло внутрішнє жорстоке удоволення.

— Дорогі брати і сестри!

Прийшов день великої розпуки, і я молив господа вказати нам достойну путь... (Вся церква тяжко зітхнула і перехрестилася). Я вночі схилився перед богом,— мовив далі панотець,— як вірний син його святої церкви: гнувся, як лоза, і повзався, як вуж. Мої коліна знемоглися від ненаситної спраги, покоцюрбилися, як ганчірка на пекучому вогні. Язык став мені кілком. А очі виточили річку сліз. Я молив господа... (Бабки, що поблизу стояли, схлипнули: церква зашморгала носами). Я просив його! Благов! Здіймав до нього руки...

— Господи наш милосердний!

(«Господи наш милосердний», повторила екзальтовано вся церква).

— Милостивий боже, владико неба і землі!

(«Владико неба і землі», хилилися, тамуючи свій біль, передні лави).

— Вседержителю благий, помилуй нас!

(«Помилуй нас», злітало стоголосою луною).

— Так молився я. Ми твої діти... Кров'ю скроплені твоєю, поможи нам знайти путь, достойну твоєї могутності, о боже! (Панотець зробив достатню паузу. Молящі захвилювалися). А бог стояв,— продовжував, підвищуючи голос,— як пень, як потурнак, болван і надолобень!

— Ов, хай бог простить вам, батюшко! — перехрестився ошелешений Мудрак. За ним «овкнула» вся церква — вся громада наперед сіпнулася, та панотець махнув рукою й знову все закам'яніло.

— Він не міг,— казав, жорстоко осміхаючись,— людськи писнути, не то що удовольнити моє прохання! Порохнявий і старий, як та верба...

— Моліться, всі моліться! — перестрашено вигукував на криласі Божок.

— Наш бог глухий! — гримів на відповідь Божкові панотець.— Безсилий і німий! Нам іншого треба шукати бога!

— Сві-і-і-тику наш,— заголосили наполохані сестриці. А Мудрак з Божком обидва бігали по церкві, заспокоювали всіх.

— Не бійтеся! Моліться...

Іх не слухали, бо казання продовжувалося.

— Не можемо служити богові, що взяв собі криву Параску і...

— Нещастя, люди! Батюшка здуріли! — гукали панічні голоси. Кількоро братчиків, рознявши руки так, ніби ловили квочку, підходили з обох боків до попа.

— Не бійтесь, батюшко. Не бійтеся... Ми вам тільки одно словечко скажемо.

— Геть з церкви! — люто визвірівся панотець. Мудрак, за ним Божок з підмогою, хильнули геть. Каменем упала прикра тиша. Тоді хтось помірковано спитав:

— А скажіть, батюшко, тільки по совісті, чи є бог, чи нема?

Усі подалися уперед. Жагуче, що межує з болем, зацікавлення спирало усім дух. І тільки очі—очі потопельників — чіплялися за соломинку, стежили за кожним панотцевим рухом.

— Того бога, що ми служимо йому — нема.

— Виходить, ви нас, батюшко, дурили?

— Виходить, що дурил, — зів'яло осміхнувся панотець.

— І совісті у вас хватило?! — вибухло з обурених грудей нестримним криком. Зойками й плачем повилися зчорнілі від кадила стіни. Одні кричали, бо з надією на бога впали всі їхні надії. Другі плакали — не знали, як без бога бути. Треті бігали, немов роз'ятрені шакали — піп розбив, дощенту зруйнував усі їхні таємні плани. Помста, злість і безнадійність клекотіли в цьому людському водокруті. Один якийсь голос вирвався, злетів над клекіт всього братства, одчайдушно репетуючи.

— Який ти піп, собака кров! Не вірте йому, люди!

— Бийте його навхрест!

— Навхрест бийте його, ірода!

Розпалена, з понівеченим серцем, оскоплена в своїх побожних почуттях, юрба шарпнулася, зціпивши кулаки.

— Лови його, безхвостого диявола!

Панотець зіщулився. Блідий, з тремтячими губами, вже хотів був скочити в вітвар, знайти там захист, як до церкви вбіг захеканий, забризканий багнукою маленький чоловічок і, приставивши долоню рукою до рота, гримнув на всю церкву:

— Громадяни, на хвилиночку!

Юрба незадоволено спинилася. Чоловічок бистрими очима обвів стовпище, виймаючи з-за пазухи пакета, поспитав:

— А чи нема тут часом голови сільради? Що? Нема? Ну, продовжайте!— І, свідомий виконаного обов'язку, повагом вийшов з церкви. Тепер мушу діяти. «Ану, вперед», рішуче загороджую попа. Юрба роззявила роти. В моїй руці виблискував маленький Ольжин браунінг.

— Розступіться! — Слухняно піддалися.

— Вперед! — І піп, низько схиливши голову, покірно рушив з церкви. Браунінг визначав йому дорогу. Нас випроваджали задоволені, мовчазні погляди.

«Попався жучку в ручку», шепотілися. Ніхто не вийшов на поріг. На вулиці ховаю браунінга. Йдемо якийсь час мовчки. Панотець не виявляв ніякого здивування або хоч зацікавлення, в якому стані його справи.

— Бачите, панотче, ви почали небезпечну гру,— зважився я взяти слово.

— Цілком згоджуюся з вами. Гра такого сорту небезпечна...

— Вас могли роздерти на кавалки.

— Безперечно. — Панотець притакнув головою.— Мене розтягли б по кісточках... Ви співробітник ДПУ?

— Я? Ні. А ви зреклися бога ширю?

— Я теж ні.

Ми засміялися. Пописько трохи оклигав і знову мав безжурний вигляд.

— Як же зрозуміти вашу революцію?

— Я насолити святій Варварі...

— Ви свідомо стали проти Мудрака з Божковим братством?

— Безперечно. Я не хочу разом з ними бути зліквідованим, як клас. Я рятую свою шкуру...

— А тепер де ви її подінете?

— Побачу. Коли мене ще раз зловлять і наб'ють, тоді я зречуся сану й об'їму посаду бухгалтера.

— А до того?

— А до того пошукаю ще парафію.

— Отже, буття визначає вашу свідомість?

— Нічого не подієте. Діалектика, молодий чоловіче.

Чудний піп. Дивлюсь на його тепер зовсім бадьору постать і не розумію.

— Ви серйозно?

— Про парафію — серйозно.

— А про бога?

— Теж серйозно. Я вже говорив вам: старий потребує реставрації, на нових принципах і догмах... Ближче до сучасності. Не можна під такий гарячий час, скажімо, як тепер, час наступу на куркуля, ставати на бік Мудрака. Теперішній, сучасний бог повинен бути спритним, як Литвинов в справах закордонної політики, і слизьким, як короп. Але я на це не сподіваюся... Мишва вже рушила, а це ознака, що корабель тоне,— сумовито закінчив мій піп.

За плечима нам, з городів, вискочив Борис. Не озираючись, погнав через калюжі, з бризками на всю вузьеньку вуличку.

— Товаришу Борисе! — Став.

— Це ви? А я туди! Мені сказали, що вас б'ють...

— Не нас, а ми б'ємо; все йде найкраще.

— От і добре.— Борис повертається до мене, заспокоєний.— А тут вам телеграма...

Тьохнуло.

Я знаю, хто мені може писати телеграми.

«Приїжджай негайно Віра».

ОДНОЮ НОГОЮ ВДОМА

2/XI—29 р.

— О, я знаю! Ти на спостереження готовий проміняти навіть мене з мамою,— понуро заявив при першій зустрічі Славко. Віра мовчить. Вона тут ні при чому, коли вже й дитина зрозуміла нетактовне батькове поводження. А телеграма — перевірила, чи є живий. Тепер такий тривожний час...

— Ти щось на селі робив? — допитував по-прокурорському Славко.

— Робив.

— Я знаю, ти їздив тягнути дядюшків до колективу.

— Не дядюшків, Славо, а селян і не тягнути, а допомагати їм...

— Тягнути! Тьотя Ліда каже, що тягнути, дядько Пава каже, що тягнути, мама каже, що тягнути... Всі так кажуть. А тоді, як будуть колективи, в нас не стане хліба

й будуть тільки кислі огірки... Там тебе ще не підстрелили?

— Ще ні.

— А Бориного татка хотіли підстрелити, і він утік... Ти церкву грабував? Не грабував. А попам очі виколював? Теж ні. Е, я знаю, ти обдурив мене, що їздив на село!

5/XI—29 р.

Перегорнув кілька аркушів своєї недописаної «Ольги» — стало сумно, хоч зашійся. Сісти й розумувати в хвилях буйної ріки, коли вода по саме горло, може тільки безнадійний маніяк. А я жива, свідомо творча сила...

Міряю міський, поживклий парк — широка, рівна, як стріла, алея — підіймаю жмуток листя.

«Воно не таке, як ковалівське», згадую вузьку сільську вуличку до церкви. За мною, позаду, валандається Славко.

Я батько і вивів свою дитину погуляти.

— Юро, ти приїхав?! — З бічної алеї мчав закоханий в свою маленьку Талочку ентузіаст поетик.— Юро, скільки чудових речей на світі є! Ти знаєш, я тепер пишу поему... Тема — колективізація! Р-р-розгін в майбутнє, га? Ти скептик, Юро! Я кажу тобі серйозно: напишу велику епопею... Таку, знаєш? Увертюру до майбутніх велетнів, зернових фабрик. Ти не морщся! Ось послухай, як вона мені ввижається...

...Два велетні — дві фабрики підперли небо корпусами... Елеватори і таке інше простягають велетенські руки — черпають золоте зерно... Розумієш?

— Розумію, як де.— Маю міцні вуха, можу витримати яку завгодно поезію. Звичайно, як вона недовга, бо все має свій терпець.

— Пливуть у далеч кораблі,— захоплено декламував поет.— На крилах перемоги ріжуть водянні простори, да...

— Чудово, знаменито!

Підбігає зацікавлений Славко. Він знає цього кучерявого чудного дядю.

— Заспівайте, дядю, віршика.

— Якого?

— Ну, такого... Я не знаю. Щоб там були піонери...
— Добре, я тобі продекламую свого «Піонера», слухай.

Загін за загоном —
Вперед до мети!
Іде піонерія дружно.
Радість і сонце —
Чавунні ряди!
І бій барабана потужний...

Славко зачинає бігати, від сміху присідаючи. Рего-
чється несамовито, довго — збожеволіла дитина.

— Славо, годі з тебе!
— Зараз, я більше не буду... Ха-ха-ха!
— Ти чуєш, Славо?
— Зараз, слово честі жовтеняти, зараз... От буз-з-за!
— Показуй, де буза? — несподівано зловив Славко за
комір наш загальний приятель робкор Багнет.
— Це я про дядиного віршика...
— А-а-а, про віршика... Ти ще пацан,— серйозно по-
яснив Багнет.— Не можна дяді так одказувати. Ви куди?
— Гуляємо. А ви?
— На «Комунарі» робітничі збори: тисячників поси-
лаємо на куркуля, може, завітаєте? Встругнете нариса...
— Гаразд. От тільки Слава...
— А чого? Нехай і Слава йде... «Незручно, цей йо-
лоп може сказати, що ми цураємось пролетаріату», ше-
потів мені на вухо автор «Піонера». Слава — «за».
— І я на збори!

Багнет виріс. Залучити по дорозі двох таких караси-
ків, як ми, на робітничі збори, не завжди й не кожному
щастить.

Пішли. Вернулися додому пізно ввечері. Славко пе-
реповідав свої враження.

— Знаєш, мамо. Там машин, машин і ще більше сер-
дитих дядів... Ми сиділи тихо-тихо. Один дядько промов-
ляв на сцені про село, туди людей багато треба, а всі
слухали і сердились. Тоді покликали на сцену татка, він
їм геть усе, що бачив на селі, переповів і... Бреше тьотя
Ліда, і дядько Пава бреше, що, як будуть колективи, в
нас не стане хліба — буде все! Казав Яринич, там такий
коваль високий, треба лишень куркуля побити. І поби-
ли б, та він десь-то втік... Нехай не ріже маленьких те-
ляток, не ховає в ями хліба й проти колективів хай не

виступає, от! Проти нього всі голосували, і я теж. Яринич їде на село побити куркуля і знищити його, як клас, зовсім! Татко їде з ним, і я хотів би їхати... Не хочу бути за міліціонера й за пожарника не хочу бути, а таким сердитим, як Яринич, от! Татка записали до бригади, й я боюся, що його не пустять на ніч...

— Знову їдеш на село? — тривога, справжня, без жіночих вигадів, пересмикнула Вірі обличчя.

— Чи їду я? — Мій вигляд трагічного «папенки» абсолютно проти будь-якого подорожування, я хотів би одпочити, побути з родиною, та що подію я, громадський працівник, пропаший чоловік.— Не знаю..

— Але ж ти мобілізований?

— Ну, що ж. Одна догана в газеті... Люди їх по кілька мають і не журяться.

«Догана» — магічне слово, помножене на «газету» дає плюс. Поїду я з бригадою, очевидно, з доручення МПК. Тоді можна буде кинути недбало нашій заздрісній сусідці: «Я не знаю, йому доручив партком поїхати в якійсь важливій справі на село з бригадами, чи що».

— То їдь,— розважливо погоджується Віра.—Якийсь тиждень там побудеш, звернеш на себе увагу в певних колах...

Розуміється, навіщо сперечатися, як є така реальна і близька нагода ще раз побувати в Ковалівці.

«Я поїду за своїм маршрутом, не очікуючи на бригаду», кажу собі в думці.

ЗНОВУ В КОВАЛІВЦІ

20/XI—29 р.

На мене одразу випустили ешелон новин. «Бальзам для вашого міського серця. Ковалівка вже готова», одрапортувала Ольга. Відтоді, як панотець прилюдно насалив святій Варварі, братство пожило три дні і в муках внутрішньої боротьби, підсиленої нашим наступом, сконало. Панотець, встругнувши свого коника, повторно «заслаб на живіт», боїться вийти з хати. Параска замовкла. Йї стільки понаносили добра, що сміливо могла тепер шукати собі пари. На Божка, що ліз до неї з непотрібними словами, поскаржилася сільраді. І нічого во-

на в тім не знає, сам Божок, з намови Мудракової, украв Антонові лошата, у Ліски завів, а Шкарлатові вісім корців жита Мотрона вночі одсипала, і парубок його недурно у Лісках зустрів св. Варвару. А Мудрак з Костенком і Божком ніби в трістя десь завалилися. Коли прийшли до Мудрака, застали дім порожній. Хати, клуні, повітки — усі були розчинені нарозпір.

— Хазяїнуй, товаришу! — погрозливо написав на воротах.

Ні жінки, ні дітей — нікого.

А тепер над написом полощеться вузький прапор шевченківців.

— То ж май — місце! Здумати қолись було не можна, а тепер ми всього Мудрака собі у фонд забрали, і нехай він там, що хоче, пише — хазяїнуємо! — Не знаю, як на ділі (ще не бачив), а в Максимових вустах це звучить гордо. Мудракові комори ніби навмисно побудовані для колективу. На подвір'ї завальна вага. Клопочеться роздратований Максим: йому невістачає «хунтів» приймати, що стікалося з усіх усюд до колективної комори, індивідуальне зерно. На Ользі високі, забучавілі, в багні осіннім чоботи. «Ковалів москаль» — це прізвисько, прищеплене їй цими днями. Колишня лірична Ольга відійшла в небуття. Я згоден, панькатися з почуттями ніколи, та й недоречно серед невгамовної стихії. Шевченківський корабель один у ковалівськiм морі, і хто знає, які рифи стережуть його, заховані під хвилями розбурханої боротьби. На тім тижні свята пошта надіслала запізнiле, сенсаційне повідомлення: «Петровський закупив у Греччині сорок тисяч попів, аби правили йому по селах за всі сози та щоб наших панотців до себе наvertsали...»

Рудиха з мотузкою на шиї тричі оббігала село, на знак протесту, гамузом всіх греків проклинаючи. Хлопчиська, з тих, що рук їх не минає ні один садок, порадили їй вишню в Ковалевому огороді. Тоді Рудиха всіх виматіркувала, два пальці навхрест складені, замість хреста, поцілувала: «Нехай бог і люди видять» — на цій вишні вона вчепить грецького попа. Не зле, якби затята баба, гнів свій на попа приберігаючи, мовчала. Ні ж бо, в неї грецький піп поєднується з созом...

Через соз необережний Рудь (до слова мовить) сидить тепер у хаті в шапці, знівечену голову вигоює.

І тижня не минуло, а вже Рудишина пошесть обняла село, здається, в кожній жінці Рудиха сидить, у груди їй вселилася. Учора несподівано зібралася ватага. Чоловіча людність радо стежила, ховаючись, дивилася, як стогнуть-угинаються недавно Мудракові, а тепер наші, колгоспівські, ворота.

— Дай нам того москаля, ту фойду Ковалеву, хай натішимося з неї!

— Одійдїть, баби! Там зараз засіданіє, і ніколи вас уговорювати, одійдїть! — просив Максим.

— Чуже добро загарбали, панами поставали!

— Засідаєте, бодай вас болячки обсіли?

— Рудихо, така тепер скрізь лінія! Ідїть собі краще до церкви...

— В сухі лози! — доправлялась Рудиха, носила ворітьми, всю злість свою на них зганяла. Вийшли колгоспівські молодиці.— А ви, чесні господині, величаєтесь, пішли з чужими чоловіками на Мудракових ряднах спати...

— Атож! Хіба ж з таким, як Рудь твій, в созі виплюся!

— І ряднами очей нам не коли, бо не Мудрак, а ми на них робили...

— Своє взяли!

Максим вирішив їх помирити. Не турбуючись за наслідки такої агітації за колектив, набрав повну бадю води,— з великої, на випадок пожежі вкопаної на подвір'ї діжки,— зайшов збоку й хлюпнув просто всім на голови.

— Во Йордані хрищаюся тібе господі... Підходь сюди, баби, я колективний піп!

Крик незрозумілого жіночого вдоволення повис над ворітьми. Вода з діжки мала дивну, Максимом досліджену властивість— вороги, обтріпуючись, реготалися.

— Підходь! Підходь! Дурнісінько охрещу, взавтра біленькими приймемо до колективу...

— До трістя! Старий чортяка, йому жарти в голові!

— Така моя робота тут,— кумедно моргаючи на молодиць, доводив їм Максим.

— Ні, справді. Що ви в колективі робите?

— Чекаємо, коли ви вступите до колективу.

— Приходь по нас взавтра з мішечком...

— Почекаємо, самі прибіжите.

— На Миколи, що його не буде ніколи!

Молодиці, стоячи під ворітьми, з Максимових теревенів потішалися. Нічого, хоч вони тепер жартують і сміються, але жарти це одне, а діло — друге. Вони взавтра призбирають більше сили й рогаками викидають геть увесь цей клятий колектив, щоб духу його на селі не пахло. Обіцявши твердо додержати слова, «демонстрація» спокійно розійшлася.

ПОГЛИБЛЕННЯ НАСТУПУ

2/XII—29 р.

Шевченківці поглибили наступ. Ворожі недобитки втекли в підпілля, причаїлися, шиплять по закутках. Отарами, як вівці, без пуття мандрує вулицями людність. Настрій нагнічений, небезпечний. На перелазх—летючі мітинги.

— Що маємо робити, люди?!

— Якось треба радити. За Мудраковим розумом не будемо вік жити...

— Раз послухали, сто псів йому!

— Міркуємо! Сільниця, Слобідка, Левківці — всі в сюз пішли... А ми хіба найгірші у радянській владі?

Морочилися. Пасіювали — всі на всіх, один на одного — ладу дійти не годні. Борис п'ятьма нападами намагався зізвати великий сход — не таланило. Сходилися — кожна пропозиція тонула в рейвасі — несила. А на шостім — Рудиха, доскочивши трибуни, закотила на спину своє манаття.

— Хочеш на моему полі кілки бити? Тут мені кілка забий!

Борис за те вхопився:

— Хто за мою лінію, щоб Рудисі кілка забити?

Сход одноголосно (реготом зігритий) проголосував і розійшовся. Аж на третій день по шостім сході мали злам. На третій день уранці смирний дядько Гриньо вигнав з лайкою і гуком на вулицю свою Настю. Його шляхом пішли інші піонери. Що вище сходило сонце — більше вигнаних жінок ходило вулицями. Голосили нам під ворітьми: скажені чоловіки виганяють їх ні за що. Ольга розгубилася. Покривджені просили захисту.

«Нехай нас вислухає сход», допоминалися. І сьомий сход зійшовся сам собою. На повістці денній...

— На якого дідька вона здалася!

— Усе й без неї видно!..

— Коли жінці дали рівноправіє,— кричав на сході дядько Гриньо,— відтоді вона багато в голову собі набрала... Вже або туди, або сюди! А то крутять чоловіками, як циган сонцем. От, приміром, я! І колектив і соз для мене річ сознательна... Сюди або туди! Хіба я вже такий дурний, не знаю, де мені вигода є? Та ці жінки, ну... просто, вальки їй на голові ліпи! Приміром, я беру свою. Вже вчу її сюди або туди,— доказую — нічого не чіпляється!.. Ну, просто, несознательна й дурна баба! Думаю, може, батіг допоможе? Не чіпляється! А я у колектив чи там у соз, не то що... Розірвався б і пішов! Бо то ж, як не кажіть, а польза, і велика польза. Діти он, двоє, ростуть і... Власть совецька наша? Наша. Добре вона каже? Добре. Треба слухати. А ці баби все діло нам псують, ще й нас, сознательних, підводять... От моя — не хоче, хоч ти їй сказися! А діти в мене маленькі — розведися? — не виходить... І судить, як знаєте.

— Гриню, не бреші! Совецька власть не силує йти в соз!

— Не хочеш — не пишись, нема чого людей збивати!

— Я, товаришу голово, ніколи не збивав людей і не збиваю, я не проти власті, але з бабою ніяк кінця не виведу!

— А я з тобою, Гриню, виведу! Я з тобою, мій миленький, виведу кінець! Я в тебе несознательна? Розводитися захотів? Та я тебе як розведу...

Дзвінкий, гарячий лящ скропив розгубленого Гриня по губах. Оторопілий чоловік зловив за руки Настю.

— Пам'ятайся, дурна бабо!

— Пам'ятайся? Я тебе опам'ятаю! — Лящі силалися, як з мішка картопля. Гриньо м'яко захищався, не хотів страмитися на людях.

— Насте, схаменися...

— Я тобі покажу несознательну! А хто мене три дні й три ночі умовляв, щоб я впиралася, не йшла до созу? Ти тепер мене на люди вивів...

Сход, роздрочений лящами, заволав на різні голоси. Статечні чоловіки хвилювалися.

— Мой, Гриню, та ти ж якийсь чоловік!

— Дай їй так, щоб аж ногами вкрилася!

— За що? Думаєш, як ти мені дав...

— То на й ще! — Зчепилася друга пара. Зухвалець хотів повеличатися.

— Бо я тобі не Гриньо і лящів від жінки так, як він, не буду брати!

Вигляд двох жінок, понівечених чоловіками (бо Гриньо вже поправився й посадовив Насті синця під оком), закликав до лютого обурення.

— Наплювали ми на ваш скажений розум!

— Самі умовляєте, щоб ми впиралися...

— А потім за це на сході нас паскудите?!

— Додому? Дідька з'їжте, ми всі рівні!

Сход — масивна, щодо кількості, екзотична шарпанина. Чоловіки шарпали, розводили жінок додому. Максим споглядав це, як філософ.

— От ви бачите, — казав він, — яка каша? Гриньо, бачите, як пачісує свою Настю? А візьміть ви боронити, Настя вам хребта прокусить, як моя покійниця Марина. Але з цього вже щось буде...

Більшість ковалівського жіноцтва, м'яко кажучи, збісилася. Звичайно, всі вони були проти комуни. Їм не треба жодних колективів — хай би золотом їх там обсипали, — та раз на те пішло...

— Нехай тепер будемо всі сознательні!

— Нема чого на нас спирати все!

— Нема батожити, а тоді на сході один перед одним величатися, що ми дурні баби підводимо розумних!

— Ми зігнемо карк, та й вас з собою запряжемо, щоб укупі розуму навчитися...

Наступний день поглибив це загострення. Батіг згубив свою владущу силу. Впертість жіноча вийшла за рамця ковалівського життя. Тоді мужва проголосила алярм.

— Ми вас навчимо втручатися не в своє діло!

— Розуму вам наженемо знизу в голову!

— Щоб пам'ятали, коли була колективізація!

Ольга відповіла загсівською книгою. Ковалівка ще не бачила стількох жінок — усі вони стояли в ряд, до Ольги, по розлуку. Справа розгорталася в катастрофічний бік, і... чоловіки здалися на ласку долі. Ввечері відбувся восьмий схід. Кожен застеріг собі святе і

невід'ємне право «виписатися, коли не так буде, як у людей».

Уся ця клетітна, розгнуздана юрба двома річима вливалася в два сози.

Глупа ніч — ми, переможці (неспроможні обертати язиком), сидимо, одпочиваємо. Максим доводить нам єдину, на його погляд, причину нашої блискучої, на восьми сході, перемоги.

— Я знаю, моя покійниця Марина, якщо вибити її до міри — слухає й шанується. А як пересолив, одного бабога не до смаку їй дав — біда! Корінить тоді, на голову стає, не то що в соз — у пушу піде. Жінку треба бити вмючи, це так.

Ми ледве осміхаємось від перевтоми. Ольга, сидячи, схилилася на стіл — заснула. З неї хутко одна тінь залишиться. Невистачає сил... Де ж це Яриничева бригада забарилася?

23/XII—29 p.

Село розмістилося в трьох созах. Бродять купками «індуси». Вони середняки — на них ніколи не завіє розкуркулення — статечно походжають, дивляться, як созівці насіння звозять, перепитують.

— А коли маєте назад розвезити?

— На безрік.— Созівці одмовчуються. Хвиля запалу пройшла, й тепер багато з них (якщо не половина) залюбки розвезли б свої пудики. Розкуркулені двори тимчасом стоять лоском. Вони в фонді, але це не вадить Мудраковим коровам не пити по два дні, а коням стояти у сіні по коліна. Виділений ударний загін не в силі усього доглянути.

— Десять душ від рання і до вечора одну драбину, коням їсти закидати, роблять,— обурювався Максим.

— А це тому, що наше думання не перейшло на нові рейки, не пристосувалося до нових форм людського співжиття, нема ще зламу. Тут мусить відбутися процес дифузії від «мого» і до «нашого», тлумачив йому Лучковський.

— Може й так,— згоджувався Максим.— Але за таку дифузю, якби моя в тім воля, треба руки всім пооббивати... Щоб одну драбину десять душ робило?

Таж моя покійниця Марина... Тьфу, не хочу язика збавляти!

«Ліве» крило созівців розчарувалося. Вони гадали, що буде «як то колись у вісімнадцятім було», а це...

— На дідьчу маму нам цей фонд іздався?

— Треба розкуркулити усіх, до пня!

— Ая, переділити все, бо так права не рівні...

— З рівними правами всім тоді до созу йти.

Частина наймитів уперто ходить поза созами. Вони то записалися, але робити...

— Мудракових, тих самих корів плекати?

— Хай вони подохнуть!

— Дайте нам по пайці, і ніяких фондів не потрібно...

— Бо це знов нових панів розплодять, а ти, наймите, як на старих панів робив, так і робитимеш — на пса нам такий соз?

Щоранку новий облік — пропадають плуги, борони і навіть хатні речі з розкуркулених хат. Мудракове сіно виносили нам з-під носа. Костенкова пасіка,— про неї нагадали через тиждень,— половина бджіл обсіпалася. Приставлений до омшаника сторож Байда лишив нарозпір двері: щоб їм легше було дихати... Ольга, скоро довідалась про Байдині мудрощі — заплакала. Пасіка, якби її допильнувати — невичерпне прибуткове джерело.

— Бо це такі бджоли,— вигороджувався перед Ольгою Байда.— Он у мого тестя десять років на морозі зимували — і нічого... А це панські! Ні, ти дай нам нашу, мужицьку, бджолу й тоді побачиш, правильно я поступив чи ні?

Ясно, Байду винуватити не доводиться. Він звик до тесьових «мужицьких» бджіл.

— Ще якби хоч книги пчоловодні, ті, що у Костенка були, залишилися, можна було б по них трохи роздивитися, а так... Ну, хто його там знає, яка це бджола? — І Байда має рацію. Бджоловодні книги були, але їх (тепер мені відомо) передали на Петровський соз, там виявилось, що книги ці «невдобні» — їх за три дні роздали на цигарки. Байду забрали до коней. А тепер на його місці я, сиджу в омшаникові, згадую усе, що будь-коли доводилося читати або слухати про бджіл.

Становище майже не змінилося. У созах той самий розгардіяш — первісний хаос. Не встигаємо вранці помирити чубарівців, а вже у «Петровському» побилися дійницями за вранішнє, від розкуркулених корів, артільне молоко. Прибувають свіжі люди, крутяться в водокрутї сварок, розлючені самі на себе, шукають найменшої зачіпки — виходять... На їх місце прибувають інші, з інших созів. Знову подають заяви ті, що три дні тому присягалися ніколи не вертатися...

Начальство ходить очмаріле. Ольга переплутала всі прізвища і справи. А Борис (його жінка в сльозах приходила до мене) — «називає дітей созами й замість олії помастив чорнилом борщ». Один Максим — невичерпне джерело енергії і віри.

— Не журіться! З цього вже щось буде,— потішає нас. Де ж це Яриничева бригада забарилася?

Я, здається, починаю вірити, що «з цього вже щось буде». Ще пиняться водокрут пристрастей, сварок і лютування, ще колотяться межи собою, завертають голови собі і іншим неспокійним текучі елементи, сипляться заяви про прийом і вихід — допливи й відпливи ще продовжуються (невідомо, що може принести нам наступний день), але в шумовинні, в тих неясних формах співжиття, що вже накреслюється, можна знайти зерно творчості розумної істоти. Все свідомо-творче звільна осідається (шукає місця на твердому ґрунті). З дикого розгардіяшу — первісного хаосу — зринають на поверхню злучені спільним інтересом, зацікавлені з нового співжиття об'єднання, поодинокі острівці. Тут панує ще суворий індивідуальний добір. Люди, що творять собою острівець, ще матіркують одне одного, ще з радістю готові потягти за шмат гнилої мотузки свого товариша по спині вилами чи вгараздити йому в бік залізного зубця, але, поєднані любов'ю й потягом до праці, близькістю весни (яка впливає більше, ніж усі наші, докупи зведені вмовляння), намагаються піднести своє нове господарство. Болісно підшують собі співзвучних, пройнятих єдиною кінцевою потребою робити вкупі

однодумців. Соз великий, але острівець приймає тільки роботящих, що до них уже промовило нове життя. Це соз у созі — зародок нового, що ім'я йому не визначене ще. Нехай ці острівці турбують теоретиків і критиків, зате я певний: моя радість тут законна, обгрунтована, і я не можу не сказати цього Ользі.

— Слухайте, товаришко! Петровці ремонтують артільні хліви і стайні впоряджують, це ви бачили?

— Я щойно прийшла звідтіль. Нехай, не умовляйте їх, щоб знову не розлізлися...

— А Чубарівський острівець сьогодні усупільнив реманент і всю тяглову силу, ви це знаєте? — Либонь я смішний надмірно, бо понура Ольга не витримує. Суворе запинало постійної напруги, позначене тривожними нічницями і клопотом, сповзає з її лица — ми ловимо руками свій щасливий сміх. Сміємося, як діти або люди, що вийшли на берег по довгій плавбі на ушкодженому кораблі.

— Чи не здається вам, Оль-Оль, що криза вже минулася і ми йдемо до оздоровлення?

— Здається... А як ваша пасіка?

— Одужала. Третина вуликів пропала, решта вичухалася і перейде на статут колективу... З них вийдуть міцні «мужицькі» бджоли.

Ольга пильно зазирнула мені в вічі і... Я не знаю, як це записати.

Жаль чи ніжність, певніше докірливість (за що, не знаю) забриніла їй у голосі.

— Чудний ви, Юро. — Зачекала, доки відповім, не дочекалася й додала: — Сьогодні я маю вільний вечір...

ПРИБУЛА БРИГАДА. «ВИТІВКИ» БРИГАДИРА ЯРИНИЧА

18/1—30 р.

Слава, прибула бригада. Яринич з боєм взяв п'ять сіл, доки дійшов нашого. Невеличкий чоловічина, з прищуленими білозорими очима, вічно осміхається. Його вилущена шкірятянка виносила не одну підоплічку і не одну кампанію була на селі. По короткім часі вся бригада стояла в тісному крузі. Зацікавлені обачно почали здалеку.

— Оце ж ви з Києва, товариші, приїхали?

— Еге ж.— Яринич не квапиться відповідати. Тягне засмальцьовану кисетку, поволі розшморгує, дає на круг. Кількоро рук шанобливо вмочають у махорці пальці. Мовчки слинять цигарки. Слинить мовчки і Яринич. Запалили. Сплюнули по разові.

— Багато вас приїхало?

— Бригада...

Знову спльовують і палять. От одному розкрутилася цигарка. Він послинив пальця, ретельно загладжує прориви.

— Чоботи, матерію дають вам?

— Геть усе дають.

— І на тіятри ходите?

— Авжеж.

— Вода у кранті, ілектричество своє, хліб возите з села, вам можна жити...

— Можна,— погоджується Яринич. Білозорі очі мружаться, от-от, здається, спалахнуть іскрами сміху.— Багато маєте, братіку, землі?

— Та гектарів чотири буде з половиною...

— А в мене — на чім став. І хату маєш?

— Є. Стоїть халупа.

— А в мене — де заночую. Жінку, дітей маєш?

— Ого-го, аж четверо!

— А в мене, братіку, п'ятеро...

Арифметика коверзувала. Співрозмовники це зважили, зійшли на легше.

— А чого приїхали?

— На танці.

Відповідь розвеселила. Бригадир взявся в боки, несподівано для всіх загравав на губу, витанцьовуючи тропака.

— Весело, га?

— Інтересно... А ви всі такі?

— Усі до одного.

Жарти хоч кого зближають. Скрутили по другій цигарці уже для серйозної розмови.

— Значить, ви ремонтні?

— Стягуйте, братки, що маєте. О, бачте, як сонце плаче на весну? Хутчій, раз-раз.

— А як платити?

— Стягуйте. Дасте кущому зайця.. От вам і вся плата.

По обіді Яринич навідався до мене. Доки його хлопці опорядять кузню, познаходять, що їм треба для роботи...

— Ми тимчасом погуляємо,— моргнув, бадьоро руки затираючи. Гуляти — моя улюблена робота, а то більше в товаристві такого веселого друзяки.

— Ми обійдемо всі наші сози. Ви побачите, що ми зробили...

— Фунт обрізків? — дровичся Яринич.— Хутчій-но збирайтеся, раз-раз.

— Звідки почнемо оглядини?

— Хазяїн знає.

— Добре.— Мій усталений маршрут проз «Штаб Петровського». Двір, будинки швагра Мудракового. Гуртом стояли, лінки хухали у руки созівці. Кількоро чоловіка, очевидно, зігрівалися, носили вилками із стайні гній. Гість оглянув господарство, що стояло лоском, відтак, не сказавши мені й слова, до людей наблизвся.

— Доброго здоров'я! Чого ви тут мерзнете, братки?— спитав здивовано. Ніяково перезирнулися. Застукані, не знали, як повестися.

— Отак собі зібралися...

— На збори?

— Ні.

— Робити нічого?

— Авжеж.

— А де ваш голова?

— Он там либонь решета справляє...

Максим, тимчасовий голова, відряджений сюди за Ольжиним наказом, виказався у клуні.

— Ану, братку, ходь сюди! — звелів йому Яринич.— Ти чому тут не даеш робити людям, га? Такі браві хлопці мерзнуть... Що це за порядки, братку, в тебе? — гримнув на Максима, знак йому на пальцях посилаючи, нехай не осміхається.

Хитрий старий лис зігнувся перед Яриничем, як складаний ніжик.

— Завинив, товаришу, забув дати роботу...

— Що-о-о? «Забув дати роботу...» А чому ти не забув поспідати?

— Отак усе у нас робиться,— Максима попрікаючи,

жалілись гостеві.— Роботи прірва, а нема кому порядкувати...

— Зараз давай хлопцям вилка! — лютував Яринич.— Люди на роботу просяться, а він... Та швидше! Нозями, раз-раз!

— Вилка он, здається, коло стайні,— слухняно годив Максим.

— «Коло стайні, коло стайні...» Треба, щоб вони були в руках, не так я кажу, хлопці?

— Так... Чого ж...— заловлені, не сміли одмовлятися.

— Ну, от. Іди катьом, справляй свої решета,— наказав Максимові суворий бригадир.— Бо раз вилка є, то ми й без тебе знаємо, що ними роблять... Ану, хлопці!— Ззирнулися й неохоче рушили до стайні. Стаю в ряд. Яринич на це ніяк не реагує. (Натурально, раз я тут, повинен стати). Переміряв кроком стайню. Визначив місця. На око прикидаю, скільки кубометрів на мій ділянці: години на три, з мокрим чубом, нічого собі гуляннячко.

— Зачинаємо! — І, як годиться бригадирові, Яринич набирає першого навильника. Гній, вистояний, ріжеться, як масло. Товсті брили вилискуються на сонці. Єй, ей, цей Яринич молодця. Без нього я не знав, де діти свої руки. Хлопці поволі розхитуються, добирають певних темпів у роботі. Чую, Яринич шепочеться. Повів оком на мене. Всі переморгнулися. Жвавіше сіпнулися, навипередки, і... тоді я зрозумів: «Змагання». Вони хочуть посміятися, бо я не зйду з ними разом, ніколи не виберу своєї площі — мудро. Гонор наливає мені в груди подвійної сили. Мої руки вже давно одвикли від фізичної праці — щемлять. Розколини в держаківі муляють несамовито. Заціплюю зуби — мій навильник не повинен зменшуватися, і вила не повинні відставати. Яринич щораз глибше вгризається в гній. Піт змочує мені сорочку. Вона мокра вже, як хлющ. Струмки поту не вміщуються в сорочці, на чоло спливають, заливають мені очі... До біса цей дурний піджак — він заважає. Полетіли з плечей бобрики, свитки. Заціплюю міцніше зуби. Це вже не робота — пристрасть водить нашими руками й вилами. Опанувала мізками й наверхує на нас такі навильники, як на волів. Я вже не бачу дороги перейти. Моя площа гною кліпає мені зловтішними баюрами, держак рипить, як голос безпросвітнього п'яниці... «Ти

в мене порипиш, каналія», і я ще глибше, ще страшніше вгромаджую в гній вила, що хрумтять своїми гострими зубами. Якщо буде треба, я долучу до них свої власні зуби. Час спливає десь далеко, поза мною. Я не знаю, скільки його вийшло разом з потом на мою сорочку, плечі, груди. От держак в'їдається в руки, як шипшина. І у стайні, якби трошки холодніше, а то парить, як у лазні. Засліплене потом око відчуває: «П'ять навильників, не більше, залишилося...» І кожному здається так.

— Братки, раз-раз! Нас обганяють! — зашумів в ушах тривожний клич. Тоді всім тілом, з притиском, лягаю на держак. Вила грузнуть по самі рамена, і останній мій навильник — несила йому підвестися з землі — повзе... — Кінець! — кричу, щасливий переможець. Сопівці на крик мій підганяють свої вила лайкою, ніби живих істот. Ми біжимо до купи всі — в атаку. Але я таки передній — атакую, перший кидаю свого навильника на купу.

— Все! — А їм ще залишилося по разові. Прибрали. Поставали в стайні, в сорочках... Під чобітьми рипить мороз. Нехай. Пара валить з нас, як з добрих коней.

— Одягаймося, браточки, та закуримо. — Яриничева кisetка дбайливо обійшла гурт. — На такій роботі заробили по цигарці, — сопівці вдоволено розреготалися.

— Ну, як? — моргав мені химерний бригадир.

— Чудово! — Інше слово сюди не вкладалося. Сопівці десь-то по-своєму сприйняли, вигороджувалися.

— Це будь-кого один раз перемогти можна, а от ви щодня так з нами спробуйте...

— Тоді побачимо, чий батько дужчий.

— Я так думаю, що ви цього товариша загнали б під три дошки, — вирішив задумливо Яринич.

— Ми б з нього зробили скалку.

— А з своїх, скажімо, шевченківців... До цих зась?

— Чого, і з шевченківців зробимо.

— Не робите. Мені здається, що там дужчі хлопці...

— Шевченківці?! — виступив утятий за живе хамулуватий парубійко. — Ось нехай вам усі скажуть, чи там є хто, щоб мене в роботі перегнав? Ніколи! Було б навіть смішно...

— Шевченківців — ми отак би стали до роботи з ранку й до полудня, вони всі водички в нас просили б,

от! — нахвалялися гуртом. Яринич осміхнувся, не ву-
сами — примруженими очима.

— Добре, братки, перекажу...

— Можете переказати. Тільки нехай гудзики міцніше
пришивають...

— І за гудзики скажу.

— Скажіть. Йй-бо, скажіть.

Петровці ще раз чемно попросили по найгрубішій
(яку тільки можна було звертіти) цигарці. Дбайливо
заховали в шапки, на потім.

— А тепер, щоб не промерзнути й не застудитися,
братки, поволі кивайтесь. Можна ще подвір'я обхаю-
чить, а то стоїть, як після ярмарку... Латати є що?
Стягуйте до кузні.

На вулиці мій спутник, кивнувши на пухирі, дові-
дався:

— Руки трохи покалічили? Держак поганий вам по-
пався... Зате ви досягли свого: викликали їх на соц-
змагання.

— Викликав.

Ми йшли веселі, як ніколи. У косіорівців — Яринич
видоїв корову, показав, як треба виробляти хліб, щоб
він у печі ріс пухкий, високий і не репався.

«Приїхав до нас з ремонтною браток, і пальця в рот.
Йому не можна класти, бо кусається, як звір. Хазяйство
знає, ніби звікував тут коло нього», так до вечора роз-
повідали в кожній хаті про Яринича.

СОЗИ ЗМАГАЮТЬСЯ

30/1—30 р.

Ух, припекло! Два тижні — ні одного дня спокійного.
Браток виробляє дивоглядні речі. Петровці з шевчен-
ківцями «кусаються», аж пір'я сиплеться. Ворожнеча
загострилася до того, що петровець, мабуть, тиждень не
обідав би з досади, якби хто насмілився йому довести,
що його «ударний соз Петровського» схибив. І навпа-
ки: сумлінний шевченківець очі видер би зухвальцеві
за один натяк, що петровці будь-коли можуть перемог-
ти «ударний соз Шевченка». Косіорівці — ці просто
не пускають до свого штабу нікого з інших созів:

«Бо вони тут крутяться, винохують усе, а потім нахваляються зубця нам вставити...»

Петровці честь свою на тім поставили: «Зімнемо на халяву всіх, бо най не гавкають, що в бруді живемо, зібралися ледачі, й хтось там за нас стайні чистить...»

Міжсозівська «Іллівка» (задум мій) два дні пишлася в нашому штабі, а на третій косіорівці з петровцями, єдиним фронтом, вирвали й наклеїли її в нейтральній зоні — у сільраді.

Лучковський бігає, ніби посолений. Його редакторський авторитет безсило потопає в хвилях созівських негайних дописів.

— І за які гріхи мене так тяжко скарано? — стогне, бідачисько. Приходить з вилами або з гирлигою созкор, виймає писаного на обгортці дописа і просить.

— Перепишіть, і то зараз отут-о при мені, дуже просить увесь петровський соз, і зараз же наклейте, перше місце дайте у газетці... Сто п'ятдесят пудів перечистили сьогодні!

— Де ж я вам його наклею?! — хилиться від розпачу редактор.— Нема місця... Шевченківці двісті втяли!

— Де?! — скрикував приголомшений созкор.— Не може бути... Це брехня! Це, чесне слово, вас на бога взяли! Я навмисно йшов городами, заліз до їхньої комори через стріху: там сто пудів, голову мені одріжте! Давайте комісію! І клейте зараз же при мені, отут-о (показував) наклейте наш Петровський соз — на перше місце.

Лучковський схвачував обіруч дописа, тягнув мене за безстороннього суддю, і в супроводі нетерплячого созкора ми наскакували на шевченківців, ревізували все їхнє насіння; відтак крєвно ображені шевченківці тягли нас на перевірку до петровців — ото ж тоді для дописа знаходилося певне, безсторонньо визначене місце.

На кожні п'ятнадцять хат — окремиї агростароста й прикріплений до нього політкомісар з бойовиків: ніхто не вкрутить і не збреше. Сози б'ються за краще насіння.

Яринич на очах у «ворогів» веселий, безтурботний. Коли сам або зі мною — напускає брови і сидить понурій, довго, вперто думає. Його бригада на п'ятий день сіла маком. Я мовчу, бо знаю: в Ковалівці й на райбазі

ні грама заліза, ні одного кілограма вугілля. Шевченківцям сталили плуги обрізками, розпалювали горно черешневими пеньками. Розмаїтий старий реманент просив ковалівської руки — все постиралося, одні іржаві лизки.

— Що, братку, робити, га? Кажи раз-раз. Не знаєш? Ти ж там пишеш... І всі пишуть, ге? Всі пишуть...— міркував бувалий бригадир, глибокі зморшки різали йому чоло, понуре, з найженими бровами. Тоді в мені закипала злоба.

— Я пишу так, щоб дрантя з них летіло!

— З кого?

— З байдаків, головотесів, що гальмують нам роботу...

— А-а, пиши, пиши.— І старий вовк ще глибше поринав у свої думи. Кілька вечорів поряд просидів, вичекав — залізо не приходило — тоді розвеселився.

— Що ти, братку, скажеш, га? Не йде само! Не хоче! Іду сам — робуча рука, знаєш: лап — і е!

— Тоді разом,— пропоную.— Розізнаємо, які то смучі душі побиваються за нас... Я мушу їм одвести в своєму нарисі пристойне місце.

Вечір — сивий туман опадає легким, як біль. білим намерзом. Опленчасті Максимові санки плигають по вибоях. Ідемо до станції. Яринич висторцував коміра, хитається, ніби з весілля. Я складаю перший абзац свого нарису:

«...В той час, коли пролетаріат з величезним напруженням відбудовує першу в світі країну соціалізму, ще знаходяться люди...»

Не так.

«...Героїчний пролетаріат разом з незаможним селянством бореться на фронті реконструкції й піднесення сільського господарства, але ще знаходяться такі люди...»

Чорт би взяв таку дубову голову — не так.

«...Робітничі бригади з ентузіазмом відгукнулися на заклик наймитів, незаможного селянства і середняків. Їхня спільна, героїчна боротьба на фронті колективізації гальмується не тільки куркулями, а й головотесами, людьми...»

Спали мене, блискавко, і всіх людей з початком мого нарису. Ніколи я не зачинав так тяжко.

— Товаришу Яринич, ви не сказали Ользі?

— Що?

— Куди поїдемо...

— Нехай, у неї і без нас є клопоту задосить. Таких, братку мій, жінок...— Яринич пошукав пристойного супроти Ольги слова, не знайшов і мовив просто:— Таких, як вона, треба любити.

Одвертаю голову:— Здається, на ніч мороз буде? — питаю укриту білим пухом липу.

«Таких, як вона, треба любити... Пролетаріат кинув свої кращі сили на село. Шалена боротьба на фронті колективізації викликає нечуваний опір класового ворога, що різними способами намагається...»

— Що ви тут бубоните, Максимовичу? — чемно осміхається Максим.— Я чую всю дорогу: все одної та й одної... Напам'ять щось заучуєте?

— Пісню одну згадую...

— Покиньте. На холоді від пісень зуби кришаться... Гаття!

Свята наївність. Я охоче розкришу всі зуби за одну надію, що в кришках тих заблисне мені одна зернина форми тої, у яку я перелив би зміст цього неблаганного слова «боротьба». Пекуче слово. Страшне слово. Разуче, як сотні блискавиць. Неодворотне і прекрасне — бо в нім відчувається могутність того, хто зуміє на проклятій, сплюндрованій землі створити гімн розкутій, вільній праці — неосяжне слово «боротьба». Ні, здається, я сьогодні не складу різкого нарису. Треба зачинати просто.

«Бий у тім'я класового ворога...»

— Покиньте, Максимовичу, вдома нагадаєте,— пересіпнув мене Максим. Кліпнула своїм єдиним ліхтарем маленька, серед поля, станція. Приїхали. Я ще не знаю, в який бік удариться Яринич — то вже в поїзді дізнаюся. Максимові вертатися б назад, та він рідко буває на станції, і йому хочеться перепустити хоч одного поїзда.

— Може, пасажир який прибудеться...

Наша трійця шпацірує пероном. Яринич зосереджено мовчить. Мовчу і я. Максим поцьвохкує коротким батіжком. Перон порожній: ми і стрілочник з ріжком. Маневрує ваговозний поїзд, перечіплює вагони. Темно. Висторцуватий комір не дає мені підглянути, що думає

Яринич. От він труснув головою,— знак якогось рішення,— а по хвилині одмахнувся, ніби на пероні мухи: «Не годиться».

Паровоз вийшов на першу путь. Його пукаті очі і ліхтар на тендері освітлюють наші тривожні думи. Висунувся машиніст.

— Готові! — крикнув стрілочникові і перевів свій зір на нас. Яринич раптом зупиняється, ніби голос з паровоза перетяв йому дорогу. І він, і машиніст, оба зчепилися, не можуть розвести очей.

— Яринич?! Ти що тут, братухо, робиш! От ніяк не сподівався...

— Мачушенко?!

— Я, братухо, я! Катай сюди на паровоз! Я зараз набиратиму води, й ми зможемо трохи потеревити зуби...

Мені треба піти за Максимом, що пішов поглянути на коней, або ж залишитись на пероні, зачекати на Яринича. Я знаю, це погано, неетично, а проте іду до паровоза, підкрадаюся, як злодій або шпик. Краще, якби вилізти на тендер, та там можуть помітити, а тут, де я стою, можна пригнутися і слухати...

— Дак, кажец, отакі діла?!

— Печальні діла, братку. Гину: вся моя ідея гине.

— Гади! — вилаявся Мачушенко.

— Хліб не лізе в пельку, братку. Фронт — а що я зроблю з черешневими пеньками?

— До господи бога...

Пауза. Я не бачу ні Яринича, ні Мачушенка, двох старих вовків і друзів, що зустрілись на маленькій станції, але я відчуваю їх такими, як вони стоять на паровозі. Яринич — з похиленою головою, в глибоких очах безодня муки, біль за фронт і за свою ідею, що тліє під черешневими пеньками... Мачушенко — роздратований, прекрасний в гніві, співчутті до свого друга і їх спільної ідеї...

— Знаєш що, братухо?

— Ну?

— Шукай мішків...

— ? — Пауза. Яринич не зрозумів.

— Шукай мішків, кажу тобі, хутчій.

— Вигадуєш, Мачухо?

— До господи бога... Я сказав тобі, шукай мішків! У мене заощадження...

Яринич скочив трохи не на мене, та я не соромлюся.
— Мішків? — з-поміж вагонів виринув Максим.—
Максime, мішків...

— І-і-і ти біда, нема.

— Ряденце є?

— Нема. Дармо я й то не взяв.

На Яриничеві — шкірятянка. На мені — просторе,
драпове пальто.

— Максime, треба зав'язати рукава.

— Зав'яжемо. Це можна й батіжком...

Ніч покрила клопіт наш, Мішок з пальта — і нас
трое, по тричі обернули. Мачушенко накидав, не зво-
дячи очей.

— От вірите, Максимовичу, чувствував... З душі
мені проказувало щось, що в мене буде пасажир — ін-
тимно запевняв мене Максим, як виїхав за станцію на
поле.

— Ще моя покійниця Марина... Тр-р-р!

— Чого?

— А он грудочка упала.— Максим зліз, любовно
підняв грудочку вугілля і поклав на сани.— Це вже
можна істика направити... Пішов, Каштане! От шуба
ваша постраждала, шкода.

— Вичистимо.

— Катря вичистить...

Коні, й ті з вугіллям бадьоріше йдуть. Я повернувся,
не з руки в пальті такому їхати. Яринича взяв Мачу-
шенко. Максим непокоїться.

— Коли браток приїде?

— Днів за два...

— На два нам цього вистачить.— І, заспокоєний, за-
вів тихенько пісні, зовсім забуваючи, що на морозі зуби
кришаться.

ОЛЬЖИНА ФАНТАСМАГОРІЯ

Р. С. Нас трое. Катря схилилася, відтирає плями на
моїм пальті. Я з Ольгою сиджу при світлі «хлипавки»,
вбираю в себе риси схудлого від клопоту й турбот об-
личчя. Сидимо плече в плече. Приємна близькість і тепло
взаємно зігрівають нас. Нарешті ми зійшлися, вибороли
собі вечір. Ольга щось згадала й осміхається.

— Як ваша повість, Юро?

— Моя повість...

— Ви її скінчили?

— Ні, відклав, доки ясніше уявлю собі сюжет.

— Вам бракує сюжетних положень?

— Так.

— Ваша героїня вас не вдовольняє?

— Героїня?

— Занадто бліда вона у своїх вчинках, ситуаціях, переживаннях, не дає вам певних збудних імпульсів до праці, правда, Юро?

— Ви жартуєте?

— Серйозно,— вела Ольга.— Через що ви не скінчили повість?

— Вас це цікавить, Оль-Оль?

— Дуже. Хочу знати...

— Я не маю для неї кінця.

— І ви приїхали сюди...

— Приїхав по кінець сюди.

Катря забирає «хлипавку» — їй треба обдивитися і вивести з пал'га всі плями,— а ми залишаємося, оповиті німбом вечірньої пари з солоденького романса.

«Ви разюча невибагливість, шановний купідоне з київського піжонстріту». Ольга вгадує мої думки.

— Облиште, Юро. Отже, повість наша, а ви хочете, щоб я одна пришила їй кінця?

— Кінець пришиється сам,— кажу і серджуся на себе. Справді, така йолопська, несмаковита відповідь.

— Пришиється сам... Це правда, Юро. Він пришиється сам; чи ми хочемо його, чи ні — він буде.

Ольга довго, загадково дивиться на мене. Сірі, вогкі очі хочуть щось промовити, й мені здається, що в зіницях цих очей спалахують, встають мої поховані надії...

— Ви слухаєте, Юро?

— Говоріть, Оль-Оль.

— Це не кінець, а так собі — моя фантасмагорія... Ну, от. Це було тоді, коли грім соціальних революцій одгримів в віках, по всіх країнах. Навіть теперішні папуаси, дикі австралійці й людоджери з океанських островів злітали на «конгреси праці» радіомашинами, що були складені на їхніх територіальних фабриках. Моря крові, ріки сліз, пустелі одчаю і континенти горя, безпросвітної злидноти, темряви, дикунських, фанатичних сект — релігій, державних правових законів, ланцюги

кордонів, філософія, мораль, мистецтво — все, з чого пишається тепер передове людство — припало пилом суворих віків історії. Усі страхиття — страждання людства: його криваві війни, визиск, поневолення, страшний, разуючий бруд родинного життя, духовне убозтво, несмак, тупість нікчемних ідейок, що відригалися з насиченого жиром шлунка: нікчемні, тупі радощі самця, що уловив у свій барліг «мрію кохання» й безліч інших «ідеалів» — лежали занотовані у платинових фоліантах, як легенди про досвітні сутінки історії. Це був сонячний вік. Всеосяжний геній праці, поєднаної з наукою, ширяв над оновленими континентами колись проклятої землі. Панувала гармонія — поєднання спрямованої на доцільність праці. Не стало соціальних хвороб — пранців, сухот, божевілля, меланхолії, національної романтики...

Щезли соціальні чинники, що зумовлювали ці страшні хвороби.

Пранці вивелись, бо щезла проституція, розвіялась брехлива соромливість, кохання скинуло з себе таємне запидало (дозволеного по загсу плоду), і жінки кохали своїх обранців ніжніше, ніж тепер — з фарбовано-рожевими вустами, в куцях спідничках.

Сухоти щезли — їх убило здорове, розвинене фізично тіло, що зродилося в нових умовах праці. Планова, науково звірена, гармонійно поєднана з хистом, розумом, певним добором кадрів праця заступила місце лікаря.

Слово «божевільний» — не вживалося. На всіх континентах не було на показ жодної психічно хворої людини. Соціально-економічні чинники, що породжували біологічну спадковість, відмерли. Відмер і той імунітет, той спосіб самозахисту, що до нього мусила вдаватися людина під час чорної реакції, одчаю, нелюдських страждань, страшною безнадією, виснаження, гніту — цих посланців соціального й національного зневолення. До речі, божевілля — тут діє закон самозбереження. «Божевільний», оточений ворожим йому середовищем, хотів би бачити свій «ідеал» — це полегшило б йому страждання — і природа йде на допомогу: він бачить те, що хоче — свої, втілені в його свідомості, плекані мрії...

Меланхоликів так само не було, бо не було самої меланхолії. Націонал-романтик? Не було чого зітхати і трагічно напускати брови, бо не було нації, а старо-

давні, скажімо, козацькі звичаї згубилися у монолітній єдності трудящого людства.

Наука винайшла машини не такі громохкі і важкі, як наші. Замість незграбних комбайнів, по ланах літали легкокрилі «Вітанови». Збудний дух музичних симфоній, що заохочував і поривав до праці, витав над фабриками.

Музика серед мистецтва посіла перше місце. Вона підносила і надихала: в звуках черпали свою бадьорість і енергію робітні сили. Життя назавжди увільнилося від рабської покори...

І от одного дня один з робітників, дослідувач «темних віків історії», заступив жінці дорогу: «Ти моя», мовив їй, привселюдно вимагаючи, щоб та пішла за ним. Його товариші занепокоїлись, негайно дали знати до «лабораторії людської поведінки», і... товариша ізолювали. По кількох днях з'ясувалося: товариш Н. захворів на нечувану в суспільстві пошесть — ревнощі. Пошесть зацікавила, а декого то й потривожила. А що, як ця бацила встигла заразити багатьох? Вимагали ширших дослідів, пояснень, означення територій, де ця пошесть, може, уже встигла розгорнутися. Лабораторія подала свої висновки: «Хвороба товариша Н.— останній випадок атавістичного відродження людського почуття з «темних віків історії». Почуття це, побудоване на власницьких інстинктах, звалося тоді «коханням»; одміна цього почуття, так само побудована на власницьких інстинктах тогочасної людини, зветься «ревнощі». Хвороба не загрозлива для нашого суспільства, не шкідлива».

Зацікавлені робітники просили тогочасних фактів, що ілюстрували б це незрозуміле явище. Лабораторія на це пристала. Розшукали фоліант, той, де ілюструвалось кохання...

— Це зразкова копія щоденника одної жінки тогочасної,— ім'я їй Ольга,— проголошувало радіо.— Ось ви послухайте, що вона пише...

«Час іде, ламає покоління, цілі класи посилає в небуття, а от не зміг і не здолав згасити невеличкої жарини почуття. Скоро ми зустрілися, як я переконалася — він мій...»

— Ви розумієте, товариші,— кричало радіо.— На мові тогочасної людини «мій» — це означало: «мій стіл», «мое ліжко», «мій будинок», «мій чоловік», «моя фаб-

рика», «моя жінка». «Мій — моя — моє» — три слова, що тримали багато тисячоліть людину на рівні пожадливого звіра. Ці три слова, обумовлені економічно-соціальним визиском, гальмували людський поступ. Та вернімось до щоденника:

«Як рано робимо ми помилки й як пізно ми їх виправляємо,— писала Ольга.— Розумієте, мій друже, що наші скарби тепер знецінені? І особливо ваші... Ви і я, ми вчасно не зуміли скористатися з наших надій, тоді як шанси і життя були за нас. Ми достатньою мірою покарані. Ви за стриманість (я знаю, ви боялися шаблону!), а я — за романтику. Та будьмо чесні. Думка, що ви мій, не згасла ще...»

— Одна велика пляма залишилася й, хоч ти сказися їй, не відтирається!— проголосила Катря. Ольга блідо осміхнулася.

— Не відтирається. Усяка пляма так...

— Не треба. Досить, — м'яко зупиняю Ольгу. Фантазмагорія урвалася. Продовжувати далі не потрібно і ні до чого. Я взяв пальто.

— Узавтра на Петровському загальні збори?

— Думаю Яриничевим способом «нацькувати» жінок на чоловіків...

Ольга втомлено зімкнула очі. По обличчю перебігла тінь занепокоєння про завтрашній ударний день. Схилилася на стіл і так, замислена, сиділа.

— Добраніч, Оль-Оль.

— Добраніч, Юро.

Катря вийшла до сіней. Замкнула двері й крізь щілину по той бік укинула надвір мені:

— Ой ви, Юрію Максимовичу, штучка.

НЕБУВАЛИЙ ГЕРЦЬ

7/II—30 р.

Лучковський прибіг радісний, щасливий, як дитина, що вперше покушала медівника.

— Гур-р-р-а! Я винайшов найкращий спосіб колективізації!

— Який?

— Дивіться, що робить моя преса! — Свіже число «Іллчівки» рябіло від викликів:

«Я, Гірчак Іван, по-людському іду до созу й викликаю до себе свого сусіда Гриця Яструба».

«Гриць Яструб — звірився, що все одно індусом не доробишся, то краще, де всі люди, там і я. Танасюка Данила кличу».

«Де наше не пропадало. Іду я, Танасюк Данило, і беру в кумпанію собі Ганджу Семена...»

«Гей, куме Дементію! Ми на той світ нічого не берем, тільки їмо та... Чому ж би нам не бути в созі, коли власть така зайшла на нас? Ганджа Семен».

«Був я в созі так, про людське око, а тепер побачив, що гуртом і в пеклі веселіше. Пишуся тепер до созу твердо, раз. Крутій Павло».

— І ще маю на три газети! — проголошував Лучковський.

Яринич — не розбереш його — лукаво шулив очі.

— Капость роблять одне одному... Нічого, ти лови їх, братку, на гачок. Нехай чіпляються, раз-раз.

Плин — туди й туди — не прикорочується. Подають заяви, забирають, але порівняти перші дні з останніми ніяк не можна. Серед розбрату й хитань поволі осідаються постійні, сталі кадри созівців. Яринич роздобув заліза — гартує созівські плуги і воднораз виковує свідомість. Три дні тому відбувся спільний пленум КНС, сільради і ударників — бойовиків. Старий вовк і тут встиг примудритися. З його намови пленум рекомендував, щоб РПК їх мав на оці, як певний актив — п'ятнадцять неможливі бойовиків. Ольга гаряче протестувала — пленум обійшов жінок — і, «щоб не каламутити бабів», схвалили: «Визнати за дійсних членів ковалівського надійного активу ще й таких товаришів, жінок — Мостову Катрю та Загірну Олександрю. Перша — дочка, безумовно, дуже бідного бойовика і неможливого Максима Мостового, друга — жінка члена Шевченківського колгоспу, бойовика і голови сільради Бориса Загірного».

Максим вийшов зі зборів трохи спантеличений, приємно вражений.

— Диви, це ж ми, Катре, з тобою, здається, будемо скоро партейні?..

— Як заслужимо, то нас приймуть до партії, — поважно з'ясувала Катря.

— Тоді ти повієшся... А хто ж мені обідати буде варити? Кухні в нас, комуністичеської, ще нема...

— Я й варитиму.

— Е-е-е? Сиди й чекай на твоє вариво... Сказитись можна! От якби моя покійниця Марина, твоя мати, встала та побачила... Хо-хо, спати б додому не припустила! Як партійні, ночували б ми з тобою, Катре, на морозі, в клуні, он що. І ніяка власть би нам не допомогла...

Старий ховав від людей свою радість. З цього дня Максимове поведження — як одрубав. У Никона Вернигори, що сватом Мудракові покликався, знайшли сяку-таку там мізерію: сто чотирнадцять сорочок, дев'яносто звоїв полотна, ошадну книжку на п'ять тисяч карбованців та романівськими грішми тридцять тисяч. Умовляли взяти хоч одну сорочку. Максим довго міркував, вгався:

«Якби це так собі, про людське око... Воно б можна. А як я вже навсправжки, то ні... Не можна. Бо задача тут така... Не можна, хлопці, я тепер партійний».

Вернигора волів своїх — все старання своє — на шмаття порубав. Курей в'язкою на хаті вивішав, а сам на піч заклався: «Кров, душа з того на вітер вийде, хто сюди доступиться». Три дні сидів він з сокирою. Переказували, що й Мудрак з темного яру нахвалявся: «Прийду, одна тріска десь буде валятися не по-хазяйському, — на вітер з димом усе висаджу».

— Якось ми тут вже упораємося, — відказував на теє, сміючись, Яринич.

Ідея жіночого змагання наробила чималого шелесту. Нечувана у Ковалівці річ.

— Змагатися? Зі мною! Моя жінка?

— Показилася бабня!

— Пасіюйте, пасіюйте, хлопці. Там уже збираються носи вам натовкти, — знущався в'дливий Яринич.

— Натовчуть, а може, й ні...

— Щоб я так дихав, натовчуть.

— А що буде?

— Що? — Браток, поміркувавши, викликав усю свою бригаду.

— Хлопці! — мовив, як перед атакою. — Скажіть, що ми працюємо без грошей місяць, якщо вони перепруть тепер своїх бабів... Ви згодні? Не помремо, — додав з до-

кором, бачачи, що дехто захитався. Легкодухі на тее по червоніли.

— Згода,— одностайно вивовіла вся бригада.

— Згода,— закріпили созівці. Лучковський, стрімголов побіг оповістити в пресі. Але й по згоді чоловіки не могли спокійно слухати того, що їх жінки насмілились піти насупроти.

— Сьогондй на змагання, через тиждень на гуляння, а там, дивись, латки налатати нікому буде...

— Тільки слава та, що жінка є, залишиться.

Жінки з того потішалися. Чоловіки мають їх ні за що. Що б там жінка не робила, то все «скруцьки». Він— господар.

— А тепер і ми — хоч раз — нарівні станемо.

— Пихи тої трохи з носа їм зіб'ємо.

На другий день коло млинків і віялок лунала, розлягалася задирива жіноча пісня.

А мій милий пішов в соз,
пішов в соз.

Він господар — навік раз,
навік раз.

А ти мила — не скачи, не скачи,
Сиди в хаті — не дерчи, не дерчи.

Мое діло — колектив, колектив,

Твое: хата, поросята,

Кури, гуси і телята,

Вівці, свині та лошата...

Коло печі, на дворі,

У повітці, у хліві,

У коморі, у стодолі...

Досить маєш тої волі —

Знай!

* Чоловіча половина мала зглядність. Нащо задирається — робота все покаже. Не квапились.

— Нема чога на силу гнати...

— Не залишиться на другий день.— Палили «самосій», на змагальниць доброзичливо поморгуючи.

— Дужче, дужче натирайте, тіточки!

Тіточки відспівували їм новою піснею — до вечора. Увечері обчислили свої доробки. Чоловікам бракувало... Десять корців жита не дочистили.

— Узавтра зрання надолужимо,— потішили себе. Не знали, що їм ранок видасться поганий. «Тіточки», співаючи, носили — корці перечищені і пересипані в мішки ставали стосами — до півдня рівно йшли змагальниці.

Під вечір: «Ніби чорт носив за них». І коли ввечері, на другу перевірку, стали вимірятися...

— Еге!— збагнув Максим.— Вони не курять? Ні.

— То ми, виходить, сьогодні аж двадцять корців прокурили?!

Вирішили: «Взавтра не курити». Жарти жартами, а раз на те пішло, то...

— Бабі треба знати своє місце.

— Бо нащо ж тоді і сила чоловікові?

— Та й людям і браткові як у вічі глянути...

— Наляжмо.

На третій — налягли. Рипіли корби від напруги. Віялки, млинки — просилися під жилавими, загрубілими руками. Працював кожен, як звір,— чоловічий гонор свій на цей день ставили — корці ніби за водою спливали...

— Братку, будеш ти сталити місяць лемеші, як обіцяв?

— Фіть — виграв, фіть — програв... Побачимо. — Яринич зберігав достойну бригадира рівновагу духу. Охлялі, натруджені — тож гей, як робота! — зійшлися уповноважені востаннє обчислити наслідки змагання. Вага подала числа.

— А так, так, ая. Вага не збреше.— Чоловіча половина переможно величалася.

— Нехай браток по правді скаже, як ми собкали...
Перевірили на рахівниці...

Жінки 1538

Чоловіки 1238

— Триста пудів, гей, пустили з димом, прокурили!— трохи не знетямився Максим, а з ним і всі уповноважені. На відповідь їм розляглася задирлива жіноча пісня.

А мій милий вступив в соз,
вступив в соз.
Він господар — навік раз,
навік раз.
А ти мила — не скачи, не скачи...

Ольга літала на крилах перемоги. Це перша винагорода їй за всі нічніці, за весь клопіт той, що висушив їй груди, за роботу.

— Що ви скажете на це нам, Юро?

— Перша перемога ще не вирішальна.

— Це для того, хто не вмiє з неї користатися.

— Ого, яка ви сьогодні бистра.— Поринаю думкою в минуле. Тінню промайнула моя перша перемога. Ольга має рацію і...

«З перемоги треба вмiти користатися».

Чоловіки мовчки затаїли злість свою за ті «прокурени пуди». «Ще буде час. Ще ключку їм таку загнемо, що й не стямляться», казали.

КЛЮЧКА НА ЖІНОК

15/II—30 р.

Ключка на жінок не забарилася. Це був об'єднаний, великий схід всіх созів і «індусів». На порядку денному — скінчився третій звіт — справоздання Максимове про «Вдарний соз Петровського, як він приготувався до сівби». Сільрада не могла зарадити такому здвигові людей. До неї тільки забігали грітися, сиділи там якусь хвилину в цигарковому, чадному димові і знову вибігали на майдан.

— Десь у людей якісь сільбуди, можна притулитися, а тут, як на зарваній вулиці,— жалілися одне одному, дорікаючи за той сільбуд, що дерево на нього, в Мудраків одібране, лежало марно під сільрадою. На майдані розпочався двобій. Артем Окунь, красний середняк, ліпив себе у груди.

— Слухай, голубе мій, брат Яриничу! Робочий, ти за правду мусив би стояти. То чому ж не усупільнюють могй гнідого жеребця? Це ж кiнь... Спитай, хто його знає! Під царем такого не бувало. Піна — кiнь... І пропадає!

— А ти їсти йому дай, не пропаде.

— Та звідки ж їсти, голубе мій, брат Яриничу! Держава все забрала... А я, красний середняк, повинен власть свою, радянську, слухати чи ні?

— Ти в кожному созі тричі побував і сіно все своє розпродав,— згадували созівці Артемові.

— Розпродав сіно?— дивувався Окунь. — Яке сіно? Та хіба ж то сіно... І мій кiнь хіба захоче таке сіно їсти?

— А чого ж ти з созу вийшов?

— Голубе мій, брат Яриничу! Шукаю правди... Віриш? Кiнь... Спитай, хто його знає! А мені кажуть ро-

бити так, як тому, що ягняти з собою до созу не привів... За правду, голубе мій, брат Яриничу, страждаю!

— Кінчай, Окуню, мороз! — кричали созівці.

— А приймаєте мене й мого коня по совісті?

— Нема в нас совісті до тебе, Окуню, кінчай!

— Почуємо, як кінь твій заірже до созу та як сам ти нарозумишся — тоді побачимо...

Ображений Окунь потовпився назад. Яринич одмагнувся, ніби від настирливої мухи, і за звичкою прищулив очі.

— А тепер, браточки, поміркуємо ще про мороз...

— Туди його!.. — Схід нашорошився. Виразно стукотили закаблуками (на морозі — про мороз?). Частина сходу, взута в постолі, не витримала.

— Може, набір чоботи даватимуть? Чи що?

Поспитаний Яринич осміхнувся, ненадовго, бо по цьому зараз же скривився, ніби думка та, що в голові йому зродилася, не варта була слова.

— Я хотів приміщення для зборів, та... нехай.

— Яке приміщення? Хіба воно в нас є?

— Та є, але... нехай.

— Ти, братку, кажи толком, — справедливо дорікав Максим. — Бо коли є, то нащо ж люди мерзнуть на морозі? Знаєш, навіть пес сільрадівський сидить без буди...

Всі зареготалися. І як вони забули, що браток часами любить на сході пожартувати. Справді, де вже те приміщення, як пес сільрадівський сидить без буди.

— От сільбуд якби нам збудувати — діло.

— Сільбуд — діло, але й без сільбуду є.

— А де?

— А церква...

— Е-е-е? — повів у один голос сход, стривожений з такої пропозиції.

— У церкві збори?!

— Святе ж місце!

Один якийсь Яриничів прихильник зважився гукнути: «Чортове, в попа спитайте», та його безсилий, одинокий голос потонув у клетоті. Що церква замкнена і піп невіра, сам признався, то нехай собі.

— За бога сперечатися не будемо. Чи є він, чи нема...

— А церква хай гуляє?

— Для годиться хай стоїть.

— Буде приказ, що зовсім нема бога, тоді вже на щось повернемо...

Кинулися по Яринича, щоб він «по совісті сказав»— нема. Бувалий, старий вовк завбачливо змотався. Мудра тактика: «Моя іскра — ваше полум'я».

Три дні пекуча, злободенна тема лоскотала язика. Її обсмоктували з усіх боків. Точилися загострені дискусії про божу зверхність. Прихильники «гулящої церкви»— за обережність.

— Хто його знає? Помрем, ніби й нічого, а там ви-йде: є душа... І занастити тоді душу на вік вічний? Не. Якби приказ такий, що іменно немає бога, тоді ми не винні... Забирайте церкву, і гріха не буде нам, а так... Ну, хто його там знає?

— А піп що казав у церкві? — натискали супротивники.

— Піп може — йому що? Сказав, а завтра й відмовився...

— А-а-а, ви ще на друге чудо сподіваєтесь?

— Ніякого не хочемо ми чуда,— запевняли обережні.— Нам приказ маленький, хоч би й від сільради — та й усе.

Жіноцтво проголосило свій «день оборони». Піп — шахрай. Мудрак — змайстрував «чудо». Але бог — порадник у важких жіночих справах — є. І ніхто нехай не сікається до святої церкви, бо...

— Квашу з того зробимо, хто пальцем хоч зачепить!

Созівці, ударники, згадали свої корці — триста прокурених пудів — не могли простити їй, щоб дошкулити змагальницям, довести свою чоловічу зверхність, одностайно виступили проти бога.

— Нам долоні рвало?

— Нам у плечах сіпало?

— Дуби на церкву ми самі, у шлеї запрягалися, возили?

— І хто: ви, баби, чи піп, що зуби згриз на божім ділі, розумніший?

— За язик його ніхто, здається, не тягнув?

— Таж бог, якби він був, попа такого зацікавив би, пари з уст не дав би йому випустити, громом би його на місці трахнув, як бика.

Пристрасті розпалювалися. Дискусії виходили за межі дозволених погроз. Над головами деяких упер-

тих созівців зависли качалки і макогони. Вдарили у дзвони — сход.

— Що будемо розбирати, люди? — кланявся Яринич, ніби запорозький кошовий на раді. Гомін і жіноча криківня повисли над майданом.

— Чого хочете?

— Церкву розбираймо, будь вона неладна!!!

— Як? Ану, тихше там, товариші баби! Що ти там говориш, братку? Йди сюди, нехай народ послухає...

Виступив Терень Рогач. Він теплий середняк. До бога ставився поважно і до церкви щонеділі учащав, а от тепер (по тому чуді Мудраковому) не хоче. Учора його Текля бігала на хутори до «матір божої скорбящої». Ця скромна, хуторянська, борогодиця обрала собі певний фах: карала непокірних чоловіків частою бігункою. Текля поставила їй за «свого» свічку, й тепер Терень загалом точив зуби на всіх святих.

— Люди! — виголошував Терень.— Нащо нам тая церква, коли в ній — хай бог простить! — фабульство завелось... Був я в Києві, дивився там на мощі, і нічого, просто: іскушення для темного народу, та й усе... Попи порозбігалися. Здибаюся з копіївським попом — без ряси... Що ви, кажу, батюшко, гадаєте собі? Сміється. Ти, каже, Тереню, не дурний мужик, повинен знати: доки грошей — доти й бога. То за таку церкву я буду щороку по три пуди нести? Попові, щоб він сміявся з мене? Таж коли я схочу помолитися...

— Не лїзь до церкви!!!

— Ша, баби!

— Не лїзь, бо вилізуть тобі!!! — І сход погрозово загнув своє ліве крило, жіночу сторону, до самої трибуни.

Засуджена жіночим виступом, стояла безпорадна Ольга. Хто збагне її трагедію — ні за, ні проти. Вона за жіноцтво (так логічно стоїть справа), їй довірили змагання, оборону жіночого права, і піти зараз насупроти — пропав авторитет, керівна роль, жодна жінка їй не звіриться в своїх жіночих справах... «З перемоги треба вміти користатися», згадав я Ольжині слова, й мені стало боляче за нас обох.

Яринич просить слова. Хто знає, чи пощастить йому сьогодні?

— Товаришки й товариші! — почав, ніби це бесіда була йому звичайна.— Слухав я, і сміх мене бере... Чого

сваритися? Усякий вірує собі, як хоче. От Терень? Не хоче церкви, не хоче попові нести — його воля. Може, ще хто з ним одної думки... Поміркуємо, не криком — ділом. Ану, ви там, слухайте! Хто згоден на попа й на церкву зараз по три пуди дати?.. А хто ні — піднесіть руки.— Більша половина сходу вкрилася піднятими долонями.

— От бачите,— продовжував Яринич.— Скільки пішло за Теренем? Решті, щоб покрити їх, треба донести по шість пудів...

— Е-е-е, раз так, то й ми не згодні!!!

— Чули? Ану, хто там ще не згоден? Голосую! — Ще чверть сходу одколосалася. Побожні тіточки заголосили.

— Го-о-о-споди, весь вік ізжила з богом, а тепер де хоч подінься...

Старий, невмиваний, з розпатланим волоссям дід прорвав до Яринича. Не пізнавав нікого. Люто вимахував кулаками

— Люди, гей! Рятуйте бога! Дайте мені бука, хай вгромаджу їй у тім'я. Бога не зачіпай, гадино.

«Старий Коваль», скрадливо шепотілися. Ольга довго ще не сміла звести голови, як вивели старого. Жаль убілював їй міцно стулені вуста й обличчя — батько. Яринич тимчасом вів свою промову на прорив.

— Хто там каже, що нема де й помолитися? Хіба я не сказав: усякий вірує собі, як хоче...

— Дайте нам маленьку церкву,— доправлялась жменька віробожних.

— Правильно. Маленьку церкву.— Старий вовк засяв від задоволення.— Маленьку церкву, це ми враз... Перенесемо образи всі до попового двірця, хрести поставимо, аякже! А велика вже нехай іде, куди наставлялася... Згода?

Не перечили. Молящі теж розходилися удоволені. Яка блискуча операція.

— Ходім, мала. Та не журися: твої баби переможуть на жнивах,— у жарти кпив Яринич. Він не знав, що за журба гнітила стиснене від жалю за старого батька серце.

20/II—30 р.

Стояв погожий, ясний день. Сонце пустувало на церковних банях, озолочувало горді, міцно на шпильях по-

саджені хрести. Церковна огорожа не вмщала всіх людей, і ті, що прибували, розливалися потоками по всіх городах, що до церкви припиралися. Це був один суцільний, велетенський рій з людськими голосами. Закінчували встаткування риштовань — драбин, що по церкві постелилися, аж до хрестів. Висіло, звільна погойдуване вітром, товсте мотуззя. Бігали отарами підлітки. Видряпувалися на вкриті рясним намерзом вишні й звідтіль заздро задивлялися на своїх щасливіших однолітків, що вільно бігали коло риштовань.

«Його татко сьогодні буде хреста здіймати...»

Стояла кругом вишикувана оркестра. Диригент подає знак, і... звуки бадьорого маршу викликають десять чоловіка. Вийшли. Затих марш. Тиша пришпилила увесь натовп до землі — застигли в спраглому чеканні витягнені шиї.

Викликані роздягалися. Роздягнені — спробували мотуззя. Вискочили — по два на драбину, на перші шаблі. Непевна справа, за звичаєм тут би попрощатися з громадою («Прощайте». — «Бог простить»), та всі вони, що стали на шаблі, навіки розірвали з богом. Кивнули громаді, мовляв, «так судилося», і рушили, один по одному, на церкву. Загойдалися драбини, почувши на собі відважних. Зашелестів шепіт наразі, неясний, стриманий, дедалі все ясніший і ясніший — тихий отченаш повис над головами... Терень Рогач, що перший виступив на сході проти церкви, глянув, як гойдаються драбини і, перехрестившись, мовчки, з шапкою в руках, почав збирати гроші.

— Бо не всякий вилізе.

— Бо чоловік, що лізе на таку велику височінь, на тому світі живе...

— Подайте на сиротів,— збирав Терень.

Бряжчали в шапці мідні п'ятаки. Сміливці лізли з кожним шаблем вище. А за ними, голови позадиравши, стежила вся людність. От один, що ліз на «старшу баню», посковзнувся на шаблях... На землі зойкнули. Дехто очі затулив долонями. «Пропав», полізло зимно поза плечі. А сміливець уже стримався руками на мотуззі, осідлав зрадливого шабля, гойднулася драбина — поліз вище. По кількох, до болю довгих на землі, хвилинах, усі десять чоловіка сиділи обмотані мотуззям, спочивали на вершечках бань, таємні, чорні, як містичні

ворони,— бовваніли під хрестами. Згодом різкі, металеві звуки сповістили — чорні ворони клювали свою здобич. Молилося кілька бабок, упавши на коліна. А громада вся, піднявши д'горі голови, застигла й так чекала. Похитнувся перший хрест...

— Пуска-а-а-й! — І гордий символ бога, що зістарівся, струхлявів протягом віків, заскиглив, заторговів по блясі й, важко хекнувши, запоров головою в землю. Один по одному спустилися ще три хрести. Не піддавався останній, що на «старшій бані», не хотів з насидженого місця злазити. Аж по тому, як Яринич подав пилку, власноручно загартовану,— тоді схилився...

Борис розгорнув нового подарунка від бригади — прапора. Звелів його собі на спину пов'язати і, проголосивши: «Хай щезає тьма!» — поніс на шпиль «старшої бані». Оплески. Стаю на пень зрубаної яблуні — так краще розглядати натовп. Я хочу збагнути цих людей, що місяць-два тому йшли з бучками на захист бога, а сьогодні так спокійно, байдуже поштурхують носками скинуті хрести... Де корінь такої зміни? І ніби на відповідь мені веселий, жвавий дядько тихо мовив до свого сусіда:

— Вже один податок, на боже, відпав...

Кінець дядькової думки лине в простір, з переможним маршем. На найвищій «старшій бані» гордо полоскався прапор.

Знову загойдалися драбини — рушили по одному на землю «чорні ворони». Новий бог, творець великих революцій, бог бадьорої прийдешності, заступив бога темряви і смутку — святкував свою щасливу перемогу.

Перемога — скільки геніїв було, і всі вони поклали їй до ніг свої скривавлені серця, за одну надію будь-коли зустрінутися на одній дорозі. Бадьоре, прекрасне слово — причина причин, що рухає світами-сонцями, творить і надишає, дорожче за кров і за життя — нестримне, буйне, наше молоде «дайош».

«Христорборці» лічили зібрані гроші. Мали право спожити, як їм забagnetься. Підійшла Ольга. Як це я забув за неї? Здається, я белькотів їй щось на зразок цього:

— Слухайте, Оль-Оль. Яка разюча зміна. Яка зміна...

А Яринич став на гранітовому церковному порозі — закликав всіх чесних ковалівських громадян «звіншувати своєю присутністю нове приміщення, що незабаром (обі-

цяв) стане за розсадника могутньої радянської культури в Ковалівці».

Образів нема (їх перенесли до «малої церкви») — чесні ковалівські громадяни тичбою посунули в нове приміщення. Перед колищнім вівтарем, на підвищенні, стояв Борис. Бідачисько не знав, звідки почати, теребив шапчину. А йому годилося відкрити урочисті збори.

— Громадяни,— зважився нарешті.— От ми, можна так сказати, знищили тепер релігію і... весь дурман... Пішли всі за тим словом, як то наша влада нам проказує і... Я, як голова сільради, дякую всім товаришам колгоспникам і всім індивідуальним громадянам, що підтримали цю справу і... Нехай тепер росте культура наша українська... Нехай живе партія й радянська влада!

Бориса заступила Ольга. Просто, кострубато. для міського вуха, що звикло до «стилізованих прийомів» патентованих ораторів — тим краще сприймала аудиторія.

— Товариші, яке безглуздя! Уявіть, ви ще в колиці (немовля), не знаєте, хто то стоїть над вами, з теплим променистим усміхом на зжуренім обличчі, три дні, як побачили життя, і ви вже раб, невільник пана бога... Він веде рахунок ваших колицьових днів! Дитиною — забороняє вам улюблені цяцьки, забавки. Підлітком — змушує коритися собі і чортові («І бог, і чорт — обидва генерали»). Юнаком — затуркує до решти розум, і... тоді ви справжня «тварь». Тоді прикажчики «небесного» беруть на «одкуп» вашу душу — силу, м'язи, плечі, руки, ноги... Ви худібка, бо так хоче бог затурканого, темного раба!

Я знаю, чого хоче бог. Мене цікавить он та бабка з набік перекривленою головою, вогкими від стримуваних сліз очима; що вона побачила на Ользі? І які думки рояться їй під сивим, схованим у рантусі волоссям? Може, пригадала молоді літа, змарновані на послуху у пана бога... Бабка, осміхаючись крізь сльози, задивилася на Ольгу й разу не змиливши оком — так стояла.

«Треба не забутись, спитати, хто вона, така уважна», нотував я собі в думці бабчине обличчя. Ольга закінчила вигуком: «Нехай живе розкута, вільна жінка!» — і зійшла, звільнивши місце для Лучковського.

«Ось де він тепер досхочу наговориться». Здається, я послав йому своє (звичайно, дружнє) побажання захорити на живіт і вийшов. Півгодини свіжого повітря —

зміцнений, приперчений морозом настрій. Повертаюся. Розгонистий, бадьорий сміх гуде, як повінь на лотоках. Це Лучковський дорікав ковалівчанам за ті кривди, що під час «Варвариного чуда» заподіяно йому.

— ...Тепер це смішки, а тоді (жалівся) трохи ребра не тріщали. Так воно й виходить, що до чого, зараз: учитель підлиза, під радянську владу підлабузнюється, жити не дає... Гони його! Бий вікна йому, розсучому синові! Не давай їсти! Три дні бігав, доки вибігав десяток ячюк! А влада своє знає... Ти учитель? То виховуй. Підійшла кампанія — допомагай, душа з тебе хай вискочить! Кооперація, сільрада, школа, чудо — все на моїй голові... А ви того не знаєте!

— Грішні, Прохоре Устимовичу!

— Тепер грішні, а тоді... Ет, шкода розмови. Хай живе радянська влада і комуністична партія!

Лучковського взяли на «вра». Розчулений, він нібито сердито видирався.

— Годі, годі. Бо сьогодні шана, а взавтра знов вчитель гад безхвостий...—І, одразу споважнівши, вигукнув: — Созкори і партійний, кандидатський осередок, щоб мені до вечора були всі дописи про стан релігії і церкви, пам'ятайте! Випускаємо позачергову стінгазету, чули?

На черзі Яринич. Вийшов, заклавши за спину руки, походив якусь хвилину, став, примружився, ретельно приховав зрадливий, майже дитячий смішок і мовив:

— От і все, братки. Свята Варвара догулялася...

На ту його промову заплескали. Соковитий регіт стоголовою луною обняв збори. Виходили поділитися думками.

«Я бувало стану помолитися, і хоч ти вухо вріж — не ліпиться! До церкви так ходив, аби про люди...»

Кожен признавався, що «не ліпиться» й до церкви «так ходив, аби про люди».

Збори затягувалися. Розходились по-темному. На виході зустрів стару, що зацікавила мене.

— Оль-Оль,— спитав на вухо,— ви не знаєте, хто ця бабуся?

Ольга низько опустила голову.

— Моя мати,— глухо мовила.

Я більше не розпитувався.

25/II—30 p.

Ми лаялись за зміст позачергового числа нашої стінгазети. Лучковський обіцяв созкорам випустити всі «церковні дописи». Я настоював обмежити їх відділом «У похід проти бога» і включити це в «досягнення нашого радбудівництва». Ольга застала обох нас в творчому піднесенні.

— Юро, ви мені потрібні,— мовила, і голос той бринів їй неприродно, глухо, ніби йшов з глибокої безодні, вщерть налітої розпукою і смутком. Не питавав, однаково ж, нащо покликаний,— побачу. Вийшли мовчки. На вулиці товариство — заклопотані: Максим, Яринич, Катря. Мати Ольжина здригалася крізь сльози. В здогадах пройшов я свою путь. Минули колишню церкву. Повернули до вузької, снігом завіяної, вулички. Подвір'я — кількоро людей, зійшлися в гурт, притишено, поважно розмовляли. Розступилися — дорогу нам до хати дали.

— Як він там? — довідався стиха Яринич.

— Так, ніби нічого... — одповіли стримано. Аж тут я пригадав невмиваного, з божевільними очима діда, що вигукував на сході. Невже це Андрій Коваль? Сидів невмиваний, нечесаний, оброслий — борода йому злипалась віхтями,— руками розважаючи, до себе промовляв.

— Тепер ти, Андрію, не господар більше, ні. Нема тебе, стокрот! Нема людей, аби до тебе, та й до роду твого признавалися... Нікого вже нема. Одна мишва руда — ви чуєте, як трубить на полиці хліб, пищить, еге? Киш, чортова кров!

— Андрію, пам'ятайся, що ти приставляєш? — гірко дорікала Ковалиха.

— А ти, стара, не відворкуй. Слухайся, бо в тебе того мозку там, як кіт наплакав. Ти дурна, як гриб отой, слимак! Де наша дочка, питаю, га? Не знаєш? А я знаю... Комуна, спасибі їй, забрала. Все село забрала — колективів, нужі тої, скрізь наплодила — на церкву вилізла! А ти, боже,— звертався до образу,— волосся довге маєш, як у баби... Ні поради, ні розради, німаком сидиш? Гей, мене туди пустили б, я там неба дурно не паскудив би, газдував би, як мені належиться!

— А ви, діду, не дурійте,— м'яко втрутився Яринич.

— Комуна таких, як ви, не зачіпає, тріски не бере з підвір'я...

— Не бере? — Старий похоплено підвівся. — Ти, я бачу, чоловіче, дуже щедрий... А дочка моя ти знаєш, де? — Ото ж вона, діду, стоїть, дивіться.

Коваль глянув у той бік, де схилена, коло вікна, стояла Ольга. Ні здивовання, ні гніву — головою похитнув.

— То не моя дочка...

— Ольго, сину, підійди до тата! — упала біля дочки Хима. — Скажи йому, хай не приставляє! Не ми ту кому-ну становили, не ми й відвічаємо: в комуні, то в комуні... Хіба ми гірші за всіх? Де люди, там і ми. Не коріни, старий, я в ліс до Мудрака не хочу.

— Не гаразд ви, діду, робите, — усовіщав Яринич. — Бо ніхто до созу вас не тягне, це не силувана річ, а що дочка... Ну, що ж? Вона йде з нами.

— А ти хто? — рубнув йому Коваль з погордою, бо він ще, хвала богові, господар в своїй хаті.

— Я робочий, діду.

— Ти робочий? — Іронічно, недовірливо оглянув виприскану шкірятянку. — Ану, покаж руку?

— Нате вам обидві. Добре обдивіться, отак, так. Обмацайте, аякже. Ця болячка, на долоні, ковалівська, діду. Реманент вам на сівбу справляємо...

— Стократ, кому ж тоді вірити?! — тяжко простогнав старий, за голову вхопився і застиг на лавці, як мурований. Нерухолим поглядом під стіл занурився — нерозгадані думи синюватим пасинням поп'ялися на схиленім чолі — поринув геть далеко від оточення. Ми стиха радидились коло порога.

— Не журись, мала, йому нічого, — запевняв Яринич. — Це минеться. Видко, добре начинив його Мудрак, отож воно й шумує...

Ольга не знала, як їй повестися. Я так само був за те, що це дурниці, бо старий при розумі, він мислить, як нормальна, в тяжкому стані людина. Натура, яка безболісно не погинається, і батько, що не хоче визнати на собі доччиної переваги, — дві причини, з яких легко скористався впливовий Мудрак.

— Ой товаришу, поспали б ви з ним ніч. Таке городить, купи не тримається... — зітхала сумно Ковалиха.

— Це з часом минеться, — повторював я їй за Яриничем, і раптом мене осінила щаслива, блискуча думка.

— От що, друзі. Мені пригадався один вельми простий з практики мого друга лікаря експеримент. Дозвольте мені перевірити його на нашому старому, можна?

— Може, пити йому що дасте? — зраділа Ковалиха.

— Пити, ні. От ви зараз побачите... Нехай, хто зайвий, вийде з хати.

Вийшло кількоро сусідів, що прийшли поспівчувати лихові. Коваль сидів в тій самій непорушній позі. Кладу руку на плече йому і голосно вітаю.

— Здрастуйте, Андрію!

Здрігнувся. Спроквола повів очима, неприязними, сухими.

— Ви мене не пізнаєте?

— Ні, щось не пригадую...

— Ану, гарненько придивіться, добре. Ви повинні мене знати...

Коваль знову напружує зір і пам'ять. Кумедно підскакують насуплені, кошлаті брови.

— Ні.

— А я вас знаю.

— Звідки?

— Відтоді, як ви привезли дочку свою до міста вчитися...

Продовжувати не довелося. Старий устав, з пошаною, для мене несподіваною, уклонився. Як у казці, повернувся йому роки тодішні. Він господар, що бував межі людьми, і знає, кому яку честь віддати.

— Химо! Господін учитель, з Вінниці, до нас приїхали... Сідайте, господін учитель, просимо! Та вибачайте, бо такі наші, мужицькі, статки,— запобігливо у всьому догоджав мені. Роздягаюся. Найтрудніше — скерувати Ковалеві сумніви на погідний кінець. Старий клопочеться, і все, що поза мною є живого в хаті,— сприймає, як мертві речі.

— А ви не турбуйтеся, Андрію, — привертаю його ближче до хатньої дійсності.— А так, по-простому... Може, розкажете мені, як вам живеться?

Пошанівно осміхнувся. Хіба він, Андрій Коваль, не був межі людьми й не знає: всі поважні люди полюбляють «просто», але шана і повага їм повинні бути...

— Бо такого гостя, як ви, раз на віку випадає мати, й то не кожному, стокрот. Химо, постарайся там швидше! Як живеться? Зле.

— Не може бути.

— А от є. Не можу в голові змістити того, що на білім світі робиться...

Сідаємо за стіл. Чекаю, що Андрій Яринича припросить,— але ні. Ольга мовчки помагає матері. Старий ніяк на це не реагує. Розумію, він не хоче гостеві псувати настрої: своя хата — покрішка. Минула година, як не більше, а конвейер ковалівських відомих мені подій не припинявся.

— Таж то — гей! Яке ж тото життя тепер буде? — питаю, на мене всі надії покладаючи, Андрій.— Поле з'єдинили, все село докупи збилося... На бога руку звели... А ти, чоловіче, йди сюди, сідай,— припрошував тепер Яринича.— Нехай не крається мені від того серце, що, може, голоден там одвірка мого підпираєш — ходи їж. Я сам аж десять год на свого тестя, Майдана, робив, доки на ноги став, у люди вибрався...

Яринич вчинив волю — сів. Ольга слугувала — гостям подавала все. Старий не заперечував. Навіть раз хотів був звеличатися дочкою (я помітив це), та гордість старого, ображеного батька не дозволила.

— А хто ж це нам такі закони пише? — доправлявся свого.— Хто то знає, як нам краще може житися...

— Робочі, діду, і селяни,— не витерпів, втрутився Яринич.

— Га? Робочі і селяни... То ж ми всі, даруйте на цім слові, як сало без хліба!

— А дочка ваша?

— Дочка? — Старий запнувся. Ольга знепокоєно подала мені знак мовчати.

— Дочка своє знає,— вимовив, нарешті, прикро осміхаючись.— А ви мені скажіть... як ви?

— Я з ними.

Безмежний подив був мені на відповідь. Коваль підвівся, не спускаючи з мене очей.

— Ви з ними?!

— З вашою дочкою, з цим робітником..

— За одно йдете?! Кому ж тоді вірити?

Ми полишили вирішити це самому Ковалеві.

3/III—30 р.

Учора і сьогодні ходив скрізь, прощався з Ковалівкою. Яринич виконав своє завдання — бригаді час вернутись до своїх верстатів. Сидіти мені самому — ніяково і не випадає з багатьох причин, що їх згадувати не доводиться.

Навідався до попа. Сидить, посмоктує свою «черешеньку». Практичний розум і розважність не покинули його.

«Не слуги винні, коли панові бракує розуму...»

Він остаточно впевнився, що «релігія — опіум для народу». У мене в кишені зречення. Передніше воно було подано до преси його передбачливим копіївським колегою, а сьогодні панотець Петро ретельно, слово в слово, для себе переписав — такі-бо вимоги життя...

— Побажайте мені щасливо клацати на рахівниці! — весело прощався з своїм саном.

У школі сиротою притулилася в кутку, стоїть подзьобана швацька машинка — Ольжин подарунок жінгурткові. За неї забули. Ковалівські темпи обігнали розмах скромної швейпромівської корби. Романтика зітхань, любовних мрій і потаємної нудьги — моя улюблена обручка — пригодилася на пошиття перкалевих спідниць... Жорстока річ ця діалектика! Зустрівся з Коваліхою. Несподівано зловила і поцілувала мені руку.

— Дякую вам, паночку-товаришу! Повік свого життя вас не забуду, як ви мого старого до розуму вернули...

Мені й досі ще горить обличчя від сорому за таку подяку; Коваль, третій день уже, «не приставляє». Сидить мовчки, передумує, кому повірити — вагається. Ользі, що прийшла навідатись додому, не змовив півслова, з хати, як по ті рази, не проганяв.

Моя порада їй — не зачіпати, доки старий сам не вишумується. Максим з Катрею засмучені.

— Оце ж ви як поїдете, та й путь пропала...

— Не повернетесь більше до нас?

Чудні, хіба я знаю, де поставить мене взавтра владуща рука стерничого — керівника наших шалених темпів. Двома нападами намагався перемовити, бодай кількоро слів сказати Ользі на прощання — і не пошастило. Зараз ніч, а за вікном гармидер, шастаються вулицями, перегу-

куються напіввидимі силвети агростаростів, торготять у темряві вози — узавтра вранці від'їжджатиме бригада, і це їй почесний подарунок, спробний колективний виїзд на сівбу, готується. Ласкаво осміхаються в небесному склепінні зорі. Ось одна розтанула, ясний слід по собі залишаючи,— моя зоря...

4/III—30 р.

Прощалися на полі. Вранішній туман сивими ряднами встеляв нам путь. Ми відійшли набік.

— Бувайте, Юрію Максимовичу.

— До побачення, Оль-Оль.

— Я передумала, давайте ми поставимо на вашій «Ользі» крапку.

— Ви, Оль-Оль, гадаєте, що мій кінець не годен виправити того, що вже є?

— І ваш, і мій, обидва наші кінці, Юро, на сьогодні вже не актуальні...

— Не потрібні, хочете сказати?

— Наші — не потрібні.

— Що ж тоді нам залишається?

— Не знаю, Юро. Мабуть, тепла, товариська приязнь і робота...

Созівці кумедно, смішно, як курей, ловили розчулених робітників. Підкидали на руках, і голосне «гур-р-р-а» вкривало ковалівські схили і горби.

Нарешті рушили...

— На все, Оль-Оль.

— До кращих і сприятливіших днів!

Яринич, від'їжджаючи, ще довго вимахував шапкою.

— Не журисть, мала! Якщо треба буде, знову підможемо, кріпись!

Розділені — поїхали: бо кожному з нас випадала своя путь. На возі стоячи, випроводжала нас мовчазна, нерухома Ольга.

Р. С. Знову кабінет — хатне оточення. Славко упоряджає нову стайню.

— Колективна стайня, глянь яка! А ось у цьому лісі — тут Мудрак сидить... Це созівці — він хоче їх побити... А це тьотя Ольга, бач, як визвірилися, дивися?

Віра лає соробкооп за гнилі яйця. Я одпочиваю — з ковалівським матеріалом, як мені його подати? Не наважуся.

РЕНТАБЕЛЬНИЙ КІНЕЦЬ

10/III—30 р.

Переключився на міське життя. Побував на двох літ-виступах—нудьга і паніка. Чимало моїх друзів в одчаї—давно вже повиймали з ручок свої пера. Доки я сидів у Ковалівці — з міста вивтікали всі геть-чисто теми. Залишились: темпи, промфінплани, колективізація — трикутник, неспроможний надихнути на художній твір, що був би гідний справжнього житця. Трагедія, звичайно. Та мене це не обходить. Може б, я й сьогодні ще сидів, гриз нігті, шматував папір, якби не Слава. Свідок моїх «творчих поривань» — малий не витримав.

— Чого сидиш, надувся, як сова, не пишеться?

— Не пишеться... Мовчи.

— А ти без витребеньків, не видумуй...

— Цить, кажу.

— Візьми склади до купи весь отой папір, що лежить списаний перед тобою, зверху надпиши і здай — побачиш, вийде книга.

Я обняв малого. Кращого не вигадав би сам премудрий Соломон.

Справді, все, що тут лежить переді мною: листи, повість і щоденник — факти. Вони можуть правити за документ змагання, боротьби, уболівань і радощів моїх героїв? Мені здається, що можуть. Отже, маю право їх подати так, як народилися. І я з полегшенням посортував свої нотатки — перевірів числа, дні...

Можна було б дати іншу назву, але краще, коли це буде моя, невигадана —

«Ольга»

(Або: «Так спливає час...»)

ЧАД

ПРОГРАММА

ЧАСТИНА ПЕРША

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ

Це було восени 1917 року. Село Антонівка купалося в багнюці. Повагом ступали попід тини антонівці вузенькими, кривими вуличками — мудрували, як би вийти на сільський майдан, до волості. Сьогодні мав бути великий сход.

Петро Михайлович Вдовиченко, завідувач міністерською школою, вийшов з хати на подвір'я. Півгодини вже стояв, повисши на воротах, — споглядав цей рух. Сумний, трохи зніяковілий погляд блукав по рясно вкритому людьми майдані. З подвір'я видно все, що діється коло управи.

Натовп розпорозувався й знову злазився в одну велику сіру грудку, оповиту віддаленим гомоном. Петро Михайлович водив бровами, заклопотано когось вишукував, м'ясисті обважнілі губи гірко кривилися й жували щось тверде, мов капиця. Крутив місцями сивою вже головою. Двадцять років, зв'язаних з Антонівкою, сірих, як зів'ялий лист, стояли віхами на пройденій путі — прожиті, знівечені, змаргані. За кого? За народ — його сумління чисте. «За народ» він сказав «прощай» свій, можливо блискучій, кар'єрі. Син «дійствительного статського», йому ніхто не смів тепер цього закинути і попрікнути «буржуєм». Його долоні такі ж тверді і мозолісті, як і в кожного антонівця. Сіма теж працює. Його Сіма, та колись блискуча й пишна панна, що за неї мало не вхопила трясця капітана С...

— А Толя?—І Петро Михайлович любовно посміхається. Трохи смішний: нахапався в університеті тих «ідей», і вони в ньому ще бродять — не перетравились... Через це він і проти війни. А з фронту кепські вісті: дезорганізована, розбита армія скотилася з Карпат до Новоселиці. Дезертири знахабніли, не ховаються, озброєні, розлазягся по селах, і... горять ночами маетки, економії. Невблаганна страшна сила насувається: кругом, серед полярів і злочинства, встає до неба з димом дивовижне гасло...

— Грабуй награбоване!

Антонівка — щасливий оазис. Гордо малювався на горі фамільний палац можновладного магната Юзефа Янковського. Гостинний граф, з своєї ласки, взяв до себе всіх саперних офіцерів. Солдати розташовані по економіях. Їдять жирне свіже м'ясо, — чи то ж довго?

— Сьогодні піде полк, а завтра, бр-р-р, — по спині Петру Михайловичу поповз холод. — Рознесуть усе до фантячка... Хіба ж це революція?

«Насильственный переворот, совершаемый во имя идеальных принципов» — оце краса. На барикадах жменька дужих віддає своє життя... Між ними їх подруги, ніжні, мов пелюстки айстри, вийшли поділити долю своїх обранців.

— Здрастуйте, Петре Михайловичу! На вольний воздух вийшли-сьте подихати? — низько здійняв під ворітьми шапку голова шкільного комітету Балабан. Стрижена макітеркою голова — в Антонівці ознака кожного «путящого» господаря, Петро Михайлович, застуканий, зніжковів.

— Авжеж, вийшов подихати... А ви куди? — мав на думці хутчії спекатись непроханого бесідника.

— А я, — вів далі охоче Балабан, — сидів, робив на кукурудзу солон'яники та й думаю: чи не піти й мені послухати, що наші розуми патякатимуть, — солоденький Балабанів голос явно хотів прислужитися.

— Там, кажуть, ваш син, Петрович, буде щось народіві казати?

— Не знаю! — різко виповів старий. У Балабанових словах йому вчулася образа. Уже й так антонівські господарі по закутках шепочуться. Тільки своїми ідеями наробить того, що до решти знівечить його, батьків, авторитет.

— Малі діти — малий клопіт, більші діти — більший

клопіт! — зітхав ехидно Балабан.— О, я своєму гультаїці наказав: не ходи мені й ногою межи ті ледачі!.. «А панич, каже, чого кажуть ходити?» Панич, кажу, їм можна все казати: пожартують трохи та й покинуть. А ти, дурний гевале,— прийде приказ покасувати все — й підеш туди, де козам роги правлять... Чи то правда, що Ксендзівка тої ночі свого розібрала? — питав так, якби Петро Михайлович повинен був це знати.

— Нічогісінько не скажу, нічогісінько. Нехай панич, перекажіть йому, зараз прийде додому,— мало не благав Вдовиченко. І паленів із сорому за сина: з його ім'ям поєднували такі речі...

«Треба з ним сьогодні, зараз же, поговорити».

— Щоб обов'язково зараз! — наказував Балабанові.

— За це вже не журіться! — обіцяв той з вулиці.

— Перебрав міру парубійко,— бубонів незадоволено Петро Михайлович, вертаючись до хати.

Волость покірно ковтала розмаїтий плин: рижі свитки, святкові чугаї, сірі шинелі.

ОБЩИЙ МИТИНГ 5-ГО ТЫЛОВОГО САПЕРНОГО ПОЛКА
С АНТОНОВСКИМИ ГРАЖДДАНАМИ

Сивий, глевкий дим від цигарок, змішаний з людськими випарами, не вміщався в розчинені двері й валив вікнами. Нашихований плече в плече стояв живий, жадний нового слова мир.

До столу, вкритого китайкою, вийшов оторопілий староста.

— Люди! Сказав би вам, що це за революція, та й сам не знаю... Скинули царя, канешно. І нащот панів: Ксендзівка, кажуть, уже свого розібрала... Я скінчив! — згорнув з чола краплистий піт і потонув у натовпі.

А на підвищення ліз, спотикаючись, одна снага — людська подоба, чоловік. На гострих скіпчастих плечах теліпалася шинеля. Замість носа й ока лівого, чорнілі моторошні дві ослизлі ями: з них котився бридкий, зеленкуватий гнів. Водив своїм єдиним омпно виваленим оком. Корчі смикали й без того скривлений, маніякуватий рот.

Глібан тиждень тому повернувся. До війни молодий, дужий парубок. Тепер ним матері дітей лякали. З рота булькотіли моторошні, хрипкі звуки.

— І... т... и... а... а...хб...о... ..т...и...а...е...а...а...х...

— Це щоб на панів іти, чи що? — міркував дехто.

Потвора лементувала, зазивала до чогось людей, жалібно про щось просила. То нараз запалювалась гнівом, скреготала жажливо...

— І...т...и...і...а...а...х...:

Роти стримували слину, силоміць тручали її в груди, а вона верталася назад, клейка, отруйна — просилася вонітувати.

— Заберіть його! — І Глібана поволі стягнули за поли. Блідий, стояв, зціпивши зуби, голова полкового комітету, Анатоль Вдовиченко. Виступ парубка-потвори приголомшував. Не через те, що лікар Вдовиченко не бачив на війні такого, ні. А через те, що вустами потвори промовляла сьогоднішня дійсність.

З трибуни істерично рвалася нова промова.

— Братця! Зараз революція й свобода. А солдату без начальства носа висякати не можна! Почому — во-прос — наші офіцери з командиром перебралися до пана й п'януть? А нас по економіях розбили стеретти, дійствітельно,— другий во-прос? І третій: доки ми отут сидітимемо, га? З фронту он цілі полки вертаються до-дому... Братця, ми солдати! На якому ж основанію ми сидимо тут, возбуждаємо народ, коли нам давно вже тре-ба розібрати свого пана? Я од нашого третього зводу вношу резолюцію: не нарушати ніякого права. Хай луп-лять шкуру з цього гада, їхній він — я голосую! Ви со-гласні?

Нестримний дикий шквал запінився в лице промов-цеві.

— Качать Тимошку, вра-а-а!

Даремно напинався полкового комітету голова: його голос безслідно потопав у шумах роз'ятреної стихії.

— Ша, граждани! — з розкриленими полами виходив «сам лідер» антонівських безштаньків Захарчук Микола.

— Хочу сказати слово!

Мітинг вщух. Тимошка, раптом спущений на землю, не добрав, звідкіль ця блискавична зміна настроїв: — Пропав солдат Тимошка! Що ж це, братця, контррево-люція над нами верх узяла, га? — вивалкувато п'ялив очі на Захарчука. Мітинг загнuzдано покашлював. За-харчук — його ловив сам становий. Два роки його хатою були ліси — вмивали ранньою рососою... Часом він з'яв-лявся на селі й здибався з сільським стражником.

— Доброго здоров'я, ваше благородіє!

— Здоров, здоров, Миколо! Може, вже надумався: будеш служити?

— Ще,— всміхався, хотів ближче підійти до стражника.

— Чудной ти человек! — відходив обережно стражник.— Разі ж можна дезертиром век прожити?

— Не зловите, то й проживу.

— Ну да, я ето понімаю... А ти вдома тепер спиш чи за городами?

— Приходьте на ніч! — розсипав веселий, дужий сміх по всій широкій вулиці й безпечно йшов собі десь далі. Стражник мрійно проводжав його, з потилиці: «Канешно, можна б ізловить, но... нужно ж доступитися. А він, падлец і анархіст, цього не понімає».

Буйна, виплекана сила в'язом-живицею переливалася в широких, міцно збудованих, м'язистих плечах. Жилава рука не звикла до легкого хліба. А ніздрі — росяні ліси навчили їх здригатися...

— Я сказав, ша! Моя програма: бери все, щоб з графа друзки не лишилося... Хто проти?

Стояли заворожені — не дихали. Хвилина-дві — й мовчазна юрма зареве, сказиться і залле нестримною жагою помсти широкий рівний шлях, брукований до графського маєтку... Анатоль відразливо здригнувся.

До болю ясно уявлялися: шляхетно стиснені уста, гордо піднесена голова й холодний блиск очей, презирливий, гостріший від ножа. «Ось він, ваш народ, навчить його планової експропріації», кине йому в обличчя і зайдеться зневажливим, голубим сміхом... панна Владислава Янковська.

«Не бути цьому, ні! Шляхтянка не побачить дикої орди: вона прийде, організована, планова сила...»

— Товариші, це анархія! Тільки планова експропріація...

Спаралізований, принишклий мітинг знов запінився.

— Чорт-і-зна, коли вона приїде?

— А чекати, хоч ти вбийся, нема як!

— Михайлівка, Олександрівка, Ксендзівка своїх порили...

— Ми чесні (раз-туди-раз), — вразливі вигуки пливли з відчинених вікон і дверей на привілля ген далеко, в поле. Стояв забутий на підвищенні промовець.

— Там папаша кличуть вас! — це Балабан продерся до трибуни й сіпав за полу.— Переказували: баришня якась, чи що, до вас приїхала...

— Що? Баришня... («Може, Марі? — згадав химерну київську подругу.— Але ні, це батькова дипломатія...») Дякую, зараз іду.

Залишав мітинг — ошаліле ревище — з наївною надією: вечір, не підуть же вони проти ночі? А до ранку можна дійти згоди з лідером Захарчуком.

«Застерегти їх від фізичного насильства», п'яно плуталась думки. На протилежнім боці, перейти майдан, сіріла школа.

«Папаша зараз же почне свою клейку мораль про «ідеальну революцію», а Вовка (його краший друг) нотації про честь офіцерського мундира. Як це все набридло», пожалівся голосно, не помічаючи сам цього, молодий хірург. На порозі його, замість «баришни», зустрів командир полку. Батько з Вовкою — за декорацією.

— Привіт палкому лицареві революції!

— Поважання,— Анатоль інертно проковтнув це іронічне привітання. Він був надто стомлений на все реагувати — шукав крісла.

— Ви, здається, добре там працювали? — зацікавився скрадливий командир.

— Нічого особливого, пане полковнику.

— Наш Робесп'єр сьогодні не на ту ногу ступив, — єхидно підхихикнув Вовка. Два погляди: один вульгарний, необтесаний і другий витончений, гострий, сплелися в хвилиний боротьбі і... розійшлися. На перешкоді стала командирова присутність.

— М-да. Ви знаєте, мій дорогий, чого це я прийшов до вас?

— Слухаю пана полковника.

— Ну от! Ви завше маєте для мене офіційний тон,— полковник запалив пахучу папіросу й смаковито випустив пару кільцяток.

— Вас треба було б трохи покусати, та... я розумію вас. Голова полкового комітету — ви добре робите, що маєте на оці все, що діється в низах. Як, на вашу думку, відбуваються оці процеси: мужички шумлять?

— Шумлять, пане полковнику.

— М-да. Якого чорта дивиться їхня, ота...

— Центральна рада? — пирснув Вовка.

— Як, як, Центральна рада? На політиці не розуміюсь, але якось прочитав універсала: дрянь.

Петро Михайлович, прихильник «буйної козацької романтики», скривився.

— Загалом у нас чорт зна що діється! — коверзував полковник. — Ми тут сидимо, мов ішаки, нам пишуть дислокації, пересувають, а в запіллі... До речі, Анатоль Петровичу, ви краще знаєте: більшовики — що це за зілля?

— Дуже розповсюджена тепер рослина, — потрапляв глузливо, в тон полковникові, Анатоль. — Плодиться на добре вгноєному ґрунті. Багатьох від неї нападає чорний сказ: іспанський бик лізе на шпагу, ледве-но побачить клапоть...

— Знаменито! — потішався командир. Полковничий черепок мало розумівся на словесній грі. — Чорт забери! Хотів би я спробувати, які вони на смак...

— У пана полковника сьогодні добрий шлунок? — товариство реготалося. В кімнаті забринів веселий настрій.

— Я сам проти монархії, — вихвалявся бравий ліберал. — Але порядок, чорт мене бери, повинен бути? Дисципліна! А то дозволили шпикам і дезертирам безкарно збунтувати всю мужву, — пасаж! Граф Янковський непокоїться, що можуть бути неприємності... Анатоль Петровичу, ви чуєте?

— Що? Я... Авжеж, я слухаю. «Чого тебе принесло», посилав до всіх чортів свого начальника.

— Я дав слово графові Янковському, що ви умовите село сидіти тихо, га?

— Чи не поспішили ви, пане полковнику? Це не мій фах.

Петро Михайлович ніяково покашлював за сина.

— Не ваш фах? Овва! — вів старий лис. — А панна Владислава покладається на вас, — жаль, жаль!

Вовка демонстративно підморгнув.

— Панні Владиславі вільно покладатися, — одрізав гостро Анатоль, почервонівши. «Я вам не пахолок, безголові ідіоти», рвалося на уста.

— Але коли вас просить молода графівна, о-о-о! Стривайте, я й забув. Ми вас оцим атакуємо — огонь! — на руки Анатолеві упав конверт з гербом графів Янковських. — Бороніться, хе-хе-хе.

Надворі загарчав Барбос. Петро Михайлович хитнувся до вікна.

— Захарчук і сільський староста. Сказати, хай зайдуть пізніше?

— Ні, для чого? — спинив син занепокоєного батька.— Хай заходять! — і недбало заховав листа.

На вікні осідав вогкий плаксивий вечір. Лампи не світили. Бережлива господиня десь її сховала, а сама пішла до попаді по свіжого книша до чаю. Барбос шалено захищав останній свій форпост — сінешні двері, аж поки не вийшов Анатоль.

— Тубо, в куток!

Слухняний пес тоді впустив «чужих» до хати.

— А що скажете, Яремо? — нашорошились хатні. Ярема, сільський староста, боязко кліпнув на погони.

— Та я пошти й нічого. Посилають люди: служба, не одмовишся...

— Ми уповноважені від сходу,— скромно заповівся Захарчук.

Полковник з Вовкою перешепнулися.

— Ми вам не перешкоджаємо?

— У нас діло громадське,— доповів їм.

— А-а-а, тоді ходімо, капітане! — поблажливо осміхаючись, обидва офіцери встали.— До побачення! — кивнули Анатолеві і вийшли. Припрошені делегати посідали.

— Папа може слухати?

— Авжеж, вони можуть...

— Петро Михайлович свій чоловік,— додав, полегшено зітхнувши, староста. Відтак замовкли, якийсь час сиділи, заглиблені в свої міркування.

— Ми прийшли просити вас,— почав поважно Захарчук.— Народ, самі знаєте, наш темний: я там трохи намолов, а потім сам побачив, що воно ні до чого. Чи не взялись би ви поділити нас по тому, як на сході радили?

— Авжеж, вас вони слухатимуться,— вів далі староста.— Там солдати обіцяли — допоможуть. Наш народ, ви знаєте, гаддя. Степан Панчишин нехай вийде: восьмеро дітей та жінка... Припусти їх — дуба вирвуть,— делегати радилися, як їм поділити графські гари.

«Готентоти, чисто готентоти», прислухався з острахом Петро Михайлович. Не міг мовчати:

— А якби до вас прийшли громадою й почали грабувати? — Делегатів це розвеселило. Вони знають, що Петро Михайлович любить пожартувати.

— Хіба ми пани? Стражник, той може прийти до мужика по «чиншове» й потягти з хати тельбухи... Але тепер їм дуже сутужна програма вийшла! — заливався староста. Анатоль нервово ламав пальці. Переживав добре знайоме почуття, з дитячих літ, коли стояв по шкоді перед невмолимим вихователем.

— То ми чекаємо? — Сіпнуло в скронях. Пройняв зрадливий холодок. А Захарчук однаково дивився: твердо і спокійно, не спускаючи очей.

— Може, ще потягнуть нас за порушення, — міркував Ярема, — то на вас трохи зіпремося...

Під пахвами й на спині виходив неприємний слизький піт, липла сорочка.

— Добре, — вичавив нарешті глухо.

— Пожалуста! А то на мені все окошиться, на старості, — обидва делегати поспішали.

— Заявимо, щоб без вас не починали...

Коли Барбос випровадив «чужих» за ворота, батько й син, обидва, звели очі. Вечірня терпка тиша слухала, як билися в тупій знеможі їх серця.

— Ти підеш з ними грабувати? — в батьковому погляді стояв виразний жах.

— Грабувати? — здивувався син. І фізично болісно напружився, немов під тягарем важкого лантуха.

— А що ж, по-твоєму, це... це... — Петро Михайлович не міг добрати слова. — Це ти так віддячуєш своєму благодійникові? — зимно прозвучав останній аргумент, заклик до синового сумління.

Анатоль притомлено склепив повіки. Ніби в кінематографі, на очі напливав карчистий граф і перед ним в смішному віцмундірі запобігливий, прибитий величчю оточення мізерний чоловічок.

«Дворянин завжди повинен помагати дворянинові», навчав велично граф.

«Я хотіла б запізнатись з паном Анатолем» — молода графівна, абітурієнтка Краківської академії, шукала «типа» для своїх мистецьких вправ.

«О, прошу панну! Він приїде на вакації». Надмірне щастя огортає чоловічка, й він тремтить, мов цуцик, ви-

тягнений з води. Це його батько. Він дозволив собі взяти гроші на його, синове, виховання.

Анатоль намагався побороти злий кошмар, але натомість напливали нові кадри...

Панна Владислава...

Отак сидів він, візаві з нею, військовий лікар, по кількох роках закинаний з полком до «рідних палестин». Круг столу гуторили скликані гостинним графом офіцери. Граф слухав — полковник розповідав йому на вухо вульгарні анекдоти. Під ним дороге, різьблене крісло з часів Понятовського. Художньо оформлена стеля важкими колонадами спускалася до мозаїчної підлоги, утворюючи старовинний грот-печеру. Граф Янковський, з фаху архітектор, доклав чимало праці й хисту, щоб зробити з своєї їдальні цей примхливий витвір справжнього мистецтва. В залі дихало все, до найменшої дрібниці, предковічним спокоєм і сивою старовиною. Стояли на столі спорожнені дорогі келихи.

«Польська житиме! О, ми ще згадаємо часи Ягайла!» — панна Владислава п'яніла від патріотичних спогадів.— «Коли б я мала мужа... Ах, коли б я мала мужа! Зараз би отут при вас, панове, благословила б його на свягу війну проти жидів і хлопів... Нех живе Польська!» лунав зухвалий, гордовитий виклик. І Анатоль прийняв його.

«Я пригадую часи, коли польські магнати слугували за хлопських пахолків».

Графівна скочила. Віками плеканий шляхетний гонор бризнув піннявою слиною.

«Ви хлоп!»

«Пізно нагадалися, шановна панно! Революція змела до ями всі герби...»

Рука в кишені мимоволі зібгала листа.

Вельмишановному панові А. Вдовиченкові.

Розірвав з гострою насолодою. Пив по краплі дражливі, аристократичні пахощі.

«Пане Анатолію!

Прощаю вам — щирому патріотові. Гадаю, що ви усвідомили свою провину так само, як і я. (Так принаймні запевняє мене татко.) Рада буду пересвідчитись сьогодні ввечері.

Ваш друг В л а д и с л а в а».

«Ми чекаємо», бринів у хаті Захарчуків голос.

— Ти не підеш, Анатолію? — благав батько.

Мав вибрати: батькова мораль і дружба панни Владислави чи поклик мас і революція? Чміліла важка, гейби олив'яна, голова.

— Але ж я дав слово, тату! Це не суперечить моїм політичним переконанням...

— Розбій не суперечить твоїм політичним переконанням! — кумедно з'їжився старий. — Ти волієш разом з мужиками грабувати?

— Я волюю планувати їхні вчинки.

— Планувати грабіжницькі вчинки, Анатолію! Мій рід ніколи не був грабіжниками...

— Киньте! — нагло обрізав старого і, як був у шинелі, з картузом в руках, вибіг, не оглядаючись. На ганку нічим дихати. За ворітьми, напевне, більше свіжого повітря. Анатолія гнало за ворота, на майдан. Зустрів матір: ішла з книшем.

— Толюньчику, куди? Зараз вечеря...

— Дякую. Геть, сволоч! — копнув чоботом настирливого пса і залишив з великими очима остовпілу матір. Мчався по майдану. Ненаситно пив вогку імлу, й від цього ще нестерпніше пекла жага. Вуличками, на майдан, виходили поодинокі постаті — селяни. Здала, назустріч, плив ритмічний кінський тупіт.

«Так і є: це графський екіпаж. Але чому стільки їздців?» Екіпаж котився, мірно вибризував на всі боки рідиною. Анатоль звернув під тин.

— Стійте! Ото ж він?

— Здається, він!

— Анатоль Петровичу, це ви? — з шарабана скочив Захарчук, озброєний двома гранатами. — А ми дорогою зустріли машталіра: каже, що їде по вас. Дак ми, щоб швидше було, й собі сіли, їдемо?

— Де ви взяли гранати?

— А це солдати з підривної дали. Обіцяли прийти подивитись.

«Значить, і солдати», ворухнулось мляво. — Ідемо! — покірно сів на шарабана.

— Повертай коней! — Поважно загойдалися ресори шляхом до графського двірця.

— Вйо, Черкес! Не звик, бісова пара, до простонародія, — весело підстьобував погонич расового жеребця.

Минали ватаги людей. Усі йшли, немов «страсть»,— горіли ліхтарі, жінки й діти з чоловіками на оклик розступались перед екіпажем, перегукувалися.

— Мой-мой, комісія наша поїхала!

Анатоль дорогою намислив план, як треба діяти. Уявляв детально, до дрібниць, як він приїде: чемно і пристойно увійде до графа, розповість йому про дійсний стан подій, спитає дозволу, дістане в управителя опис майна й дасть «слово честі», що з хатніх гараздів його — графа й панни Владислави — не пропаде й крихти. Навіть вигадав, як звернеться до панни Владислави: «Не завдавайте собі клопоту, графівно. Хлопи вміють поважати недоторканість особи...»

Баскі коні вчули стайню й заіржали. Анатоль отямився. Алея до графського двірця кишіла, сповнена людьми. Парком-доріжками миготіли ліхтарі: усі шляхи вели до економії.

— Куди їдемо? — освідчився Захарчук.

— До двірця! — Довге чекання завдало чорної гризоти: «Там можуть самі почати...»

Екіпаж прискорив хід і був би викинув своїх їздців, якби погонич раптом не стримав гарячих коней.

— Чуєте?

У напрямі двірця задроботіли постріли. Дві бойові кулі забриніли коло шарабана й смачно вгрузли в білорий пень зрубаної берези.

— От тобі й фронт?!

Алеєю назустріч біг безладний натовп солдатів і селян. Лайками й погрозами будили сплюху ніч.

— Зрада! Полкова старшина скористалась з нашого мітингу й роззброїла весь полк. А зброю звезли до двірця! — доповідав член полкової ради.

«Комісія» — хто знає де — розбіглася. Анатоль сів один, зів'ялий, приголомшений: «так, так...» Відколи полк визнав себе за український, цього треба було сподіватися. Не міг збагнути: що діяти далі й до чого вдаватися.

Все, що планував, тепер здрібніло, розповзлося й поступилося перед новою, неврахованою силою.

— Так, так. Значить, роззброїли? — проказував на всі лади, мов маніяк. Солдати пізнавали «доктора» й оточували тісним кругом шарабана.

— Коли наш полк не захотів Керенського (раз-ту-

ди-раз!) і обманом залишився без озброєння, то що ми винні тут, українській сапйори, чії кістки й досі ще гниють в косому капонірі!?

— Узять їх голіруч, шипучих гадів, і виточити сік!— На відповідь сичали невгавучі кулі. До саперів прилучалися селяни. Натовп обростав. Приспаний, окрадений в своїх вимогах «звір» знову почувся в силі.

— А що, як припекти їх трошки? Самі вискочать!

— Ха-ха! Ніби ілюмінацію їм — можна!

— З димом!

Розгублений Анатоль здригнувся. Перед очі з історичної імлі виходило середньовіччя: стогне сумом повита земля; встають до неба з димом замки гордих феодалів; на огнищах, в зажерливому полум'ї, тріпочуться обсмалені тіла — справляє свій бенкет великий Торквемадо...

«Ні, ні, тільки не це», прокинулася рішучість. Нез'ясоване бажання стати за поводиря-керівника живої пристрасної маси вдарило, мов хміль, у голову.

— До порядку! — владно прозвучав зазивний клич. Стояв при світлі полохливих ліхтарів, овіяний романтикою сивої старовини.

— Я поведу вас до двірця!

Знавіснілий натовп, вчувши силу, слухняно скорився й дав дорогу — на чоло.

— За мною! — розхристана стихія спливала в береги. Безладність замінили правильні розстрільні. Обережно посувалися вперед обрані командири. Гасили небезпечні — бо могли накоїти багато лиха — ліхтарі.

Тихо повзла під захистом старого парку впорядкована «планова сила», пересичена надмірною злобою, ладна щохвилини стятися зубами з ворогом, звужуючи круг двірця своє удавне кільце.

З Анатолем два солдати — члени полкової ради. Всі троє йшли алеєю, що вела просто до двірця: треба ж якось з'ясувати це безглуздя. Він умовить полковника здатися на «слово честі» і запевнить, що старшині й графові нічого не загрожує. Тепер це можна. Делегація вийшла на простір широкого, перед двірцем, майданчика й твердо ступила на стежку до парадного. Забриніло кілька куль. З широкого фронтального вікна вилізла полковникова голова.

— Хто йде?

— Свої!

— Пане лікарю, це ви?

— Я, не стріляйте!

— З вами ще якісь особи? Ми згодні пропустити тільки вас...

— Зі мною члени полкової ради — делегація!

— Тільки одного — вас!

— Але ж, полковнику, зрозумійте: це безглуздя...

— Що-о? Дякуємо вам за красномовність! Ви така ж сволота, як і всі... Стійте, кажу вам! Команда...

«Плі», харкнув невправний залп. Та делегація завбачливо припала до землі. Рій куль дражливо загудів над головами і... Анатоль, знетямлений зрадливістю колишніх своїх друзів, почув одчайо-божевільний зойк. Два вибухи, один по одному, висаджуючи вікна в фронтівій двірцевій залі, потрясли ніч страшним, потужним гуком.

— Го-го-го-о-о!!!

З вікон повалив чорний дим, випускаючи з собою дух меленіту... Все стихло. І тільки глухі, короткі вдари, що скидались на роботу дроворубів...

Делегація бігла вперед. Острах і цікавість підганяли до парадного. Глибока ніша: в ній можна сховатися од куль. До краю майдану залишалось кілька метрів, коли в овиді висадженого вікна з'явився темний силует якоїсь постаті. Вона вимахувала ліхтарем, а дикий хриплий голос закликав:

— Агей, сюди! Сюди, до мене, гей!

Яка багата на переживання ніч! Анатоль освідчився: ціла-бо його голова? Інколи смертельна рана викликає низки ускладнених галюцінацій... Ні, рани не було. У вищиреній чорній пащі-рамі стояла жива істота — Захарчук.

— До мене, ге-е-е-й! — котилось темними алеями. Тепер тільки згадалися ті гранати, що були в Захарчука за поясом.

Облога ринула на клич. Роз'ятрена і ошаліла, висипалась з-за дерев і різних закамарків. Здіймалося до неба дике ревище. Спокійно виткнувся вгору стрілочастими колонами і вежами, очікував дворець приреченої йому долі.

Анатоль з товаришами перші досягли Захарчукового вікна.

— Втягніть нас до приміщення.

— Подайте руки!

Три постаті одна по одній шезли в чорній ямі. Сплюндрована вітальня ще стогнала, ще шарпались на підлозі продовбані голови й пахло гнилим випаром розтельбушених кишок. Живе панічно розбіглося.

Знавісніла в своїй помсті, людська хвиля заливала вщерть широкий двір. Перший вал доплив, з розгону вдарився об двері.

— А-а-а, зачинені?

— Ламай!

Затріщала плівкою остання переділка. Бунтарі-селяни винесли її разом з прогоничами на собі.

— А-а-а-а!

— У-у-у-у!

— О-о-о-о! — розливались коридорами зловісні шуми. Сотні ніг, важких брудних чобіт каляли майстерно зроблений, з коштовних сортів дерева, паркет. Витирали об гаптовані художні килими підшви — брали здобич. Вигуки, прокльони, матюки змішались з дзвоном порцеляни, срібних канделябрів, коштовних свічад.

Анатоль, оббігавши увесь долішній поверх, засапано чемгав на другий. Що він міг зробити тут, мізерний чоловічок? Та й чи можна зарадити вибухові нестримної, віками плеканої помсти?

Вештались уже озброєні солдати. Вони, по заслuzі, брали кращі речі.

— Хто бачив, де поділася графська родина?

— Чорт за ними й дивився б тут! Шукайте!

Другий поверх не втік першого. І тут так само, як і там, тріумфував залізний закон переміщення багатства.

— Паничу, візьміть! Оженитесь, то жінці здасться...

У гардеробній розбирали сліпучобілу білизну. Степана Панчишиного молодиця наміряла на себе коштовну абищицю, з тонкого й легкого, мов тіль, мережива. Подолок ледве закриває їй не миті ще з великодня литки.

— Степане! — гукала на чоловіка. — Глянь, яке?

Степан — в одній руці мильниця з елегантним квачиком, а в другій позолочене пуделко—підійшов, оглянув.

— Тю, сказило твою маму! Не взяла чогось путящого: то ж пани — їм можна страмним тілом блискати...

Знайшлися мастаки пожартувати:

— Степане, не переч! То ж лафа буде тобі: не треба марнувати часу! — реготали.

— Йдіть к лихій годині! — обурилась Степаниха. Зопалу покинула, а потім, зміркувавши, взяла свою пайку.

— Заміняю в Голди карасини.

— Два фунти буде,— прикинув вдоволений Степан.— Сховай. А я ще пошукаю бритви, бо ходити по сусідах щосуботи надокучило...

Бічна кімната — книгозбірня. Там шукали грошей. Гуркотіли — падали полиці. Підлога рясніла сторінками на всіх мовах. Коштовні, різьблені оправы розтельбушені — це класики. Яка мізерна їхня доля в революції! Гортали красні сторінки.

— На цигарки не підходяще! Так, ще бабі глечика накрити можна...

Анатоль зовсім очманів. Ліз, не відаючи сам, куди й по що. Кругом руйнація.

Ще залишалася одна ціла кімната. Глухі виляски: дрюччя вгиналися, виважували двері.

— Стійте! Що тут діється?

— Та ось загнали... Хоч бери викурюй!

— Одійдіть! Мало вам крові?

Пересичені з своєї перемоги, миролюбно пояснювали:

— Боже спаси, не! Хіба ми живоглоти? Але як вони сюди побігли й зачинилися, то й ми сюди...

— Авжеж, нехай одчиняться, не зробимо нічого!

Анатоль не довго зважував. Він керівник — повинен мати мужність.

— Графе, одчиніть! Вам не загрожує нічого, чуєте?

Усі напружено припишкли. По той бік дверей не подавали голосу.

— Ви слухаєте? Одчиніть! — Щось ворухнулося й знову замерло.

— Майте мужність, графе! Селяни дали слово честі, що вас не зачеплять, одчиніть!

— Чого він там боїться? Хто б його й чіпав, хай на сухій гілляці вчепиться!

За цим разом за дверима вчувся стогін. Хтось когось переконував, приймаючи залізного прогонича. Заторохтів у замковій щілині ключ і... рвучко одчинились двері.

— Прощу! — перед селян вийшла панна Владислава. Спокійна, жодний живчик не здригався на обличчі.— Вас кортіло подивитися на нас, до ваших послуг, прошу!

В глибині кімнати в три погибелі зігнувся граф. Якби горді прадіди, Янковські, побачили свого останнього нащадка — вони, певне, луснули б з наруги. Він тремтів, мов витягнене з ополонки мокре цуценя. Поруч, забувши за «честь офіцерського мундира», знайшов собі притулок капітан Володін — Вовка. Дивився спідлоба, мов кіт, уловлений на салі.

— Ну, ви вже натішились досить? — зухвала графівна не ховала своєї відрази. Зніжковілий гурт безладно покашлював, позираючи на свого пана. Жалюгідний, знітившись, стояв колишній можновладний граф. З переляку в нього текла по бороді слина й висіли невтерті клейкі, зелені соплі.

«Цього слимака ніхто не схоче роздушити», одверталися згіджені очі. Анатоль заговорив від третьої особи.

— Вам дається право залишатися чи вибиратись куди завгодно...

— Дякую за ласку! — сардонічно уклонялася графівна. — Дозвольте взяти нам потрібні речі.

— Речі? Можна.

— Пана запрягайте, баришня!

Графівна мовчки завернула до кімнати, залишаючи розкриті навстіж двері.

— Пробачте, пане капітане, — мовила до свого гостя. — Прошу залишити нас. Ми з татком мусимо збиратись в дорогу... До побачення!

Бравий капітан зосередив всю свою хоробрість.

— Ми ще з вами порухеємось, пане лікарю!

— Ну, ну, прохось! Коло спідниці ти добре воюеш, — смішками проводжав гурт. Панам дали спокій.

— Хай збираються.

Анатоль потрібував вийти надвір: може, вишумується важка, чавунна голова. Бродив сновидою по економії. До ранку тут залишиться гола руїна. З двірця, крізь побиті вікна, виривалися безглузді, божевільні звуки піаніно. Інструмент ревів, немов жива істота на тортурах середньовіччя. Став коло вікна — побачити: чия ця моторошна музика? Оголена, ніби велика стайня, зала. Вітер вільно гуляв по її просторах. Круг піаніно двірська челядь. Приліплені до накривки свічки палали й скапували на шліхтоване, коштовне дерево.

— Мишка, краков'яка дуй, стокрот його!

Дебелий парубок задирав ноги й, що мав сили, гатив підковами по ніжній клавіатурі...

— Га-га!!! Це добру нуту взяв, стокрот!

— Ану, такої ще, як панна колись брала?

Мишка знову зводив чоботи: здригалось піаніно під залізними підковами і вибухало ревом, якого не годен записати жодний композитор. Піаніно вмирало на тортурах і, вмираючи, ридало...

— Але ж це жах!— скрикнув, а справді то прошепотів вражений Анатоль.

— Ви цього хотіли!— з валізкою в руці підійшла панна Владислава. На другу руку їй спирався граф.

— Зробіть нам послугу і виведіть із цього пекла,— просила звичайно, ніби брала коло поїзда носильника.

Не сказав нічого. Не перечив. Мовчки взяв валізку.

— Тепер я побачила, як здійснюється ваша «планова експропріація» на практиці... Ходімо!

Вийшли на алею. Сірів ранок. Шумів парк, повитий тихим смутком і прийдешніми негодами. Алея вела до залізниці.

— Дякую! Ми далі підемо самі.— Слухняно передав валізку. Горів пекучим соромом за «темні маси».

— До побачення! Ми ще зустрінємось з вами. О, ми ще зустрінємось.

А він стояв, прикутий до землі, не розумів: погроза це чи глузування?

Поволі віддалялись, ніби прошаки, ще вчора власники скарбів — графи Янковські. Виряджали їх акорди челядницької симфонії.

До нього наближався Захарчук. Стомлений за ніч, насили плівся.

— Балуються хлопці! — радісно всміхався.— А то хто? Вони пішли?

— Вони.

— Нехай ідуть, грець з ними. Воно краще, якби не пустити їх, та... Вважили на вашу честь.

Анатоль кумедно скулився; на його честь? Якщо він не згубив її цієї ночі...

— Я вам тільки шкодив тут,— одверто зізнався.

— Е, ні! — вперто сперечався Захарчук.— Допомогли, і навіть багато...— І по паузі, ні до кого не звертаючись, додав:

— Раз почали, мусимо кінчати.

На обрій вплив перший промінь ранкового сонця і любовно огорнув обох: відважного, рішучого Захарчука й зів'ялого, задумливого Анатолія.

На другий день 5-й саперний полк постановив демобілізуватись. Солдати з веселими піснями вибиралися з Антонівки. Вивозили поділене між собою полкове майно. Кована, міцна «двуколка», на «двуколці» — парадні гранат, гвинтівка й веселий сапер.

— До свіданія, товариш голова! Попили кровушки, довольно! Їдемо кріпити шанці революції, вйо, Каштанчик!

Анатоль так само покидав рідне село. Залишатися в Антонівці, де мати догоджатиме йому попівськими книшками, а батько докорятиме за «вчений розбій», і бачити щодня, як гине парк і рештки сплюндрованого двірця — це вже було б над силу. А крім цього, він дістав листа:

«Рижий Мазепо!

Коли ти ще не забув своєї неньки України,— кидай полк (до псячої мами) і приїжджай до Києва. Тут потрібні щирі українці, щоб обняти всі державні посади. Хоменкові бракує в його департаменті віце-директора, який би розумівся в «загальних справах». Робота невелика: видаватимеш папір, чорнило й доглядатимеш, щоб менше крали...

Твій І в а ш к о».

ЕПІЗОД ДРУГИЙ

Події розгорталися, ніби в калейдоскопі. Діяли нові, могутні, невичерпної енергії, рухомі сили. Прокинувся, продер заспані очі велетень-ратай і заходився викопувати своє поле, що віками заростало терном-бур'янами. Ланами проходила революція...

Анатоль сидів коло єдиного вікна у своїй крихітній кімнатці (на Володимирській, 36) і задумливо споглядав вуличний рух. Плавко йшли думки. Приємно бачити себе в столичному оточенні. Що було дотепер —

лишилось ген далеко разом з сірими маленькими хатками. Правда, він ще не зовсім отямився. Настирливо стояли ще перед очима «двірцеві картини», реставровані з уяви, але все це немов сон або далеке видиво. Поволі осідав антонівський намул. А втім, час — найкращий лікар від усякої недуги...

— Хто там? — До кімнати вскочила зім'ята студентська шинеля.

— Здоров, Толь!

— Здоров, здоров, Івашку! Де ти ночував? Може, знайшов мені квартиру?

Івашко, кращий з Анатольових колег, припік оком товариша й досадно сплюнув.

— Ну й Мазепа! «Знайшов мені квартиру...» Хіба тепер справжнім українцям до таких дрібниць? Україна вся — моя квартира! Працювати треба! Ор-р-р-ганізуватись! Такий відповідальний час, а він...

— Де ж ти цілу ніч організувався?

— Не організувався, а організувались: у нас були збори...

— Факультетські?

— Ні. Як ти здрібнів, мій друже! Всеукраїнські збори — українського студентства...

— А-а-а, цікаво! Хто ж там був?

— Усі були: кому болить національна справа й хто хоче щиро рятувати рідний край...

— Гм, значить, військова організація?

— Атож! Організували свій курінь, бойова сила, о!

Захоплений Івашко дмухнув на товариша пук диму з дешевої папіроси й завертівся по кімнаті.

— Був хто-небудь з офіцерів?

— Отаман гайдамацького коша, Симон Петлюра.

— Той, що виступав на з'їзді? — Пригадався низенький рухливий чоловічок.

— Слово честі, Только ти осел! Не знати Симона Петлюри? Це ж ганьба! О, ти б побачив, як він перед зборами: «Панове, каже, слухний час настав тепер для України. Треба наших Гонтів і Залізників, щоб тая слава не пропала...» Наші хлопці на руках його носили: майстер, знає, як уплинути на почуття!

Анатоль покірно слухав, як носили отамана, скільки сотень записалось до нового куреня — Івашко мав сьо-

годні волю. Наговорившись досхочу, він аж на закінчення згадав:

— Хоменко приходив?

— Ні.

— Цікаво, як там наші закордонні справи?

Хоменко, третій пожилець маленької кімнатки,— ключ зовнішньої політики. Це завдавало Івашкові хто й знає скільки прикрих хвилин. Мусій дрочив його. Але сьогодні, проти звичаю, цього не сталося. Мусій прийшов веселий, чисто виголений.

— Як ся маємо, пане директоре?

— Чудово! Дуже добре!

— Що нового в зовнішній політиці? Тільки без дипломатії,— доправлявся наперед Івашко,— бо ви всі там так понасобачувалися, що й сам чорт не добере: коли ви брешете, а коли універсали пишете.

— Усе збудовано на діалектиці, мій любий! — мудро наставляв Мусій.— Але сьогодні хай буде по-твоєму: маємо ще один факт нашої перемоги...

— Слава! Антанта визнала?

— Ні.

— Овва! А що ж?

— Мала рада ухвалила певні акти, за якими визначаються наші кордони...

— Отака ловись! — Івашкові підскочила температура.— Значить: Крим, Кубань, Кавказ... Го-го! Правильно! Так давно треба було зробити — чортової пари капання! А як Зелений Клин? — не знав, як стримати свою буйно-патріотичну радість.

— З Зеленим Клином не владнали ще,— маневрував Хоменко.— Суверенна Україна, яку треба ще відвоювати...

— Шо-о-о! — цей клятий Мусій знову дрочиться.— Відвоювати?!

— А нічого, голубе, не вдієш. Треба знати, що...

— Така політика собаці під хвіст! — Івашкове захоплення осіло до нуля. Наверталися на очі сльози.

— Заспокойся! — Дипломат критично посміхнувся.— Зразу видно: політичний неофіт. Не розуміє звичайнісіньких дипломатичних кроків... Ми визнаємо свої теперішні кордони — так?

— Ну, так.

— Тимчасом Керенський летить...

— Як то летить?

— Більшовики вставили йому пропелера...

— Ну й що?

— Ну й то! А ми, будь ласка: там, на Заході, Вишиваний і січові стрільці, а тут своя національна армія займає: Крим, Кубань і далі... От тобі й Соборна Україна.

— Ловко. Слово честі, ловко! Коли так, то я...

І переконаний Івашко затягнув на повні груди:

Ще не вмерла Україна,
Ні слава, ні воля...

Анатоль пасивно слухав ці дипломатичні вправи. «Як їм не набридне?» дивувався.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...—

скандував Хоменко, сівши коло нього.— Довго ти отак сидітимеш?

— Я вже казав йому про це,— устряв Івашко.— Так сидіти, коли все, що є українського, на обліку, це злочин. А хіба він, бегемот, це розуміє? Може, ти йому втовкмачиш, товстошкурому...

— Серйозно, Толь! Ти мусиш зацікавитись роботою: так можна скиснути.

— Що ж я робитиму?

— Роботи непочатий край. Особливо зараз, коли, як каже Івашко, все, що є українського, на обліку... Хочеш, я тебе влаштую?

— Чорнилами порядкувати?

— Ні. Чого ж? Активна громадська чи ще якась робота...

— Не серйозно в вас це робиться.

— Як-то не серйозно?

— Я хотів сказати: дуже швидко,— плутався з поясненнями Анатоль.— Уся політика і все: я бачу скрізь одні універсали...

— Ну-у-у, соромся, Тольку!— докоряв Хоменко.— Молоде вино завжди шумить, буяє, поки встоїться... Ти зрозумій, які величні перспективи перед нами!

— Красота! — радів Івашко.

— Зрештою, ти сам побачиш. Хочеш працювати, ні? — товариші питання руба ставили.

— Побачу. Спробую...— піддався, бо не мав на думці ображати їх.

— Мусю! — сповнений до краю радістю, поліз Івашко обійматися.— Ти — молодий бог! Хай простить тобі Україна всі гріхи за цього телепня... Веди нас до «Семадені».

— Амінь!

Згодом друзі йшли Хрещатиком. Яка силенна сила п'яних! Бравий гайдамака, шлик по пояс, сів на візника, круг себе вільний люд збираючи, кричав на три квартали.

— Зась до нашої України!

— Веселяться хлопці,— співчувала вулиця. Кав'ярня «Семадені» закликала морем світла.

Офіціанти, всі муштровані, уклінно догоджали гостям. Лунала «рідна мова».

«Прохаю» стрибало з краю в край по столиках. Друзі скромно сіли біля столика. Підбіг офіціант, вклонився:

— Вам, панове, кави?

— Так. Просимо сюди три кави.

Товариство роздивлялося на жінок, смакуючи інтимні туалети.

— Глянь, ота! Розкішна жінка. Бачиш, як вона граційно виставила ніжку — красота! — масно прицмокував Івашко.

«Семадені» справді облип цвітом столичного жіноцтва. Світло золотило офіцерські аксельбанти і парадні одяги цивільних. Щебетали «нічні птиці». Витончена музика подразливо будила почуття: жінчини... вино.. любовні млості... Живий паноптикум кипів, переливався в сяйві сліпучого світла, подібний до мигтучого «ельдorado».

Друзі пили каву, мирно розмовляючи на злободенні теми.

— Я й забув тобі сказати. Не пізніше як сьогодні вранці, я зустрів... Ану вгадай, кого? — інтригував Мусій.

— Цікаво! — Анатольова нудьга минулася, й він радий був послухати кав'ярних нісенітниць.

— Маруську Гальчинську. Чого ти втупив очі?

— Ця лівая особа з ним на «ти»,— злетів легенький натяк.

— Я ж бо думаю! — метикував Мусій.— Коли я сказав, що він є в Києві, вона...

Розмову перетяв важкий удар. Скалки вщерть розтрощеної пляшки брязнули по столиках.

— Я требую сыграть русский национальный гимн!

Проти п'яного розхристаного офіцера стояв, заклавши руки в кишені, кряжистий гайдамака.

— А я хочу «Ще не вмерла»!

— Музыка! Кому я говорю, скоты? Игратьте гимн... Шапки долой!

— Ану, спробуй там? — і гайдамака недвозначно зціпив жилавого кулака. — На кутні в мене грати-меш!

Розгублений оркестр склав своє начиння й чекав: занадто-бо цікава ця лоскотна, екзотична сценка. Паноптикум завив на різні голоси.

— Позор!

— Хам оскорбляет офицера!

— Сла-а-а-ва!

— Сади його в живіт! — захоплено кричав Івашко. Очі до пригод, розваг даремних, тісним колом оточили обох перебіяників за національні гімни. З обох боків палали благородні пристрасті. Кричали істерично «да-ми». Поміж столиками ладнався фронт, достойний пензля баталіста.

— Арестовать его, мерзавца!

— А цього ти не хочеш? — глузувала стигла українська дуля. Офіцер цей, очевидно, добре тямився на дулях — скочив.

— Вот тебе, нахал!

— А це тобі! — гайдамацький жилавий кулак бив просто в тім'я.

Жалібно бриніли на столах пляшки. Стягнені долі серветки плуталися на підлозі, наволожені напоями. Зойки запальних вояків перепліталися з жіночим галасом. «Семадені» враз перетворився на дикий шабаш. Засліплений многорукий звір, обвішаний погонами, шликами, аксельбантами й жовто-блакитними стрічками, ревів скажено, дико, вибльовуючи разом з алкоголем сморід зоологічної зненависті.

— Бей хахлов!

— Лупи кацапів!

Вигуки пливли Хрещатиком. Збирали коло кав'ярні зацікавлене з «національної екзотики» гульвісне стовпище.

Друзі ледве висоталися на вулицю. Івашко з жалем оглядав свого облитого якоюсь рідиною парадного костюма й один кінець урватої в запалі боротьби національної відзначки — стрічки.

— Паршива кацапня! Парадну стьожку зіпсували...

З вітром пролітали, елегійно осідаючи на брук, перші сніжинки. Анатоль вертався з пониклою головою: холод був надворі й на душі... Тоскна осінь, коли облітають виплекані мрії.

І питали скривлені болючим соромом вуста: «На що ми свої сили витрачаємо?»

Мусій доскочив свого. Анатоль числився на посаді. Щодня вислужував свої години, зосереджений, серйозний. Став ближче до центральної політики, хоч і не мав собі з цього жодної користі.

Жовтень слав з Москви тривожні вісті. За лаштунками Чорноморової зали* шепотілися: «Важкий момент, пане-товаришу...»

Бігав заклопотаний, трусив сивою бородою Чорномор. Нервово гуділи авто. У потаємних кабінетах закордонні аташе пристойно потискали «дружні руки».

— Настав момент серйозної політики,— радів Мусій.

Івашко приходив додому наелектризований. -

«Не пора, не пора, не пора москалеві й ляхові слухайте!» не переставав горлати він. Пожилеці — кацапи — дивувалися: такої витривалості й національної свідомості їм не доводилось чувати.

По центральних установах лютувала пошесть. Керівники відділів хапалися, трагічні й розгублені.

— Та слухайте ж, пане-товаришу, куди ви? Господи, що за народ? Тут ось наказ «негайно», а вони...

— В Центральну раду! — окликалися за дверима. Анатоль зберігав спокій, певний, що «політбігунка» — тимчасове явище й хутко минеться. Кола, близькі до центральної політики, вважали його за стійкого самостійника. І справді: романтика козаччини всміхалася йому з глибини сивих віків, породжувала неясні бажання... Але навіщо ці всякі орієнтації: на Англію, на Францію? Не міг збагнути. Що можуть дати вони молодій державі? — сперечався з Мусієм.

* Зала теперішнього музею революції на вулиці Короленка, де засідала колись Центральна рада. (Прим. автора).

— Нація, щойно вона життєздатна, сама творить свої державні форми...

— Коли їх підтримує хтось дужчий,— запевняв Мусій.

Секретаріат військових справ — це пульс республіки. Блідий день заставав по кабінетах світло і стомлених за роботою людей. Оперативні звіти паками пливли аж до найдалшої кімнати — кабінету генерального секретаря. Часом з кабінету вискакувала рухлива постать у французькому мундирі, і тоді службовці, що тинялися по коридорах, побожно шепотіли.

— Пан Пелісе... Пан Пелісе...

— Ви тільки збагніть, пане-товаришу: Франція, культурна Франція, є дружня нам держава,— захлинались з великої радості і щастя. Із уст до уст передавалися слова, що їх сказав пан Пелісе: «Я і Франція вельми вдоволені з тих творчих сил, що на очах усього культурного світу відбудовують життя великої своєї нації...»

— Ви тільки збагніть, пане-товаришу: «Я і Франція вельми вдоволені...»

— О, це не жарти!

— А ви чули, що більшовики пропонують нам...

— Тс-с-с! Ви хіба не чули, що сказав пан Пелісе? «Україна — казковий оазис. Вона мусить зберегти прекрасний свій порядок і не піддаватися північній анархії...»

— Он як? Це знаменито.

Пана Пелісе обожнювали всі: геть і друкарки, що часом зазнавали ласки з його рук.

Друзі — Анатоль, Івашко і Мусій — тепер щоночі обговорювали новини з поточної політики. Почався грудень. Надворі цупив скажений «норд» з морозом. Та це їх не обходило: залізна грубка готіла добре висушеною сосниною, щедро розливаючи тепло. Так було кілька вечорів підряд. Так було й цього вечора.

— Не розумію! — хвилювався Анатоль.— Це плазування перед «сильними» принижує нашу національну гідність — це блюзнірство. Ну, повстали ми проти московської анархії? Добре. Цього вимагають інтереси нашої держави. Роззброюємо ми більшовиків, утримуємо фронт разом з союзниками,— це все так. А от того, що наші козаки роздягнені і що їх босих шлють на фронт, а замість них в столиці України залишається московська чорносотенна офіцерня, добре вдягнена й озброєна,— от цього я ніяк не розумію!

— На чорта вам здалися кацапи? — невгавав Івашко. Дипломат Мусій прищулено всміхався.

— Хлопчаки ви! Такту політичного в вас ні на шаг. Ну, б'ють? Ну, є озброєна офіцерня? Ну, й що ж?

— А по-твоєму, то все гаразд? — допоминався Анатоль.

— По-моєму, це тимчасовий політичний крок,— замазував Мусій.

— А-а-а, політичний крок! Тоді навіщо нам універсали, раз їх можна обминати кроками? — Розмова набувала неприємної гіркоти.

— Чому нашої частини не озброюють? — грізно наступав Івашко. Дипломат вертівся, мов посолений. Несподівана товариська експансія вганяла його в піт, і він не витримав.

— Чому!.. Чому!.. Треба мати трохи олії в голові!..

— У вас її багато? — кпив Івашко.— Крутите там фіглі-міглі, сволочи!

— Сам ти сволоч! — спалахнув Мусій.— Присікався: «Чому... чому...» Біжи до Чорномора й спитай!

— «До Чорномора»! Понасаджували вас там, ідіотів! — Друзі посварилися.

Проблема «тимчасових кроків» залишалася й надалі муляти. Свербіла злість. Почували, що кружляють у задушливому колі. Чиясь невидима рука скеровувала всі їхні стремління не в той бік, а вони, безсилі й безпорадні, борсались, мов кошеня в розчині. Розійшлися спати втомлені і злі.

Анатоль не спав, перевертався цілу ніч: шукав, хотів збагнути, де забитий цвях державної політики, і щоразу забирався в глухий кут.

— Якась мара всім засліпила очі.

Ранок винагородив його листом. Правдоподібніше: це був пакет, набитий вщерть паперами. Хтось не шкодував часу — писати кільканадцять аркушів. Неохайно награмузляна адреса й штамп антонівської пошти.

— З дому?

Анатоль не без вагання розірвав пакета. Хто б це міг йому такого написати? Висунулася перша цидулка.

— Батькова рука? — За нею цілий жмут паперу виглянув невправними кривулями.

«Дорогий наш, уважаємий Петрович!

І як ми знаємо, що ви тепер у власті, то й постановили написати вам оце прошеніє. За наші сільські злидні, може, ви подействуете там. Як вам звесно: розібрали ми пана Янковського. Нарушати тоді бігли всі, а теперенька коснулось діло — всі стали хороші. Забрали з села Миколу. І шукають межі людьми більшовизни. Приїжджала панова дочка, присоглашала підписатися за землю. Сход не похотів, і знов забрали десять чоловіка.

Тепер прийшла бомага, щоб ми дали з села вільних козаків. Дуже просить вас, Петровичу, громада: так, як ми не хочемо пристати на цю Вільну Україну, то нехай Центральна рада розбере наше прошеніє. Іще просимо вас дати наставленіє: що нам робити? Вільні козаки з уезду панської землі обсіменяти не дають...»

Лист занадто довгий, щоб читати до кінця. Незграбні рябіли в очах кривулі. Гортав пожовклі сторінки.

— Ага: ось і «прошеніє».

ЙОГО ВИСОКОБЛАГОРОДІЮ ЦЕНТРАЛЬНІЙ РАДІ

Від людності села Антонівки, Велико-Русавської волості, Дрочівського повіту

ПРОШЕНІЄ

Як ми, бідні мешканці села Антонівки, то й широ просимо вас, господа рада, зглянутись на нашу бідність. Вільна Україна не дає обсіменяти панської землі. І так, як ми по бідності й малоземелію не можемо пристати на таку програму, то й ще раз просим вас, щоб приписали нас до руських. Іще просимо, щоб випустили з Києва наших людей: Захарчука Миколу, Степана Панчишиного, Коваля Павла, Гиляку Нечипора, Яструба Антона, Кучерявого Данила, Гиндика Олексу, Мазура Яська, Залізного Оврама, Голуба Василя і Денчишиного Панаса. Всіх дванадцять чоловік, що їх з села забрали вільні козаки Дотепер за ними замічання ніякого так само й більшовизни не було. В чому й розписуємося всім сходом...

— Дивовижний документ, гідний уваги! — розглядав писання, гірко посміхаючись: «Антонівці не розуміють тимчасових політичних кроків». «Хай Центральна рада розбере прошеніє», ха-ха! От диваки! — На хвилину уявив собі, як сотні тисяч отаких «прошень» линуць до столиці й усі... «Як ми по бідності й малоземелію не мо-

жемо пристати на таку програму». Тоскний холодок ліз поза плечі.

— І татко вплутався сюди! — його каліграфічний почерк вигороджувався.

Толю!

Обставини нашої сім'ї склалися так, що я змушений тебе просити (всупереч всім своїм політичним принципам і переконанням): розшукай у Києві два тижні тому арештованих — Захарчука й інших. Не одмовся сповістити про хід їхньої справи на село. Цим ти багато допоможеш нам. Твій... (характерна закарлючка — підпис).

— Навіть і тут не втримався, згадав за свої принципи і переконання. Одначе треба щось робити.— Анатоль сидів роздягнений на ліжку й міркував.— Очевидно, на старого є підозра, що він видавав арештованих. А може, капітан Володін, що так загадково щез з двірця, накоїв лиха? Скрізь одні лиш неприємності!..

Одягся. Похапцем умився і заклопотаний та сердитий на товаришів — ще не помирилися після вчорашньої дискусії — вийшов на вулицю.

По дорозі до своєї установи він загляне до прокуратури і довідається, в чому там заковика? Сьогодні, мов на злість, всі перехожі штовхали його під боки, в плечі, що два кроки і... «Перепрошую».— «Прошу».

Облудна ввічливість: можна причавити ногу, щоб аж черевик одскочив, і дістати за це...

— Ви нахаба! — оклик, і м'яке щось поступилося перед чолом. Анатоль збентежено відскочив. Два погляди: один розбіжно-спантеличений, а другий іронічно-доброзичливий — пересіклися.

— От не сподівався! — широко й натурально вийшло, бо русяві брови розійшлися, і панночка воліла засміятися.

— Я теж не сподівалася... Здоров, чи що?

— Здоров, Марі. А ти поправилась!

Ця шаноблива репліка, умисне вигадана для хороших друзів, що не мають один одному нічого кращого сказати, сьогодні мала свій змістовний сенс. Про Марію Гальчинську, подругу студентських Анатольових років, справді можна було сказати, що вона «поправилась».

Замість скромної студентки, панночки з шляхетної родини, перед ним стояла дозріла, молода, з живими, бистрими очима, темпераментна й гармонійно викінчена жінка.

Три роки їхньої розлуки не змінили в неї дружніх почуттів.

— А в тебе, Толь, регрес,— сказала, оглядаючи його по-товариському, як і колись.

— Можливо! — у замішанні не знав, де діти руки.— Куди йдеш?

— Поспішаю в одній справі. Хочеш, подарую тобі п'ять хвилин? — І, не чекаючи на відповідь, пішла з ним поруч. Перші дві хвилини йшли — мовчали. Анатоль, приємно вражений з такої ласки, потай оглядав свою подругу. Як вони оригінально розійшлися: він їй не сказав нічого, вона теж,— без нарікань і зайвого зітхання. Обоє полишили часові чинити його волю. Час забув. Марі та сама, що й колись: немов учора бачились на лекції. Тепла щирість випромінювалася з ясних, ледь-ледь задумливих очей, ні натяку, ні згадки за минуле.

— Як живеш? — питав несміливо, бо мав на думці звідати, чи не одружена.

— Звичайно, як і всі. Ніяк не можу вирвати диплома...

— То чого? Може, родинні справи?

— Що? — Марі допитливо зламала брови.— Це ти про які родинні справи?

— Ну, може, сім'я...— безжурний сміх покрив його припущення.

— Сім'я? Дякую красно, ні!.. Є інші, важливіші за сім'ю причини... А як ти?

— Живу, як бачиш.

— О, між іншим,— жваво зізнавалася Марія.— Я дізналася про тебе від Хоменка...

— Знаю. Він казав мені про це,— Анатоля потягнуло на відвертість.— Я шукав тебе, але не міг знайти адреси. Сам ніяк не можу акліматизуватися...

Обняла серйозним, симпатичним поглядом і просто запропонувала:

— Матимеш вільну годину — зайди: Львівська, 48/5.

За розмовою й незчулися, як підійшли до урядового будинку Анатольової установи.

— Я сюди,— прощалася Марі, щоб перейти на ріг іншої вулиці.

— А я сюди. На все!

— Заходь!

— Можна й сьогодні?

— Можна.

Стояв упокорений, ладний кожну мить кинутись на поклик раптом зродженої радості. Проводжав очима ген, аж поки не сховалася за рогом.

— Як вона змінилася! Яка разюча зміна! — шепотів захоплено.

Сьогодні робота не панила. Пишучи справоздання в найважливішій політичній справі, Анатоль надовго забував перо, схилився на долоні й несподівано для співробітників щидив крізь зуби.

— Ах ти ж чорт!

І шеф кінець кінцем порадив:

— Ви, пане-товаришу, підіть: сьогодні рада вирішує дуже інтересні справи, там можна трохи розважитись...

— Коли рада для розваг, тоді є рація! — Засоромлений шеф знітився і більше не займав його.

Лист із села і зустріч — бігуни: довколо них кружляли сьогодні Анатольові думки. Згадував село, й тоді в кишені муляло «прошеніє». То на нього видивлялися серйозні, зосереджені, але ласкаві очі: «А в тебе, Толь, регрес!» — долітав з просторів легенький подих.

Докучливо повзли години. Обід у «Франсуа» подали препаскудний.

Хотів був повернути на квартиру, та згадав, що там чекає чергова «дискусія», минув свій двір і злився з хвильною рікою залюднених панелів.

Передвечірня вулиця тим і приваблива, що вміє заспокоїти. Шпацірував спроквола, злитий з хвилиною вдоволених міщан. Вони минали його парами, тулились, гейби марцеві коти, і голосно, не криючись із своїми дешевенькими радощами, реготалися. Вбирали очі зодягнені на показ декоративні українські одяги. Як мало потребує міщанин! Маленький саж на двох і трішечки «політики». Вийшов на ріг Львівської.

— Візник! Скільки на Львівську, 48?

Один оглянувся і стріпнув віжками.

— Вйо, Наташка! Пан п'ятьорку дасть... Та повертайся, струпом би тобі стала Центральна рада!

— Скільки?

— Я ж казав: п'ятьорку.

— За три квартали?

— Ну, троячку, бог там з ним!

— Багато.

— Що ви, господин хороший. За ці гроші вам не то що, навіть ніхто в морду не захоче плюнути. За троячку ідемо?

— Ні. Піду пішки...

— Ай-яй-яй! — занепокоївся цей милий симпатяга.— А там баришня, напевно, ваша ждють... Сідайте за карбованця! Люблю з хорошим чоловіком їхати. Ну, сіли? Добре? Вйо, Наташка, в дихавку тобі Центральна рада!

«Патріотичний народ, ці візники», скривився їздець, одкидаючись на спинку екіпажа... Ритмічний хід коліс збуджував приємність близького побачення. Точнісінько як той бурлака: побивається, шукає «долі» й раптом дізнається, що вона в нього сидить за коміром...

Візник підстьобував Наташку.

— Торкай, торкай, каналія!

— Не любить гайдамацьких китиць,— пояснив їздець.— Раз мені довелося везти їхнього старшого, отамана. Чоловік як чоловік, і, звісно, китиця. Злякалася моя Наташка, вбик, на телеграфний стовп— і зачепилася. Отаман під колесами простягся, а вона не поміає, стерво, що тепер така політика й треба китиці возити...

— Стій, халера! — Наташка поносила ребрами й вгрузла в брук.— Приїхали.

Крихітна кімнатка зустріла сподіваного гостя симпатичним запахом геліотропа.

— Це я сьогодні, як ти бачиш сам, зробила генеральний огляд свого холостяцького кубла,— весело пояснила господиня. Приемне оточення. Кожна річ інтимно промовляла витонченим смаком спритної жіночої руки.

— Ого, в тебе книжок! — І гість хибко, по-колишньому, забувши всю свою солідність, підійшов до шафи.— Маркс, Енгельс... Бельтов... ти не кинула своїх ортодоксальних поглядів?

— А ти свої, здається, трохи перефарбував? — обое засміялися одвертим товариським сміхом.

— Я тільки пристосував їх до актуальної тепер національної проблеми...

Марі, кімната і всі речі — все було одверте й просте і навівало щирій, дружній настрій. Довірливо дивилися пойняті звабною інтимністю, вогкі, кмітливі очі. З кожної щілинки випромінювалася бадьора, потенційна сила і настроювала все на певні співзвучні їй асонанси. Це була справжня зустріч двох оновлених, по довгім часі, друзів.

Переглянувши кілька книжок, вернувся і сів на софку. Який ніжний, лоскітний запах від геліотропа! Так приємно сісти й простягнути ноги...

Вона сиділа проти нього, невимушена, щира. Анатолеві кортіло багато-багато говорити. Не Івашко, не Мусій, їхні дискусії тільки дратують, а от вона повинна його зрозуміти...

— Я сьогодні несподівано дістав цікавого листа.

— Від неї? — лукаво посміхнулася.

— Ні, від «них». Лист-прохання, адресований Центральній раді.

Лагідні едwabні брови нашорошилися.

— Цікаво! Можна подивитись?

— А чому ж ні? — Анатоль спроквола видобув каверзного пакета.— Прочитай!

Марі одразу ж потонула в награмузляних рядках. Він потай стежив за її обличчям. Перші дві хвилини воно було просто зацікавлене. Але в міру того, як перечитувала сторінки,— чоло вбиралося у безліч обурливих ліній. М'який ласкавий погляд став твердий, мов дріт. Верталася назад і ще раз розглядала найцікавіші місця...

— Цілком нормальне явище! — казала переконано, гортаючи листа.

— Нормальне явище? — оторопіло кліпав Анатоль.— А ти читала, там є місце: «Так як ми не хочемо вільної України, то нехай Центральна рада розбере наше прошення...» — і він негарно засміявся.

— Все читала. Це знаменний факт: коли до уряду звертаються його підданці й просяться світ за очі з-під його ласкавої опіки... Це вже — край.

Соталась прикра до знемоги пауза.

Анатоль сидів принішклий, згнічений, а йому на скронях бігали синясті, бистрі «зайчики». Дивився запобіжливо широкими благальними очима, мов потопельник

серед безлюдної, багнистої трясовини. Але ж він мусить розказати їй, від чого йому сохне голова.

— А ти знаєш: оцей лист добив мене. Я прийшов до тебе,— признався, схоплений поривом інтимної сповіді.— Прийшов, бо... Всі круг мене ідіоти, слиняві! Ти, я не знаю, як ти відчуваєш дійсність, а вона мене зашморгує... А лист? Ти думаєш, чого до мене написали? «Планова експропріація». Хотів за Марксом, а вийшов бридкий погром. А тепер «подействуйте», бо й ви тут винні... Будемо свою державу: фронти руйнуються, довкола все летить, хаос уламків... А всередині нема стрижня: одні-сінька червоточина. Я от не знаю, як ти дивишся... Ти ж розумієш? Де шукати перспективи, га? — питає, блідий, схвилюваний.

Розрадлива рука діткнулася тремтячого плеча.

— Ти надто чуйно реагуєш на оточення. Це непотрібний знак... А перспективи?

Анатоль чекав, жадний почути нове слово. Хворобливий блиск його очей згасав під теплим голубливим поглядом.

— Перспективи є! — доводили йому.— Ти згодом сам побачиш їх...

— Це твоя особиста гадка? — вдячно посміхався гість, зворушений з чуйної товариської розради.

— Це гадка багатьох таких, як я. Ти сам побачиш, як розгорнуться події. Ти побачиш ті величезні перспективи. Незабаром: ось-ось прийде на них година! — пророчисто звучав бадьорий монолог. Анатоль відчув приплив свіжої сили.

— З тобою поновляєшся, Марі! — казав, безмірно вдячний за її розрадливі турботи.

Марі все ще тримала листа. Захоплена з прийдешніх перспектив, вона забула на цей час за нього, а тепер — занепокоїлась.

— Про арештованих селян треба подбати.

— Хіба що сісти разом з ними? — Цей лист знову псував настрої.

— А для чого?

— Бо інакше я не годен їм зарадити... Чи мені дадуть їх на поруки?

— Я, секретар головної слідчої комісії, кажу, дадуть. «Марі ортодоксальна, ліва демократка...»

— Секретар слідчої комісії? — вагався: вірити чи ні.

— Ах, це така дрібниця. Просто, я не встигла розповісти,— намагалася затерти неприємну їй розмову.— Дай мені листа: я розшукаю їхні справи.

— Прошу. Тільки там нікому не показуй...

Так щасливо розв'язалася ця справа, що завдала йому стільки клопоту.

По цьому довго ще сиділи, провадили бесіду на різні злободенні теми. Це був перший вечір, що на нього Анатоль не нарікав.

Прощався задоволений, бадьорий, з кращими надіями.

Удома, як і треба було сподіватися, Мусій з Івашком посварилися за якийсь новий «тимчасовий крок» державної політики. Лежали злі, наїжені два мопси.

Тихо роздягнувся (аби не злякати ангела мовчання) й спритно, перетявши шлях до будь-яких розмов, шугнув під ковдру.

«Треба ж бути таким дурнем», доброзичливо всмінувся, склепив очі й, сласно позіхаючи, заснув.

Перед ранком Анатолеві приснився сон. Сон такий реальний, що всі його подробиці, записані тепер у фоліантах історії,— правлять за непомильні історичні факти. Снилось, ніби його незрима, легка тінь пройшла крізь варту чорних німф до кабінету, що мав різко окреслені готичні лінії. При світлі електричних люстр за столом сидів, у генеральському мундирі, чоловік, завданням якого було: пильно стежити за УНР. Перед ним вертілася неясна, плюгавенька постать. По тому, як вона сюсюкала, і по рухах, можна було зміркувати: справа йшла про гроші. Великий «куш» грошей — і генерал вагався. Він то згоден заплатити, але з цього мусив бути певний зиск для нього і для тих, кого він репрезентує.

«Я пропоную одним ударом розірвати Берестейську перемову й одночасно з цим розбити єдність революції», шарили злодійкуваті очі.

Генерал мінорно позіхав.

«Ви знаєте самі, мій пане Михайле, як мені приємно слухати такі державні мудрі речі... Але ж конкретно: що для цього треба, яких заходів гадаєте ви вжити, розумієте мене?»

«О, ще б пак!» Плюгавий розумів. Він нагнувся через стіл і, озираючись, зашепотів щось швидко-швидко, ковтаючи слова. «Конкретно: я пропоную...»

Ситий генерал наморщився: «Гаразд. Я поміркую над цим планом...»

Радість вічного хама виобразилась на скривлених вдячною посмішкою вустах...

«Я певний, ваша екселенція...»

«Так, так, я розумію вас». Лямований найкращим паризьким кравцем мундир гидливо одсахнувся. «Сподіваюся, ваша прихильність, пане, матиме достойну нагороду... До побачення», показував плюговому на двері.

«До побачення, ваша екселенція. Сподіваюся на ваше мудре рішення...» Ідучи назадгузь, плюгавий кланявся, аж поки не вислизнув за двері. Тоді генерал одчинив своє бюро. Люстра освітлювала папір, на якому він писав, рухливо бігало перо.

«Ваша екселенція, вельможний пане маршале!

Благо нашої республіки спонукує мене висвітлити перед Вами автентичні плани вельми впливових осіб, що стоять близько до уряду, де я є акредитований посол. На мою думку, пане маршале, ці плани вельми важать в справі перемоги нашої хороброї армії над зухвалим ворогом. Тутешній крайовий уряд «Центральна рада», згубивши всякий вплив, діє всупереч бажанням свого народу, що воліє боротися за свої права й разом з союзниками йти до славних перемог. Перемога в Бересті теперішнього уряду обурила державні кола і національну армію.

Це дає привід мені, пане маршале, в недовгій часі сподіватися на девальвацію теперішнього державного ладу, що для нас є надто корисне. Військова диктатура об'єднає в певнім напрямі всі політичні течії довкола дійової, дружньої нам армії. 500 тисяч тубільців — козаків (зміркуйте, пане маршале), що їх може зібрати протягом тижня диктатура вельми впливового тутешнього генерала С.— стануть нам до помічі.

Козаки горять бажанням виступити разом з Францією проти «бошів» і водночас проти більшовицької анархії.

Прем'єр нового уряду — військовий атаман Петлюра — франкофіл (рекомендую вашій екселенції) цілком би задоволів Ваші устремління. Маю честь дуже просити пана маршала не одмовитись переглянути ці мої міркування...»

Генерал скінчив писати. Приємно потягнувся. Тихо гасли одна по одній електричні люстри, пропускаючи крізь вікна блідий день. Нараз його очі вловили досі непомітну тінь.

Вона тремтіла, матеріалізуючись і набираючи всіх форм людського тіла. Перед генералом стояв Анатоль. Незрима сила прикувала його до підлоги. Крикнути — не мав голосу. Скляні генералові очі посміхалися мертво, немов молимим сміхом.

Генерал вийняв з кишені еластичне шовкове лассо, змайстрував петлю і, наблизившись до Анатолія, накинув йому на шию. Ласкаво заспокоював:

«Не бійтесь. Це так легко, навіть не помітите... А правда ж, не болить?» І став стягувати шнура. Петля стискалася, захоплювала дух, давила, виштовхуючи на лоб очі... Генерал затягував смертельний зашморг, і ласкава посмішка не сходила з його обличчя.

— Ще трошки... трошки...

— В-в-в-а-а-а... Рятуйте!

— Чого дереш горлянку, чорт? Не дає спати! — з обох ліжок визвірилося по парі злющих заспаних очей. Анатоль звів обважнілу голову. Щойно прокидався день. Ще ніч не розігнала своїх тіней, і вони кублились на вбогих меблях.

— Приснилося, — ніяково всміхнувся й зопалу переповів товаришам свій сон.

— На городі бузина, а в Києві дядько, — вивів висновок Івашко. — Ти, будь ласка, коли в тебе є охота снити всякі нісенітниці, то май коректність, не перешкождай нам досипляти вранці, — перекинувся на другий бік і вліз під ковдру. За ним накрився з головою роздратований з «неприпустимого нахабства» дипломат Мусій.

Анатоль не міг більше заснути. Мульке ліжку, встелене думками, промучило його аж до схід сонця. Сон справді був кумедний, вартий подиву.

Яка реальність! Містик тут, напевне, припустив би, що його «душа», гуляючи, потрапила до кабінету пана радника Табуїса * й була за свідка «конфіденціальної» розмови.

Сонце на жовтогарячих блисках несло день з його турботами й злигоднями..

— Гей, нумо, хлопці, до зброї! — проразливо гукав Івашко, взуваючи свої шкарпетки.

* Французький генерал — посол при Центральній раді.

— Вас просить головна слідча комісія,— занепокоєно передав шеф. Анатоль підійшов до телефону.

— Я Вдовиченко. Це ти, Марі? Ага... Ну, що? Можна взяти на поруки? Добре. Тільки розписатися? Гаразд, я зараз буду там...

За якийсь час він поспішав до прокурора, щоб узяти на поруки арештованих антонівських селян. Надворі січень. Ущипливий мороз ліз під пальто, натирав веселковим кольором ніс і щоки.

Сьогодні міщанин виповз на вулицю збентежений. Коло кожного афішного стовпа стояли стривожені обличчя. Випущене повідомлення від коменданта міста Конавальця шельмувало арсенальців, обзиваючи їх «зрадниками неньки України», закликало обивателів до спокою.

На панелях де-не-де ще дотлівали рештки вогнищ. Загрівались козаки в обідраних, старого строку шинелях. Дружні штовханці бадьорили козацький дух.

Від Центральної ради поважно йшов, вбираючи у себе очі усієї вулиці, панцирник «Грушевський». Гармата й кулеметні люфи тривожно нюхали повітря. Десь далеко, на околиці, ляскали поодинокі постріли. Нараз на правій стороні затуркотів ядушливий кулемет. Жажне міщанинове обличчя витягнулося.

— О, це вони стріляють!

«Грушевський», не затримуючися, проклав собі дорогу крізь отару своїх пласкоголових підданців і став на «позиції»...

Мляво повернулася скриплива вежа: коротке рило одинокої гармати поводило своїм п'ятаком, масно цямкнуло і солодко ригнуло димом з крицевими кавалками.

— Козаки! Треба раз назавжди показати тому стервові... Огонь!

— Помагай вам господи! — побожний многоликий Тартюф складав мисочкою руки.

— Кажуть, розбишаки святу Лавру осквернили?

— Не падайте духом, Сило Силевичу! Є ще порох у порохівницях, ще не перевелись козаки... Моя небога — дев'ятнадцятий годочок: «За Вкраїну, каже, душу й тіло ми положим...» Аж мене сльоза пройняла. Куди тебе, кажу, донечко, нечиста сила пре? Двірникового Рябка

боїться, а такий патріотизм. Гайдамаку свого, вибачайте, його карточку, за ліфчиком коло грудей день і ніч тулить...

— А на залізничному двірцеві, чули?

— Якже, якже, чув! Від самовидця... Лицарі наші, хоробрі гайдамаки — це моя небога каже — як урвалися: очі горять, шаблі бряжчать, гукають: «Смерть ворогам України...» А ті сплять! Винищили до ноги все їхнє кодрло.

«Піх-пах-піх», несподівано звідкись посіялися кулі. Синя гайдамацька китиця з біноклем на отворі завертілася й зів'яло зсунулася з панцирника.

— Мати божа! — загнаний тваринним жахом міщанин поліз стоногами по підворіттях.

— До зброї, козаки, вперед! — До панцирника збіглося козацької сили, що перед цим миролюбно загрівалась штовханами на морозі, душ дванадцять.

— Заляж!

— На сніг? Та ми їх, пане сотнику, навстоячки. Гаси, хлопці!

На чистій вулиці затанцювала метелиця куль. «Грушевський» сконцентровано «гасив» по вікнах найближчих будинків. Патріоти визирали з дворищ, благословляючи звитяжність свого війська.

Перший переляк потаковився. Стрілянина вщухла. Козацька сила примостилася на панцирникові, і стерновий пустив машину далі, вздовж знелюдненої вулиці. Інколи «Грушевський» зупинявся, й тоді підносилося гарматне рило, цямкало й ригало, обливаючи крицевою блювотиною робітничий закуток, краймісто — Арсенал. Кулемети, з обох боків наведені на мирні вікна, добували сирової цегли...

Вставав цегляний пил, посічені скляні кавалки падали на брук, і мішане дзижчання куль з благальним зойком застуканих коло вікон встеляли шлях потужній пісні.

..Нам pomoже святий Юрій
Ще й пречиста мати
Київ здо-бува-а-ти —
Гей, чи пан, чи пропав...

Анатоль вийшов з підворіття. Не йняв віри: «Що це, з гробу ще раз встав кривавий Тьер, щоб справити новий, український Пер-Лашез?»

А за хвилину вже ганьбив себе, як боягуз: «Адже ж цього вимагає наша справа...»

Поспішав, бо хотів бути рівно о призначеній годині. Марі зустріла його заклопотано і офіційно. Завідатель таємного столу, зухуватий молодий хлопчак і доброзичлива, ще не зіпсована людина, миттю видобув папери.

— Підписуйте, підписуйте, будь ласка! Я не розумію, як вони сюди потрапили. Тут ось для своїх, міських, нема місця... А скажіть, добродію,— лукаво шулив очі,— хутко ми втікатимемо, га?

— Куди втікати? — пробоем видививсь на нього Анатоль.

— Та це я так,— ніяково вигороджувався той.— Я гадав, що, може, ви що знаєте, бо кажуть, нібито більшовики вже близько!..

Розмова увірвалась, бо недоречна стала. Марі внурилася, сортувала якісь негайні папери.

— Пане Козубе, ці справи я кладу до шафи № 10.

— Гаразд, гаразд, панно Марусю! Або краще зразу покладіть до вихідної: все одно ж на завтра нашікують свіжих...

— У вас тут не така робота,— нарікав моторний зав.— А тут справи, справи й справи...

— Я вам більше не потрібний? — Анатолеві кортіло хутчій вийти. Хоч своя, а все ж катівня.

— Так. Формально ви вже поручились. Я міг би зараз видати вам ордера на звільнення, та, вірите, людей невістачає для доручень,— бідкався наївний парубійко.

Та ось підвелася Марі. Поклала купу справ до «вихідної» й винувато посміхнулася своєму другові.

— Пробач, Толь, мені трохи нездужається...

— Уважайте, пане Козубе,— пропонувала свої послуги.— Я зараз вільна й можу взяти це доручення.

— Будь ласка! Дуже вдячний вам, панно Марусю! — зрадив Козуб.— Я не смів вас турбувати, бо ви й так багато маєте роботи, прошу! Зараз я вам приготую ордера...

Галантно уклонився й вибіг до суміжної кімнати.

Анатоль мінився: перед ним зовсім не та Марі.

Як вона поеднує свої ортодоксально ліві погляди з роботою в цій установі? Дивно. А втім: ось де зразок справжньої національної свідомості, а не там, де тулять до грудей картки своїх коханих гайдамаків...

— Ти пішла б додому краще та спочила,— радив їй з легким докором. Марі вдячно одхилила спокусливе піклування.

— Зараз буде ордер. Коли маєш час, ходімо разом до в'язниці.

Ще б пак. Він і сам радий піти світ за очі з нудної установи, де з нудоти всі блошиці вивтікали...

— Розуміється, піду. Мені кортить побачитися з земляками...

До кімнати в'юном плюснув Козуб. Тримав готового, підписаного ордера.

— Трішечки затримав вас, добродію,— вертівся перед Анатолем.— Прошу вас, панно Марусю!

Марі покvapно розписалася в ордерній книжці.

— До побачення!

— На все!

Козак випустив їх з приміщення. На вулиці вільніше дихати.

— Може, поїдемо? — затурбувався Анатоль, але даремно, бо сьогодні в місті ні одного візника.

— На своїх краще! — звеселилася супутниця. Ішли знелюдненими вулицями. Де-не-де лиш зустрічався перехожий, боязко перебігаючи з відром води, або відряджений в «негайній справі» урядовець.

Натомість підсилені бродили гайдамацькі патрулі й що не квартал — то перекопана бруківка. Столиця причайлася. Застигли в спраглому чеканні кам'яні громади. Незримий подих бурі повівав над злотоверхими, задумливими банями.

Вийшли на передмістя. З дворищ визирали зацікавлені робітники. Деякі скидали свої засмальцьовані робочі картузи — віталися.

— Скільки в тебе тут знайомих!

— Я колись тут жила, в цьому передмісті,— задоволено згадувала Марі. Свіже, з морозом повітря підбадьорувало: рожевіли щоки. До неї повертався твердий крок і гарний настрій.

— Ти ще не сидів за ґратами ніколи?

— Ні. Але не зарікаюсь...

Видивилася на нього довгим-довгим поглядом, нічого не сказала: тільки дотик ліктя, дбайливий, турботний, і якийсь незрозумілий сум в очах. Анатоль перейшов на дрібниці.

— Не люблю зими. Вона нагадує мені той день, коли людство, охоплене крижаним холодом, востаннє прокляне свої найкращі ідеали...

Марі залюбки слухала жакхливий фінал людства, підставляючи груди швагкому вітрові.

— Кожний розуміє речі по-своєму: для мене зима — розгін в прийдешню весну...

Отак розмовляючи, вони дійшли до в'язниці. Коло брами два браві синьожупанники привітно засалютували.

— Наша панночка!

— О, прошу, не показуйте перепустки!— ввічливо пустили обох відвідувачів на широкий двір, обведений мурами. До контори сквапно увійшов сам комендант в'язниці.

— А, моє поважання, паннунцю! Хотите когось побачити?

— Ні. Прощу оформити ордера,— мовила сухо.

— Панна Маня сердиться? — не покидав налазливий зальотник. Марі почервоніла й мовчки прикусила губу. Жарти вкоротилися. Нахаба зміряв її друга з ніг до голови й презирливо мугикнув: «Шпак». Стороннього навіть не запитали, чого він прийшов. Панна Маня — з нею завсіди надійні люди. Поки комендант оформляв ордера, Анатоль марно намагався розгадати загадковий вплив Марі на цього гевала.

— Про що ти зараз думаєш? — вловила його зопалу. І перший раз він їй збрехав:

— Думаю, як мені зустріти земляків...

Комендант гадав спокутувати свою нетактовність. Через якогось там паршивенького ордера — на репану мужву, що, вибачте на слові, жере, мов сарана, й рада сидіти тут хоч до кінця світу,— втратити ласку панни Мані? О, ні! Він ще, дякувати богіві, не з'їхав з глузду...

— Прощу, ось вони!

Повагом до контори увійшли з усім своїм манаттям селяни — антонівці. Їх темносірі обличчя не виявляли ні радості, ні особливого піднесення.

— Позір! — комендант не міг собі одмовити в таких приємних речах.— Слухайте, що вам казатимуть, каналії...

— Занадто офіційно, пане коменданте,— саркастично зауважила Марі.— Оцей пан бере вас на поруки, згодні?

— А чого! Спасибі їм,— перезирнулися.

На мить завітли байдужі обличчя й зараз же зів'яли, упокорені, під гострим покриком.

— Розписуйтеся! — гримав комендант. Селяни нерішуче тупцяли на місці.

— Та ми, господин начальник, пошти що й неписьменні...

Перший Захарчук наважився. Повірив.

— Дякуємо вам, Петровичу, що-сьте поклопоталися. Розписуйтеся, хлопці! — підбадьорював товаришів. Тоді повірили. Нестримна радість заграла в очах. Посмілившали.

— Може, нам якісь прогонні видадуть?

— Ну, ну, «прогонні»! Забирай лахи один за другим і витрушуйся! — комендант лютував. О, в нього розмова проста з цією некультурною мужвою, але їх щастя, що тут жінчина...

— Пробачте, панно Маню. Це моя фронтова звичка...

— Знаю. Ви на неї вже не раз при мені посилались, а сьогодні...— Один грайливий, лукавий посміх і (як мало треба комендантові!) він злагіднів, немов овечка.— Сьогодні,— натискала «жінчина»,— ви понесете кару, чули?

— Я до ваших послуг, о незрівнянна! — фліртував ласий невдаха.

— На ваше щастя, послуга буде маленька,—допоміналася Марі.— Я, йдучи сюди, забула взяти перепустку до шостої камери...

— Це вчора зловлені більшовики? — перепитав обачно комендант. Перед більшовиками він був неабиякий страхополох.

— Вони, вони,— одверто кпила з нього.— Мені треба дещо вивідати там... Ви проведете?

— Прошу! — мусив погодитися, знезброєний.

— А ти, Толь, зачекай, я зараз,— попередила і виїшла з комендантом в'язниці.

Анатоль, оточений селянами, вислухував їхні немудрі нарікання.

— Народ не знає вже, за ким тягнути. Приїжджали нас присоглашати на ту Україну...

— Ви, кажуть, послухали якогось брехунця,— це, вибачайте, так на вас,— а він тепер утік, десь власть його шукає..

— Землю графську одбирають!

— Загибель прийшла, та й годі!

— А скажіть, Петровичу, більшовики: їхня програма настояща?

— Чи придуть вони? — питали простодушні земляки. Антоль парився, як на окропі. Що він міг сказати їм: дрібненьке, пошле гасло...

— Більшовики — німецькі наймити, не вірте їм. — І одвертався з сорому.

— Та якже ж! — невгавали ці дорослі діти. — У волості той самий старшина, що й був: «Ніякої, каже, слободи вам не полагається. Це як приказ новий писали, сплутали, й воно обшибочно все вийшло...»

— За скибу йди йому орати!

— Те саме все: панів порозганяли, а тепер паршиві підпанки живцем народ їдять...

— Петровичу, яка ж це наша вільна Україна!

Слова тяли гірше, ніж кусливі оси. Даремне Анатоль хотів так стати, щоб не бачити облич: десять пар пронизливих очей проймали на всі боки. Ліз по спині, засівався студеним пшоном розбурканий в ньому страхополох. Злякався — сам не знав чого. Безпричинний острах ріс, мов губка, всмоктував притомність, допікав нестерпним холодом і розкладав здорове живе тіло на м'які драглі... Млосно оберталася в роті клейка слина. Стояв заляканий, одубілий — жодних почуттів — натомість панувало одне дивне нез'ясоване бажання: плакати... Чого? Не годен був на те щось відповісти. Просто плакати, як плачуть малі діти, коли зопалу заскочать у круг голодних роздратованих гусей. Сльози зашморгували горло...

— Я готова, Толь! — Марі вернулась і стояла коло нього.

— Що тобі? — питала потривожено. — Ти блідий, як сама смерть. — Реакція, що от-от мала прорватися, затялася.

— Хіба? — спробував посміхнутися. — Це в мене періодичне недокрів'я... Ти вже справилась?

— Уже. Ходімо. До побачення, пане коменданте!

— На все добре! — жандарм удав з себе господаря. Ввічливо провів усіх гуртом до брами.

— Спасибі вам за всі тут наші удовольствія! — Єхидно дякували за ворітьми в'язні. Тільки такий чіп, як комендант, міг прийняти тонкий глум за вислів щирої подяки.

— Отак усі! — хвалився він розчулено.— Ніхто ще не попрікнув мене в цих стінах.

— Це хороший знак,— пророкувала жартома Марі.— Може, вам пощастить тут залишитись назавжди...

— Щиро дякую! — галантно дзенькнув шпорами бравий служака. Аж по тому, як замкнулася в'язнична брама, всі антонівці зітхнули на привіллї.

— Ой, собака! Печінки з нас висотав! — визволені швидше поспішали геть.

— Там мамаша ваші дуже непокояться за вас,— переказували Анатолеві.— Як їм сказати?

— Скажіть, що є здоровий, незабаром буде вдома,— обіцяла за нього Марі.

— А ви що: жона їхня будете? — цікавилися.

— Ні, ми не жонаті...

— Ага, так значить: на крейду... Перекажемо,— лукаво переморгнулися. Вдовиченко не заперечував. Хоч і не вірив в забобони, але в цьому вбачав для себе добрий знак. Не хотів лякати того боязкого почуття, що цими днями оселилося в його порожній душі. Марі цікавилася кожною дрібницею.

— А що, як повернеться ваш пан і скажуть вам за все сплатити?

— Пан то не повернеться...

— Чому?

— Така йому планета припадає.— Ухилялися, щоб не сказати чого зайвого.

— А як повернеться?

— Смієтеся, мадамочко! Хоч і сутужно нам тепер, минулася слобода, а народ свого шукає...

— Нам земельної програми треба — от і все.

— А що, як не дадуть?

— Дадуть, мадамочко! Землі нам не дадуть? Смільний вопрос!

Анатоль невдоволено здвигав плечима: «Що це за манера все отак випитувати? Десять же мусить бути край...»

Група вийшла на краймісто. Ген-ген повилася зміяста залізниця.

— Тепер ми поволі подамося,— заявили землячки.

— Дякуємо вам, Петровичу, по гроб свого життя,— розчулено стискали руки.

— Дякуємо! Треба ще з'являтися на суд чи як?

— Ні, певно, вже не доведеться,— убезпечувала їх Марі.

— Спасибі вам, мадамочко!

Захарчук — мовчав дорогою — тепер змінився. Словзла тінь з понурою обличчя.

— Колись я віддячу вам,— ручилися сміливі, чесні очі. Посміхнувся в бік Марі.

— Жінка ваша мені подобається. А то, що ви були...— згадав панну Владиславу й грубо вилаявся: — Погань!

Анатоль покірно проковтнув цей осуд. На мить в уяві встав осінній парк і дві трагічні постаті на головній алеї. «О, ми ще зустрінемося з вами», донеслось погрозливе з глибини днів. Поспішив прогнати сумне видиво.

— Перекажіть матері, хай не турбується. Може, й справді згодом навідаюся додому.

— Приїжджайте, ми вам такі проводи впорядимо, що й архієрей таких не бачив... Он які!

Наївна щирість! Ці дорослі діти не знайшли вищої шани понад «архієрейські проводи». Анатоль розчулено намацав свого гаманця.

— Чекайте. Ось вам трохи грошей на дорогу...

Дрібнобуржуазна філантропія? Але селянам ніколи вдаватися до вищої моралі. Вони сумлінно вирахували, по скільки припаде на брата з трьох «лопаток», і тут же, поділившись, обіцяли:

— Розбагатіємо, з процентами вам віддамо...

— Щаслива путь!

Поволі віддалялися ключем, мов журавлі, в бік залізниці. Бадьоро рипіли кроки. Брав вечірній приморозок. Приємно стати на краймісті, дихати на повні груди й споглядати. Коли остання голова сховалася за білим пагорком, Марі притомлено відвела очі. Поломенів огненночервоно далекий захід. Місто приїчалось: збирало сили для нових, прийдешніх боїв.

— Толь, мені хочеться з тобою зараз довго-довго говорити...

— Говори. Ти загалом якась чудна сьогодні. Твоє поведження, як його розуміти?

Видивилася, немов хотіла вкласти в нього свою душу.

— Я справді, Толь, чудна!— безжурно засміялася,

пустотливо подала руку й повела його, безвільного, назад до міста.

— Ходімо! Розкажи мені, що ти робив сьогодні в своєму секретаріаті...

Час ішов — ніс келех, сповнений по вінця,— і на чолі його були написані прийдешні дні «народної республіки».

«Кінець, нема рятунку», шепотілися по закутках.

Шуміли поночі вантажні авто, переповнені зів'ялими обличчями в подертих, засмальцьованих робочих одягах, під охороною блискучих гайдамацьких шабел. Над усім витав дух Коновальця*. Затишок віщував бурю.

Анатоль з Мусієм мали вже лягати спати й радилися про можливі прийдешні злигодні, як з вулиці прийшов Івашко. Похнюплений, майже сумний.

— Сьогодні нічю наш курінь рушає,— врочисто заявив товаришам.

— На фронт? — схопились, потривожені.

— Еге ж, на фронт.

Обидва читали свої переживання на його обличчі.

— Хіба вже такі кепські справи? — благально допитувався Мусій, забувши, що в його руках «усі нитки державної політики».

— Да, справи неважні,— стверджував Івашко. Сів, посидів трохи, як то личить перед тим, як збиратися в далеку путь, і витяг свою валізку. Пакував туди всі свої гаразди.

— Може, вб'ють, дак той... Передасте все матері,— не жартував. Тоді здійнявся справжній переляк.

— А як же ж наші гайдамаки?

— Залишаються охороняти уряд.

Трохи відлягло. Гидкий егоїстичний чортик шепотів: «Коли що до чого, то ми встигнемо втекти...»

Анатоль обурливо гнав геть мерзотного спокусника. Щоб здихатись тривоги, помагав Івашкові складати речі. Мусій так само міркував. Отож, разом, не зводили очей, крутилися коло Івашка.

Нарешті валізка спакована. Всі речі зібрані: треба відтягти хвилину неприємного прощання.

* Командир корпусу січових стрільців, що вславився своєю жорстокістю до робітників.

— О, ще моя картка! — виряджений, зняв свою фотографічну картку і поклав за пазуху.

— Здається, все? — наївно посміхнувся. — Прощайте!

Дві руки, одна по одній, простягнули йому свої тремтятьчі пальці.

— Прощай! Ми проведем тебе, — боліли за розчуленого друга. Той не заперечував. На порозі обернувся, ще раз глянув на спаковану валізку.

— Не забудьте ж матері...

Казарма байдуже зустріла друзів. Тут було чимало тих, що виряджали своїх близьких родичів. Курінь метушливо готувався в путь.

Завоїсті, безвусі гімназисти браво випиналися перед трагічно опечаленими любками. Патріотки-юнки востанне дарували своїх лицарів пуделочками пудри «чистої Коті». Були й поважні «запорожці» — в них бо сіялися вуса. Ті презирливо дивились на лицяння безвусих молодиків.

— Усипати б київ їм, сволочам, — тягли баском.

Чекали на Чубатого, що мав привезти бойового прапора. Один хтось імпровізував тоненьким голоском,

...І заграла нам сурма до бою —
За Україну, гей, браття, — на смерть.
Я прощався востанне з тобою...

— Скавуть, собака. Замовчи! — нагримали на нього «запорожці».

Сентиментальний козачок з «Державного Всеукраїнського Університету», ображений в своїх найкращих почуттях, скривився до плачу.

— Це неприпустима річ! — жалівся з сльозами на очах. — Де пан сотник? Треба з нашої чоти забрати хуліганів.

— Заткни пельку! — наказали «запорожці», і козачок замовк.

Казарму заливали млості романтичного зітхання. Розчулені лицарі тиснули ніжні пальчики своїх симпатій і тисячі разів на місці, героїчно, в страшних муках, умирили за свою кохану Україну.

Сотники бідкалися з реестрами: неvistачало козаків.

Опівночі вбіг знадвору вартовий і тихо щось переказав найближчому старшині. Той зараз же метнувся скрізь по курінного.

— Пан Чубатий,— перешіптувалася казарма.

Застуканий на товариській бесіді, сп'янілий курінний хитався. Обсмикував свого підмоченого жупана.

— Хлоп'ята, позір! Як увійде пан міністер, не жалій горлянки, сучі діти.—Стр-р-р-у-у-у-нко!

До казарми, в супроводі ад'ютантів, мишею ускочив пан Чубатий. Курінний кинув одчайним оком на розгардіяш серед своїх хлоп'ят, браво вийшов наперед міністра й засалютував.

— Пане міністре! Окремий курінь «Визволення України» горить бажанням виступити в оборону своїх прав, на захист свого краю... Слава Україні!

— Слава-а-а! — виручала челядь курінного.

— Дякую, пане полковнику! — схвильований Чубатий подав знак, що хоче говорити.

Курінний,— йому вже трохи проясніло в голові,— ніяково накрив полою жупана свою криву, на весь курінь єдину шаблю.

— Панове старшини й славне лицарство! — міністрова промова обіцяла бути красномовною.

— Я схвильований,— ламав нервово руки,— з вашої великої любові до милої нашому серцю рідної України! Я хочу, щоб ваша мужність здивувала весь культурний світ. Хай кожний старшина буде Мазепою і кожний козак — його джурою. Наші вороги мають доволі зброї. Хай вони озброюють нею наших славних козаків... За козацьку вдачу, за хоробрість, слава!

Підбадьорене юнацтво перлося вперед, замість багнетів і шабель, вимахувало голими долонями.

— До зброї!

Анатоль стояв у задній лаві, за плечима «запорожці» ляляли Чубатого.

— Він, мабуть, думає, що ми йдемо курей ловити? (Раз-туди-раз).

Як передавали прапора? Облишмо для історії. Покиньмо по дорозі двох мовчазних друзів, що, востаннє попрощавшись з Івашком, згнічені, верталися в казарми. Даруймо їм їхні переживання.

Курінь зібрався аж удосвіта. Поволі рушив ешелон

на Бахмач. А що на вагон припало по дві-три гвинтівки, то й нічого було завдавати собі клопоту. Козацтво співало рідних пісень.

У попа була собака,
Він її любив —
Вона вкрала шматок м'яса,
Він її убив...

Зброю і припас увесь дадуть на фронті. Чимало козаків похнюпилось, бо ледве тямилу, яким кінцем пускається до цівки куля. А загалом то настрої були завойстий, бадьорий. Курінний отаман Келеп залюбки трошив, в своїй уяві, незчисленні сили ворогів. Разів десять викликав на герць усіх більшовицьких ватажків. Кінь його мчав по ворожих лавах, а він, отаман Келеп, всюди сіяв смерть і божевільний пере-ляк...

— Трошіть, хлоп'ята, всю московську наволоч! — гукнув, захоплений звияжним боем.

Козаки дрімали на дошках. Настрашені раптовим вигуком, спросоння вдарили на сполох. Їм відгукнулися інші вагони, й знялася тривога. На щастя, ешелон летів з покату. Божевільний машиніст гнав, аж курява вставала. Поспішав до ромоданівської куми на вечерю. Найхоробріші приготувалися плигати... Їх ледве потаковили. Несподівана тривога багатьом завдала клопоту. Один отаман не стерявся.

— А що, добрий голос маю я, панове?

— О, добрий, пане отамане! З вашим голосом ого-го-го що можна виробляти — краса! — захоплювався здатний вихваляти все Івашко.

— Ото ж то! — отаман давно нагледів собі цього спритного студента.

— З тебе, голубе, буде козак, та ще й не простий. Хай-но ми приїдемо на місце...

Там, «на місці», пан отаман обіцяв настановити козака Івашка Голого на чотого.

— Постараюся, пане отамане! — скромно дякував шеплихвіст.

— Ну, ну, старайся.

Миготіли станції. Паротяг за день втомився вимахувати довгим хвостом вагонів. На білі, вкриті сніговими кучугурами степи потаковилася вечірня мла. У вагоні

сперлася важка задуха. Жарка грубка розварила тіло: збирала на позіхи, на сон солодкий вабила. Отаман мо- стився на ніч.

— Щоб мені порядок був! Ніяк не можу спати в шта- нях,— признавався він Івашкові. Джура стягнув штани. Змайстрував лігво з м'якої ковдри. Фронт не смів ламати отаманові звички — м'яко спати.

— Збудити мене, хлоп'ята, в Ромодані,— наказав. Приємно позіхнув, разів зо три перекутився, поки ви- толочив місце, і, закривши руки собі межі ноги, бо так звук з дитинства, стихився.

Згодом сон обняв увесь вагон. Чаділи лойові свічки, освітлювали сонних, хто як примостився, козаків. Хропів, випустивши з рук гвинтівку, вартовий.

Отаманові штани висіли йому в головах і простягали над вояцтвом свою тінь. Івашкові не спалось. Його при- служлива фантазія викомарювала таких «коників», що аж ніяк не личили розсудливій людині.

Поїзд раз по раз свистів під семафорами, раз у раз кризь щілку миготіли ліхтарі на станціях. А йому вви- жався фронт — широке, дике поле...

...Розгорнутими лавами до бою йде його курінь. Під- ковою хоче обняти ворога, як то колись робили славні запорозькі козаки. Гримлять гармати. Дим з рушниць заслонує ворожі лави... Ворог не здається: вперто поли- ває олов'яним дощем звитяжну, бойову підкову. Щораз рідшає товаришів: скривавлені, вони лягають, мов підри- зане колосся...

Сьогодні вороги сильніші: гнеться, кінцями доку- пи сходиться підкова... Отаман Келеп з краю в край літає вороним конем, рубає шаблею, сп'янілою від крові...

«Трошіть, хлоп'ята, цю московську наволоч», гукає й хилиться, підрізаний, на землю.

Тоді настає його, Івашкова, пора. Розпалений страш- ною помстою, вискакує він наперед.

«Гей, браття, за Україну!» розкотисто лунає його клич по всіяному трупом полю. Стрепенулась решта братчи- ків. Збіглися до отамана Івашка Голого і ще раз, міцно, вдарили на ворогів...

«Слава Голому!» Розбиті вороги втікали. Рубала впень більшовиків крива Івашкова шабляка...

«У них там чорт, а не отаман», жахалися настрашені

недобитки. Вороний кінь його літав на крилах перемоги, Дике поле стоголосо вихваляло славу.

«Хай живе наш отаман Івашко, славний лицар України!»

Він — національний герой: найкращі шляхетні паночки не сплять ночами, вмливають потай за його коханням... Державні мужі, діячі, схиляють перед ним свої державні голови.

«Веди нас і свій народ до слави».

...Головний отаман усіх збройних сил Української Народної Республіки Івашко Голий. Слава його перемог гримить на всі п'ять кінців світу... Лірники й кобзарі складають йому героїчні думи...

А він, гордий, свідомий своїх прав, білим конем вертає до столиці: через «Золоті ворота», до Софії, а потім на площу... Море війська, бунчуків і квітів встеляють йому шлях...

«Привіт тобі, Богдане, нерозумний сину. Я, Івашко Голий, здобув волю...»

«Слава-а-а-а!» Сотні цупких рук несуть його над головами...

— Га? — блискає в очах. «Герой» зривається й летить у прірву, почувавши, що хтось мазнув його важким, кованим обцасом по брові..

— Допоможі-і-і-ть! — благав проразливо. На дні теплички ворушилась жива мерва. Івашко впав з дощок на самий спід. По ньому лазили: зривалися і знову падали, місили. Надворі, з усіх боків, хльоскали тривожні постріли, голосна лайка:

— Одчиняй, псявіро!

Сміливіші спробували одчинити, та хтось злякано заявив: «більшо-о-о-вики-и-и», і всі знову впали ниць, безвільні, напівмертві.

«Ускочили!» Івашка обняла немилосердна згага: напитись й дихнути хоча б раз свіжим повітрям хотілось понад життя.

Перемігши переляк і біль, він звівся на коліна. Тепличка дривоніла під ударами прикладів, що гатили в стіни. Рачки переліз через товаришів, висмикнув прогонича і навалився, що мав сили, на ослизлі двері. Чийсь приклад, закладений в отвір по той бік, допоміг йому. Заскиглили іржаві петельки, впускаючи разом з повітрям найжачені вістря багнетів..

— Кидай зброю!

Івашко кумедно стріпнув голими руками і застиг в жагучому чеканні. По станції сновигали озброєні люди: страшні, оброслі й дикі, немов павіани.

— Злазь! (Раз-туди-раз).

Покірно, мов мала дитина, зліз на сніг. Приклад скосив його попід коліна. Два бородані поквапно стягли чоботи, а третій всю одягу, до сорочки...

— Стій! Стій! Свої! — біг і гукав, вимахуючи стее-ром, їхній старшина. Роздягальники не йняли віри...

— Пане сотнику, та це ж більшовики!

— Які більшовики (раз-туди-раз) — свої! Облиште! — сотник підбіг до Івашка.

— Овва, та ви вже й до роботи взялися?

— Трудно руки здержать, пане сотнику, — жалілись козаки.

— Поверніть одяг! Де ваш отаман, козаче?

— Там, — Івашко й досі ще не тямив, де він, що з ним діється. Сотник поліз до отамана.

— На, браток, та одягайся: тут обшибочка маленька вийшла, — шкодували з невдалої операції бородані. Івашко, одягаючись, помітив, що його «сватки» носили уенерівські герби.

— Хто ви будете? — насмілився спитати.

— Тю! — не в жарти здивувались ті. — Хіба ж не видно? Самі настоящі балбачанці *! Могорич з тебе годиться взяти, та...

Івашко поспішив шмигнути до вагона. Сотник розмовляв з отаманом. Отаман в spodнях, біліший за крейду, слухав.

З ешеленом трапилась маленька неприємність... Йому, сотникові окремого імені Наливайка куреня, передали, що з тамтої станції йде підозрілий, може навіть більшовицький, ешелон.

— Правда, залізниця, то в наших руках, — тлумачив сотник отаманові, — але більшовики здатні на все. Це, даруйте, така наволоч, що вам під носом встругне фігля. Був раз такий випадок: вирядили на фронт гайдамаків. Вища начальна команда перевірила, усе гаразд — най-

* Балбачан — уенерівський отаман, що його «військо» вславилось грабунками.

кращий гайдамацький полк, пустили. І що ж ви гадаєте? Доїхали до фронту, а там, замість наших гайдамаків,— збілшовичена бригада взяла нас за тее...

Келеп кліпав виряченими очима.

— Нас могли застукати в дорозі?

— Це для них раз плюнути,— запевняв сотник.— Ви проскочили щасливо, пане отамане.

— А де ж фронт? Далеко ще? — затурбувався наполоханий отаман.

— Фронт? — свиснув колега.— Скрізь, де тільки можна оком кинути,— фронти....

— Овва!

Рожева романтика, бундючний гонор поступались го-лій, непривабній правді. Наступний день мало що додав до цього. Переказували, що десь близько ворог, але це нікого не обходило.

Свіжий курінь тинявся незброєний. Сотники собі, без клопоту, порозпускали сотні, зібралися в отамановій тепличці й розважалися з приємної гри в «носача».

Івашко нудився, не знав, де йому дітися. Надвечір звідкись прибігла захекана розвідка: «В околицях з'явилась партизанська більшовицька кавалерія...» І, щоб забезпечити собі запілля, балбачанці надіслали курінному ультиматума:

«Вийти в поле, на позиції, або...» Погрожували кулеметами.

Івашко цілу ніч дрижав на варті, з гвинтівкою, знайденою на пероні. Гнітило нез'ясоване, тяжке передчуття... Уранці Келеп роздавав привезену вночі із штабу зброю й нахвалявся.

— Спустимо, хлоп'ята, кацапам штани?

— Спустимо, батьку отамане! — раділи козаки. Сотники пересварилися за кулемети. А сотник Нечіпай за це, на людях, обізвав отамана «старою шльондрою» й постановив виділитись із своєю сотнею в окремих, ні від кого не залежний «курінь захисту республіки». Його ледве вгамували.

Зброя зміцнювала певність. Приємно муляла новенька ладівниця, повна куль. Івашко навіть вилаяв себе за свій шкідливий учорашній настрій.

Та день збігав. Курінь уже збирався на ніч, як гарячий, вкритий милом кінь заіржав на пероні,

— Мені отамана! — гукав їздець. Отаман Келеп щойно виграв в сотника Нечіпая п'ять «носачів».

— Ану, підставляй носа, пане сотнику! Я тобі зараз покажу стару шльондру, — зловтішався своїй думці, націляючись, як би шкулкіше одчухрати непокірного по носі.

— Раз... Два...

— Та не тягни, коли граєш з порядними людьми! — У Нечіпая наvertsалися на очі сльози.

— А-а-а, не тягни, — триумфував отаман. — Не тягни... Ось тобі — три!

— Пане отамане, — доповідав стривожений Івашко. — Там чорний гайдамака привіз нам негайного наказу...

— Що? Наказу? Почекає. Три... Три...

— Не можна, каже. Писав сам керівник штабу ділової групи...

— Та хоч би й головний отаман. Чотири! Держи, не втягуй, анахтема, носа! Знав, з ким граєш?

Сотник Нечіпай в безсилій злобі закрити очі.

— Ну, ну, кінчай...

— Ага, кінчай! — п'янів з своєї помсти Келеп.

— Ось я зараз тебе кончу! Чотири... Чотири... П'ять, — сповістив переможно.

— Де там той наказ? Неси сюди! — звелів Івашкові. Гайдамака власноручно передав пакета.

«Отаманові окремого Н-ського куреня.

Негайно зайняти лінію К. Н. Атакувати супротивника в чолі й розсіяти...»

— І-і-і, ти морока! — бідкався отаман. — Проти ночі розсівати...

Сотники мовчали. Загалом, який дивак захоче воювати ніччю, на морозі.

— Удень воно якось веселіше, — потрапляв, одної думки з ними, курінний. — Але наказ і дисципліна — це найперше.

— Агов, сурмаче, грай на сполох!

Вечір віщував щасливу путь. Мовчазними полями посувалася довгаста, найжачена, готова щохвилини вергнути на ворога пекельну зливу жалких куль, чорна змія — колона. Сіре, каламутне небо почорніло. Попереду ледве туманіли самотні постаті — дозорці. Це найхоробріші, й серед них Івашко. Міцно стиснена гвинтівка приросла до

рук. Тут одна мить вартіша за ціле життя. Кралися, немов гієни, нашорошені — жодного звуку. Навіть кров скрадалася, бо тихше пульсувала. Оточення? Але ж воно дзвеніло від надмірного напруження. Жодної свійської думки: пропуск — «закривка», пароль — «Соборна Україна». Все. Чагуй на ворога. Івашко до болю роздирав запнуті зрадливою п'ятмою очі. Нараз йому привиділась (та чи привиділась?) рухлива чорна цятка. Напруживши до знемоги зір, він спостеріг, що цятка подвоїлась, ще далі — потроїлась і розпливлася ланцюгом рухливих чорних тіней...

— Стій! Заляж!

Вклякнули на холодний сніг і прикипіли. Тіні впевнено, не криючись, зближались...

— Стій! Пропуск,— до вух чітко долетіли шерхіт і торохтіння закривок.

— Ура, братки! Вперед! — І перші більшовицькі кулі дерзко плюнули колоні в вічі. Це Івашко добре пам'ятав. Ще встиг побачити, як ворог з усіх боків обложив колону, не давши їй по-бойовому розгорнутися. Полеми котився переляканий, нелюдський зойк.

— Зрада-а-а!!!

З нього реготали більшовицькі кулемети. Колона ще, здається, боронилася: бо разом з криками, які просили «мамки рідної», вчувалися безладні постріли.

Івашка не це обходило. Він лежав у затишному ривчакові і не міг, хоч і робив страшні зусилля, навіть пальцем ворухнути. А втім, фізичного болю не почував, і думка працювала цілком ясно. Факт доконаний: його забито (бо чого ж тоді оця мертвотна задубілість), але в ньому ще хтось жив... Івашкова душа, ця богоносна частка його «я». Жив справжній безсмертний Івашко. А він, паскудь, ідіот, не вірив, що є бог! Як же ж тепер бути?

Заклопотана й збентежена Івашкова душа, підхоплена на хвилі світового ефіру, спинилася, не знаючи, що їй робити, куди далі йти. Тут було дуже зимно. Очевидно, своїм скепсисом в житті він натворив такого, що його м'якої вдачі ангел-охоронець не схотів собі з'їдати печінок та мордуватися, заганяючи до царства цю двоногу «твар»,— кинув її напризволяще... Холодний піт проїняв дрібненьку душу. Це ж він, Івашко Голий, засуджений тепер на вічне, світове блукання в крижаних просторах, без місця, виміру і часу — який жах!

Покаяться? Але, чи ж є по смерті каяття? Чи хоче його вислухати всеприсутній після стількох натворених, де треба, де й не треба, капостей? А втім, чому не спробувати. «Купиш чи не купиш, а поторгувати можна...» пригадалося земне прислів'я, і солодкі сльози каяття рясно полились по щоках.

«Боже єдиний, могутній,— молилася в сльозах Івашкова душа,— ти створив світ і з ним мене, маленьку жалюгідну комашину. Не винен я, милий боже, що свійська наука облутала мене й навчила неповаги до твоєї благодості... Ти сам бачиш мое каяття.

Хай святиться ім'я твоє. Не покидай мене без милості твоєї... Хай буде воля твоя!»

Але стан від цього не поліпшувався. Навпаки: ефір холоднішав. Шалений холод заморожував нещасну душу, обертав на непорушного бовванчика.. Що може бути жахливішого? Івашко завив вовком. Одчай водив його вчинками.

Душа шарпнулася, що було сили; воліла назад, на землю, поєднатися з дорогим тілом..

— Бр-р-р, як зимно! — наважився й розплющив очі. Лежав на тому місці, де заліг з товаришами під час бою. Оддалік, кузьком, лежали справжні трупи. Застогнав, ніхто не обізвався. Зловісна тиша панувала над жахливим полем смерті. Валялися усюди посіяні трупи — сила трупів. Тоді зі стогоном підвівся й поволеньки почав обмацуватися.

— От здорово! Не вбито й навіть не поранено!.. Просто знепритомнів з переляку, от і все. Безмірно радий — яке щастя! — Івашко вихором зірвався з місця, де пролежав бій, і...

Тільки сірий ранок проводжав з поля бойовиська меткого козака, що, швидко озираючись, помежи трупи втік з фронту геть, закинувши (хай йому грець!) далеко в борозну зрадливого герба своєї «Української Народної Республіки».

Червона повідь заливала широкі степи-простори, дужими хвилями замивала на своїй путі мізерію — «окремі курені» — незрозуміла (де береться її страшна сила?), нестримно котилася на Київ.

Призначений на дипломатичного радника при місії

УНР, Мусій квапився, бо мав негайно виїхати до Берестя в одній, великої ваги, державній справі. Був вельми з цього задоволений. Столична розгубленість кепсько впливала на нерви, а там: спокій, ширші перспективи й дипломатична кар'єра....

— Ми напередодні великих подій,— таємно натякав своєму другові. Анатоль не питає, яких саме. Що важить зміна однієї скрипки, коли провалювався геть увесь ансамбль?.. І загалом скептично ставився до всіх Мусійових заяв.

— Ти вибрав слушний час вивезти всі свої чамайдани,— кпив з нього по-товариському.

— А ти за свої не турбуйся! — Мусій говорив з певністю, що зобов'язувала дещо знати.— Їм нічого не загрожує, ані остілечки...

— А звісно, коли припустити, що більшовики йдуть до нас гостювати, тоді маєш рацію! — іронія досягла свого.

— Припускаю, що ти верзеш нісенітниці! — обурювався дипломат.— А коли б навіть вони прийшли, то... З Берестя до Києва всього лиш кілька маршів. А ти знаєш: німці не жартують...

— Німці? — Анатоль кумедно підняв вуха.— Як ти сказав: німці?

— Так, так, німці! Чого вивалив очі? Орієнтація на Францію, хе-хе. Ти, голубе, наївний, як теля. То був простісінький дипломатичний крок, не більше. Орієнтувались, доки можна було, а тепер... Лови момент!

— Он як. За скільки?

— Що, за скільки?

— Німці даром не підуть!

— Це потім побачимо!

— А самостійність? — доправлявся Анатоль, схвилюваний з непередбаченої комбінації.

— Потім, це все потім! — одмахувався Мусій.— Тут найголовніше втриматися на поверхні. Звичайнісінький дипломатичний крок... А німці — народ культурний, злагодимо. Не слинь, Тольку! — напучував отетереного друга. На прощання наказав:

— Ти ж, будь ласка, не розляпай: це поки що державна таємниця...

Анатоль, наодинці спробував розібратися в новій для нього політичній ситуації.

«...Німці, розуміється, виженуть більшовиків. Окупують край і запровадять лад... Який? Ясно, той, що їм накаже уряд УНР — Центральна рада. Втихомиряться робітники. Селяни дістануть землю, заспокояться. Виловлять усіх злочинців. Встановлять законність. Можливо, що йому теж доведеться де в чому реабілітуватися».

Закраяні перспективи вдовольняли. Сьогоднішня дійсність ось тут, зараз, гнітила його й гнала світ за очі. Заради друга спізнився до установи. Зате мав нагоду поблукати вулицею, пошукати собі розривки. Вийшов на ріг Володимирської. Зацікавлена юрба гульвіс заливала обабіч панель. Вулицею, в супроводі панцирника, йшла жменька людей з розгорнутими прапорами й гаслами.

— Геть уряд Винниченка!

«Чи не зсунулися з глузду — демонстрація?!» Знайомі демонстранти закликали Анатоля приєднатися.

«Дякую красно!» Такої глупоти він не зробить. Бавитись в демонстрації, коли все гине, можуть ті, в кого не голова — гарбуз на в'язах.

Анатоль сердечноширо кляв «дурних хохлів», які гноблять, де їх троє, утворити нову партію. Проте пішов за панцирником, обводив його багатьма вулицями й прийшов додому аж увечері, роздратований, натомлений. На нього чатували голі стіни і сумна самотність. Ліг не роздягаючись, пригнічений передчуттям прийдешньої, невблаганної катастрофи. Лампи не світив, так краще: ширший простір для думок.

«Де причина всіх наших поразок? — намагався зміркувати.— Армія? Вона в більшовиків не краща. Дух народних мас? Але ж революційні гасла майже ті самі... Прапор? От де таємниця більшовицьких успіхів». Ухопившись за щасливу думку, Анатоль розгортав її далі, обгрунтовуючи науково.

«...Червоний колір, безперечно, має винятковий вплив на чуттєві подразники. Символ крові збуджує чуттєві імпульси, організує волю споріднених індивідів (як певний агрегат), спрямовує їх психіку до визначеної мети. Іспанський бик кладе тореадора, роздрочений червоним кольором. Оськаженіла вовча тічка рве мисливця, висмик-

нувши в нього попереду з рук червону головешку. Щоправда: ця гіпотеза ще потребує перевірення. Але він, як лікар, безперечно, колись доведе це на своїх клієнтах, способом звичайного нав'яння...

Притома вперто лізла на повіки... Склепив очі і... ввижалось, що він, Анатоль,— іспанський бик. Замкнена арена потопала в хвильній повені червоних прапорів. Червоне, сліпуче сяйво виймало очі. Сповнений амфітеатр двигтів від оплесків і кличів.

— Браво-о-о!!!

Тореро-більшовик пускав націлений удар: холодним, жалким лезом лізла в груди шпага...

— Чорт зна що! Так можна збожеволіти! — Анатоль зірвався, мокрий, з безпричинним жахом оглянув самотні стіни. Перша галюцинація в його житті... Не спав до дня.

На посаду прийшов змучений і майже мокрий. Тут настрої ще більше підупав: будинок охороняла варта. Юнаки — останній козир. Метушилися службовці, спрваджували кудись нескінченні проекти. Поважні діячі, віншовані рсками мудрості, ходили, немов п'яні кури. Деякі з них, сміливіші, мужньо готувалися зустріти небезпеку.

— Гайдамаки, кажуть, вийшли вже на фронт?

— Ой боже наш, Зінковичу! Хоч ви не крячте. Тут, можна сказати, катастрофа, трагедія національна, а ви з тими гайдамаками...

Невинно переморгувалися.

— Маєте знайомого більшовика?

Зінкович скромно ховав очі: — Фе, як вам не совісно! Дочка якогось там придбала...

— То нічого! То нічого! — заспокоював колега.— Аби лиш був не липовий... Запросіть мене, будь ласка, на чайок, я вмію таким людям тумана пускати — враз обкрутимо! А дубельтівочку мою — беріть. Десь трохи втихомириться та підемо на зайчиків... Утримання дістали? Ні? Ходімо, бо завезуть! — жадібно запихалися свіжими (ще фарба не обсохла) «горпинками».

— Атмосферка! — Анатоль утік на вулицю. Глузливо насміхалися відозви своїм закликом до спокою.

Марі! Вона одна могла його розрадити. Невизразне почуття поривало навідатися на Львівську. Пішов. Одчинила завсіди весела, а тепер понура покоївка.

— Ви, добродію, до панночки?

— Так. Вона є вдома?

— Ні, нема... вже другий день...— Служниця хвилювалася: — Ще вчора вранці, як пішла... Власне, ніхто не знає, куди панночка пішла й коли повернеться. Вона їй, покоївці, нічого не сказала. А сьогодні прийшли якісь люди: збурили геть-чисто все в кімнаті й так лишили, лоском... Пожилці бояться. Може, пан добродій зайдуть подивитися? Я, боже, того страху наїлася! — скінчила сумно, не забувши грайливо всміхнутися.

Анатоль стояв ні в сих ні в тих, вражений з прикрої новини.

— Хто ж був тут? Розшук?

— Або я знаю? — Годі було щось вивідати в цього наївного створіння. Ненажерливий хробак нудьги й самотності засмоктав з подвоєною силою.

— Пан добродій зайдуть до кімнати?

— Так. Я йшов сюди й тепер хочу трошки спочити, можна?

— Господи, чому ж не можна! Це ви той, русявий, що якось приходили? — пащекувала покоївка більше, ніж це дозволялось їй.

— Одчиніть двері.

У кімнаті панував страшний розгардіяш. «Люди» вчинили тут справжній погром, доклавши рук і праці — сплюндрували все. Картину довершувала хаотична купка книжок на підлозі. Гострий запах йодоформу затруїв повітря. Остеронь на софці лежала свіжа, сьогоднішня газета.

Механічно взяв і звикло опустився на своє улюблене місце. Втомно розгорнув убогі змістом сторінки й спинився на підкресленій червоним олівцем столичній хроніці.

З у х в а л а в т е ч а

Учора з центральної в'язниці втекло п'ять важливих політичних в'язнів. За допомогою фальшованого ордера, якого нібито видала головна слідча прокуратура, в'язням пощастило виїхати на авті, з підробленою вартою. Встановлено, що втечу підготувала співробітниця головної слідчої прокуратури Марія Гальчинська. Вжито заходів до її арешту.

— Це бредня! — скочив знетямлено. Але, згадавши про Маріїні лицяння до тюхтія-коменданта, зрозумів усе...

— Так, так! — покірно сів на місце. Тепер для нього ясно все: незримі більшовицькі вусики протягуються скрізь, плетуть своє незриме павутиння...

— Ану, спробуй, поборись! — зневажливо кинув газету. Йому стало навіть веселіше. Радів тією радістю, яка роз'ятрює, породжуючи глибший біль.

«Бо так і треба: слимаки не можуть жити там, де виводяться плямисті тигри. О, як би він скажено реготав, коли б раптово увійшли більшовики, зібрали всіх поважних діячів і Чорномора й разом вивішали їх на головній столичній вулиці... Ото була б дивоглядь! Який приємний запах йодоформу... Даруйте, це наша республіка хвора на пранці?» хихикав дражливеньким смішком.

Поволі клякла думка, а натомість пробивалася бліда, сентиментальна неміч й страшна фізична втома: «Спочину трохи та й піду...»

Як довго спочивав, не знав. Прокинувся на софці від гарматних вибухів. Дбайлива рука торкалася плеча.

— Ти спиш, Толь?

Зірвався на рівні ноги. За очі хапало світло. Стояла Марі, нітрохи не здивована з того, що бачила перед собою.

— Ти прийшла. На бога, що це значить?

— Ти мене питаєш? Ті, що тут хазяйнували, краще знають,— спокійно обдивлялася своє зруйноване гніздо.

— Але ж це був розшук?

— Я сама бачу, що розшук...

За вікном виразно заскиглив набій. Анатоль тривожно нашорошився.

— Б'ють з гармат... Якась тривога?

— Ні, це трошки більше, Толь.

— Повстання?

— Ні...

— Самостійники Центральну раду захопили?

— Центральна рада утекла.

— Як? А влада...

— Владу перейняв ревком.

— Більшовики?

— Звичайно, кому ж більше... Зажди, Толь! — Та він рвонувся, безоглядний в своєму жахові, немов струмінь електричний прошив його наскрізь.

— Молю тебе, втікаймо! — прохрипів несамовито.
Вона взяла його за руку.

— Залишайся. Ти побачиш сам, що це не страшно...

— А як ти? — питав на грані божевільної розпуки.

— Я? — синяста глибина її очей не зворухнулася...—
Я член ревкому.

— О-о-о?! — жах скривив йому обличчя. Ще раз шарпнувся, що мав сили, вирвався й пірнув східцями на вулицю, в чорну глибін міських кварталів.

Дзвеніла залізниця: рейками до міста краєв ніч гарматний, більшовицький гук...

Анатоль тоді доганяв своїх.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ

...На невеличкій залізничній станції, яка тулилась край Антонівки, стояв останній більшовицький ешелон.

Керівник станції, у супроводі двох наганів, виводив поїзда на головну путь.

— Товарищи! Я сделаю, все сделаю, но знайте: это для меня позор — к чему наганы, я вас спрашиваю?

Битим шляхом побіч залізниці поволі йшла знеможена, перевтомлена десятма боями, напівроздягнена, рідка колона. За першим, від станції, переїздом стояв словитий чорним димом німецький панцирник.

Сьогодні він десять разів проривав більшовицькі розстрільні, й десять разів бойові німецькі офіцери захоплювалися з їхньої, ніде не баченої мужності.

«Більшовицькі тигри», стомлені нерівними боями, відходили перепочити. З поваги до хороброго ворога німецький панцирник чекав, поки спорожнять станцію.

Покликане село ватагами пливло до залізниці: «Поки-то прийдуть ті німці, а тут...» З вагонів, що маневрували, видавали зайву зброю. Брали по дві-три гвинтівки, непочаті цинки куль і хильці через поле зносили на цвинтар: «Мо, коли згодиться...»

Більшовицький ешелон не вийшов ще за семафора, як керівник станції побіг додому. Як слово сказати, скинув з себе більшовицький одяг, припасував офіційного мундира й, діставши з-під ліжка заздалегідь, два дні тому, наготовленого картуза з кокардою, підтюпцем подріботів на станцію.

Від переїзду вже сунулася, стримуючи хід, важка

панцирна черепаха й говорила всіма своїми кулеметами. Селяни оголили всі путі.

Тоді вийшов на перон керівник станції. Обличчя йому сяяло неприхованою радістю. В солодкому тремтінні, виставляючи в одній руці біленького прапорця, а друга коло козирка, рушив він назустріч носіям «вселюдської культури».

Коло в'їзного семафора кулемети змовкли. Черепаха з шипінням, одпльовуючися клубками задушної пари, вкотилася на станцію.

Спереду на паровозі понуро вилискували сталеві шоломи.

Одчинилася панцирна вежа, якби шур, вислизнув звідти чоловічок в уенерівській военній уніформі...

— Гей, що за станція!

Бочком до нього підкотився керівник станції. Рука не одривалась від козирка. Він був щасливий бачити таку кокарду. Що нам тризуб,— менше з тим. Схвильований, незмірно радісний, ковтаючи солодкі сльози задоволення, він очманіло лепетав:

— Антонівка, пане полковнику! Тільки що втекли більшовики... Господи, руський народ, для чого він страждає так?.. Це з вами німці? Справжні німці, господи! Мабуть, по-нашому не розмовляють... Гох, гери, гох! Майн лібен гери, гох! Скажіть, пане полковнику, а їх багато? Бо тут скрізь кишать більшовики. Я хочу, щоб ви записали тутешніх, місцевих...

Юдина душа зашепотіла швидко-швидко, боячись, щоб не підслухали свої. Навіть німці, що були на паровозі, збридлились. Їхній цуксфірер, тамуючи огиду, замахнувся кольбою.

— Цурик!

Чоловічок в уніформі завертівся дзигною, мов панський цуцик, що без дозволу ловив свого хвоста, й слухняно заховався в свою панцирну буду.

Керівник зворушливо сіпнув назад:

— Господи, яка культура! — побожно озирався.

За панцирником згодом прийшов на ніч німецький ешелон.

Уранці вся Антонівка понуро переповідала, як Захарчук, тікаючи від німців, ледве врятувався з хати через стріху. Селом гасали поняті, загадували:

— Йване, гей, принось на зборню те, що взяв!

— Що? Та я...

— Принось, на бога! Люди безневинно гинуть: з кожного десятка чоловіка записали.

— А, господи, баба капусти кислої дійницю з льоху взяла... Як же ж я?

— Ригни — принось! Та не забудь там тесака якого викопай: аби квитанцію мав на руках...

На вигоні стояла вивершена купа різної поламаной зброї. Приносили й кидали: вищерблені тесаки, покарбовані багнети, врізані по половині люфи й шаблі...

Присягалися: «Оце лишили мені в хаті. Думав, на великдень поросся заколю,— заберіть». Вартові німці дивувалися: «Більшовицькі тигри били їх такою зброєю?»

Поруч зброї — купа понівеченого лахміття: м'які фотелі, софи, крісла, килими...

Коваль Петро приніс побите на кавалки кришталеве скло з великого свічада.

— Не влазило до хати, — признавався, — я й поставив до хлівця. А мій баран, — ви знаєте його: холера! Побачив, ну й, видно, не сподобалось йому, шубовсть рогами — і розчерепив...

«Скалічене» економ Горобець записував окремо. Гнали, «щоб до щоту було панові», свою худобу.

— Я ж її в комісії купила, люди, змилуйтеся!

— Не варнякай, чортова душа! Ви всі тепер хароші...

— А ти бачив, що я брала? Струпом би тобі всі діти взялися!

Молодицю гамували стусанами в боки: «Тікай, бабо, доки тобі підтички не заголили».

Антонівська громада присягала. Вигін ще не бачив стільки люду на колінах. Горобець проказував, а посполиті голосно йому годили...

«Присягаємо перед богом і паном німецьким комендантом шанувати наших дідичів панів, що діють країні на славу, а нам, мужикам, хлопам, на користь. Волимо сплатити всі вільні і невільні збитки, заподіяні — пся ваша мама! — панові Янковському. Присягаємо ще видати всіх розбишак-комуністів і злодіїв. Маємо всі шанувати пана Горобця...»

Комендант мав луснути зо сміху.

— Донерветер! Найкращі берлінські цирки неспроможні на таке видовисько...

Підходили всі за порядком і, перехрестившись, цілували Горобцеві руку.

Сумним свідком оддалік, край вигону, стояла школа. Тліло перед ганком вогнище з порубаної огорожі: німці вночі зігривалися.

Петро Михайлович (яка іронія: господар школи!) збентежений ходив по кабінету й щохвилини зазиравав через заплакане вікно на вигін.

Банькуваті очі ще більше опухли. Ніколи було гадати за спання. Витягував довгу дубову шию: жах, як неприємно муляє парадний комірець, одягнений для більшої пристойності...

— Адже ж прийдуть. Неодмінно прийдуть. Та паскудь, Горобець, їх приведе... І за сина питають: де, мовляв, подівся більшовик? От тобі й аграрна революція... Ех, Толю, Толю,— і Петро Михайлович боляче горбився.

Сіма, його Сіма, колись вільно розмовляла західними мовами, тепер розіпхана, мов торба, свіжими попівськими книшками (сусідство, кат вас забори!) важко намагалася стулити кілька паршивеньких слів на привітання гостям.

— Адже ж прийдуть. Неодмінно прийдуть.

«Чолом вам, панове», ні, так не годиться. Краще: «Ми щасливі й раді бачити хоробрих носіїв великої німецької культури...» Або ще, може, так: «Ми захоплені безмірним щастям бачити й приймати вас, наших дорогих гостей».

Привітання ніяким способом не клеїлось. Сіма безпорадно напружувала пам'ять, вкривала зморшками пошковкле, вицвіле чоло. Петро Михайлович зловтішно кривив губи:

— Не могла Пецольда й Глезера проглянути...

— Пецольда й Глезера?! — утята за живе, Сіма аж підскочила.— Сам, йолоп, пари слів не стулить... О, яка вона нещасна з ним! Через його дурні, не варті висмоктаної цитрини ідеї, вона покинула колись блискуче товариство, світ, культуру... Може, не тут, серед цих дикунів, пропали всі її талановиті здібності? А діти? Її милий скромний хлопчик Толь, вищий урядовець Української республіки, ходив з юрбою грабувати... Так, так! Нема чого строїти таких очей: вилупив баньки. Вона одверто це все каже. Батькові ідеї добре вплинули на сина...

Петро Михайлович крутився, як муха в окропі. Занили в голітках застуджені, вже двадцять років тому, ноги. Отак вона щодня вимотує з нього останні жили...

Він, падлюка і найбільший ідіот, узяв собі таке нещастя. Здібності? Коли в неї вони були? Нехай би хто сказав... Нещасні голодранці! Драбиняча шляхта. Батько збанкрутований дворянчик, розпихав своїх «талановитих» доньок де попало, може, ні? Чи, може, вона певна, що хтось інший взяв би її заради «здібностей»? Це тільки він тоді, тричі нещасний дурень, слон, зловився...

Сіма знищена. Посоловілі очі вгризлися й п'ють кров.

— Ти... Ти смієш попрікати мене батьком? Хам! Мужик ти... Чуєш ти? — вона кричить нестямно, люто тіпається всім своїм зів'ялим і розіпханим, мов торба, тілом.

Петро Михайлович ще гірше згорбився. Він мученик і буде чесно до кінця нести свого «хреста». Не кається, мужчини мають право дозволяти собі радість — пити гіркоту отруйної жіночої цикути... Він не викаже нікому: «Я зв'язав себе тяжкою долею» — ніколи. Кривда тільки в тому, що ця жінка — торба ця пожмакана! — каляє його принципи, ідеї...

— Я вивчив сина грабувати? Я? — і Петро Михайлович придушує свій жаль, що дрібно-дрібно, терпкою росю, виступає на опухлі очі.

— Ти висмоктав мое життя... Я брідюся тебе, павук ти! — невгавала Сіма.

— А-а-а?..— хрипкий Петра Михайловича голос скавчить. Горбата спина випросталася. Сама смокче, мов гадда те, висисає з нього кров і брідиться...

— Потвора! Шкарба! Просмерділа цілий вік за спиною! — і Петро Михайлович по-парубоцькому, соромітно, смачно лається. Сіма горить від сорому й пекучої образи.

— Господи, навіщо така мука? Діти вже які!

Барбос на ганку подав знак: його басистий голос розливається погрозливо й тривожно. Петра Михайловича тягне до ослизлого вікна. Урвана на півслові лайка загрузає в горлі. Сіма бачить, як розгублено розбіглися банькуваті очі, загострилася кілком спина й посиніло налякане обличчя...

— Німці. Горобець веде..

Тепер не час для особистих справ. Ганок гнувся і рипів під важкими, цвяхованими черевиками. Сіма схвилювано, кумедно тицяла по хаті.

— Господи, допоможи їй скласти хоч одне пристойне речення! — Петро Михайлович примерз до підвіконня.

Зойкнули розчинені зопалу двері. На порозі Горобець з німецьким комендантом. З ними перекладач і слухняні нашорошені багнети.

— Хто в цьому приміщенні?

Горобець перегинається й підлесливо з огидним пристиском нагадує:

— Місцевий пан учитель.

— А-а, це той, що його син? — перекладач, певний, що його ніхто не розуміє, голосно доповідає.

— Ненадійні люди, пане лейтенанте!

— Що? — З-під білявих, шолудивих брів гадючкувато засвітилися заплилі жиром очі, й лейтенант карбує:

— Біль-шо-вик?

Перекладач не знає, власне, він не певний, зараз ось тільки одна хвилиночка і... Нахиляється до Горобця. Пекуче, моторошне шепотіння. Петро Михайлович охляло похилився по стіні й покірно, мов баран, якому вже задерли шию, склепив посоловілі очі.

Лейтенант з вишуканим артизмом похльостував себе по стегнах стеклом: щось дуже довго ця одна хвилиночка...

— Я слухаю!

— Ось зараз, зараз, пане лейтенанте... Що? Водив селян... Ага! — козійкуватий уенерівець смакує кожне Горобцеве слово.— Так... так...

Сіма дивиться на них обох зацькованим, напівпритомним поглядом. Сині губи ворушилися зів'яло, мертво, не здатні видушити слово.

— Значить, так? — Горобець розчавлює гидотливенький посміх і притакує: «Так, так».

Перекладач готовий.

— Ця родина, пане лейтенанте, підозріла. Їхній син...

Прочитий одчайдушним зойком лейтенант підкинув шолудиві брови: баба може зіпсувати йому нерви...

— Виведіть її!

Кого це? Її, Сіму, з власного приміщення!

Надмірно загострена потуга повернула їй роки.

Ринув потік давно не вживаної мови, і вона кричить, з піднятою на Горобця рукою, немов справжня берлінська обивателька.

— Не смійте зневажати нас! Мій син не більшовик!

Лейтенант фон-Гельц здивовано роззявив рота. Він приємно вражений.

— У цьому азіатському кутку німецька мова? Прикре непорозуміння... фрау, очевидно, випадково тут?

Сіма дихає напружено всім тілом, як борець по важкій перемозі.

— Ні, вона тут господиня... Цей нахаба льокайчук (на Горобця) дозволив собі одурити пана лейтенанта.

— Я — уроджена дворянка Качанівська.

Прізвище нічого не сказало лейтенантові, але... пані, що так вільно розмовляє його мовою, хай заспокоїться. Він повертається до ошелешеного перекладача й разом до Горобця, що знітився, мов кіт по шкоді, звільна хлюскає себе по стегнах стеком.

— Що це значить?..

Перекладач криво, запобігливо всміхається.

— Я не знаю, пане лейтенанте. Очевидно, непорозуміння...

— Що-о? — лейтенантів тон дзвенів погрозово і туго, мов натягнена струна. Ця свиня піддурила німецького офіцера...

Унерівець не знає, на яку ступити:

— Я не знаю...

— Що-о? — фон-Гельцова рука підвелася й повільно, з аристократичною огидою, намалювала синій пруг на Горобцевому обличчі.

— Вивести на площу. Двадцять п'ять! *

Знівечений Горобець гидко скавучав і чисто по-собачому зализував боляче місце. Зраділий унерівець сумлінно витяг свого друга за рукав надвір.

Сіма тріумфувала. Петро Михайлович наважився розкрити очі: поруч з ним стояли лейтенант і унерівець — старшина. Сіма шанобливо, майже з побожністю, просила їх обох присісти.

— Панове офіцери вельми потомилися. Ваша присутність, пане лейтенанте... Господи, після тих азіатів! — вона плакала з невимовного щастя. — На хвилиночку при-

сядьте! Хай цей куток живитиметься вічним спогадом про німецьку героїчну армію...

Мала нагоду поквитатися з павуком-чоловіком.

— Гості питимуть в нас каву... Може б ти пішов до панотця і попросив у матушки її весільного сервіза? — була в найболючіше Петра Михайловича місце. Це ж він їй докоряв «попівською фандою».

Відмовлятися тут годі, та й не можна, коли в хаті такі гості. Петро Михайлович затамував свій принциповий погляд на релігію й поплівся до попа.

Гості пили каву й запивали справжнім офіцерським ромом. Потім мусили лягти перепочити. Дбайливий господар з величезними потугами стягнув з пана лейтенанта чоботи й повісив у родинній шафі-гардеробі побіч свого віцмундира. Так звелів пан лейтенант. А хіба ж можна ображатись на яскравий вияв справжньої, чітко окресленої індивідуальності?

Загін повинен був увечері рушати далі. Прощання було динамічне і залізне, яка сама німецька дисципліна.

На вигоні з'явилося два свіжі трупи: за годину до цього у них знайшли дві сховані шаблі...

Анатолеві щастило: вихопився з більшовицького полону й перебрався на свій бік. Минуле доперва ще не втратило своїх фарб. Марі стояла ще перед очима. (А як важко знати, що близька тобі людина — більшовичка!) Скемів тупий фізичний біль. Він почував себе окраденим.

— Ну, що з того, що женуть більшовиків? А чиясь дотепна, гостра думка, втілена в народний дух, ширяє по всіх кінцях залізницями...

..Від Києва до Берліна —
Самостійна Україна...

Яка важка нагальна перевтома! Стільки пекучих хвилювань, сподіванок, надій, і все якось так скінчилося... Душа кортіла відпочити.

Виїхати десь хоча б на кілька днів до найдалшого глухого закутка й на самоті побути віч-на-віч з собою, перецінувати цінності...

«Хіба додому, га?» Повіяло привабним, мертвим супокоем. Кілька днів відпустки для такого визначного урядвця...

— Падьо мій, та ми вас на край світу пустимо! — генеральний шеф не боронив.

Поїзд на Антонівку йде ввечері. Анатоль з посади пішов просто на вокзал. Без валізки, в одному пальті, проліз, майже, по головах, до поїзда. Навіть німецька акуратність неспроможна дати якийсь лад. Вагон нашохований людьми, немов дровами. По довгому шуканні місця вищий урядовець республіки втискується в куточок за дверима. Тут його ніхто не турбуватиме.

Державна уніформа могла викрити інкогніто, й тоді— здавалось Анатолеві— оці всі люди кинуться на нього й загризуть. На щастя, всі стоять до нього спинами, в куточок долітає лишень придушене шипіння.

— Запродали народ, катюги.

Надворі темна ніч: запнула вікна й давить чадним димом від махорки й папірос.

— Не слухали більшовиків, тепер цілуйте німця в... України захотілося? — Голос уїдливий і хльоскає, немов утрое мотузок. Спина в латанім кобенякові не витримує.

— Чого варнякаеш? Згорить вона тобі, така Вкраїна, хто її хотів? Залигали, от і все.

— Ага, не хочеш? Залигали? — Співбесідник радісно хапається за груди, і довгий ядушливий сміх нещадно тіпає його худим, сухотним тілом.— Попоносите тепер урільників німецьких, кхи-кхи-кхи...

— Попоносимо, а може й ні!

— Ова! — ядушливий сміх замовкає. Сірі, бистрі очі притьмом залазять в душу.

— Думаєш, більшовики повернуться? — купчак голів сторожко озирнувся.

Анатоль схований за дверима, його не видно, а проте чомусь кортіло підняти коміра: непокоїло тихе, придушене шипіння...

Скульбачений, з піднятим коміром, мов шпик, вищий урядовець висидів усю дорогу. Маленька непривітна станція — Антонівка. Полею через цвинтар — і село. Кропив дрібний січений дощик. На пероні ні живого духу: пів на третю. Одинокий пасажир застєбнувся на всі гудзики, здригаючись від вогкого, різкого вітру, й пустився йти пероном.

Яка густа, насичена відлигою, приемна тиша! Старий ліхтар — скільки-то років він стоїть і блимає своїм підсліпуватим оком? Дома сплять — не сподіваються... Ку-

ди ж його йти: бруківкою чи через цвинтар? Ясно, через цвинтар. Мовчазні могилки, оповиті містичним спокоєм, лоскотно так ловлять за плечі...

— Хальт! — німецька варта. Наче з-під землі десь вирости два шоломи й між ними, з ліхтарем, станційний сторож...

— Стій, куди тебе нечиста сила пре! — Анатоль почув знайомий голос, спам'ятався.

— Це ти, Петре?

Сторож підступився ближче:

— А-а, це ви? Доброго здоров'я, пане! Не пізнав... Така, звиняйте, служба: заставляють гавкати на людей... Додому?

— Так, додому. А це...

— Комен зі гер! — вартові не дали розмовляти. Один з них зловив брутально за рукав і — поки Анатоль потрапив зорієнтуватися — безцеремонно потягнув приїжджого до чати. Сторож вів перед і приговорював:

— Не огинайтесь, пане, бо наб'ють, каналії...

Маленька чата правила німецькій варті за комендатуру. Анатольова поява в супроводі варті нікого не здивувала: звикли. Комендант варті, молодий зухватий цуксфірер, набрав поваги. Допит через перекладача.

— Хто ти й чого сюди приїхав? — солдафонський тон нервує пасажира, але треба стримуватися.

— Це скажуть вам мої папери, прошу.

Цуксфірер зневажливо бере посвідчення, розглядає проти світла й цідить через стіл до перекладача.

— Проглянь і, коли все гаразд, залиши у себе копію.

Перекладач — викапаний начальник. Так само, як і цуксфірер, зневажливо ламає брови й голосно перекладає документа.

«Пред'явник цього Анатолій Петрович Вдовиченко є дійсно урядовець особливих доручень при Генеральному секретаріаті...»

— Гм! — вираз обличчя міняється.

Необачний цуксфірер: така персона може накоїти лиха. Посвідчення повертається «без копії». Керівник станції перший вибігає наперед подати руку.

— Доброго здоров'я, Анатоль Петровичу! Доброго здоров'я! — Хай бачить комендант, що поштурхується ним, немов лакейчуком, як ставиться до нього ця поважна урядова особа. — Погостювать до нас приїхали? Так,

так. Маленьке непорозуміння, хи-хи-хи. Нічого не поробите. На нашій станції такі порядки: ніяке інкогніто тут не сховається...

— Оце вас першого небитого пустили! — здивувався сторож. Комендант на прощання салютує. Керівник станції виводить пасажера на перон.

— Ви, може, хочете йти через цвинтар? Я не раджу вам... Чому? Там, знаєте,— прихвосний голос знижується до шепоту,— знайшли вбитого німецького солдата... Партизанці об'явилися.

— Чужі? Місцеві?— Анатоль скривився. На його омріяний спочинок насувалася досадна пляма.

— Що ж вони, грабують?

— Ні. Б'ють німців...— керівник це каже вмисне, з притиском. Його обов'язок застерегти. Є два шляхи: рівна втамована бруківка й полем навпростець вузьенька стежечка.

— Міркуйте. До побачення!

— Щасливо! — скульбачена, щоб захиститися від вітру, постає повернула в поле.

Сьогодні вітер зібрав разом всі свої флейти і кларнети. Первісний чоловік в степу, щасливий, підставив би груди й напився б з келеха космічних сил. Загонистий в своїх потребах, він обняв би Дике Поле молодечим покликом: «Го-го-гой!» — і не побоявся б наразитися на небезпеку.

Як здрібніли люди в своїх класових змаганнях, суперечностях і різних, без ліку, національних питаннях... «Хохлюнок тоже хочет жить».

«Цікаво, що за партизани? Може, це більшовики?» Анатоль нервово міряв попелясточорне поле. За метрів сто, приблизно, стримів цвинтар.

Обнесене окопом царство смерті нерухомо слухало, як награвали флейт-кларнети... Бр-р! — музика проймала крізь пальто тоненькими, кусливими голками — зимно.

Чи то підсвідомий містичний острах, чи закраєна собі на карб символіка хрестів — примушували озиратися на цвинтарні ворота.

Розуміється, ніяких партизанів там нема. Керівник станції, жалюгідна перелякана істотка, радий прислужитися. А хоч би й були: він не німець.

Бовваніли два вбиті стовпи: Антонівське *memento mori*. Скільки драм, трагедій бачили вони? А випадків, коли

на вкритій павутицею могилі вирувала каламуть пекучої, сліпої пристрасті й любовно, млосно, в осоромленій притомі спливала жилами молода зав'язь майбутнього народження — скільки-то їх бачили оці стовпи?

Нараз — чи не ілюзія? — один з них похитнувся. З-під стова виповзла і стала на ноги постать... друга... третя...

Це його хворі нерви! Анатоль хоче опанувати їх і сам не знає, що з ним діється: його тягнуло просто стежкою назустріч. Якась інша сила вже контролювала рухи, а він плив, кумедно бовтався, мов качка... Постаті зближалися.

Ще можна обминути, наробити гвалту, але сподом підбиралася важка притома, та й куди його втекти, коли партизани мають у руках рушниці...

— Стій, бо шкуру спустимо!

Спаралізовані, заклакні ноги дигають, мов рубанці... Горіла спина... Скинути пальто? Ну да, може, вони затримаються... До хатів лишалося всього якийсь десяток метрів.

— Поможі-і-ть!

За спиною шипіли: «Ой, собака, ще й кричить... Ану, держись!»

Щось важке, вигинчате зашвиргоніло по землі й розгонисто врізало по спині.

«Не стріляють, щоб не наробити рейваку», прошила думка. Удар ще дужчий і швагкіший пожалив попід коліна.

«Тепер годі», Анатоль спіткнувся й сів. Очевидно, його вдарили гвинтівкою. Дві пари жилавих м'язистих рук ловлять за боки й зводять на ноги.

— Хотів випорснути, гад?

— Ану, Хомко, присвіти! — Блиснув затулений долонями сірник. Бранець болісно заплющив очі: «Зараз кончать...»

— Товариші, клянусь вам, я не німець. Я...— Знову спалахнув сірник, і воднораз вирвалось здивоване:

— Овва! Та це ж наш пан?!—Партизанські руки опустилися. Бранець наважився, розплющив очі.

— Хто ви?

Невідомі ніяково покашлювали.

— Ви нас звиніть, Петровичу. Ми, як би сказати, заложники, повинні доглядати. А тут, бачимо, тікає чоловік... Це ти, Хомко, звів їх палицею по ногах?

Хомка скромний щодо своїх здібностей.

— Почому ж це я? І яка може бути різниця, коли всі доганяли? А як же єто так,— цікавився єхидно,— що ви при своїй, можна сказати, власті й налякалися?

Анатоль волів би краще провалитися.

«Нєщасний дурєнь, нєврастенік, ідіот, слинявий містик», не міг добрати слів, щоб вилаять себе.

Зрадлива стежка плуталась до цвинтаря у зовсім інший, протилежний бік. І він не йшов тією стежкою, а бруком. Це була тільки уява, виплекана думкою і острахом перед більшовиками, містифікація, самонавіяння.

«Ах, ідіот», тремтів від сорому й пекучої самозневаги. Заручники несли пальто.

— Вдягніться, Петровичу. Бо бігти — то воно може й нічого, а стояти так... можна застудити печінки, пожалуста! — Покірно одягнув.— Якщо ви той... Через село йти сумліваєтесь, то ми вас заведемо. Не жєлаєте? Міркуйте. А то нам однаково додому йти: вже розвидняється.

На сході ясно вже виображалася сіра, передранкова смуга.

— Дякую, я піду сам,— не міг дивитися людям у вічі.

— До свіданія! — Заручники подались, раді, що так легко одчепилися.

Анатоль чекав, поки вони сховаються з очей. Болісний усміх викривляв йому обличчя. «Коли це справді я репрезентую нашу владу, то...» притомлено махнув рукою й подриндзєв до хат.

З передранкових сутінків, з овиду пливли на нього очі: вогкі, насичені динамічним життям, нестримні й чисті, мов корал, переливались дивною красою свого внутрішнього змісту... її очі. Нило серце: ні, даремно було їхати сюди, шукати спокою, його вчинками орудував злий фатум. Застєбнув пальто й прискорив кроки.

Прокидалось село, блимали сліпими каганцями вікна над дорогою. Якийсь ранній господар, ставши на воротях, проводжав його очима. «О, вже вчителів синок пішов додому, значить, буде якась перемена власті...» міркував голосно. На протилежнім боці вигону обшарпана стояла школа. Анатоль рішуче повернув на шкільний ганок. На мить затримався й полегшено зітхнув.

— Ось я вже й дома!

Це була неділя. Піп оддзвонив до «Вірую», а далі йшли вже малозначні молитви, де бог повинен був задовольнятися з одного зайдиголови дяка.

Хрещені поволі висотувалися з церкви. Коло церковної огорожі один по одному спиналися господарі.

— Хоч словом перемовитись, щоб не забув людськості.

— Гей, бра! Що це за час настав?

— На сход вийти не можна: ні поговорити, ні порадитись... Худоба — й та не витримає так!

— Україна, брате, Україна! — никли долі струджені хмурні обличчя, й хтось шипів гаряче, люто:

— Щоб їх кість у гробі черви не сточили.

Громадка обростала. На церковній брамі висів — хто знає письмо — друкований наказ:

Усім вільним громадянам

До утворення сталої цивільної влади на місцях пропонуємо:

1. Не чіпати поміщицьких земель.

2. Не переховувати державних злочинців і всіх винних у державній зраді.

3. Забороняється переносити з даної місцевості різні відомості, що можуть сприяти порушенню державного ладу й громадського спокою.

4. З огляду на попередні правила, забороняється: так громадські, як і приватні збори й сільські сходи.

5. Не вільно перетримувати зброї. Пограбоване майно, не повернене з уважної причини, — негайно повернути.

6. Ловити на своїй території всіх підозрілих осіб і передавати до місцевої комендатури.

Правило, дописане рукою, обіцяло:

7. За вловлення місцевого бандита М. Захарчука дається 1000 німецьких марок.

Дивилися на браму з тупим острахом захлестаних тварин.

— Ей, лихо наше! Живцем кажуть лізти в гріб.

— Хай би хоч наше насіння повернули.

— Як повернеш, коли пишуть «не торкатись»? — Безнадійність, одчай звили тут своє кубло. І раптом, гейби свіжий подув вітру.

— Чули, молодий Вдовиченко приїхав?

— Але, що ви кажете? Він, кажуть, у тотій Вкраїні власть велику посідає... — Зів'ялі, змаргані лихом обличчя оживилися.

— Піти б до нього, може, ублажить?..

— Авжеж піти! Чи як ви, люди, радите? — Коло пер-

шого, що подав гадку, здошукувалися, аж тісно. Хоро дихали обвіяні цілющим подувом збуджені груди.

— Прошеніє йому напишемо чи на словах?

— Та на словах усе розкажемо! От тільки хто ж піде? — мовчки вибирали з-поміж себе. Кого ж вибрати? Такі всі вбогі на слова. А тут треба он якого язика, щоб залізати біль, тужливий плач омріяної в снах землі...

— Якби Захарчук був! — Необачного затицькували, штовхали під боки.

— Чи тобі, чоловіче, хочеться дітей своїх посиротити? — Тисяча німецьких марок висіла на брамі аргусовим оком. Необачний міг накликати нещастя на весь рід. Тихо жебоніли, радились, кого обрати на послів.

— Може, справді щось зарадить.

Анатоль сидів, рішуче ні ногою з дому, тиждень. Уникав того, що діялось за вікнами. Так краще. Він хворий і лікує нерви: політичний паралітик.

Мати теж не ходить на село: порядні господині носять їй до хати свої пундики. Вона платить їм справжніми німецькими банкнотами.

Батько скулився ще гірше: окупація на ньому позначилася горбом. Він щогодини забігає до подорожньої, зимної школи, обдивляється вгурними, фатальними очима поламану кафедру, вилазить і сидить...

Сидить довго, нерухомо, споглядає напівзруйноване приміщення, побиті стільці й обдерті стіни. «Так не може бути», заперечливо хитає головою.

Школа без дітей. Бідоласі цього не збагнути. Скільки літ він тут сидить уже? І ось тепер він сам не знає: що він є?

«Що я тепер?» болісно скривляється, ще гірше горбиться й безсило хилить на кафедру обважнілу голову.

Відтоді, як у нього побували німці, він такий затрушений, маленький...

Сіма верховодить геть усім, і ним, як невід'ємною частиною свого хатнього господарства.

Сина він, звичайно, не боїться, а з останнього йому на кожному кроці годить. Ось і зараз увійшов скрадливою ходою до кімнати (був у школі), став коло дверей і затирає руки. Надворі нема морозу, але він стоїть і хукає:

очі на сина, запобігливі, в них є щось трохи від селянської покори.

Анатоль це бачить; батьків стан його вражає неприємно.

— Зимно, тату? — він питає вмисне, щоб старий зрушився з місця.

— А зимно, зимно! — і Петро Михайлович, щасливий з синового піклування, починає закриватися: дрібненько бігати по хаті. Чи то пак — кімнаті. Мати тої думки, що «ніяких хат» в культурному домі не може бути.

— Сядьте, тату. Як там школа? — син хоче загладити нерівність.

— А звичайно, можна сісти. Школа як, питаєш? — Розкарячені на стільці ноги шастаються по підлозі, як осикові кілки. Петро Михайлович тремтячими руками ловить їх зверху за штанини.

— Не йдуть. Немає ні одного учня...

Входить до кімнати мати. Вона стримана й по-своєму велична. Видно, що це справжня господиня дому. Лице пашить, розпечене на кухні. Щойно впоралася там з баранячим стегном, присмаченим запашним, гострим часником, що його так любить її Толюньчик.

— Будемо обідати? — питала безапеляційно.

Петро Михайлович ніяково шморгає носом і дивиться: як син?

— Давайте,— Анатолеві зовсім байдуже, що робити. Він травить їжу, бо цього вимагає шунок і занадто заподадлива мати. Тупа апатія. Але так треба: це спочинок для його розтріпаних політикою нервів.

Родина переходить до їдальні. Недавно ще тут була вчительська, і Петро Михайлович заводив сюди учнів «наганяти розуму», але відтоді, як тут побували німці, мати перепланувала: «В кожному культурному домі має бути їдальня...»

Син, як завжди (сьомий день), сідає на почесне місце. Трохи смішно з такої пошани, але мати... Він не хоче ображати її делікатних почувань.

Сьогодні Балабанова — голови шкільного комітету — молодиця принесла за півтори марки око поросятини. На столі вилискувався жиром, парував смачний малоросійський борщ. Треба мати он який терпець, щоб стримувати слину, та Петро Михайлович справляється. Мати ще раз довідалась на кухню: бараняче стегно напрочуд гар-

но підсмажилося. На обідньому виднокрузі не було жодної хмаринки.

— Толюньчику, ти покуштуй, який сьогодні борщ,— це означало, що обід почався. Анатоль гримасливо шуборснув ложкою в тарілку...

— Що це? — родина нашорошилась. На ганку боронились від Барбоса.

— Глянь, хто там такий?—мати незадоволена. Нема гіршого, як їй перебивають з обідом. Петро Михайлович дрібненько потрусився до вікна.

— Наші селяни.

— І чого їм треба! Коли всякий тут тобі почне ходити!..— очі обох спинилися на синові.

— Може, сказати, хай пізніше? — старий пустився до порога.

— Ні, чого ж, нехай зайдуть.— Анатолеві забаглося свіжих облич. Не цькувать же людей псами, раз вони вже в сінях. Мати проковтнула досадну гримасу.

— Хай зайдуть.

— Заходьте! Можна! — одігнали пса. До їдальні влізло троє. Одягнені в святкові чугаї: це була делегація. Перший витяг з-під пахви плескати, сіяний на рідке сито хліб і підійшов до столу.

— Просимо на наш хліб-сіль! — держав його в руках, вклоняючись підряд усій родині. За ним, мов тіні, вклонялися коло порога. Це був поважний ритуал. Делегатове обличчя зосереджене, майже кам'яне. Мати спантеличено взяла поданий хліб. Анатоль волів за краще встати. Старий збентежено перекинув ногу на ногу. Ніхто не знав, що буде далі. Делегат по довгій паузі повернувся до своїх супутників:

— Підійдіть ближче!

Ті слухняно підійшли. Тоді перший так само вродисто обійшов стола й спинився проти Анатоля.

— Нас послало общество просити вас — помилуйте!

Здавалося, що розійшлися стіни: туги, вичавленої з вогких очей і цього голосу, не міг вмістити такий обсяг. Анатоль відчув, як щось холодне пожало по кишках...

— Скажіть, чого вам треба?

Німі, покірні, мов запряжені воли, вклонились.

— Просимо, як ви вже одібрали землю, поверніть нам хоч насіння, змилуйтесь!

— Я одібрав землю і насіння? — Незрозумілий

парадокс. Хатні, так само ошелешені, мовчали. Делегати, мов страуси, повтягували шиї. Полякалися, це ж ясно видно по очах, що запавутилились пришибленістю й страхом.

— Не ви... це ваша власть... як панську землю ми обсіяли... На бога, зарадьте! Нема чим дозимуватись, лихо наше! — пожадливо ковтали густу пару з молодой поросятини, смачного жирного борщу.

Он як! Прийшли до нього по насіння: «Ваша власть забрала...» Скрізь він чує оце «ваша», і воно гадючою отрутою ятрить загинулу хвору кров. Анатоль заховав очі: занадто вже жалили ці нужданські погляди.

— Я нічим не можу вам допомогти, я...

— Пане, згляньтєсь! Діти на картоплі й ми самі... Дуже тяжко нас покривдила ваша Україна! Дуже тяжко! — Тіпались виснажені, запалі груди. Роти кривились до плачу. В кімнаті нараз стало душно. Ці змучені, одна людська подоба, люди принесли з собою спеку. Бо чого ж тоді цей рясний піт нестримно котиться з холодного чола?..

— Не можу! — Задуха завалила рота. І голос хрипкий, майже чужий. Серце, здавлене терпкою спекою, безсило плюскало, ледве виштовхувало кров. Ні, далі так не можна. Ця скажена чадна атмосфера розриває голову... І він кричить налякано, щоб захиститися від синоватоолив'яних, як у зарізаних волів, очей.

— Не можу! Чуєте, не можу!

— Пане!!! — Делегати впали на коліна. Порепані, з глибокими шкалубинами руки, тягнуться з пекучою жадобою до Анатольових грудей. З брудних шкалубин видно, як посідала там земля...

— Не добивайте нас! Ви ж тую землю зразу нам самі казали брати, га?

Він сам казав? Авжеж. Чого ж тепер тремтить його маленька, заяча душа? Шкарубка, спрацьована рука хапає за м'які плекані пальці.

— Поверніть наше насіння!

Анатоль підскочив, гейби хто повів по шкурі терпугом. Скривлені надмірним одчаєм вуста поцілували його руку... Поцілунок розливався жилами по всьому тілу й жалив нестримно, люто, розкладав живі клітини. Завихрилася кімната... Лізли сотні рук, готові витрясти з нього все з печінками. «Поверни наше насіння», корчилились

коло грудей. Він хапає вобіруч очманілу, що от-от розколеться, холодну голову й розгонисто плигає до суміжної кімнати.

Делегати на колінах дивляться туди посоловілими очима, знівечені, приголомшені. Що їм до тонких нюансів і переживань здрібнілої інтелігентної душі!..

— Де ж тої правди дошукатися?!— Осоромлені, спираються незграбними руками об підлогу і стають на ноги.

— Господи, казала не пускати, не розстроювати нервів, вийдіть! Я вас прошу, вийдіть! — Мати розіп'ялася, червона, набундючена, мов квочка. Якби можна, вона викинула б їх на ганок, як пархатих кошенят.— Але ж я прошу, вийдіть!

— Вийдемо, чого там? — Синюватоолив'яні погляди спалахують неосяжною злобою й зараз же запавутинюються знову вимушеною покорою.— Спасибі за добре слово.

Барбос сумлінно вирядив посланців за ворота.

— До кого я казала: не пускати?— Петро Михайлович розгублено кліпав очима. При чому він тут? Толь доросла вже людина, й він — батько — йому не нянька... Це, нарешті, треба зрозуміти!

— «Зрозуміти»? — Сіма проймає дружину вбійчими очима.— Придуркуватий кляп! — І поспішає до зловісної кімнати. Тихо, мов лисиця, закрадається до столу, де з похиленою на руки головою сидить син.

— Толюньчику, тобі недобре? — голос, як і в кожній самиці, чуйноніжний і тривожний.— Тобі зле, Толюньчику? — Похила голова підводиться. В очах тліє кепсько схована зненависть.

— Дайте спокій!

Без кінця оці турботи за його здоров'я — вже набридло.

Треба взяти себе в руки, рішуче. Це свинство: вигнати людей, що прийшли до хати на розраду. Нікчемний боягуз, боїться глянути у вічі дійсності...

— Лишіть мене!

Вражена мати задки йде до виходу. О, вона знає, на кого вилити всю жовч своєї ображеної гідності.

— Ти, я тебе знаю, тобі байдуже спокій дитини! — накидається на безталанного дружину. Злобний, неприємний голос дере по печінках.

«Точи, точи, хай тебе черви сточать», Петро Михайлович ні пари з вуст. Смачний обід давно вже прохолов, ніхто його не їстиме.

Анатоль схоплювався і ходив, то знов сідав з похилою на руки головою. Душно. Бракувало свіжого повітря.

Поквапно одягнувся. Що це, справді: строїти з себе якогось маніяка...

— Толюньчику, куди ти? — Материн неспокій обурює (от-от щось вирветься похабне), але стриманість завершує, і він коротко карбує:

— Зараз прийду.

Надворі волохатий котиться глевкими хвилями туман. Це краще. Менше будуть бачить. По колінах б'є хвостом і лащиться Барбос.

— Ти що? Тобі теж до вподоби влада? — Барбос обурливо фукає. Так. Він не ухвалює такої влади: німецькі кольби й досі ще сидять йому в боках. Розумні очі світяться любов'ю до господаря. «Покинь ти цю історію», промовисто просять.

— Га? Покинути? А як історія сама чіпляється... Удома пересидіти? Наївний ти, Барбосе! — Анатоль любовно гладить скучерявлену собаку повсть. Вони обидва йдуть на станцію. (Єдине місце, де можна почути свіжі новини й побачити газету).

Вздовж вулиці стирчать хати: убого причаїлися покриті чорними рідкими стріхами: понурі і сумні. Скрізь сум, нашорошений і лиховісний.

— Пс-с, Барбосе! Ти чого, дурненький? — До станції немає й сотні метрів. Видно, колією вздовж ліниво походить вагтовий. Собака біситься, скажено, люто вие на сталевий шолом, благально скавчить і скаче на груди. Рішуче, ані на цілю, не хоче поступитись вередливий пс...

— Куди ж ти хочеш? — Волохатий хвіст мете повз станцію. — На поле? Добре! — Анатоль повернув на переїзд. За переїздом ще кілька хат і поле. Широке, рівне, розгорнулося поділком. На відлозі чорнів парк, манячив розібраним простоволосим дахом палац — осідок панни Владислави. Нестримна сила потягла доріжкою до парку. Цікаво, що там сталося. Хіба ж таки геть-чисто

розібрали? Волокло, немов убійника до замордованої жертви.

Барбос весело підстрибував, котився в захваті перевертом. Ще б пак! Хіба ж можна забути ту знаменну ніч, коли з панської розтровошеної кухні він, зовсім некультурний пес, їв гідні подиву, смачні, аристократичні страви.

Вечірній морок слався полем, налягав на парк, і воднораз пливли маленькі синюватенькі хмарки. Орфічно-лагідно жебонів вітер. Яка спокійна насолода! Хочеться повиснути над долом, розпуститися в любовній пристрасті й наситити своїм еством щонайдрібніші клітини родючої чорноземлі. Перетворитися в березу й слухати, як спить тривожним щастям молода весна. Прозорим мікрокосмом капнути на бистру каламуть потоку, попливти до моря й потонути в буйних шумах.

— Як багато шумів!— Сосни співали своєї, насиченої мрійним ліризмом пісні. Анатоль тепер тільки зауважив, що йде парком. Густий, старосвітський ліс, до якого хто й зна скільки поколінь не торкалася людська рука. Ось і Гайдамацькі криниці: дивляться запалими ямами...

Колись «свячені» переховував тут гайдамацький ватажок Макар, побратим Гонтин. Оточений царициними пікінерами, не схотів піддатися зухвалий «братчик», зламав шаблю об коліно («Гей, ніколи не зійдуться мужик з паном, як ті кінці не зійдуться»), і кинувся в криницю під зелену воду. Антонівська легенда оповила його славою...

...Ой устане козак,
Ой устане Макар,—
Гей, настане та слухна година.
Кров річками полле,
Кінь крові ся пап'є,
Бо повстане, гей, батько на сина...

Хтозна, чи не встав, бува, казковий Макар?..

Дорога заглиблялася. До зруйнованого палацу, що стояв на штучно висипаній горі, було ще далеченько. Барбос ніби вгадував господареву думку: обнюхував кожну деревину і вів навпростець.

Згодом показалаась головна алея.

— Ф'юїть, Барбосе? Не спіши!

Бовваніли вгору зведені, обдерті панські димарі. Над ними все ще не хилила голови «вежа-мрія». Предок славного роду Янковських збудував її, щоб бачити, як

круг палацу в його маєткові працюють «хлопи». Панна Владислава опроваджувала тут свої найкращі ночі...

...І все, мов сон,
І все, мов дим...

Анатоль тягне в ці обдерті, голі стіни. Замість коридорів — наскрізь пробиті хідники. Цегла з них минулася: селяни поробили з неї помости круг ясел, повимощували доріжки через подвір'я до своїх затоплених багнюкою хлівів. Недавно ще в цих стінах вигравало всіма барвами примхливе, безтурботне життя. Тепер висіли кляптями обшарпані гобелени. Під ногами шарудів папір з розкішних палітурок... Родинна бібліотека. Кожне покоління вносило сюди частину скарбів творчого людського генія.

Анатоль видобуває першу-ліпшу книжку з наваленої на підлозі хаосної купи й розгортає просту шкуратяну оправу.

...«Грамота нашему родовому шляхтичу землі Подольскія, іменуємому Казімеж Янковскі гетьмана Великої України і Галицького, князя Богдана Хмельницького на маєтності...»

Глузлива доле! Хіба ж можна викривати такі речі! Манюпусінські грішки славетного героя й месника за «людські кривди...»

Анатоль захує цю грамоту собі на спогад: історичний документ. Яка силенна сила цих книжок! Скільки тут поховано людських думок?! У ньому заговорив книголюб. Черкав раз по раз сірники. Перед очима миго-тіли пошматовані, розтерзані Данте, Боккаччо, Байрон, Гюго, Гете, Шекспір, Шіллер... Що це? Революція чи чорна і страшна Вандея завзялася понищити все, що виходить з рямців її невибагливих потреб? Стало тоскно, мов людині, що доспіває свою останню арію на згаслій, охолодженій мертвотним холодом землі...

Жорстока дійсність! Довго нічого тут розглядатися.

— Барбос, гайда! А він мишей шукає. Мало, друже мій, ти хочеш.

Зійшли на головну алею. Місяць розігнав вечірній морок і черкав своїм пожовклим зубом верховіття сосен. Анатоль став. Якраз на тому місці, де востаннє, озолочений ранковим сонцем, виряджав з маєтку панну Владиславу.

«Ми ще зустрінемося з вами», чітко прозвучала в просторі загроза знівченої шляхтянки. Нервами пробіг паскудний холодок.

Барбос турбується.

— Чого ти? В околиці немає жодного більшовика, щоб міг спровадити твого господаря на той світ... Ти не віриш? Хочеш через Гайдамацькі криниці, ходімо!

На широкому скарбовому дворі — стягнене з селян добро: поламані плуги, дрібні машини разом з меблями барокко. Сторожа не видно. Не знайшлося того, хто б охороняв ці недоламки. Навіть Горобець дав маху: Захарчук пообіцяв йому на спині викарбувати «антонівську присягу...»

Барбос уважно нюхає чиїсь сліди й веде. На ніч бере приморозок. Тепер сидіти б у теплій кімнаті, в колі друзів і розповідати про свої пригоди.

Шуміли сосни, потривожені безладним гуляй-вітром.

— Ти чого злякався, ну? — Собака зупиняється й стриже вухами.— Заець перебіг дорогу? Тричі плюнь і марш вперед!

Барбос не слухає, сідає на хвоста і вперто вие.

— Ти, я бачу, ще не зрікся забобонів.

— Я веду перед, пішли! — Не помагає. Собака морда загострилася при місячному світлі, застережливо скавчить на Гайдамацькі криниці.

— Що ж ти бачиш? — Анатоль напружив зір. Просто перед ним між соснами рухались якісь мінливі, чорні тіні.— Люди? — Барбос допитливо-тривожно зазирає у вічі.— Утікати? Ставити себе в смішне становище, можливо, перед сторожами, що обходять парк...

— Не дрейф, Барбосе! — Підбадьорений господарем, собака нерішуче рушив уперед. Їх помітили. Рухливі чорні тіні раптом зчезли десь за деревами. На горі стрімла одна постать, оповита пасмом місячного світла,— чатувала.

Вони пройдуть і скажуть їй — цій постаті — «добри вечір». Це буде їхня «паркова пригода».

— Правильно? — Анатоль умисне йшов на невідомого. Реванш за той безглуздий, пришелепуватий переляк, за скинене перед сільським обходом пальто. Хай собі стоїть якийсь лісовий чолов'яга... з гвинтівкою, овва! Хоч сторож, хоч бандит, а наш «добри вечір» буде спокійний, стриманий.

Гвинтівка взята, як на полювання. Закривка виблискує й жалить холодним застерезним окликом...

— Хто йде?

— Свої! — Анатоль на півкροці став, спаралізований. Цей голос... як же не пізнати!

Барбос височив на горб, веселий, задоволений. Його сумніви розвіялись. Чоловік з гвинтівкою сходив донизу й жартома ловив його за хвіст. Щораз чіткіші, бистрі кроки.

— Добривечір, добродію! — Захарчукові очі поблискували бадьорим, задержуватим вогником! — Злякались, га?

Стояли й видивлялися: один — зухвалий партизан, оцінений німецькою комендатурою на брамі, і другий — ще не висохла сльоза, пролита над сплюндрованими панськими скарбами. Недавно в них була «одна програма»...

— Я, ні... я вас пізнав...

— Ходили подивитися на палац? Чисто зроблено, еге ж! — Лагідний, майже дитячий сміх якось не личив партизанові. Ця чесна, смілива людина помилилася...

— Миколо!

— Що?

— Що ви тут робите?

— Я що роблю тут? — Лагідне чоло вбиралося у безліч впертих, чітко вирізьблених ліній. Задержуватий вогник шез. Натомість очі викресали сніп іскристого обурливого полум'я.

— Сторожую, щоб ваші з німцями не розікрали економії!

— Миколо! — Анатоль здригнувся. Почував, що в'яне під нестерпним поглядом пекучої, гартованої злости. — А ви знаєте, що вас тут ловлять?

Визивний, зухвалий вибух сміху лунко прокотився долом соснами.

— Бачив я: на брамі тисячу дають за мене... мало! — Захарчук стояв на весь свій зріст. Пасма місячного світла грайливо сковзалися вибагливими тінями соснових вітів на міцно вирізьбленій постаті.

Двигтіло й переливалося життя в міцній поставі, виплеканій місячними ночами в лісах. — І цього дужого, прекрасного в своїх зухвалих вчинках лісового лева зловлять і поставлять під німецькі кулі...

— Слухайте, Миколо, киньте!

— Що?

— Оце!

Захарчук любовно б'є долонею по закривці своєї довголюфії гвинтівки.

— Це?

— Покиньте ліс, я вас візьму з собою, там ніхто не знатиме...— Останні Анатольові слова розітнулися по Гайдамацьких криницях глузливим партизанським свистом.

— Дякую, добродію!

— Не хочете, Миколо?

— Ні! — Захарчук ставить приклада на відлижну землю й прошиває Анатоля довгим загадковим поглядом.— Сказав би я щось вам, та... нехай. Ми ще зійдемося колись, бувайте!

Анатоль оглянувся тоді, аж коли перейшов горба і опинився в низині. На горбі, освітлена сріблястим струменем місячного сяйва, стриміла одинока постать. Невиразний страх холодною гадюкою поповз за пазуху...

Вона росла, в руках виблискувала, креслила огньові лінії, оспівана в легендах Макарова шабля...

«А що, як це вже встав козак Макар!» Дужий проразливий посвист будить Гайдамацькі криниці... Різко вдарив одинокий постріл... З-поміж сосен вибігали чорні тіні...

Фантастика перепліталася з дійсністю.

Анатоль спрагло підставляв чоло цілющому вітрові.

Та ба, в його бальзамові були краплі цикути. Це вони млоїли, розливали свою гіркоту й запитували: «У нього є мета, а в тебе?» Лашився Барбос, тягнув зубами за полу додому.

...Не витримав, дух неспокою погнав назад у вир тривожної столиці.

ЕПІЗОД ДРУГИЙ

Ой, була Центральна рада,
Німець її любив, —
З Ради стала Мала рада,—
Він її убив.
І на сміттю поховав,
І на гробі написав:
«Ой, була Центральна рада...»

(З народної пісні)

...Отак, півколом, хвилювалася-гуділа парламентська зала. Довгі, нервові дзвінки прошивали насичене неви-

димим парафіном повітря. У залі витав неблаганний фатум. Пророчисто звучав якийсь один, відважний голос:

— Історія ніколи не простить вам!..

Жмикрути і крамарі зібралися поласувати, вирвавши останню скибку хліба з рота свого, приголомшеного кайзеровим чоботом, «меншого брата»... Святкуйте ж на своїй торговиці! Співайте застольних пісень, поки цей самий чобіт не розчавить ваших сопливеньких голосів...

— Ганьба!!! Національна зрада! — Парламентське жабуриння загойдалося, готуючись поглинути сміливця.

І тоді взяв слово час.

До зали вправним кроком увійшов, зламавши всі закони, залізний чоловік, оточений широкими німецькими багнетами, й гидливо зламав брови.

— Руки вгору! Ну?

Усе нараз і вщухло. Жаб'ячі серця стали ще менші, причаїлися, і... зала вкрилася тремтливими, здійнятими вгору руками. Тихше,— ніхто не смів утерти свого носа: історія записувала обурливий факт жалюгідної нікчемності.

Сидів німий, прикутий до стільця, єдиний «обраний». Єдиний справді муж: не встав і не огидив рук. Поважна сивина його вшанованої літами голови ледь-ледь здригалася. На скронях надувалися сині опруги-жили. Сукав руками по столі й під щелепами йому бігали напружені, великі жовна. Встав і, гордий в своїй величній трагедії, з високо піднятою головою, пройшов крізь ряд нашорошених багнетів. Його одного не наслідились затримати...

Такий кінець!

А круг столиці клекотіло пекло — люди з заліза й криці гасили його калібрами своїх гармат, вставала димова заслона, з чорних попелищ здіймалася до неба зойками й прокльонами.

«Гей, ця Україна, щоб вона сконала».

Анатоль зірвався з крісла в своїй самотній тепер кімнаті й засичав проразливо й люто, як скалічений по довгій болючій ампутації. Кому там прибандюрилось прийти...

— Заходьте!

З напіводчинених дверей спочатку вистромилась голова: вискалені зуби й задоволене, давно не вмиване обличчя,

— Ти є? От здорово! — і на поріг ступив Івашко. Ви-
валяна в бруд, підстрапана чемерка. Обрізана на шапці
китиця стирчала зашитим білими нитками через верх
чурупалком.

— Івашку! Ти... ти звідки це?! — Анатоль обрадувано
оглядав свого давно похованого друга. Вітались по дов-
гій розлуці.

— Роздягайся! Що це ти... немов зараз з позиції?

Івашко скинув шапку й, тримаючи її в руках,
підозріло смикнув оком: справді, його друг трошки
той-о...

— Який там чорт з позиції: з тюрми!

— О?! — Жарти зараз зовсім не до речі. Та що зро-
биш: така вже Івашкова натура.

— Ти серйозно?

— А ти думав: розважаюся? — Знята чемерка тхну-
ла специфічним арештантським сопухом.

— Цілком серйозно, золотко! Місяць висидів і запи-
сався в анархісти... На собачу маму вони здалися, такі
порядки!

— За віщо ж ти туди потрапив?

— Це розповідати: ціла Одиссея. Ти, як маєш, дай
щось попоїсти й чаю. На кандьорові сидів, біда: кишки
всі позлипалися.

За чверть години на столі стояв повний, гарячий
чайник. Свіжі з маком пиріжки, щасливо куплені на ву-
лиці. Івашко заповзято налягав: давно він не їв таких
делікатесів.

— ...Українська армія?

Була отара ідіотів, і більшовики їх вирізали до но-
ги. Оце він і ще кілька лишилось на насіння... Він утік,
це правильно. Але його сумління чисте, треба ж було
залишитись комусь і далі рятувати рідну справу. При-
йшли німці. Заклав полк: здається, імені Сірка, бо ще
печатки не встиг викупити... А тут: стій! Синьожупан-
ники його за карк і до в'язниці. А це вже сьогодні ба-
чив: їх вели «камради».

— Вийшов, Толю, пшик з рідної справи, га?

Анатоль понуро слухав: співрозмовникова легковаж-
ність, його сентенції і безжурність — дратували.

— Німці розігнали уряд,— намагався витлумачити
йому,— ти знаєш, чим це пахне?

— Пахне новим урядом,— метикував Івашко. Допив

чай і потягнувся.— Як на твою думку: моя, змушена, відсутність не лишила мене права на кімнату?

— Не строй дурня!— почав гостро господар кімнати й мусив засміятися.— Ти справді неосудний!

— Я цілком серйозно, — доправлявся впертий претендент.— До мене ходитимуть мої колеги — анархісти. Часом навіть можуть бути збори. А щоб це не вплинуло на тебе негативно...

— Не мели дурниць! — Обрізаний рішучим способом Івашко здався.

— Значить, не перечиш?

— А вони, ті твої анархісти, на моє ліжко не лягатимуть?

— Ні. Це цілком пристойна публіка.

Між друзями запанувала згода. Івашків анархізм — цілком безпечна річ: може, завтра виявиться, що він монархіст, а поза тим це щирий українець, золота душа. Треба ж мати будь-кого при собі: такий стан, одному можна збожеволіти.

— Я, Толь, лягаю спати,— заявив, сумлінно позіхаючи, шелихвіст.

— Лягай, лягай а я посиджу. — Анатолеві кортіло проаналізувати хід подій.

— Правильно! Ти поміркуй, що нам далі робити. Може, завтра всучиться нова державна комбінація... До речі: ти до якої партії належиш?

— Ні до якої. А що?

— Шкода. Можна було б утворити блок... У тебе є свіжа білизна? Дякую! Може, й на своє ліжко пустиш, бо мое на чердаку, з блощицями... Пускаєш? Красота!— Вдоволений Івашко миттю натягнув свіжу білизну.

— Толь, не журись! — розраджував товариша.— Що розігнали раду? Велика мація, пхе! Не підеш кілька днів там на посаду... Хай живе анархія! Мусій, сволота, влаштувався добре. Наплювать йому тепер на все: у Берліні пристосується до всякої орієнтації... Той може! А ми, Толь, ішаки з тобою, да!

Анатоль терпляче слухав, поки ліжко й тепла ковдра вгамували «анархічний запал». Спати не хотілось. Ніч повзла мов за спасибі. За вікном — сторожка мертва вулиця. Все місто — зачумлене гробовище. Ввижалися химерні, нелюдські обличчя. Сині, вивалені язика кривилися й глузливо тягли хором.

З Ради стала Мала рада,—
Він її убив...
І на сміттю поховав,
І на гробі написав:
«Ой, була Центральна рада...»

Аналіз не вдався: всю ніч йому ввижалися кошмарні видива й ледве під ранок задрімав, сидячи в кріслі. Прокинувся, розбуджений непомірним грюкотом. Лагідно просилось до кімнати сонце. Стояв одягнений, в його пальті, Івашко. Тримав свіжі, очевидно, щойно куплені на вулиці, смагляві пиріжки й, забувши про свої вчорашні анархічні гасла, нерозважно вигукував.

— Слава! Хай живе гетьман Скоропадський!

Тої ночі цирк «Кіссо» припоручив, на славу Україні, Скоропадському гетьманську булаву.

Новий гетьман, вірний син своєї нації, нащадок славного роду гетьманів українських. Спокій і добробут людності для нього над усе.

— Ти побачиш, що може зробити добре вчеплена на в'язах голова! — Захоплений з ідеї української держави, учорашній анархіст Івашко горів, насичений динамікою нового життя.

— Нарешті, ми державна нація!

Столиця скинула свою жалобу. Вулицями проходили струнки офіцерські роти з українськими національними штандартами.

Смело мы в бой пойдем
За Русь свягую
И как один прольем
Кровь молодую...

Новий державний лад позначився на кожній дрібниці. Раз Івашкові довелося бути в «Державній варті». Прості, звичайні обставини: в тісному столичному завулковій варті козаки побачили на ньому, з українськими відзнаками, шинелю. Глибокі патріоти зараз же, на місці, запізналися.

— Добродій — щирий українець?

— Або що?

— Нічого. Свого чоловіка одразу пізнаєш... А це ваша шинеля?

— Моя.

— Хорошее сукнішко! — обмацали. Один злегенька потягнув до себе.

— Настоящее, гвардейское сукно!

Що не кажіть, але ж це була честь Івашкові: «Державна варта зацікавилась». Пройшли аж два квартали, мирно розмовляючи про абищо. Далі починались людні вулиці й, крім того, козаки шалено поспішали.

— До побачення, добродію! Не забувайте нас!

— Я дуже радий! — розчулений Івашко міцно потис руки новим друзям. Перейшов на протилежний бік і раптом пригадав:

— Панове, на одну хвилиночку! — пустився навздогін. — Пробачте, що потурбував: моя шинеля...

Козаки дивились найчеснішими очима в світі.

— Яка шинеля?

— Оце, моя.

— Ваша?

— Авжеж!

Козацька чесність перейшла в одвертий, щирий подив:

— Ви, добродію, при своєму розумі?!

— Цілком. Та не жартуйте-бо! — Його шинеля, комір на вильотах облямований блакитною лямівкою, звичайно, як і в кожного вкраїнського студента. Гвардійське сукно...

— Ану, отскеч! — І козаки, раніше ніж Івашко зміркував собі дивний фінал, дали йому легенько під сьоме ребро, напутили двома прикладами й, свідомі своєї гідності, рушили далі.

Івашкові лишилось послухати козацької поради й легко на привіллї споглядати, як привабно оживали ввечері панелі. Цікавість потягла його за козаками.

— Милі й симпатичні хлопці! — Йй-бо, вони несли його шинелю, мов цінну реліквію, ну-ну! Побачимо, що з того вийде: їх треба провчити...

Добре, що Івашко чесний громадянин, патріот і дбає за авторитет державних установ. На іншого, тут можна враз вчинити гвалт на вулиці, а він...

Довів їх до району. Начальник районної варти — на кашкеті новісінька з тризубом кокарда.

— Пане сотнику, пробачте, але ваші козаки той-о.

— Мои казаки той-о? — здивовано підвівся той. — Как это понимать?

— На Театральному завулкові шинелю з мене зняли,— тлумачив Івашко.

— Значит, ограбили! — благородне обурення справжнього аристократа вчувалося у цьому вигуківі: — Ах, мерзавці! Вас ограбили мої, ви говорите, казаки, так, що ли?

— Так. Але, може, вони пожартували,— Івашко зовсім не хотів закопувати бідолашних.

— Это мы сейчас установим,— погрозив сотник.— Это мы сейчас, сию минутку,— нервувався. Справді-бо: негідники заплямували репутацію і честь держварти...

— А вы кто? Ваш род занятий? — питав скривдженого.

Справа ускладнялася. Викликані до приміщення злочинці-казаки не розуміли, про що мова йде. Івашко мав на думці пом'якшити їм сувору кару.

— Це ж така дрібниця, пане сотнику. Як чесний громадянин: я візьму свою шинелю, й годі...

— Я вас спрашиваю, кто вы? — тремтіла лиховісно сотникова губа.

— Студент українського державного...

— Студент и украинец?! — Застругане назад чоло вкрилося легковійною задумою.— Вы дворянин, конечно?

— Так. Але мій родовід: ви знаєте в селі як...

Ясно: сотник добре знає,— заспокоївся й симпатично щулить очі.

— Как это будет по-украински, когда нужно дать порку?

— Хлости...

— Да, да, хлосты! — радісно захопився за привабне слово.

— Эй, хлопята, дайте этому студенту хлосты! Всыпьте ему нашу порцию, понятно?

Розхолоджений в своїх державних ідеалах, Івашко залишився без шинелі, з синяками під очима, й знову витягнув приховані на якийсь час свої анархічні гасла. Ходив на збори. Раз на тиждень засідав бойовий комітет: на порядку денному стояла пограбована шинеля...

Анатоль нудився: з Івашком його блок не таланився.

Анархічні коники надовго збили з пантелику хлопця.

А хотілось мати коло себе друга: чуйного, ласкавого, щоб його розрадлива рука підтримала і зрівноважила підрізани зневірою й маразмом сили. Затурканий подіями, він розгубив своїх найкращих друзів: «Марі — більшовичка...»

— А що це тепер важить? Хіба він, український самотійник, не сидить майже в підпіллі?

«Утворений на дружбі двох загнаних блок», ця думка невідступно стерегла його, мов тінь. Що більше він змагався, то сильніше відчував настирливе бажання мати коло себе Марі.

І раз увечері Анатоль наважився навідатись до знайомого будинку. Одчинила поважна (сивина на скронях) дама. Вона займала це приміщення: бічна кімната — спальня її сина, капітана Володіна. Ніяких «панночок» вона не знає...

— Що? Панночка українка? До приходу німців тут перебувала всяка більшовицька наволоч. Була навіть одна якась комісарша... Чи не її, бува, шукаєте, молодий чоловіче?

Анатоль торопко поставив коміра. Щастя, що його зустріла капітанова «мамаша», а не він сам, лицар панни Владислави. А щоб одвернути від себе підозру, чемно уклонився дамі.

— Ці дикуни, більшовики, багатьом завдали шкоди. Дама глянула милостивіше: — Боже мій, та що там шкоди! Коли порівняти моральне приниження, яке довелось переживати... А мій Вова, бідний хлопчик! Він так любить ніжні, витончені пахощі... уявіть собі: висидів тиждень у каналізаційній рурі, офіцер!

Анатоль співчутливо поточувався вниз по східцях. «І ця нечисть, очевидно, служить у гетьманській варті». Поспішав швидше на вулицю. Пливли потоки перехожих. Спробуй відшукати серед них маленьку краплю. А проте він певний, що шукатиме її: по вулицях, завулках, у кожному вікні, відчує її близькість, хоч би й через найтовстіші стіни. Мобілізує Івашка з його анархістами — не одмовляться ж вони допомогти йому в такій серйозній справі. Настирливе бажання щораз глибше, мов драговина, засмоктувало опір інших почуттів. Безоглядний, хворобливий захват, що йому скорився Анатоль, вів до шаленої експансії. Мобілізований Івашко з

анархістами щодня приносили свої оперативні звіти. Раз мало-мало не знайшли Марі: точнісінька подібність, тільки ніс... трішки ушкоджений. Вона категорично всіх послала в «баню», разом з їхнім «малахольним» другом, що позаочі шукає любовних пригод.

— А шкода! — міркував Івашко. — Треба було напосясти на неї... Ніс — це могла бути конспірація.

Друзям не таланило. Анатоль щовечора блукав скрізь вулицями й темними завулками. Перестрівав усіх жінок, що хоч трохи скидалися на об'єкт його шукання. Бувало йшов за жінкою кілька кварталів, щоб нарешті зазирнути їй в обличчя — Марі не здибалася... Дарма, що скрізь, на кожному кроці, відчувалася її присутність...

— Вона є, отут десь, а де саме? — Анатольові вар'яції доводили Івашка до розпуки.

— Кинь ти, до собаки, все! Хіба мало цього барахла? Хочеш, я найду тобі таку, що тільки цюм та й людо...

І тоді утятий за живе «вар'ят» гарчав крізь зуби:

— Хочеш дістати по пиці?

Ображений у своїх найкращих товариських намірах, Івашко з подивом посвистував.

— Оце-то, називається, принадила!

Марі знайшлася несподівано. Ніхто не передбачав подій, що сталися протягом тижня. Івашко десь напередодні шез. Та це не первина. Пішов до своїх анархістів, там заночував, а в обід придибає. Учора звечора вони щось довго вирішали: сперечалися за якийсь «блок» і спільну акцію... Як би там дитя не бавилось, аби не плакало.

Анатоль поважний чоловік — втручатися в їхні дівачькі витівки: досить того, що вони йому по цілих ночах спати не дають.

По сніданкові кортіло глянути на вулицю. Це норма, дві години виходити з думкою: «А може, за цим разом пощастить знайти Марі». Одягся, але мусив пошукати ще ключа.

Той шелихвіст завсіди позакидає все...

В одчинені раптово двері дмухнув струмінь свіжого повітря й переніс через поріг на диво динамічного Івашка.

— Го, це добре! Ти одягнений? Ходім!

— Куди ходім? Чекай-бо ти, несамовитий!—Анатоль пручався з цупких товариських рук.

— Не огинайся, Толю! Такий день.. Не хочеш? Я кажу ультимативно: патріот ти чи падлець? За Україну ти чи проти? Говори! А я послухаю, як-то ти будеш одмовлятися...

— Що сталося?

— О, я знаю, що ти проспиш! Хоч ми й товклися цілу ніч... На вулицю! На демонстрацію! Сьогодні вийде все, що є революційного — протестувати, розумієш? Ми утворили блок з іншими партіями: усі, крім більшовиків... Це просто хитра публіка. Не дали згоди офіційно, а фактично виступатимуть... Я певний, що твою красуню ми пізнаємо, нехай би в неї було сто наліплених носів і тисяча фарбованих очей, пішли! — волік товариша за поли.

— Добре. Ось тільки знайду ключа... Пішли.

Чому б і не піти? Івашкова уява вигадала демонстрацію — нехай. На вулиці він прохолоне. А на крайній випадок, коли щось буде, можна подивитись. Анатоль умисне начепив галицького патрона «святого Михайла» («Не ридай, а здобувай»).

Вийшли. Справді, вулиця сповнена віддаленим клекотом, аж ген туди, на площі... Подвійні німецькі патрулі пильнували вуличного руху. «Цурик» і «хальт» культурно чергувалися. Вчорашні хазяї — сьогодні їм не вільно вийти з хати... Потреба активного протесту засичала враз глухим обуренням. Нагвинчений втручанням у чужі справи, Анатоль демонстративно вискочив на вулицю.

— Ого, нехай ця німецька наволоч протягне руки! Він покаже їм, як треба боронитися... На площу не пускають? Ніби, крім цієї вулиці, нема глухих завулків!

— Через Ботанічку на Матвіївську, галло! — Друзі промкнулися під самим носом у загавленого патруля. Пружним скоком, легко, як колись студентом першокурсником, Анатоль перемахнув через садову огорожу. Що далі від центра, то вільніше. За чверть години, манівцями, опинилися на площі. Там Івашка полонив екстаз.

— Яка сила народу!

Трохи неприємно, що Богдан орієнтується на північ, але то нічого...

— Хай живе!

Тимчасом з усіх кінців стягувалися сталеві шоломи. Брук чітко відбивав сталеві кроки. Широкі багнети ша-сталися,— це ж так зрозуміло,— їм наказано бути напо-готові... Хто знає, на що здатні ці розбещені і некуль-турні азіати.

— Позір!

Демонстрантська колона звільна покиувала голо-вою, й тоді все її масивне тіло ворушилось, гейби веле-тенська гадина. Сотні очей перепліталися в одному фо-кусі: гадина мала одне-єдине око і водила ним зелено, нашорошено...

Сталеві шоломи помітно хвилювалися: таке видови-ще — це може зіпсувати настрої їхнім офіцерам.

— Позір!

Велетенська гадина повела головою, закрутилася ма-сивним тілом, здригаючись грімкими кільцями, й, зібрав-ши всю свою відпорну силу, нестримно випросталася— прорвала, мов легеньке павутиння, сталеву гать...

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед сте-е-е-пу...

— Шапки геть!

— Пошану нації!

Овва, ці азіати хитрі з біса: вислали вперед людей, які цілком пристойно орудують німецькою мовою.

— Пошана «Заповітові!» — Німецькі офіцери мушили салютувати. Розгублено йшли задки, пильнували, коли саме кулями й багнетами повинні стримати цей ошалі-лий потік азіатських пристрастей. Сп'яніла юрма спліта-лася руками, мов ліанами, утворювала непролазний, що посувався вперед, живий ліс.

...І вражою злою кров'ю
Волю окропите...

З-поміж клекітного потоку млосної, хрипкої амаль-гами голосів на поверхню раптово метнувся дужий, дзвінкий голос:

— Хай живе німецька революція!

Підхоплений, він розливається й нестримним валом котиться через голови німецьким офіцерам.

— Хай живе німецька революція!

О, це вже забагато! Донерветер, ці вовкулаки, ви-

являється, не вміють по-культурному поводитись на політичній демонстрації? Далі так не можна.

Голова колони знітилась перед наставленими синюватими багнетами і заніміла. Заторохтіли закривки, пускаючи в цівки слухняні кулі...

— На колі-і-на! — Простоволосий зойк стовпом метнувся вгору, пожадливо лизнув повітря й пасмами-пересторогою повис над головами. Його заглушив сильніший голос розпалених пристрастей...

— Скоропадського! Нехай подивиться, псявіра!

Задні лізли на передніх, засліплені в своєму знавісненому психозі, гнали просто на холодні нашорощені багнети...

Ще не вмерла Україна...

...А-а-а? — розбіглося завулками, і нараз все стихло. Вчувались тільки глухі відляски: то випробувані, старі німецькі кольби працювали... Очманіла, стиснена юрма кружляла в тупикові, метушилася й ревла безладно під нещадними ударами. Окремі ланки проривались на Хрещатий Яр: там загартовані сміливці-юнаки не побояться настромитися на шпички гетьманські...

— Тольо, поспішаймо! — Івашкові потовкли руку, і він, розпалений зневагою та помстою, сичить.

— Холуї, на сотню один німець, не могли розпачісувати...

Друзі поспішали на Хрещатий. Душно. Брук пахтів: каміння розпалилось, ніби ним Вельзевул вимостив пекло. Все гойдалось, от-от ладне розповзтися: залюднені вулиці стогнали, не вміщали накопиченої злоби. До Хрещатого — один квартал. На розі два пикаті сердюки мордували нагаями необачну молоду студентку. Одчайдушний зойк по допомогу забавляв їх.

— Ану, на охотника, підходь сюди! — Свистіли вигинчасті сердюцькі шаблі. Охотників не знайшлося. Найголовніше — це промкнутися до лав і злити свою злобу з тими, що сміливо, нехтуючи життям, глузують з безпеки...

Хрещатий Яр оточений задушним кільцем — сердюками. Звідусіль пливли маленькі ручаї розбитих демонстрацій. Їх вабив вир широкої бурхливої ріки. Вони нестримно прибували, росли й зливалися в один потік,

запінений, шумливий. Сердюцька гать знеможено тріщала, безсила втримати роз'ятрений плин поводі.

— Р-р-розда-а-йсь!

Анатоль не слухав того: знавіснілий, злобний, вирвався з-поміж коней — пам'ятав фізичний гострий біль, немов попарило окропом — і, винесений на хвилю, скотився стрімголов у вир з багатьма іншими.

...Шалійте, шалійте, скажені кати!
Годуйте шпівнів, будуйте тюрми!
До бою сто тисяч побірників стане...

Підсилена демонстрація ярот котилась на Поділ. Загрозувала вийти з берегів і...

Сердюки злученим строем загатили небезпечний плин. Зажерливо поглядали націлені гвинтівки своїми очками. Якийсь десяток метрів ділив їх від лакомої здобичі.

— Вложіть патрони! — Смачно торохтіли закривки. Запахло кулями і кров'ю.

Анатоль ішов руч у руч з першими. Холодний непримний шерх пробіг рядами.

— Тісніше лави, щоб не замішались провокатори!

Серед клетітного моря голосів — різка команда готувалася промовити своє останнє слово...

— Стоя по колонне! Іменем правительства, последний раз приказываю...

Офіцер тремтів. Пожадливий дегенерат умисне виставляв напоказ свою заячу хоробрість. Запінений Хрещатий Яр котив розгонистими хвилями.

...За волю народу, за його права
Не страшні кайдани, солодка тюрма,
Бо вільного духу не скути в кайдани...

Анатолеві кортіло оглянутись назад, та ба: противна шия задубіла, не ворухиться. Тіснота в рядах не дозволяла повернутись. А тимчасом він ясно відчував дотик металу на опущеній руці. Військова практика не забувається. Так міг діткнутися тільки наган. Хтось витягнув з кишені зброю й силкувався висмикнути руку, дати волю своїй пристрасті. Жахлива необачність. Неврастеник (очевидно) обіцяв накоїти багато лиха. Анатоль з останнього сіпнувся проти течії, — його несе спиною — але то нічого: «Треба напутити цього божевільного і...»

Зір ловить скривлене, тупе, пройняте одчаєм, згасле обличчя. Живий труп, з давно погаслою душею, клацав іклами і намагався звести неслухняну руку.

— Стійте! Що ви робите?

Переодягнений капітан Володін здригається і мляво повертає голову: пізнав колишнього колегу... Запавутинений, відсутній погляд ожививсь: «Ось де ти, голубчику»,— блиснула тупа, зоологічна радість.

Анатоль зробив страшне зусилля зловити за руку капітана. Застережний оклик,— його ніхто не чує в цьому клетоті... «Держіть, серед нас провокатори!» безслідно тоне, мов маленька крапля в океані.

На смерть, на смерть, на смерть вам, тирані...

Вирувала шалена стихія.

Капітан Володін смикається, мов маріонетка. Провокаторська рука, визволена, на хвилину піднесла нагана...

Раз... Два... Три..

За четвертим провокатор опускається донизу, під ноги, на брук. То нічого, що по ньому пройде там якась півсотня...

— Пальба взводом!— Сердюцький офіцер, витончений артист, смакує кожне слово. Анатоль хотів побачити, що діється попереду, та ноги волочаться, безсилі досягти бруківки...

— Взвод... Плі! — І зовсім не страшно. Кулі забриніли лагідно, достотно, як ситі чмелі, коли вертають по роботі з поля. І зойк — звичайний, навіть не обурливий... деякі стогнуть...

— Плі! — І знову рій чмелів бринить тим самим лагідним дзижчанням. Одна куля цьвохнула Анатолеві під боком. Його сусід намагався засміятися... (Далєбі, смішно, як літають ці оживлені за людським наводом створіння). Сусідові широкі очі поволі гаснуть, нагадуючи застигле скло. Мамулувато лягає на брук ще тепле, але вже зів'яле тіло.

Кулі смачно, насолодливо вгризалися в уподобані місця, захоплені безмірно з того, що якийсь наївний чоловічок намагався одігнатися від них руками. Екзотика потребувала справжніх, екзотичних фарб, а на вулиці розляпані, огидні, з трупним запахом, червоні плями...

— Частым, починай! — Але вже пізно. Кулі сьвакують вздовж яром, досадно здоганяючи окремих необачних, що не встигли ще проскочити на бічні вулиці.

Анатоль заліз у підворіття: свербів бік, а вся нога скеміла, роздратована застиглим козубом прилиплої білизни. Крізь штанину просякла мокра, руда пляма: «Болить...» Руки заяложені, липкі, між пальцями загуслі руді клапти: «Моя кров...» І поранений пожадливо її вилизує.

Вулицею мчалася дика, божевільна галопада. Кінні сердюки, розхристані (понюхали свіжої крові), сліпучими шаблями рубали повітря...

— Ура, гетьман!

«Ці приколють». Який чорт вигадав ці ноги? — засичав поранений і потяг зад, мов покалічений собака, попід замкнені ворота. Трохи замала діра. Нога стала правцем, прилиплий, мокрий козуб не згинається.

«Ще трошки», силкувався вилізти по той бік. Пекла згага. Крапля свіжої води підсилила б зомлілі руки, а так... Похилилася на камінь обважніла голова. Очі запинав глевкий туман. Ідуча мряка просякала до найдалших закутків розпеченого тіла. Поранений шипів (скажений біль), плював, немов нагнічене в горні, опущене в воду залізо, й киплячими бульками випаровувався,— питома вага його дедалі меншала— аж поки не перетворився в далекий шум...

Гетман, гетман милий мой,
Тебе нездоровитися,
Заткни... булавой,—
Нервы успокоятся...

Частушки бадьоро проривалися на коридор, прорізаний уподовж довгої анфілади порослих цвіллю, крихітних замкнених камер. Вартові-наглядачі притоптували собі до такту.

— Хороший стіх видумали, їдять їх мухи! — захоплювалися.

Анатоль присилював себе розкрити очі. Маленька камера, вщерть нашихована людьми. Крізь задуху й цигарковий дим ледве пробивались бліді пасма вранішнього сонця. Люди рухались, мов тіні: змучені, пошарпані. Під ними заяложений сінник і зверху вошиве лахміття—ковдра.

Центральна державна в'язниця. Тупо, по-вчорашньо-

му, скеміла нога. Страшна нагальна перевтома. На руках ще й досі не облущилась засохла кров: «Як це я попав сюди, треба спитатися...»

— Не підводьтеся, добродію, вам заборонено! — Коло нього, примостившись на підлозі, сидів гурт, душ кільканадцять, і захоплено пильнував шахової гри. На бойовому полі — аркуші поштового паперу — виліплені з хліба саморобні шахи. Диверсійні вихватки обох супротивників розпалювали пристрасті.

— Гарде гайдамакам!

— Овва, а ми вас Коновальцем, шах!

— Муравйова, висунь Муравйова! Та-ак! Тепер підтягуй Полупанова... Побачимо, як викрутиться їхній Коновалець!

Анатоль на якийсь час забув за ногу. Гра втамовувала біль. Стежив: королева — «Муравйов» і вежа — «Полупанов» ладувалися прошити фронт... Яка подібність: шахи й життя.

— Бери їх чорношличниками.

— Крий їх Полупановим!

І «Полупанов» по поземій лінії збиває супротивника під вигуки своїх удоволених прихильників. Фронт провано: «Центральна рада» човгає в куток, шукає захисту...

«Точнісіньке життя», поранений гримасливо всміхається.

— Тепер одна надія: німці.

Кільканадцять пар очей допитливо підносять брови:

— Мало вам дісталось, добродію?

Гримаса потонула в болісних конвульсіях і зморшках: ця нога, противна, справді хоче доконати...

— Зробіть ласку, викличте до мене лікаря. Чого мене тут положили?

Грачі безнадійно махнули руками.

— Викликали...

— Як?

— Отак. У них є своїх досить, по лікарнях...

Анатоль не розумів: знущатися з людей в такому стані...

— Я не можу! На мені брудна білизна, і болить...

— Нічого! Поболить і перестане,— потішали хворого.— Села, дякувати, загатили всі місця гетьманцями...

— Он як! — покірно скулився на сіннику й склепив

очі. Скеміла нога, а з нею й серце: порожнеча й одчай. За що його підстрелено? Чи є тут який сенс? — І чи не краще робить Захарчук, який не протестує в ім'я абстрактної ідеї самостійності, а реально загачує місця в лікарнях німцями й гетьманцями.

Зацікавлені гравці почали нову партію. Виводив млявий, тоскний голос:

Боронити свою Україну
Він поклявся їй своїм життям...

— Шах гетьману!

Воістину життя поплутане: не добереш, де починається мета, ідея, і кінчається ота «діалектична точка», з-під якої визирає приперчена класовим соусом фізіологія...

Заснув. Шумлива камера будила, і тоді він схоплювався, переляканий, тремтів і знову, вдивившись в одну точку, засинав. Притомлювало недокрів'я. Уночі йому почало привиджатися. Зривався й дико верещав, благально захищаючись перед марою — сердюками, які забавлялися, простромлюючи йому груди розпеченими шаблями. Камера протестувала.

— Коменданта! Досить того, що людей сюди нагнаш, як овець, та ще й хворі тут...

— Ганьба! — Вигуки і грюкіт зворухобили усіх на коридорі. Істерика захоплювала інші камери. Погрожували міжнародним правом. Старший наглядач бігав розгублений.

— Господа добродії! — усовіщав усіх.— Прошу не бунтувати, бо, їй-бо, заставимо клозети чистити... З вами обходяться по совісті, як з благородними, а ви, можна сказати, як раклі тут поступаєте. А ще й сознательні! Де ж тих одиночок вам набрати, коли всі геть-чисто повні? Заспокойтеся!

— Покличте лікаря до хворого!

— Це правильний вопрос! Зараз пошлемо... Якщо вони є вдома? — міркував про себе.— Бо вчорась у них, здається, випивка була...

— Федорченко! — гукав на вартового.— З твого коридора учорась вивели дівочок на комендантський двір?

— Вивели!

— Ага,— метикував наглядач далі,— значить, з повним удовольствійом, до «Риму», значить, не поїхали...

— Біжи до Василя Тодосьовича й скажи: требає двадцята камера, тут больной, скажи їм, помирає, живо!

Анатоль лежав знеможений, байдужий до того шарварку, що знявся через нього. Привиди більше не ввижались, хоч і була підвищена температура. Рана запеклася (хто знає, які там процеси відбуваються, бо сам він обдивитися не може) і нога свербить жагучо, підозріло.

«А Володіни, не бійсь, тепер десь тріумфують, гади!» Йому сподобалось це більшовицьке слово, й він шепотів безліч разів: «Гади... гади... гади...»

Лікар прийшов аж удень. П'яничка не виспався: опухлі банькуваті очі червоніли. Повертався вайлувато, мов сова по дневі, сопучи огледів рану:

— Ну, розуміється, нога ціла. Невеличке запалення... Єрунда, здійняли бучу! Дві-три перев'язки, і... ви, хворий, будете брикати! — Лікарів діагноз мало важив. І хворий не йняв віри.

— Боюсь, колего, що без догляду це викличе ускладнення...

— А ви лікар? — булькало до нього.

— Так. І знаю це на практиці...

— Ви лікар?! — Затушкована неприязнь раптом поступилась професійній солідарності. Дуже приємно! Коли так: вони можуть одверто розмовляти.

— Рана, розуміється, серйозна. Куля зачепила і... («Чорт знає, що вона там зачепила») — це треба перевірити. Краще, якби консиліум... Як ви потрапили сюди, колего? Не говоріть, не говоріть! Спокій — найголовніше. Очевидно, вас підстрілили тоді, як ви зібралися пройти до свого пацієнта, помилково прилучили вас до демонстрантів, і... кому скрутилося, а вам змололося, дорогий колего, хе-хе-хе.

Анатоль не заперечував: колега, справді, геніально розгадав його трагедію... Достотно так. А поки розберуться, чи не можна б перевестися з цієї камери? Оточення таке, що...

— Вірю, дорогий колего, вірю! Але перевести вас, — п'яничка й говорун розвів руками, — слово честі, нікуди. Скрізь повно: постачають, постачають... Демонстрантів, там кого шкрябнула куля, — розмістили по здорових камерах. Один учора сам переселився... на кладовище. А ви хіба не маєте впливових друзів? Справу можна облатати враз туг-о, на місці...

— Впливові друзі? — Смутна, тремтяча думка перебігла хмаркою по наморщеному чолі. Колишні демократи, всі вони тепер щирі гетьманці: не схотять псувати собі середовище й кар'єру... Івашко? Очевидно, десь сидить, підстрелений...

— Ні. Нема в мене друзів. Я приїхав сюди з фронту...

— А ви фронтовик? — Це зміцнювало лікареву приязнь.— Я недавно з фронту теж, дістав сюди призначення. Хіба ж не хамство, дорогий колего, отакі порядки? Підстрелити й посадовити невинного чоловіка разом з карними злочинцями: підмовниками, шахраями, анархістами, за що? Я, ви знаєте,— інтимно зізнався,— проти цих порядків. Німці ніколи не були й не будуть друзями руського народу... Ви з якого полку?

Анатоль назвався ахалцихцем.

— 162-й Ахалцихський полк: перше призначення, а потім перевели до саперного...

— О, то ви повинні знати там полковника Саманюка?

— Розуміється, я знаю. Його вбили під час наступу на Золотій Липі, 25 серпня...

— Правильно! Воїстину був руський патріот. Людина була, чорт мене бери! — Під впливом вчорашньої дози вина, що й досі ще не вивітрилось йому з голови, лікар розчулився.

— Навколо нас стільки підлоти, що порядному чоловікові тепер місце тільки в Кирилівці, однак... Не будь я полковий лікар 5-го його величності лейб-гвардійського полку, Феоктистов, коли не допоможу вам. Наш комендант — чесний корніловець, і ми з ним облатаємо це пустякове діло. Вас переведуть з цієї камери...

В'язні, сигналізуючи щось один одному, пильнували їхньої розмови. Даремно вони турбувалися за цього підстреленого добродія.

— Ми вас виручимо, дорогий колего! — невгавав п'яничка.— Рана заживе, і на дозвіллі погуляємо, бувайте.

— А моя-нога? Її треба перев'язати...— Жалісний ескулап забув, по що прийшов...

— Ага, ваша нога... Ми зараз її, миттю! — Операція, справді, була коротка. Феоктистов одірвав присохле коло рани шмаття...

— Зараз я принесу марлі,— заспокоїв Анатоля, що сичав на сінникові, залишив його з оголеною ранною, пішов і більше не вернувся.

Камера ожила. Злобно поглядали нашорошені, колючі очі. Хтось гостро вимовив: «Капельник», — і всі мовчазно погодилися. Анатоль знітився, прилип до мокрої, пліснявої стіни. Закони камери залізні...

— Починай з плювачки! — І проходили всі повз Анатолів сінник, і кожний виливав тут жовч своєї життєвої гіркоти, домішуючи слини й соплів. Плювки росли. Мокрів сінник. Огидне, слизьке харкотиння поривало вонітувати. Поривало скочити на ноги й сильним, незвичайним фактом довести цим людям, що він чесний, та ба. За ґратами етичні приписи — ніщо. Тут чесність вимірюється на важкий кулак і череп, який не зігнеться від удару залізного прента. Щастя, що поранений, а коли б ні: капельника б'ють смертельним боем...

Анатоль безсило закрався руками: хай плюють в потилицю, за комір. Одкинули накриття й вилили ківш холодної води.

— Тремти, паскуднику!

Та цього мало: його можуть задушити вночі, сказати, що помер на розрив серця, і той самий Феоктистов ствердить це. В'язниця не викриває своїх таємниць. Плювачка продовжувалася. Капельник не ворухився, не вкривався, хоч і терпла з холоду поранена нога й скеміло загіджене тіло. Поет... (кожна камера має свого поета) похапцем дороблював акафіста.

Радуйся, фуксом до нас пролізший,
Радуйся, собачу шкуру одягнувший,
Радуйся, на своїх товаришів капавший,
Радуйся, блазню, гетьманський попихачу...—

виводили гуртом, сумлінно, за показаним безглуздим текстом. «Гетьманський попихач», з восковим обличчям, водив тихими, широкими очима, овіяний бездушним спокоем заглибленого самоспоглядання. Нараз він підвівся: засміявся зразу тихо з того, що його звивають «гетьманським попихачем», а потім безпричинно його сміх подужчав, беручи все вищі й вищі ноти. Потреба висміятися засіла в горлянці, він безсилий опанувати її.

— Кхи-кхи-кхи...— Сміх оселився в цьому середовищі. Сінник викидав «колінця», вставали плювки, бульками сідали по стінах... Камера, вся на ногах, зібралася півколом, з виряченими очима. Нехай дивляться. Плювати йому тепер на них і... Анатоль справді плюється,

смачно, соковито, в вічі всім і скрізь, куди тільки сягала його слина.

— Всі Володіни! Повії! Захарчуків на вас, гаддя!

До камери заходять два наглядачі. Ця музика осточортіла їм на коридорі.

— Смир-р-р-но! Що за шум? — Старший наглядач підбіг до Анатолія з певним наміром.

— Чого волиниш, стерво, га?

Але товариш його вчасно випередив.

— Брось! Хіба не бачиш: тронувся ума... Краще пошли по Василя Тодосьовича.— Невгамовний хворий тіпався, короткими рвучкими рухами наперекір собі імітував старих відомих винниченківських героїв.

— Ах, ви ж мої хороші, милі ідіоти! Так, так! Скажіть своєму Тодосьовичу, що я перекусаю всіх, поїм, мов ті сирі опеньки, ха-ха-ха!

Камера принишло слухала напучення:

— Я вас насочиняю, іроди! Не могли загнути йому ковбиці чи там поставити банки — й квит. А тепер будете паритись, каналії. Разі ж можна таке безобразіє?

— Вони, видать, дуже благородного сословія, бо наш брат: рік йому співай, і нікоторого не буде результату, хіба що краще їстиметься,— говорив з власного досвіду молодший наглядач.

Згодом прийшов Феоктистов. Похитувався, доброзичливий і всепоблажний, друзі й вороги, класові протиріччя — це все вигадали для себе тверезі...

— Дорогий колего, ерунда! Все ерунда! А дама, сто чортів, у вас пристойний смак. Коли отакі дамочки приходять, просять за мужчину,— він не пропаде ніде й ніколи... Що? Не вдавайте з себе річняка-ягнятка: «Не знаю, яка дама», хе-хе-хе! Ви, дорогий колего, граєте, немов справжнісінський артист, але ми бачили ролі... Петренко, ноші хворому, й на комендантський двір, гайда!

Затюкана, освистана процесія рушила з камери. Надворі хворому полегшало. Різкий вітер провівав блазенькі ноші. Анатоль морщив чоло.

«Якась-то дама... Не Марі?» Тихо сміявся неймовірний думці.

Десь далеко гриміли гармати й стояв стовп червоний догори: мокло якесь село.

Комендант-корніловець додержував дванадцятої заповіді: «Коли твій батько більшовик,— убий його». Анатоль для нього теж лакома річ, але...

— Вам поталанило, й ви ще трохи поживете,— убезпечував з цинічним гумором.

Феоктистов окселентував йому:

— Вам щастить, колего: візи на той світ не буде, хе-хе!

«Упливова дама» воліла ховатися під запиналом дражливої таємниці. А тимчасом хворому жилося непогано. Чисте приміщення, свіже повітря й догляд вигоїли рану, полишивши на спогад рубець. Написав Івашкові листа (на святий здогад): коли він на волі,— навідається.

Дама прийде аж коли в'язень цілком одужає.

П'яничка лікар запевняв, що краще бути в чистому приміщенні, користатися з відносної тут волі й не сидіти в брудній камері, за ґратами...

— Нехай вам не кортить!

Анатоль вигадував різні проекти, плани, та нічого з того не виходило. Чекав. На дозвіллі згадував, збирав докупи факти, що творили повість його власного життя. Найяскравіше йому ввійшло в голову один факт. За кілька днів, як сісти до в'язниці, він, блукаючи, набрів на агітаційний плакат.

Ленін — апокаліпсичний звір — сидів на купі кістяків, скелетів, з ножа капала руда, загусла кров,— тріумфував. Якийсь сумлінний богомаз, очевидно несвідомо, вклав йому разючо незабутні очі. Залізна воля приймала наскрізь скалічений війною глобус. Вилучалася всевладна сила, здібна разом руйнувати й будувати. Щось від цих очей він бачив у Марі... Де вона зараз?

Анатоль обважнів: неробство й лінощі поволі розточували самодіяльність і потяг до волі.

До приміщення, побіч його кімнати, щовечора приходив комендант з ватагою своїх численних друзів. Бахусова зала,— і всі її столи вгинались під пляшками. Анатоль теж запрошували: за плечі виводили до гостей, садовили й змушували пити.

Пили озвіріло, заливали сліпні..

— За великую Россию!

— За Деникина!

— За генерала Скоропадського!

Дегенеративний тип, з тусклыми, мов у каймана, очима наливав дві склянки: в'язневі й собі.

— Вип'єм за хохлів, добродію! Хохли — коштовна річ. Уміючи, з ними завжди можна зварити кашу...

— За хохлов!!!

Смішний у своєму гніві Анатоль демонстративно виголошував:

— За Україну!

Загонистий, глузливий сміх, що аж склянки дрижали, покривав цей одинокий тост.

Останній номер — це дівчата. В'язня заганяли на ніч. П'яний регіт і несамовиті зойки моторошно проривалися крізь двері до кімнати. Дівчата боролися. Раз одна вискочила надвір, її зловили, зав'язали рота й, замість ліжка, положили на підлозі...

— Хто вони, ці виграшки тупої сластоти?

— А це пан комендант, самі, значить, ідуть на женський корпус, вибирають, і котра, значить, подобалася, вата! — пояснював поставлений до Анатолія на ніч вартовий.

Це гірше, ніж акафісти. Зойки роздубували стіни, важили на спокій, руйнували все живе і здібне мислити в цьому приміщенні безкарного насильства. В'язень тремтів під вовняною ковдрою. Що міг зробити силоміць напоений, фізично виснажений резонер? Плакати: єдина помста. І капали п'яненькі сльози, безнадійно співчувачи якійсь там жертві... Так минали ночі.

Дні підносили його гоноролубство, й тоді в'язень, повний гнівного обурення, вергав горн на голови злочинців, робився дужий, сміливий, здатний на все. Та ба, удень пильна варта не спускала його з ока.

Одного такого дня прийшов до нього комендант. У нього, коменданта, є одна важлива справа. Капітан Володін, його кращий друг, довідався (в одній розмові, випадково) про лікаря Вдовиченка...

— Ви, здається, разом з ним служили в армії?

— Служив.— Ховатися з цим нічого. До того ж комендантський тон розмови безапеляційний.

— Він хотів з вами побачитись, і я дозволив йому, га?

— А я не хочу!

— А мене це не обходить! — грубо напустився комендант. — Не забувайте, де ви, і... розумієте мене?

— Цілком. Скажіть Володіну, що він дістане тут по пиці.

— Гм! — І дивна річ. Суворий тон змінився на ласкавий, запобігливий.

— Не будемо сваритись. Хочете, я можу вгостити вас одною дівчиною... Єсть? — Хтось інший плюнув би розпусникові в вічі. Анатоль не зважився. Ба навіть більше: зацікавлено спитав.

— Хороша дівчина?

— Оригінальна! І кусається, куди ваше зінське щеня... Феоктистову всю морду покусала, хо-хо-хо!

— Тутешня, з корпусу? — Гра переходила до Анатоль. Нехай знають, що йому відомі деякі дрібниці...

Комендант не одмовлявся. Сміючись, ехидно шулив очі.

— Юхименко, дурноверхий кляп, вам дещо розп'якав? Розпусний народ, ці вартові! А втім, щоб задоволити вашу цікавість: вона з корпусу... рижа Антуанетта.

— Чому не сіра, полова, а рижа?

— Хочете подробиці? Будь ласка! Вона рижа, та не зовсім, а так, знаєте... Приємний рижуватий відтінок блондинки. Один мій друг, обізнаний в цих справах, каже, що це тип жагучої і темпераментної жінчини. Великі, синюваті і трошки вільготні очі так і просяться скупатися... Подобається, га? — Чіплявся, немов кліщ. — Одної з вами нації, якраз для вас годиться... Єсть?

— Ну, розуміється. Це інтересний тип. Це, справді, інтересно! — Анатоль грубо розреготався, копіюючи свого бесідника. — Скажіть, поручнику, ви справді не вловили рибки? — Несподівана інтимність споріднила їхні душі. Комендант навіть забув стулити рота.

— Чорт мене бери! Але ж ви розмовляєте, мов справжній офіцер! Уявіть собі, не скористався: рибка має зуби, а до того ще й пручається... Кажу ж вам, що ми з Феоктистовим не могли дати їй ради, бойова, собаче стерво!

— Більшовичка?

— А хіба б я вам пропонував свою?

— Авжеж, своєї, звісно, не пропонують, а з більшо-

вичкою можна погратися, як того вимагає справжній, витончений смак...

— Ого! — Цинічний хрипкий сміх колихав аксельбантами.— Нарешті, я побачив ваше справжнє, непідроблене обличчя, шановний добродію.

Серйозно, в'язневі не личить українська машкара. Який зиск з цієї давно програної справи...

— Поміркуйте. Я вам дам найкращу атестацію. І ваша добра фея має рацію, коли клопочеться за вас.

— І знов ця добра фея! — Анатоль гримасливо скривився. Пан комендант міг би, зрештою, повірити йому в такій дрібниці...

— Хто вона? — У нього (в'язня) є стільки впливових дам, що він охоче обдарує кількома з них пана коменданта...

— Не можу, пане лікарю, не можу, слово! Я дав офіцерське слово честі... Дамочка «на ять»! Ні, ні, нехай пан Вдовиченко не перелічує своїх впливових дам, бо з цього нічого не вийде, слово.

— Вона прийде сама. А рижу можна навіть і сьогодні ввечері... Побачимо, як-то ви вмієте ловити!

— Пан поручник розуміється хоч трохи на гіпнозі?

— Ще б пак! Є одна чудова п'еса: циган упливає на графівну, й вона віддається...

— Правильно! А тепер гляньте мені в вічі... Так! Не кліпайте! — Комендант слухняно вилупив баньки.— Що ви побачили?

— Що я побачив?! Слухайте! — Ошелешений корніловець підскочив, немов щасливий спадкоємець.— Ви золота людина, чорт мене бери! Даю вам слово честі, ви, як циган! Ану, гляньте ще! — Нагнічений і злобний погляд ще раз прошив водяві, безличні очі.— Бр-р, це можна здохнути! Ви знаєте, аж ребра заскеміли, га? Тепер я розумію: вам один такий сеансик, і... ви в дамках. Чи не так?— Захоплене начальство масно цмокнуло. Підленька радість торкає під оком живчика, й він скаче, розпусний паралітик...

— Рибка, кажете, не викрутиться? Я запрошую вас на сеанс.— Запрошення холодне, майже крижане, та комендант, засліплений, не помічає.

— Браво, маестро! Тепер ми включимо до нашої програми нові розділи. Феоктистов — ганчірка: від його експериментів мухи дохнуть. На вечір я подбаю за вино

й накажу привести пацієнтку... А тимчасом, до побачення!

На коридорі, за дверима, виструнчився вартовий. Він потерпає, бо не треба було розп'якувати арештантові ні про які порядки...

— Юхименко!

— Слухаю, ваше благородіє!

— Арештований може ходити скрізь по нашій території... Ти тільки наглядаєш, зрозумів?

— Так точно!

Комендант дорогою наспівував веселої. Нарешті він укоськав цього мудрагеля, до якого так уважно ставиться Володін.

— О, Володін — це порядна бестія. За кілька тижнів така блискуча кар'єра... Ще одна столична демонстрація — і йому успіх забезпечений. А в'язень — милий, симпатяга: втягнеться до нашої роботи...

Так громче, музыка,
Играй победу,
Мы победим и...

Поспішав, бо мав дати справоздання про наслідки сьогоденішньої операції.

Зачинилися за комендантом двері, й Анатоль змінився. Довга гра виснажила його. Ліг. Закрив лице руками. У двері просунулась доброзичлива Юхименкова пика.

— Лягли спати, господін?

— Авжеж, хочу заснути... Не тривожте мене. Може-те й собі там задрімати...

— Дякую! На цій проклятій службі не дають багато висиплятися. Тільки я вас прошу, господін: не вискочіть там у вікно або ще десь... Утекти ви не втечете, а напортиць можете собі й мені, пожалуста! — Вартовий хоче прислужитися. Не кожний шпак має такі-о пільги.

Анатоль читає ці наївні, немудрі думки і гірко посміхається.

Клацнув ключ.

Тепер можна спочити віч-на-віч з собою: шановний пане Вдовиченку, чи не здається вам, що ваша риж пацієнтка — більшовицька комісарша з Львівської? «Приємний рижуватий відтінок блондинки» і «великі, синюваті очі... просяться...» Вона? Ну, от. Радійте.

Друг Володін хоче стати шаблем вище на своїй кар'єрі? Браво, друже! Але в нього, Анатолія, тепер є своя, куценька воля... Спробуємо, хто кого? Нехай турбується про нього добра фея з легкої руки Володіна... Марі знайшлася. Цього досить.

Накрився подушкою. Так спокійніше. Необережний звук не сполохає загостреної думки. Анатоль занурився в свій план обіцяного вечора.

Смеркало, коли йому перебив, ввалившись до кімнати, Феоктистов. Дихав згірклим пригаром дешевого вина.

— Грім мене вбий! Казав вам і кажу: ви, дорогий колего, скарб, а не людина! Комендант носиться з вашим сеансом, немов баба з ступою... Сьогодні демонструємо вашу штуkenцію утрьох, а на той вечір скличемо гостей, ідея? Ге? Між нами, дорогий колего: ви серйозно обізнані з цією чортівнею?

— З гіпнозою? Серйозно.

— І можете яку завгодно панну — напустити їй цього, даруйте, циганського туману?

— Байдуже, яка б там панна не була...

— Ге? Отака ловись! Так можна, знаєте, он чого доскочити. Побачимо, як-то ви вкоськаєте нашу комісаршу, хе-хе-хе.

— Це та, що покусала вас?

П'яничка радий, що може посвідчити:

— Та, що покусала... Правильно! — Він не ховається.— Було таке. Під час сеансу я рекомендую вам: ховайте до кишені свого носа.

Анатоль не слухав. Йому ніколи втрачати час на терені.

— Вартовий, ведіть мене надвір!

— Увечері гуляти?!

— Так, так, увечері...

Мури сьогодні хмурніші, ніж всі дні. Стрімчасті стіни, їх не подолає найспритніший акробат. І вартові такі спокійні, ліньки тут тиняються... Жіночий корпус. Тиша. За ґратами жодної голови. Психохвилі линули в вікно, як у великий конденсатор.

— Я тут... Сьогодні... ми... зустрінемося... І ви... чинитимете... мою... волю...

— Одійдіть-но трошки, господін! А то, виходить, ніби змова. Хоч воно й нікого там не видно, а ви туди якось вредно зазираєте, ніззя! Ми народ тьомний...

Анатоль скорився, певний, що його почули. Роль експериментатора захоплювала. Почував, що перероджувався, відмолоджений незбагнутою силою самонавіяння. Зростала певність, чіткість рухів, вільно працювала думка...

— Ви, господін, совсьом сьгодні нервний! — жалівся вартувий Юхименко. — То стоїте, немов копиця сіна, а то бігаєте, ніби самошедший...

Мури почорніли. Витягнулися. В'язниця закліпала (по вікнах). капраокими нічними каганцями...

«Пора!» В'язең повернув назад. У Бахусовій залі накривали стіл. Феоктистов голосно командував:

— Не так, ти, косоокий чорте! Всі склянки поб'еш... А-а-а, дорогий колего, ви з гуляночки? — Він утопив свою недавню злість в кількох чвертьлітрових келишках і радий був вітати будь-кого. Церковне йому розв'язало язика.

— Знаю, знаю! За вами Володін, а це, чорт мене бери, фігура, да! Пара слів, розписочка і шлюс! Сеанс за півгодини починається.

В'язневі зовсім байдуже: півгодини, день... Зневажливий, холодний, наче вирізьблений з дуба.

Почали з вечері. Анатоль відмовився: повний шлунок гальмує вилучення магнетичних хвиль, які потрібні при сеансі...

— Ви потім доженете нас?

— Обіцяю.

По вечері комендант нетвердими руками написав прохання...

— Старшині 3-го коридора, раз-два! — гукнув на Юхименка, що стояв коло дверей напоготові. Феоктистов блимав помутнілими очима і не міг збагнути...

— Можна, значить, будь-яку мамзель навіяти і... шлюс?

— Треба вміти вплинути, — повчав серйозно Анатоль.

— О, я, чорт мене бери, уплинув би... Я мо-о-о-жу! Знаєте? — Похитливо тремтіло тлусте підборіддя. — Поставив би перед собою голу, як ото на «Іль-де-дам...» Так можна?

— Звісно, можна. — Заперечувати п'яному не було рації. Комендант запанібратливо і дуже тонко підсипався.

— Я вас захищав, де тільки міг, і... сподіваюся, що

ви обміркували мою пропозицію? До речі: давно знаєте Володіна?

— А він вам не розповідав?

— Та дещо знаємо! — підморгуючи, доброзичливо поляскував «надійного». — Дерзайте!

— Хто скаже, що ми не за народ? — чіплявся Феоктистов. Схлипував і п'яно скандував:

Друзья, увижу ль я народ неугнетенный
И рабство, павшее по манию царя!..

На коридорі обізвались лункі кроки.

— Ви, дорогий колего, той... Навійте так, щоб дівонька, як бог свят, роздяглася. Про-о-о-шу!

— Уважте йому, дорогий маестро! — Хихикання жалило, мов змія.

Анатоль сидів спокійний, рівний. Обличчя на мить скоисло й назад: затвердло, непорушне, гейби гранітове. Брязнула зброя. П'яні нашорошилися. На порозі виріс бравий старшина.

— Привели, ваше благородіє!

— Впусти!

Від варті плавко відокремилася й рівним кроком вийшла насеред кімнати арештована. Ледь-ледь примружила великі променисті очі, зважила оточення й, спокійна, непорушна, стала.

Маестро не квапився. Рухи виміряні, точні, як і сила, на яку він розраховує. Дві пари очей виблискують, немов клинки. Він ловить магнетичний струмінь, що виходить з-під закам'янілих брів. Струмені переливаються, якийсь час топлять один одного, й нарешті один переможений.

— Ви, добродійко, хотіли лікаря? Ви хворі?

Арештована схиляє голову.

— Я? Так. Я хвора...

— Не хвилюйтесь. Сядьте, прошу вас, он там.— Від до найдалшого кутка. Сеанс потребував тьмяного світла. Невідступні глядачі звузили коло. Анатольове обличчя біле, майже крейдяне. Уперто стулені уста, обведені півколом різко вирізьблених ліній, стримували синій біль, вилучений з очей...

— Сідайте! — Пацієнтка болісно здригається й відтак покійно сідає на крісло.

— Болить голова, а правда ж? — Експериментатор

підіймає звислу руку. — За метою професора Шарка, це конче треба: без пасів нема навіяння, — пояснював своїй затихлій аудиторії.

Холодні пальці, мов спрути, стискають теплу, маленьку долоню.

— А правда ж, вам болять і груди?

— Груди й голова... — Хвора довірливо приймає по-тиск. Це контакт. А глядачі, щоб не прогавити дрібниць, стоять навшпиньках, витягнувши голови.

— Тепер, прошу вас, сядьте вигідніше. Так. Подайте другу руку. Дякую. Виконуйте все, що говоритиметься вам. А краще думайте про те, що вам хочеться спати...

Погладжуючи звільна хворій руки, Анатоль почав мірним, одноманітним голосом.

— Ваші повіки обважніли... Ваші очі втомлені... Вони зайшлися сльозою... Перед ними все мерехтить... Ви вже не пізнаєте оточення... Ви засинаєте... Засинаєте... Засинаєте... Ваше тіло голубить важка, приємна втома... Вона підсилюється... Дужче... Дужче... Дужче... Ляжте... Спійть... Міцно засніть... Міцно... Міцно... Спійть... — Плавкі паси креслять лінії довкола голови. — Ляжте... Спійть... Міцно засніть... Міцно... Міцно... Міцно... Спійть...

За п'ятим разом пацієнтка глибоко дихнула. Ще кілька повільних рухів — і вона, знесилена навіяною втомою, поволі опускається всім тулубом в глибоке крісло.

— ...Дужче... Дужче... Дужче... Спійть... — Мірні подихи ритмічно заколисують напівпритомне, обважніле тіло.

— Ви чуєте мене, добродійко? — Хрипкий нутряний голос пробивається немовби з того боку, за стіною...

— Чую.

Експериментатор відійшов і втомно витер рукавом чоло.

— Глибокий транс.

Якийсь час тривала німа тиша. Глядачі стояли, виваливши очі, зрезигновані: такого явища вони ніколи ще не бачили... На кріслі міцно спала, тільки груди колихались, більшовицька комісарша. Комендант опам'ятався перший.

— А це не містифікація?

— Можна перевірити! — Анатоль певний. — Це є справжній транс, глибокий сон — наслідок навіяння, будь ласка.

— Добре.— Комендантові очі горять гадючим вогником.— Звеліть їй назвати своїх співучасників...

— Ні, ні! Ви роздягніть її, живу Венеру, дорогий колего!—цямкав Феоктистов. Білокрейдяне обличчя жовкло. Анатоль шастався, припертий до стіни, але в нього ще є досить сили.

— Цього я не зроблю.

— А, не зробите? — Йому поблажливо всміхнулися: — Я розумію: етика, мораль тощо. Ну а роздягти ви ж можете? Це вже аполітична і, сподіваюся, проста вимога.

— Роздягти? Коли настоюєте... Можна.

— Я настоюю!

— Ну, що вам важить, дорогий колего: скиньте з неї платтячко!— слинив благально ескулап. Зневолений Анатоль ступив до крісла. Пацієнтка злегка витяглася, виставляючи на показ змаргане в'язницю, але й тепер привабне, гнучке тіло.

Споглядав, як чергувались мірні подихи,— наважувався. Комендант чекав. Тоді м'який повільний пас діткнувся голови.

— Ви чуєте мене, добродійко? — Знесилена навіянням, не ворухнулася.

— Ви чуєте мене?

— Вас... Чую...

— Встаньте з крісла!

Пацієнтка, не розкриваючи очей, підвелася. Спрямована твердою рукою, стала на приділене їй місце. На обличчі сонна одубілість...

Сеанс наближався до кінця.

— Спочиньте! — звеліли їй.

Анатоль ледве тримався на ногах, але голос його був рівний.

— Коли ви прокинетесь, вам не болітимуть ні голова, ні груди, чули? Ви нічого не пам'ятаєте... не пам'ятаєте... Нічого! Раз-два-три!

-Різке ляскання в долоні вертає до дійсності. Навіяння як не було. Арештована солодко позіхнула, хотіла всміхнутися, але, збагнувши оточення, опам'яталася. Це знов була рижа Антуанетта — більшовицька комісарша. Комендант сто перший раз питав:

— Ви вже надумались? Сподіваюся, що ви сьогодні дасте щирий виказ,— ствердження того, що ми давно вже знаємо про вас і ваших співучасників.

Антуанетта мляво повергає голову: очі, як завжди, примружені. А комендант вдає, ніби не помічає, що вони глузують з нього.

— Сподіваєтесь? Я теж...

— Не стройте дурня, арештована!

— А ви не хуліганьте, бо скажу вашій охоранці, що не вмієте допитувати, й вас переведуть до повітової в'язниці...

Комендант кусає губи. Феоктистов підкрадається до Анатолія і захоплено шепоче: «Чули, га? Оце, я розумію, бабонька... За таку можна...»

— Хвора потребує спокою,— заявив різко Анатоль.

Вона переймає невловимий для решти присутніх знак і... дякує без слів. Рижу комісаршу вивели. Гупаючи, віддалялися важкі солдатські чоботи...

— Сеанс — шедевр! Поздоровляю вас, пане Вдовиченку. Що з вами? Ви немов воскова свічка?

Поздоровлений огидливо звільняється від комендантського запанібратства, від його дотиків.

— Дрібниці... Дозвольте мені спочити?

— Прошу! Прошу! — І комендант, і Феоктистов навзагоди раді йому годити. Феоктистов запобігливо підморгує...

— Ви таки попрацювали, дорогий колего, фест!

Анатоль чує, як вони шепочуться в нього за спиною й міркує: «На завтра до цього мережива вплететься ще одна каверзна нитка...»

— Добраніч! — За в'язнем, позіхаючи, тягне гвинтівку вартовий.

— Сраменіє, роздягли дівчину,— спльовував нишком Юхименко.— Ні, ти скинь із них штани й зроби, примірно, так, щоб їм, і тому й тому, очі повилазили...

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ

Уранці Анатоль ще спав, як йому підкинули листа.

«В. Ш. П. Анатолію!»

Сподіваюся, ви не забули свого друга, що турбується про вас. Сьогодні о 12-й чекайте.

Ваша добра фея».

Ще одна невиявлена ланка в ланцюзі його пригод.

Нехай, захована під псевдонімом, добра фея потішається. Він радий догодити їй. Листа писала покоївка (награмузляні рядки) за наводом своєї пані...

— Конспірація, хе-хе. Ведіть мене вмиватись!

Юхименко, замість вести до вмивальні, приніс миску, кухоль літепла й шмат запашного мила.

— Здравію желаю! — виструнчився.

Анатоль розгублено кліпав очима.

— Що це значить?

— А я знаю? Є такий наказ мені.

— Наказ?— Значить, він на особливим стані? Значить, комендант не в жарти мислить собі використати його експеримент...— Хо-хо! Ну, добре! Вийдіть, поки я вмиватимуся.

Вартовий слухняно повернув за двері. В'язень грайливо хлюпався в літеплі: чому б не вволити собі приемного. Тепер він загадає принести для себе свою пару — новісінького костюма. Напролом — то напролом. Життя є полювання. І хто мислить собі дичину, засмажену до того, як покласти її до ягдташа, той кепський мисливець, шанований пане коменданте!

— А гей-но, йдіть сюди! Ось вам адреса: там дадуть вам нового костюма.

— Я на варті,— одмовлявся ледачий Юхименко,— не можу!

— Передайте своєму комендантові! Та швидше, ну?

Через годину одягався. Хай приходить добра фея. Звісно, це буде його далека родичка; гарненьке личко, привезе з дому листа, або щось інше. Він зрадіє тій брехливій нісенітниці, а коли шпик гадатиме, що рибка вже вловилася, порадить:

— Біжіть до уповноваженого й заявіть, що ви не виконали свого доручення. Нехай вас переведуть на легше діло, марш!

З Володіним інша розмова. Ця ехидна не забула осіннього вечора в палаці панни Владислави...

Захоплений спогадами, Анатоль не одразу почув, що до нього стукали.

— Одну хвилиночку! — Новий костюм, свіжа білизна, причепурений, умитий, виправив окремі огріхи свого туалету. Може, комендант з новою пропозицією.

— Прошу! — не оглянувся, бо мав поводитися неза-

лежно. Але ні: легке жіноче вбрання шелестить, напахчене спокусливою «Джіокондою».

— Не сподівалися мене?

— Навіть і не припускав! — признався щиро Анатоль, безсилий побороти гостре враження.

— Тим краще,— вела панна Владислава.— Це застереже вас від багатых, можливо, нереальних замислів... Я бачу, ви посиніли?

Стояли нашорошені, затяті, не спускали з ока одно одному найменшої дрібниці.

— Я знаю, по що ви прийшли,— казав їй, з притиском карбуючи слова. — Даремно на вас розраховує Володін: більше того, що ви знаєте про мене, вам не пощастить вивідати...

Стриманий, трошки задержуватий сміх повис на віках. Панна Владислава не образилась. Пожадливо, ніби вовчиця, чатувала на свою лакому здобич.

— Ви розкрили свої карти? Дуже добре! Розкриваю вам свої... Давайте гратимемо чесно?

— Можна чесно? — питав, не ховаючи відрази.

— Я гадаю, можна.—Бесідниця, не моргнувши оком, скористалася з єдиного в кімнаті крісла; поправила зачіску й приготувалася до гри. На кону стояла терпка тиша. Супротивники намащували козирі.

— Володін тут ні до чого,— почала вона твердо.— Хоч, одверто кажучи, я йшла сюди за його згодою. Вас, може, цікавить, як це добра фея вивідала про ваше ув'язнення?

— Дякую. Мене це не обходить,— завважив черство Анатоль.

— А ви не сіпайтеся: встигнете до пекла,— повчала розважливо, спокійно.— Пам'ятаєте, коли ви вивели нас з татком на алею? Я вам не забула нашого сплюндрованого палацу. Ми з татком утекли до Києва. Тут на нас набрів Володін. Я його не проганяю, бо не хочу старцювати. Оце все. Тепер до діла,— Владислава нахилилася, немов хотіла плигнути йому на груди.— Я знаю про вас усе і... навіть більше, ніж охранка. Володін мріє через вас і вашу комісаршу виловити всіх більшовиків,—кретин і ідіот! — Різкий, зухвалий сміх холодив кров.— У мене трошки кращий нюх,— продовжувала далі,— і через це я вам пропоную конкретно: послуга за послугу. Я зроблю все, щоб ви втекли з в'язниці, де вас хочуть затримати

на більше, ніж ви сподіваєтесь, а ви...— Пожадливо роздуті ніздрі затремтіли.— У селян ще збереглося золото. Коли б ви їх намовили купити землю,— а ви це можете зробити,— ми з татком мали б чистими десять тисяч карбованців. Це нас улаштувало б за кордоном. Ось моя вимога, поміркуйте.

І по короткій паузі перестерегла:

— Я не вимагаю жодних документів. З мене досить, коли я дістану ваше слово честі...

Анатоль сидів уражений, нагадував кроля, якого наслідила загребущими блискучими очима зголодніла гадина.

— Я зараз не можу!— вимолився здичавілим голосом.

— Не можете? Ви хочете помислити, виграти час, будь ласка. Прошу. Але пам'ятайте: кожний день вашого зволікання коштуватиме вам волі, а може...— І не докінчила. Натяк не потребує пояснення. — Бувайте!— рвучко встала, але на відході передумала.— Я вам не загрожую. А просто зайвий раз нагадую про вигідність моєї комбінації... До другого побачення!— обдарувала його тьмяним, жадано-благальним поглядом і вийшла. Анатоль лишився сам, отетерілий і нерухомий. Усе скидалося на дивовижний сон: і цей візит, й пропозиція, і, нарешті, цей благальний погляд... Знахабніла баринька чи спритний шпик? І те й те, однаково, обурювало, викликало зненависть, відразу...

— Ах ти ж... (раз-туди-раз).

По нього прийшли від коменданта. Якийсь новий охоронник весело оглянув в'язня.

— Слухай ти, либедський кракаділ, за що попався?— І по тому, як Юхименко прошепотів йому на вухо пару слів, додав, але вже обережніше: — Збирайтеся, добродію, я буду вести вас.

Анатоль гірко посміхнувся. Ось вона, повага до майбутнього гетьманського охоронника.

— Іду! — Нема чого вагатись. Його засмоктує драговина? Гаразд. Він скине їй увесь той свійський леп. Культуру, етику, мораль — і виплигне з багна оновлений і чистий. Логіка рятунку проста: «Хто кого згріб, той того...» Це вже аксіома. Головне, як би не розгубитися.

Міцніші нерви —
ближче мета...—

стиха наспівував собі дорогою до коменданта, готовий на все.

— Раз діяти, то діяти.

На комендантській половині запахло Володіним. Мізерний шпик — в парадних аксельбантах — капітан його вельможності. Колишні друзі обнюхали один одного, немов мисливські пси.

— Ви той самий, що були й раніше, в саперному батальйоні...

— І ви теж мало змінились, капітане.

— Дякую за комплімент!

— Взаємно.

Глянули один одному в вічі: перший—стриманий і заповзятий; другий — певний переваги, бундючний і тупий, як кожний ідіот. Комендант узяв на себе посередництво.

— Пан капітан має до вас вельми поважну справу...

— Так, так! І вельми вигідну для вас, пане Вдовиченку.— Володін це підкреслив з хистом ділового крамаря. Потайна радість явно випирала на обличчя, танцювали чоловічки. Чекав, звільна граючись аксельбантами.

— Я пристаю на кожну справу, коли вона справді вигідна.— Жандарми переглянулись.

— На волю хочете?

— Коли при вас є постанова, прошу.

Аксельбанти забриніли, не ховаючи свого вдоволення.

— Довести, що ви корисний член суспільства, можете?

— Можу.

— Перейти до нас на службу можете?

— До вас на службу? — Синіло в очах від жаху перед прірвою, куди його штовхали. Вихід — міцні нерви.

— Можу!

— Можете служити в нас?! — скрикнули обидва, здивовані.

Анатоль зловтішно милувався з їхнього замішання.

— То ти... То ви погоджуєтесь, га? — Володін силкувався побороти острах. Перекинчик міг наброїти йому, спаскудити кар'єру.

— Ви так само, як і ми, проти більшовиків... ваші сеанси...

— Пан лікар має блискучі результати! — свідчив комендант. За правом йому належав клаптик ведмежого вушка.

— Більшовицька пошесть,— не зважав Володін,— її треба висмалити, розумієте мене?

— Ваші гарантії? — жадав бездушний, олив'яний голос.

— Мої гарантії? О, ви їх матимете зараз, отут-о, на місці! Перша ваша вдала спроба випускає вас на волю. Друга дає вам посаду, кошти й широкі уповноваження... Досить з вас?

— Цілком.

— Розписуйтесь! — Охранники з полегшенням зітхнули. Анатоль рішуче вивів своє прізвище на двох заповнених анкетах. Офіційна перемога скінчена. Свій чоловік тепер міг слухати, що йому радили.

— Найбільш нас цікавить комісарша. Спробуйте, нехай вона вам відповість на запитання: 1. Де тепер гуляє дружок Іванів і 2. Коли приїде Матрос... Це запишіть собі. Провадити свої сеанси можете коли завгодно й де завгодно, розуміється, на території в'язниці... На все добре! — поспішав Володін.— Зичу успіху, будьте! Старого не згадують.

Вартові, що стерегли мурів, потім оповідали:

— Він ішов, як самошедший, затоптаний богом суб'єкт.

Його назирці пасли переодягнені шпики. У своїй камері-кімнаті Анатоль роздягся: важко опустився на збурене ліжко, підпер голову долонями, мляво усміхнувся, видивився в простір тоскним поглядом і мовив глухо:

— Ось я вже й охранник.

Юхименка, за дверима, клонило на сон. Коли вже йому дадуть виспатись, лиха година! Ця собача служба зморює на сто сеансів. Але ж ловко, сучий сині, орудує: «Спійть... засніть... міцно... міцно... міцно... спійть...» От якби його, Юхименка, приспали! Скинув би штани й заліг на тиждень. Хороший панок: мо, й справді задарма страждає...

Спонуканий добротним намислом розрадити чужі страждання й самому розважитись, Юхименко заглянув до кімнати.

— Сумуєте, добродію?

Вдовиченко підвівся. Перша думка була: виляяти й вигнати за двері дурня, але стримався — знезброювали лагідні, сумирні очі.

— Сумую,— сам не відаючи того, пожалівся варто-

вому. Припрошений земляк переволік по цей бік свого стільчика.

— Да, чижало! — признався, посідаючи в кімнаті вигідну позицію, а щоб скоротити паузу, став крутити папіросу.— Хочете німецького? Хороший, льогкий. Нам по дві восьмушки видали...

— Давайте! — Відмовлятися, коли протягнена рука, не випадає.

— Як вам служитися?

— Пошти й нічого.— Зав'язалася бесіда.— Оце вернувся з дому мій земляк: пустили його з жінкою й дітьми побачитися. Був він у синьожупанниках, а коли німці їх накрили вроді якби самостійників, у перший корпус осюди загнали,— вийшов і лишився в охоронній сотні, да.

Стелився синій тютюновий дим і навертав обох на краший настрій. Анатоль на якийсь час затамував неспокій, зацікавлений з розважливого співрозмовника.

— І що ж у вас чувати вдома?

— Юринда! — одрізав раптом Юхименко, сплюнув і понизив голос.

— Німці все забрали, б'ють народ, а ми, як є всі, шлапаки... Хохли! — пояснював їдючо.— Там, дивись, прийдуть більшовики,— заглиблювався в свої міркування,— небезпременно прийдуть: така вже чутка є... Прийдуть і скажуть: «А ти, Юхименко, сукин син, затоптана богом лярва, ти кому служив?» Начистять рило, ще й до стінки можуть пришпилити: розбирайся, яка власть для тебе краща, да.

— А ви за що тут сидите?

Не підготовлений до цього, Анатоль стерявся.

— За що сиджу? — До правди, він і сам добре не знав. Опускаючи подробиці, переповів, як і чому засів за ґрати.

— Да, розказувати є що! — згоджувався Юхименко.— А коли до діла, то... Шкода мені вас: хороший господін, а сидите за діло, вибачайте, що не варте курячого пиптя.

На цьому й скінчилася розмова. Посиділи, помовчали, залишаючи в собі недоговорене, й розійшлися. Решта дня минула в гарячковій лихоманці різних фантастичних задумів і планів. Обміркував деталі — як він має удавати провокатора, і бився, загнаний у глухий кут. А може,

просто глянути в вічі небезпеці, спробувати утекти? — Тоді залишається Марі... Вертався знову до Володіна й підписаних анкет. Ні комендант, ні Феоктистов не приходили.

— Там у них поранених привезли силу до лікарні: партизани, кажуть, об'явилися, — таємно сповістив Юхименко по вечірній повірці. Ніч видалася тривожна й разом з тим щаслива. Снівся рижий пес. В'язень розпахавав йому пащеку аж до вух: прикмета непогана.

Уранці Юхименко приніс чай і на виході добродушно підморгнув.

— А мій земляк, що я про нього вам сказав, цієї ночі втік...

— Овва! Чого?

— Хто й зна! Діла такі, що всі потроху розбігаються...

Кінця Анатоль доточив сам. Значить, за мурами відбуваються події, що примушують потроху розбігатися. Значить, не все гаразд, пане Володін. Хто ж месник за потоптані права? Чия рука взяла на себе покарати неприховане злодійство? Ураган думок ламав, трощив усі збудовані до цього плани... Його плани. Володін не випустить насухо... Розпитати б Юхименка, що й як?

— Юхименко! А йдіть сюди! — Але той на коридорі з кимсь сперечається.

— Наказ такий, що я й не знаю. Коли маєте від коменданта, то... — Шелестить шовк, і в'язень саркастично посміхається.

— Дуже приємно! Ви таки не забуваєте за мене.

— Я виконаю обіцяне. — І панна Владислава щільно причинила за собою двері. Пправе око їй ледь-ледь посмикнулося.

— Як моя пропозиція? — питала мило, скрадливо, немов лисиця. Але й він тепер не шпак: пограє в Талейрана...

— Ваша пропозиція? Чудова! Я її приймаю...

— Згодні? — Легесенький скрип павучої, оголеної радості хижака, що вже всмоктався в свою жертву, вирвався й завмер у шелесті запитання. — Даєте слово честі?

— Даю слово.

— Зараз же поїдете в Антонівку?

— Поїду.

Розбігалося нерівне, за цим разом не сфальшоване письмо Володіна.

— Беріть. Це коштує мені п'ятьох поцілунків,— чесно зізналася Янковська.

А чи не далеко зайшла гра? Поривало зараз же розкрити карти, глумливо розсміявся, але... Що з ним? Мозок одубів, і язик теж не повертався. Різало в вухах.

— Я не жартую. Знайте, що я маю сотні способів знайти вас і, коли треба буде, знищити. Так чи так: вам не одбігти моїх рук, уважайте!

— Даю слово,— мовив ще раз помертвілими губами. Панна Владислава вийшла.

«До побачення в Антонівці!» звучало як пересторога жертві. Один необережний крок—і він, підрізаний, більше не підведеться... Бігав по кімнаті, мов зацьковане щення, невеличкими ковтками пив з бляшанки, і що більше пив, то гірше пекла спрага: жадоба волі і життя.

Смертельно втомлений, нарешті, впав на ліжку й раптом знайшов вихід: новий план втечі мерехтів йому в очах, чіткий, реальний до найменшої дрібниці...

— Юхименко! Вартовий! А йдіть сюди! Оглух, чи що? — На коридорі ні живого духу. Нудота вартувати нешкідливого панка загнала вартового розважатися на кухню, до привабливої куховарки. Женихаючись, він майже забув за в'язня.

— Вартовий, чорт вас бери! — Поклик наробив шелесту, Юхименко прибіг наляканий.

— Гуляти хочете?

— Ніякої гульні! Біжіть по лікаря, раз-два, негайно, ну? — Бідолашний вартовий зовсім розгубився.

— Як же ж, а варта? — Але зараз же й зарадив собі.— Дунько! Подивись за ними, а я скочу до больниці... Феоктистов прилетів без духу, заклопотаний.

— Що трапилось, колего?

— Нічого особливого. Мені спало на думку перевірити один експеримент. А комендант, здається, виїхав...

— Я розумію! Вам потрібна рижа комісарша? Це ми зараз. Слухай, ти, розтяпо! Розумієте, на смерть мене перелякав...

— Бо вони були дуже сурйозні,— доповідав Юхименко.

— «Сурйозні»? Йолоп! Катай зараз до пана хорунжого і передай йому оце... (з блокнота аркушик). Та не затримуйся. Скажи, що я вартую, марш!

— Як наші справи? — цікавився Анатоль на правах свого.

— Справи наші, дорогий колего, швах! — Інтимно признався лікар. — Ці кляті більшовики, здається, виведуть нас на сухеньке... Уявіть, не можна носа показати з Києва! Між нами кажучи, я так потроху дещо знаю, — є всі дані: через рижу комісаршу можна виловити ватажків, їхній підпільний комітет, який зараз працює в Києві. Відсікти голівку, розумієте? Коли вам пощастить з експериментами, то... чорт мене бери, ви будете перша персона коло гетьмана! Е, не кажіть, вам з біса щастить, мій друже.

Анатоль над силу ковтав сміх: його персона справді має значення...

— Як ви гадаєте, настановили б мене на міністра?

— Смійтеся, а ваш туман — це річ!

Заступник коменданта сповіщав, що арештована зараз на допиті. За півгодини він до послуг пана доктора Вдовиченка.

— Я мушу йти, — квапився Феоктистов. — Привезли свіжу партію скалічених бандитами... Бажаю успіху!

Анатоль знову залишився сам. За півгодини землю вкриє сутінь, поповзуть вечірні тіні. Вітер з півночі гонив патлаті пасма хмар, гомзу осінню...

— Почастить чи ні? — Прилип чолом до вільготного скла і так стояв, покірний долі провидіння.

— Я до ваших послуг, пане докторе! — доповідав йому заступник коменданта. Пан хорунжий довго стояв під дверима, поки зважився зайти сам до кімнати. Хай пан доктор не турбується: йому, хорунжому, наказано допомагати в цій важливій справі...

— Арештовану приведено? Введіть! Тільки щоб я не бачив тут ваших, отих свинячих рил... Вони зіпсують справу...

— Можна виставити варту зовні, коло виходів? — гонив заступник.

— Добре. — Анатоль не переборщував, так краще. Цим людям потрібний був його туман, а йому... кожному своє.

Марі ввійшла своїм звичайним, легким кроком. За останні дні вона значно спала з лиця, й тільки вогкі, блискучі очі позначали джерело енергії. Віталися без слів.

Щойно почався перший пас, як увійшов хорунжий. Він, на жаль, не може бути на сеансі: до в'язниці привели більшовиків, і йому треба зараз бути на прийомі...

— На випадок чого, я прошу пана доктора звертатися до вартового старшини. На все.

А коли на коридорі стихли кроки, Марі, що вже лежала під навіянням, розкрила очі й здушено, тихенько засміялася.

— Давай, Толь, почнемо з іншого кінця...

За вікнами буяла осіння непогода. Шумів тихий рясний дощ. Без грому, тихо спадали зигзаги блискавиць на мовчазні мури. Така година — це приємно сісти під піддашок, зажмурити очі й слухати, як з ринви, рівчаком, хлюпочеться вода. А вартові за день натомлені (стільки людей переводили!). Голубливо ловлять за очі блискавиці... Скрадливо, ласкаво добирається солодка втома...

«Дурень він, чи що, йти на ці двері», міркували, кожний нарізно, про себе вартові. Їхній старшина сидів: йому на кухні щebetала куховарка.

У добру годину Анатоль вирішив діяти. Крадучись навшпиньках, виглянув: на коридорі порожньо. Значить, Юхименко дрімає в ванні — це його постійна резиденція. Марі тривожно дослухалася, чатуючи на кожний підозрілий звук. Сеанс почався з іншого кінця...

Минали напружені хвилини, страх і надія чергувалися, зловивши серце в холодні обценьки. Обережне шарудіння — Анатоль вернувся з експедиції.

«Він з нами», доповів умовним знаком. Сумирно, тихо шумів за вікном осінній дощ. Мляво спливали по шибках маленькі річечки-пательки.

Юхименко вовтузився на коридорі, десь ходив і знову повертався: скрадливо рипіли його чоботи солдатські, цвяхами підбиті.

«На чорнім ході сплять», казав, солодко позіхаючи. Ні краплі хвилювання.

— Ви з нами, товаришу? — руба поставила Марі.

— Та чого там, проведу, — булькнув замішано і одвернувся. — Усі розбігаються, а я то що...

Ішли повз кухню. З причинених дверей стелилось пасмо світла. Старшина захоплено розповідав пікантний епізод з нового анекдота.

— Сів я коло неї і зловив її за груди...

— А ви не лапайтеся! — резонно всовіщав дівочий ляпас. — Бо пролапаєте всі свої нашивки...

Трійця щасливо проскочила на чорний хід. Примо-

стившись під затишним піддашком, заколисаний шумом негоди, смачно дрімав вартовий. Лежала впоперек його знешкоджена гвинтівка. Втікачі проскочили на двір.

— Сюди. Сюди. Вроді якби до вітру,— командував Юхименко.

Дошова пороша заглушила кроки. Часом голосніше бился серця, тоді всі никли до землі і прислухалися. Підводились і знову йшли. В'язниця спала моторошним сном замкненої на ніч трупарні. Попереду якась чорна тінь лівиво клацнула закривкою.

— Стій! Хто там?

Юхименко витяг шию, як мисливський пес на полюванні:

— Це ти, Федоре?

— Я, я. А то... То ти, Степане? Куди йдеш, з тобою якісь люди?

— Люди, люди! Оце ж їх веду до коменданта, на допрос.

— Та на ніч?

— Еге ж, на ніч. Строчное, виходить, діло...

Увійшли в приміщення. Просунулися, немов привиди, вузьким коридором, східцями, донизу: там є пральня. Поводатар добре знає.

— Коли Шурка вдома, то...

Можна вийти на кухню й далі, по той бік, на вулицю.

Навпомацки дійшли до дверей. Та ба, на обережне стукання ніхто не обізвався.

Що робити? Ходу не було, але й назад не було вороття. Марі здригнулася.

Тоді Юхименко поставив під стінку гвинтівку:— Стерво баба, на зальоти десь подалась,— вилаявся прикро й наліг плечем на двері. Защіпка хряснула, мов виламаний зуб. Війнуло вогістю і пральним відпаром білизни.

— Тут на ямку не наскочте.

Аж по цьому виткнулась на тлі вікна стривожена простоволоса постать. За один плижок Юхименко прискочив до Шурчиного ліжка й здушеним, недобрим пошептом порадив:

— Писнеш — пара з тебе геть.

Праля занімала. Одчайдухи тихо чапали по нерівній підлозі.

— Це ти, Шурко? — обізвалось за переділкою.

— Я, я, спи! — Знайомий голос. Шурчина подруга певна: це Шурка веде свого «мільонка» до парадного.

Остання небезпечна путь — вузький коридорчик. Запахло парфумами з вітальні. Нечутно повернулася механічна защіпка... Три тіні звилися вужами й вислизнули на широке вуличне привілля.

Столична околиця, як і щоночі, темна, безлюдна, пустельна.

Тускно маячили на в'язничній брамі заплакані ліхтарі. Негода підсилювалася. В'язниця спочивала в обіймах незбудної летаргії. Їх не помітили.

Аж у місті Юхименко по-дитячому розреготався.

— Ловко вийшло, матері їх так! Щасливо оставаться!

— Як? Ви з нами... Там переховаємось...— благали втікачі. Вартовий не здавався.

— Ні. Мабуть, таке, що я подамся сам, додому. Там у нас своя програма...

Прощалися. Довго тиснули руки.

— Та чого там? — ніяково одвертався не здатний на ліричне почування, загрубілий син села.— Гора з горою не зійдеться, а ми люди — зійдемося.

Протилежні вулиці їх роз'єднали назавжди.

Івашкові не спалося: голодний ліг, грошей катма, і товариш у в'язниці.

— Чорт зна що! — Зі стелі капало на шию.— Гаспидські блощиці. Облив круг ліжка водою, напоїв їх, а вони до гімнастики взялися.

Роздратовано лапнув по подушці, нічого не знайшов, щоб розчавити, і сів, злобний, нашорошений. Стукали знадвору, в шибку.

— Хто там? Коли приятель, під три чорти. Не можна ж бути другом день і ніч.—Переступив босоніж до вікна.— Гм, якась баба. Що це, справді, їм будинок для кохальних справ?

— Чого вам? — визвірився крізь одчинену квартиру.

— Ви добродій Голий?

— А як Голий, то що?

— До вас листівка.— Таємна рука подала й щезла. Засвітив, підніс до свічки.

«Гоголівська, 23/4. Принеси пальто й шапку».

— Анатоль! Його письмо... значить, утік! — Івашка

охопила дика радість.— Ой, собака! З такої тюрми втекти... Пальто і шапку? Зараз! Гоголівська, 23/4.

По кількох хвилинах він летів з пакунком на призначену квартиру. Там його радість хлюпнула через край.

— І твоя рижа є?! — Ліз цілуватися. На перешкоді стала господиня. Втікачам негайно треба вихопитися за місто.

— Ми гадаємо проткнутись на провінцію, в село, можливо, десь аж на Поділля, — планував надмірно енергійний Анатоль.

— А ви гадаєте, що я залишуся тут сам, ловити гав, дякую красно! Я ставлю питання принципово...

Сперечатися з Івашком зайва річ, та й ніколи: маленький гасничок мав рівно стільки нафти, скільки треба, щоб заповнити підписані Володіним посвідчення — ласкавий подарунок панни Владислави.

«Пред'явник цього Анатоль Вдовиченко є дійсно урядовець Київського відділу Державної Варти і командується в таємних справах на Гайсинщину, що підписами й прикладом печатки свідчиться».

Івашко не міг нахвалитися; з цими паперами можна орудувати фест!

Друзі до дня залишили місто. Вантажний поїзд з Чати-Волинської забрав таємних агентів на захід. Порожня тепличка дала їм притулок. Машиніст гонив, і паротяг з димом пускав години.

— Нам щастить! — втішалася Марі.

Анатоль майже не розмовляв, заглиблений в свої переживання. А зате Івашко надолужував: і анекдоти сипалися з нього віхтями. Навіть те, що втікачі не взяли й шматка хліба, не відбивалося на їх настрої. Марі охоче користалася з розважливого співрозмовника.

Надвечір поїзд підійшов до Жмеринки. Їхній одчеплений вагон довго возили, переводили на різні колії, аж поки хтось, недбало посвітивши з краю ліхтарем, причинив двері і повісив на клямці пломбу. Анатоль занепокоївся. Івашко артистично переповідав популярний на південних залізницях анекдот про мороз у Тюшках...

— Єрунда, приїдемо вночі до Вапнярки й крізь відтулку виліземо,— заспокоював стривоженого друга. Знову загули вагони. Свіжий паротяг знавіснів. Колеса під вагонами згубили ритм, гойдалися, стогнали рейки...

— Ух, доїдем, живі будемо! — пашекував Івашко. І раптом поїзд здав назад. До того сильно, що мандрівники попадали на купу.

— Сто кольок під ребра!

— Пришелепкуватий машиніст!

— У нас, здається, дах угнувся?

Вагон стрибнув кілька разів по шпалах і спинився.

— Катастрофа?!

Околиця почула тривожний гудок — на сполох. До тривоги прилучились одинокі й далі часті постріли.

— Наскок на поїзд! — Анатоль підвівся до затулки, але метка кулька попередила його, лагідно цьвохнувши над головою. Красномовне застереження. Всі злізлися до одного кутка. Тимчасом залізнична охорона боронилася: обидві сили наступали з перемінним успіхом, аж поки одна, переможена, замовкла...

— Хто ж переможець? — Глянути через відтулку небезпечно. Краще перележати, доки само з'ясується.

— Коли б вони нас не послали до штабу Духоніна? — Побоювалися. Чекали. Незабаром до вагона підійшло кілька людей. Зірвали пломбу. Посвітили перед себе ліхтарем і... влізло двоє.

— Диви, яке добро! Який вас дідько тут посіяв? — дивувалися.

— Ми пасажири, — белькотів Івашко. Невідомі весело розреготалися.

— По другу душу їдете? Ану, вставай, які ви там на масть?

Анатоль побачив двох здоровляків, селянських хлопців.

— Ви з якої армії? — допитувався.

— А це вже тобі скаже Голий, гилля надвір! — Висаджених пасажирів повели до паротяга.

По дорозі обійшли кількох забитих охоронників. Вагони всі розчинені. Моторні люди навантажували на вози, мішками, цукор:

— Хутчій, хутчій, хлопці! — підганяли розпорядники.

— Хто йде?

— Свої, до Голого! Зловили ще двох субчиків...

— І баба з ними?

— Іхали, значить, з усім довольством...

Розступились люди, що оточували отамана. Чолов'я-

га з стеером на очкурї, через плече гвинтівка, вийшов наперед.

— Дядю Хомо, присвітїть!

Хома з ліхтарем — підніс до очей світло, глянув і здивовано проголосив.

— Е-е-е, Миколо! Та це ж наш панич, учительський!

Кругом стояли знайомі антонівці. Микола Захарчук — отаман Голий — поправляючи на собі зброю, іронічно посміхався.

— Здорові були, добродію! Не сподівалися?

Скотилася зоря, лишаючи по собі мерехтючий слід. «Кепська прикмета», ворожив Івашко. Парубійко щиро хотів зараз бути у Києві, на своїй вулиці.

— Здрастуйте, Миколо! — пересильюючи страх, привітався Анатоль. — Бачу, вам добре ведеться?

— Дякувати хлопцям, не погано. А це з вами, — пильно придивився, — ваша баришня?

Марі привітно запізналася. Зацікавлена з оточення і отамана, серед своїх супутників вона була найспокійніша.

— Може, оглянути їх? — радили Захарчукові люди.

— Не треба! — Різко одвернувся й по хвилі додав: — Пустїть, нехай їдуть.

Тоді Анатоль покликав отамана. Тверде рішення водело його вчинками.

— Миколо, ми підемо з вами, — мовив переконано.

— Навіщо я вам здався? — здивувався той.

— А це я вам скажу у лісі... — Стояли обидва вигнанці, поєднані тепер одним бажанням — помстою.

— Кінчай! — Раптом гучно прокотився вздовж поїзда отаманський голос.

— Кінча-а-а-й! — переповіли його розпорядники. І лісом-долинами відгукувалося:

...Кінча-а-а-й...

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ЕПІЗОД ПЕРШИЙ

«Всім, всім, всім... Армія Української народної республіки здобула Київ... Гетьмана повалено...»

(З радіограми)

Загін отамана Голого ретельно розганяв рештки гетьманських банд, що заховалися в далеких селах-закутках. Штаб Голого часом не спав поряд по кілька ночей, розроблюючи воєнні плани, дислокації, й не раз було вранці стомлений отаман тицяв пальцем у трюхверстку.

— Хай воно западеться! Оцього кавалочка, Петровичу, одріжемо, й край... Не можна? Овва, чому?

— Там ворог скупчив п'ятсот багнетів і півтори сотні клинків.

— Упораємося!

— Духвайте, але я не раджу йти в чоло, краще стороною, розпорошити, й тоді вже бити по частках.— Керівник штабу Анатоль занадто обережний. За це отаман поважав його. Одне, що не подобалось Захарчукові: полонених офіцерів і співробітників держварти за наказом штабу одсилали до вищої начальної команди.

— Цю погань треба тут, своїм судом, закопувати.

Але тактовний керівник умів знаходити його болюче місце.

— Нехай знають, що ми армія, а не бандити...

Марі — завідателька політичного бюро. Пошарпана

містечкова друкарня бадьоро рипала єдиним тут маховиком — пекла стандартизовані відозви:

«ФАБРИКИ — РОБІТНИКАМ, ЗЕМЛЯ — СЕЛЯНАМ»

Кожний отаман — республіка свої універсали. Повітовий комісар щодня засилав телеграми: «Отаману Голому, порозумітися з крайовим відділом інформаційного бюро».

І щодня Голий писав резолюцію: «Йди ти к собачій мамі».

Нетактовно, але проти цього Анатоль не заперечував. Голота — їй води не пити з лиця високої політики. А щоб піднести рух — потрібні дійові, конкретні гасла. Це його глибоке переконання.

Прийдешне усміхалося йому рожевими картинами, поривало до поезії, й одного разу Анатоль навіть склав вірша:

Прийшов той час, коли згоди
Дійшли волі-щастя всі,
Злилися всі в один народи —
Вмерло панство на землі.
Немає вже мари, незгоди,
А натомість — золоті
Проміння сяйної свободи
Вкрили села трудові,
І щастя обігріло всіх...

Так мріяв сентиментальний радник отамана Голого. Івашко не втручався до політики: щодня налигував сільських хлоп'ят, давав їм кожному в руку вуздечку й муштрував: хто краще плакав за уявними кіньми, — давав тому карбованця миколаївськими грішми. Шпики розлазились комахами по всіх фронтах. Пролазили в найнебезпечніші місця, гірко ридаючи, оповідали ворогові всі прикмети, вигаданих коней і... щовечора приносили до штабу Голого свіжі відомості.

Загін не скаржився на кепський настрій. Жовті кожухи, трофеї з-під Христинівки, з денікінського панцирника, зігрівали товариство, надихали всіх піднесеним бойовим духом.

Знову розбирали економії, ділили землю, щоб навесні було менше мороки з нею.

«Розганяй гетьманію й заводь, хто які хоче, народні порядки» — це програма Голого. Марі щодня приймала делегації.

— Поможіть, пожалуста, мадамочко! Таке діло, що Качківка наривається на наші хутори: розібрали незаконно вночі пана нашого, а ми ж то скільки нагаїв набралися за нього, і... виходить, без програми залишилися? Не, ми не попустимо! Дайте нам хоч трохи війська на Качківку...

Програма Голого доходила верхів і викликала грізні заперечення: летіли естафети, телеграми.

— Чи вони не розуміють, що інакше тут не можна?— щиро дивувався Анатоль і рихтувався сам поїхати до Директорії. Це була п'ятниця. Отаман Голий скликав раду.

— Треба посланців до Києва обрати, хай довідаються, яка влада, ота Директорія, й що вона там для народу думає...

Усе обійшлося так, як мислив собі Анатоль. Посланці готові, мали їхати і...

Сталася та «жмеринська подія», що розбила, звела нанівець плекані мрії й намисли. За годину до від'їзду — кликали на телеграф. Козак прибіг захеканий.

— Хутенько поспішайте! Барिशня казала, що сурйозне діло.

«Знов якийсь отаман проголошує війну за свою територію, ніяк не втихомириш їх», досадно гадав радник, поспішаючи на виклик. На телеграфі єдина прихильниця програми Голого — телеграфістка Надя — зацікавлено висотувала з апарата стрічку.

Всім, всім, всім. По лінії правобережних залізниць. Селянським повстанським загонам негайно рушити на Жмеринку. Керівникам і комендантам станцій — затримати німецькі ешелони. Перерізати шляхи...

...Крапки жалили, обертались на крицеві шоломи й широкі найжачені багнети. Гетьманат, живий ще, п'явся ув останнє всадити мільйонному Захарчукові межі ребра — смерть.

А він же, Анатолій Вдовиченко, стикатиметься знову з Голим по лісах? (Раз-туди-раз!). Артерія цілого краю в небезпеці... Голий мало не сказився.

— Я казав, що треба було зразу видушити все гаддя!

Загін згортався. Поки Голий підніматиме дорогою села, одна сотня сяде на площадки й залізницею розвідає,

що сталося. За командира сотні Анатоль. Прощався з друзями, стривожений, непевний.

— У Жмеринці зійдемося.

Жмеринський обиватель солодко потягувався, зазираючи з ліжка в вікно; надворі відлига і туман. Бродили вулицями в шоломах паристі патрулі,— німецька мова,— хто посягне на цей спокій? І коли за півгодини Жмеринське депо скажено вило всіма своїми гудками й кожний тендер виширювався робітничим кулеметом,— то це винен стрілочник. Це він спокійно споглядав коло своєї будки унерівського козака, що сів на 5-й колії по своїй природній потребі. З гвинтівки цей козак,— нехай йому проститься,— зробив сідало. З цього й зайшло. Патруль, що над усе поважав зброю й свого лейтенанта Фогеля, образився.

— О, донерветер! Українська свиня, встань!

Свідомий своїх вояцьких і національних прав, козак не поступився.

— На Вкраїні маю право сісти, де мені завгодно!

— Але ж я тебе примушу встати, ти, паскудо!

— Спробуй!

Вранішній туман прорізали два постріли і... відлетіла козацька душа (хай пан біг прилучить її до січового товариства). А німець стояв, як дуб. На постріли прибігли павлюківці.

— Гей-но, хлопці, Чуб лежить поцілений!

— Овва! Скажений басурман не дав навіть штанів упорати...

— Та бий його!

Жмеринський обиватель певний, що з цього зайшло, а не за хліб, який хотіли німці вивезти, а їм робітники не дали паротягів. Просто: винен стрілочник.

На станції почався лютий бій. Німецький генерал посинів:

— Що-о-о? Вимагають скласти зброю й виїхати? Цим свиням багато честі! Хай простить мене наш добрий кайзер, що напучував бути чутливим до цих азіатів...

Сурми заграли: алярм! Тривожно обізвалося депо гудками своїх паротягів. Старі, добрі німецькі кулі — хвала богові — не роздивлялися, де робітнича, а де вояцька голова. Генерал недбало виставляв на певні сектори окремі роти, батальйони. Половина з них нюхали порох під Верденом, милий боже! Треба вмерти з сорому, якби

за чверть години не загнали всю цю наволоч до жмеринських тунелів.

— Пане майоре, ви наготували пруття? Залізного пруття!

— Єсть, пане генерале! Але, може, бій затягнеться на три зайві хвилини: азіати вперті, як папуги...

Що не рейка, частокіл, вагон,— усе плювало кулями. Паротяг «С» змолів циліндрами, здригнувся, зашипів і вигнався з депо, могутній, гордий: груди в груди вдарити закутого в товстий панцир «Громобоя».

— Невеличка неприємність, пане генерале! — доповів майор.— Наш панцирник ступив не на ту путь і...

Генерал дивився на годинника: уже півгодини.— Що це значить, дорогий майоре? Може, ви гадаєте, що мені треба стати на чолі тридцяти тисяч проти кількох сот опришкуватих ланців?.. Дивно! Дивно! Ще десять хвилин з вас досить?

— О, звісно, досить! Хай це не дивує пана генерала: позиція не дозволяє розгорнути сил. А супротивник — під кожною шпалою, перешкоджає правильній атаці...

Гудки розпачливо тривожили околиці: артерія Поділля знемагала, хоч кожна шпала ще кусалася... Одчайню клівав устаткований за станцією апарат:

...Вінниця... Вінниця... Вінниця... Всім... Всім... Всім... по лінії правобережних залізниць...

І коли Анатоль під'їхав із своєю сотнею і кількома селянськими загонами, підібраними по дорозі, і коло семафора висипав дві бойові розстрільні — станція стогнала від мовчазної руч-на-руч різанини. Вишикувані розстрільні бігцем пішли на поклик крові...

Ніч напилася з калюж рудої мазки й сита, мов удав, спроквола підповзала до останнього гнізда — депо, під барикади. Чимало людей розбіглося: хто легкодухий, а хто вислизнув на село організувати оборону...

Анатоль спокійно доглядав своєї амбразури. Коли гвинтівка розпікалася, мочив її в олінафті й знову ставав коло цинки з кулями. Його сюди поставили, і це його робота. З депо всі шляхи заказані... «Шкода: квапився, а треба було ласкавіше попрощатися з Марі, загладити розходження». Він так само за соціалізм, але найперше — Україна. На все мусить бути час, не враз, а поступово...

Темні силуети німців скупчуються за вагонами, готуються перебігати 7-му путь — нехай: у всьому й скрізь є поступовість, що веде до неблаганного кінця.

— По вагонах починай, вогони! — У нього ще п'ять куль. Чотири випустить, а п'яту залишить при собі... Смерть — кумедне слово.

Крізь ніч — плесо чорної безодні, — що пахне сіркою і смалятиною, прорізався повільний дзвін. Анатоль спротивлено здригнувся: «Наперед ховають...» Але дзвін раз по раз набував дикої пружної сили.

— Боум, боум, боум! — прошивав ніч. Депо стріпнулося. Розгонисто пливли, на крилах ночі звуки зазивного дзвону. Ніч переметнула їх на протилежний край... далі... далі... Згнічено мовчали зоряні армади... На станцію насувався моторошний, неблаганний смерч — подзвіння.

— Боум... боум... боум... боум...

По вагонах бликнули блідорожеві зайчики. Усе вбиралося в один веселий, рубіновий колір. Заграва поширювалася, росла, розмотувалася в огненне кільце. Здалеку дрібним дощем засікли кулі...

— Слава-а-а... Слава-а-а... Слава-а-а...

Генерал саме підвівся, щоб довідатись про дивні звуки, як убіг захеканий, розхристаний майор.

— Пане генерале, на нас суне само пекло!

— Що? — Незламний корпусний вийняв годинника: «П'ять хвилин по чверті першої...»

Так було й тоді: глянувши на годинника, він сам повів свої баварські батальйони на Льежські підступи-траншеї.

— Скажіть пеклові, що я йду сам.

Корпусний стояв на пероні. Круг нього штаб: усі ці люди, непогані офіцери, були під Верденом, а тепер тремтіли... Генерал востанне повів оком по станційній території, уважно, як ніколи, прислухався до клекоту невидимої стихії й знітився.

— Покласти зброю, — прозвучало глухо. Повстанська хмара облягала корпус. Рипіли вози, скидали взяті за наводом Голого копляки соломи — горіла ілюмінація. А на путях, за хліб, що стояв ешелонами, здіймалися приклади й глухо чвакали розбиті голови...

— Щоб мозку їхнього не залишалось! — притоптували чобітьми, гейби звичайні, висякані соплі.

Уранці Голий обчислив свої трофеї: недобиті п'ят-

сот душ, роздягнені, роззуті вороги, лежали на холодній, кам'яній підлозі жмеринських тунелів...

— Цих пустити,— звелів Голий.— Хай онукам перекажуть, як воюють на Україні.

Взули їх у колодки й порожнім ешеленом вирядили на кордон.

— Щаслива путь! — А переможці поділили здобич. Рипіли повні вози на села.

— Ловко ми їх заловили! — тріумфував Голий. Івашко, той не знав де дітись від надмірного захоплення.

— Ти тільки збagni це, Толю! У Шекспіра — там містичний ліс насовується,— а ми просто: облягли з обремками соломи, запалили — й тільки смуга...

Марі тепер рідко з'являлася в своєму товаристві. Жмеринський радеп, організований робітниками залізничного депо, доручив їй шпиталь. Анатоль щиро радів з перемоги.

— Але скільки жертв?! — Виростали довгі, страшні штабелі замерзлих, голих трупів. Ними завантажували цілі ешелони, натовкмачували, аби більше влізло — ховали про людське око. Небезпека вщухала. Тоді вилізла республіканська влада...

— Слава Голому!

«...Достойний, вірний син своєї матері України — кому ж, як не йому й його керівникові штабу, мудрому політикові, доручити захист стратегічного вузла... Україна і висока Директорія ніколи не забудуть ваших послуг. Просимо пана отамана і пана радника!» з глибоким почуттям виголосив на раді повноважний урядовий комісар.

Слава йшла сама до рук. На станції й суміжній території поновлювався лад. Муляла очі скрізь наліплена відозва:

Курінь трудящого люду

закликає всіх нетяг і голоштаньків козаків, усіх старшин. хто вірний син своєї волі, прилучайся до наших лав. Начувайся, враже! Битимемося з тобою землею й водою. Аби Україна процвітала, слави набувала, долю нашу, козацькую, всіх нетяг і голоштаньків — захищала.

Смерть ворогам України!

Кожний козак куреня трудящого люду одержує на місяць 200 гривень, одяг і харч.

Курінний отаман *Голий*

Слава Голого бриніла по подільських селах.

— А це ж той антонівський, що по лісах скитався...

— Той, що панство тлумив!

Курінь трудящого люду ріс. Анатоль за радника, та що він міг тепер порадити? Отаман похмурнів: усі, кого ловили й одсилали, посіпаки гетьманські, нескарані, ходили, глузували з курінного. Антонівці, старі повстанці-партизани, доправлялися.

— Скажіть, Петровичу, хто там у Києві орудує? Бо Горобець наш з Вінниці через людей нам кланявся: «Щоб, каже, й воша панська не пропала, сік з вас витече...»

— Це ми з'ясуємо, з'ясуємо,— потішав радник невгомних земляків.

Та час ішов. Марі, з властивою їй експансивною енергією, поринула в радепівську роботу. Радеп поволі переймав на себе керівництво всупереч місцевій владі. Взагалі, цій установі урядовий комісар годив лише з пошани до робітників, за їхнє бойове минуле, та ще, може, через те, що там бував сам Голий. Зневірений в своїй меті, частенько заходжав туди отаман.

— Свої люди. Побазікаєш і легше стане,— переповідав своєму радникові.

З деякого часу Анатоль помітив розхолодження: на всі його поради курінний лишень піддакував і позіхав. Марі щодня приходила з роботи перевтомлена й так само не зважала на його особу; часом хіба устарчалася на слові — від здібання до здібання вони розмовляли про різні дрібниці й ні слова про головне.

Анатоль гостро відчував свою самотність. День у день тинявся він без діла, байдикуючи по станції, заходив часом до касарень, межі козаками нудився, чогось шукав, вистежував, то раптом брався до військової роботи й так само раптово покидав — не годен зосередити розкислої уваги. Тоскно потяглися дні.

«Мені треба ще пристосуватись», потішав когось і з цього мав для себе розраду. Випадок чи щастя — Анатоль не добирав. Приїхав від Головінформбюро політінструктор. Походив, понюхав і одразу ж висунув його на курінного політкома.

— На вас покладається вся політична й виховна робота,— напучував молодшого колегу.— Призначайте політінформаторів, давайте їм поради, інструкуйте, що

й до чого, а найголовніше: стежте за радепом... Ця організація, між нами кажучи, тут небезпечна: заважає владі. Урядовий комісар завжди до ваших послуг. Якби скоїлося щось, давайте знати. Ось вам ваші повноваження — мандат, працюйте.

Це стимулювало настрої. Анатоль серйозно заходив коло нового призначення. Політичний керівник і вихователь — став частіше наглядати за касарнями. Придивлявся до козацького життя. Зібрані з усіх усюд широкого Поділля голоштаньки — вдячний матеріал для більшовицької зарази. З цих людей треба зробити козаків, свідомих українців. Захоплений з ідеї, — створення зразкової національної частини, — Анатоль повеселішав: шукав людей, навчав їх політичної премудрості і розсилав по сотнях, наставляючи, як треба діяти. Маленька канцелярія політінструктора — головний нерв, а з неї йшли по всій частині вусики, надійні інформатори.

«Курінь буде найкращий» — давав слово. Тиждень гарячкової роботи. Наслідки не забарились, а за ними й легеньке здивування...

— Як? У курені давно працюють інформатори... чиї?

— А хто їх зна. Радепівські, — доповіли підлегли.

— А, радеп? Дивись-но, має своїх агітаторів. Он як! Це треба з'ясувати. — Голий байдуже поставився до офіційної заяви.

— Мое діло — сторона: доглянути, щоб люди вдягнені були і не голодні, а там хто собі як вірує, це його добра воля, — хитрував нейтральний отаман.

Робота хиріла, не розгорнувшись, завмирала. Радеп підрізав Анатоль. Захарчук більше не запобігав у нього ласки: пошесть розросталася. Радепівська отруйна їдь поволі розкладала молоду частину. Інші радники тепер оточували отамана. На часі стояли надзвичайні заходи...

«...Пропонується вам протягом трьох днів вилучити з куреня непевний елемент, що перешкоджає політично-виховній роботі. Невиконання наказу викличе втручання влади й збройної карної сили.

Політінструктор А. Вдовиченко».

До чорта сантименти! Боротьба — то боротьба. Республіці потрібна армія, а не свавільні курені...

Радеп послухався. Одне просив пана інструктора — не заганятись. Не годиться: учорашні спільники,

сьогодні — вороги. Прийшла окрема делегація. Бойовики з депо побачили свого колишнього товариша.

— Чого вам треба?

— Дійти згоди. Наша Рада робітничо-селянських і вояцьких депутатів хоче мати для зв'язку своїх людей...

— Своїх агітаторів! — накрив їх Анатоль.— Ви розкладаєте курінь, я цього не попушу...

— Розкладаємо курінь?! — серйозно здивувались делегати.— Яким це способом, добродію? Хіба ж не разом билися ми проти німців? Ми, робітники, виходить, підвели селян на гірше... Ви самі, здається, проти гетьмана?

— Я за республіку,— мимрив знезброєний інструктор.

— А ми за гетьмана, хо-хо! — бойовики повеселішали.— Тепер ми певні: в нас одна з вами спільна мета... Ви даремно нарікаєте на нас, добродію. До комісара свого придивіться: він колишній повітовий староста. А ми, самі ви поміркуйте? — не давали зосередитись. Наказа вимагали відмінити.

— Побачу. Я не обіцяю вам, але...

Делегація пішла напівзапевнена. Анатоль знову на самоті, роздвоєний. Радеп і урядовий комісар... На кого з них опертися — не знав. Єдиний залишився друг Івашко, і до нього тепер сам колишній радник вдався з порадою. Івашкове життя текло спокійно, безтурботно: мав одягу, амуніцію, давали їсти, а на гроші — двісті гривень бойових — провадив любовні операції. Місцеві одаліски залюбки приймали його пестоші. То більше, що поводився він досить демократично й не вередував, додержуючись істини: «З лица води не пити...»

Анатоль переповів йому, чого хотіла делегація, свої проекти й міркування.

— Як мені маневрувати? Розумієш, це тонка політика,— просив поради.

— Як маневрувати? — Він, Івашко, вже давно спостерігав це, м'яко кажучи, плигання вище пупа. Людська вдячність варта висмоктаної цитрини.

— Твоя рижа вертілася коло тебе, доки ти їй правив за підйому. Тепер Голий піднесе її на щабель вище...

— Ти з гарячки мелеш?!

— Ні, чого ж? Температура в мене нормальна... Голий, він мужчина, ватажок, має свою, тепер радепівську програму, а ти що? Пан інструктор збільшовиченого

курень, й від комісара може ще тобі влетіти... Он яка, друже мій, ситуація! Збирай манатки,— махнемо до Директорії. Усяка непотріб буде там посади обіймати, а ми що, в бога теля різали?

Івашкова порада руйнувала все — шелихвіст залишався скрізь шелихвостом — і це найгірше нервувало Анатоля. Для чого йому цинічна, гола правда? — Ну, Марі... Ну, не цікавиться тепер його особою — і нехай. Між ними неусталені взаємини... Хоч його послуги, все те, що він зробив заради неї, заслуговують на краще ставлення. Та це його приватна справа. А коли на те пішло — на бік приватні й особисті інтереси...

— Чільна справа — це національна! Радеп, Голий і Марі не вкоськають мене... Я буду діяти!

— Натурально, треба діяти! — Порожній пафос не задовольняв Івашка.— Треба натягти з цейхгаузу чобіт, одержі, амуніції, пудів два сала, ремінців, усяких підшов... Поки ти провадитимеш свою лінію, я все це переведу на гроші, щоб було з чим їхати до Києва...

— Ти дурень!

— А ти мрійник! На мене, практичним дурнем краще бути.

Друзі посварилися. Наступні дні не забарилися ствердити Івашкове припущення. Радеп жвавіше розгортав свою роботу. Офіційні інформатори, підкручені наказом, сперечалися з радепівцями. З ранку і до вечора в казармах стояв рейвах — невгавали мітинги. Вечірні клеопатри, виглядаючи коханців своїх, зухувато приспівували:

Д'ех на бочці сиджу,
А під бочкой качка —
Мой мильонок большовик,
А я гайдамачка...

Стало ясно, що радеп — це більшовицький постерунок, а курінь — його надійна, збройна сила. Небезпечне полум'я сапнуло вище, ніж того сподівалися, і... законна влада вдарила на гвалт. Надзвичайна рада захисту ладу й безпеки вислухала пана комісара.

— Ситуація така, що треба рятувати гідність влади... Хто бажає слова?

— Прошу, в мене є конкретна пропозиція.

— А, пан інструктор Вдовиченко, будь ласка.

Анатоль похуд і почорнів. За ці дні він стільки передумав: власні інтереси сперечалися з державними, перемогали, часом зраджували провідну ідею, але зараз його лінія чітка і непохитна.

— Курінь трудящого люду треба зараз же роззброїти — це раз. Радеп, як тимчасово створена організація, — тоді була потрібна. Тепер влада сформувалася, й надалі його існування недоцільне. Радеп треба розпустити — два. Для захисту ладу й безпеки громадської треба зараз же, негайно, перекинути надійну військову частину — три. Потрібні надзвичайні заходи. Рішуча тверда рука. Знаємо на практиці, до чого веде нерішучість і млява, невитримана лінія...

Рада слухала. Застережливі слова пророчисто звучали в круглій залі. Промова закликала всіх до боротьби, й деякі радники боязко озиралися.

Курінь треба роззброїти, безперечно. Радеп треба розпустити й надійну частину треба перекинути — ніхто не заперечував. А от кому це доручити?

К о м і с а р. Даруйте, я цивільна влада, й з мене досить мирної політики...

К о м е н д а н т (у нього охоронна сотня — але він місцевий: жінка, діти...). Дуже прошу зняти геть мою кандидатуру!

Члени ради — всі колишні земці й теж місцеві люди.

— Може, пан інструктор ласкаво візьме на себе цю почесну роллю?

— Ми вас декретуємо, як повноважного заступника, дамо вам право вести різні перемови, все, що треба...

— Заперечень жодних? Голосуємо! Хто за...

— Одноголосно!!! — Уся рада з полегшенням зітхнула.

Дивитися на цих люців, як вони огиналися, водночас і смішно і противно. Кожний з них мав одну шкіру, щоб ризикувати нею для державної безпеки.

— Добре, я беру на себе все, — вирішив твердо Анатоль. Власне, він один тільки й спромігся стати проти небезпечного радепу. Івашко скоро дізнався про «таємні плани» — одчайдушно свиснув.

— Треба поспішати на базар, загнати баракло... Ти кінчена людина, Толь!

Новий диктатор енергійно заходився кувати негайні заходи. Оперативний план на ранок — це найголовніше.

Перше, треба вдатися по допомогу генерала Багрія. Друге — знешкодити Голого. Паралізована голівка викличе замішання. І третє — розігнати це кубло — радеп. Не розпустити, а буквально розігнати. Він їм покаже, як треба ховати особисті інтереси...

— Я їм покажу! — Вже друга свічка догорала, далеко запівніч, а в нього ще сила всякої роботи:

1. Написати генералові звідомлення.

2. Урахувати всі можливості збройного опору.

3. Позондувати ґрунт, може, ще яка сотня стане проти Голого...

— Це ти, Івашку? Йди сюди, для тебе є робота.— Блідосиній язичок від свічки потягнувся до дверей. Спроквола, чуть ступою увійшла запнута в чорну хустку постать, тихо мовила.

— Ти сам, Толь? Я до тебе...

Несподіваний візит. Анатоль стояв розгублений.

— Я перешкодила тобі? — Марі так само, як і він, схудла і почорніла. Спрацьована, скуйовджене волосся, втома пробивалася з кожного руху. Навіть зараз можна припустити: вона кинула якусь нескінчену роботу, бо треба прийти сюди...

— Сідай,— нарешті похопився, щоб подати їй своє єдине крісло.

— Дякую. Мене відряджено сюди в негайній справі...

— Ага, в справі. Прошу! — А без справи вона, ясно, не зайшла б сюди. Без справи він мало не місяць намагався здібатись, шукав, запрошувався на побачення... Без справи для нього немає ні одної дружньої хвилини? Добре. Він послухає, яка то справа, хоч і знає наперед, про що має йти мова...

— Прошу!

Марі не хапалася. Очевидно, в неї все раніше обраховано і... Нашорошені, обоє пильнували своїх почуттів, топили їх у несходимій глибині своїх замкнених душ. Почуттям не місце, де орудує політика. Вона почала перша:

— Мене відрядив до тебе наш радеп як офіційного заступника... Ти ж тепер, здається, необмежений диктатор?

— Не диктатор, а уповноважений від ради. Чого хоче ваш радеп?

Марі він ладен змовчати, але іронія радепівського перемовника плямує гідність влади...

— Прошу вас без натяків!

— Даруйте. Наш радеп,— Марі підкреслила це,— нічого не хоче. Він звертається до твого тверезого розуму. Хіба ти вирішив піти проти робітників, селян, зізнайся чесно, Толь? Ти просто помилився, не туди пішов...

Нотація підсилювала гонор і глуху неприязнь до радепу. Для чого ця казочка про маленького смирного лисика? Проти робітників, селян він, звісно, ніколи не йшов і, очевидно, не піде ніколи. Радеп не робітники й селяни — купка збільшовичених запроданців і авантюристів, ласих до влади... Чому вони учора не розкрили своїх планів? Їм, неукам, бракує тверезого розуму... Марі — таємниця полішинеля. Де невистачає мужності, туди йде спритна жінчина і перетягує на свій бік вислоухого коханця. Стара метода, друзі мої: «Не туди пішов... ти чесний...» Чесний, ні, але він має досить мужності зірвати все, що зв'язувало їх, бо цього вимагає нація...

— Робітники й селяни мені не вороги, я проти одного радепу.

— А радеп їхня організація...

— Радеп — це тільки авантюристи!

Марі тоскними очима обвела приміщення: не було спільника, їх тільки двоє. Ніжність, сум і поклик обов'язку зросили схилене чоло. Вона ще не здавалася.

— Толь, ти не дитина, я не мамка. Нам не до лиця ошукувати одне одного: на певному одрізковій шляху наші дороги були спільні. Тепер ми розходимось... Скажи мені, лишень не ображайся, що питаю про такі звичайні речі: ти свідомий того, що береш на себе?

— Я свідомий, що радеп — це демагоги й що їх треба розігнати.

— В ім'я чого?

— В ім'я Української народної республіки. В ім'я добробуту робітників, селян, закону...

— Толь! А що, як ти жорстоко помиляєшся? Робітники й селяни, за яких ти дбаєш, прагнуть іншого добробуту, не за рецептом твоєї влади...

— Це — дешева демагогія. Я не на сповіді, і ти не піп: облишмо ці розмови.

— Значить, ми розходимось?— На краю прірви в її

зійкові не було б стільки одчаю й благання.— Толь, подумай!

— Уже думав, досить,— виповів їй, немов з кременю висік, безповоротно. Великі вогкі очі востаннє обняли його схудлий, рішучий профіль. Бринів смуток, і печально, ніжно, падали слова прощальні.

— Прийде час, Толь, ти збагнеш, куди веде твоя дорога... Ти побачиш свої ідеали, втілені в реальну дійсність... Залишайся.

Марі вийшла, й з нею одчახнулась парость, що єднала їх,— лишилась жива рана. З рани капала на серце кров. Зціпивши зуби, Анатоль узявся гамувати біль: перед ним лежала на столі нескінчена робота...

Наполоханий бригадний генерал Багрій проголосив алярм. Добірна сотня Уманського полку разом з гайдамаками в дорозі поспішала до схід сонця стати на позиції. Експедицією керував сам генерал — хорунжий. Низенька, вузликом живіт, заплилі жиром очі, постать не наважувалася кинути авта. Круг нього витоптала сніг, поцокувала від морозу вся місцева влада. Усі вони прибігли манівцями: рада, комісар і комендант, під охорону пана генерала. Комендант найнижче гнеться: його охоронна сотня вся розбіглася. Стійкіші приєдналися до зрадницького куреня. Анатоль з Івашком теж прийшли — єдині правовірні на цілий курінь — і генерал їх мостить коло себе.

Послідовний в своїх твердженнях, Івашко продав зайві лахи. Що вартніше, спакував у дві валізки й виніс на краймісто, щоб було напоготові.

— Як ви гадаєте,— радився генерал,— запропонувати Голому, хай добровільно складе зброю?

— Моя думка,— солодко, бочком підлазив комісар,— зловити Голого й радеп. Переодягнена чота може їх легко захопити на приміщенні...

— Або вони чоту. Ні, це не по-воляцькому.— До того ж генерал мав рацію не вірити прощпетеному комісарові.

— А ви, пане інструктор, гадаєте, що краще нам почати з дипломатії?

— На місці пана генерала я почав би з дипломатії й скінчив би стратегічним боєм...

— Правильно!—Не знати як цю, Анатольову, пораду зрозумів бригадний, а його вузькі очі оживилися й заграли. Навіть ікла клацнули від задоволення.

— Це добре, дуже добре! Треба їм гарантувати недоторканість і правомочність їхніх перемовників. Хай приїжджають, спробуємо порозумітися...

Підтятий комісар ображено надувся. Генерал може порозумітись, курінь зброю покладе, а радепівські більшовики залишаться на його голову...

— Дякую красенько! — бубонів собі під ніс.

Бунтівники принесли відповідь: курінь шле своїх делегатів. Вислали їх десять. Голий, озброєний аж двома кольтами, понурий: на ньому офіційно вся відповідальність. Марі скрадливо щоразу озиралась, їжилась і, здавалося, була розгублена. Голова радепу й сім більшовиків — спокійні, певні. Голий став на перемову.

Генерал: ласкавий, навіть не допоминався честі.

— Ви отаман Голий?

— Люди охрестили так.

Генерал пробачливо всміхався.— Знаю, знаю про ваші звичайні вчинки, пане отамане! Як це сталося, пане отамане, що на вас наша законна влада нарікає, е?

— Не знаю. (Влада вся стояла тут, плигала на морозі). Їх питайте. А я був і буду Голий.

— Он як? — генерал засовгався, прорізани в жирові очі засвітилися, як у кота на каглянці. — Добре, дуже добре! Нам потрібні стійкі люди, пане отамане. Я даю вам новий, свіжий полк, щоб ви довели його до пуття. А ваш курінь, з наказу вищої команди, піде на поповнення інших частин... Ви задоволені? Що? Як? Люди не захочуть... А ви нащо, е?

Гайдамацький старшина окремої чоти допитливо нащулив вуха. Його люди стояли готові, вишикувані. Занепокоєні з різкої зміни делегати й собі стали ближче до авта. Голий вперто не зводив очей: його чубата голова рішучо одмовлялася виконати генеральського наказу.

— Від своїх людей не піду,— заявив задумливо, свого правого кольта, спогад жмеринської різанини, погладжуючи.

— Не підете? Добре. Дуже добре! — Генерал поси-нів. З кутиків йому пішла холодна, клаптями, сказана

слина. — Пане сотнику, візьміть-но в зарізяки зброю!

Голий поступився на три кроки й зимно глянув гайдамацькому старшині в вічі.

— Ану, підійди!

— Тут провокація! Порушення нашого права! — доправлялися, протестували делегати. Генерал махнув рукою, і... капкан замкнувся. Тоді сталося те, непередбачене. Отаман Голий раптом вихопив свої обидва кольти, як моргнути оком, висадив у короб генеральського авта всі свої двадцять куль і спритно, немов роз'ятрений леопард, виплигнув далеко за живе (з чорними китицями) кільце. Чоботом звалив загавленого коновода. Добрий гайдамацький кінь скажено заіржав, перекрутився і, скоро почув вільний повід,— рвонувся, як підпалений. Навздогін йому співали залпи куль. Отаман Голий утік до свого куреня.

Анатоль боявся звести очі. Чув, як лаявся й кричав оскаженілий генерал. (На диво, кулі обминули його лакомого живота.) Торохтіли закривки... борня... протести... Делегатів пов'язали...

«Добре, дуже добре», глузував настирливий, потайний чортик, в вусі борюкаючись. Стояв, зниковілий, сам не свій. Як повели, відважився — поглянув: Марі перейняла цей прощальний погляд без болю і образи, навіть без докору, тільки жаль стелився в понурих очах, і жаль цей був за ним, самотнім Анатодем. Проводжав очима, бо не міг покинути чорної хустки, розхристаної в борні, аж доки не злилась на обрії з чорними китицями.

Праворуч і ліворуч, на підступах до Жмеринки, туркотіли кулемети — вирішалась доля трудящого люду — куреня. Івашко неспокійно торгав за рукав.

— Ходімо, Толю! Тут нам більше нічого робити...

ЕПІЗОД ДРУГИЙ

Цупив лютий. Друзі побули в Києві півдня, де з ким там переморгнулися, а відтак бадьоро рушили пішки за владою до Вінниці. Шлях простував селами.

— Це не Мусій на паризьких бульварах,— нарікав Івашко.— От де щастить чоловікові: при всякій владі він орієнтується... Пішов угору: тепер за радника при закордонній місії, в Парижі, ге? — Ця найсвіжіша

новина розпалювала пристрасті.— Йй-бо, ми дурні. Годі, треба нам до міністерства!

— А що пішки ми йдемо, то це ж нагода вивчити на досвіді свій рідний край,— годив йому глузуливо Анатоль.

Друзям щастило. Матеріали йшли самі до рук. На першій станції, перед селом, де мали ночувати, здибалась бабуся. Довго роздивлялася, зітхала, і не витримало старече серце.

— А куди ви ото йдете?

— У село, бабуся, ночувати, заморились.

Бабуся болісно хитала головою. Очі їй зайшли сльозю, вона ввечері недобачала, та...

— Ти, синку, йди,— порадила Івашкові.— А ти, єврейчику,— напучувала Анатоль, — утікай, щоб тільки смуга за тобою... у селі отаман Галайда.

Поминула й зникла за горбом. Івашко вперше за весь час критично обдивився Анатоль, обривізував йому обличчя. Як він досі не помітив?

— Справді, Толь, ти жах дуже подібний на єврея! Борода і все... семітський тип. Коли б і справді ще чого не сталось, ану вимов «кукурудза»?

Край села з ними зрівнявся шарабан. Їхали в село озброєні, в чемерках люди.

— Стій! Хто йде?

— Подорожани, хочемо в цьому селі підночувати...

— А де йдете?

— З Києва — до Вінниці.

— Ага, під високу руку Директорії? Ми галайдівці, просимо сідати.

Сіли. Село довге, тягнеться, немов рицина в горлі. З бічних вулиць щоразу прискакували галайдівці. Один примудрився був зловити ошелешеного Анатоль за халяву, але сотникова шабля,— він їхав на шарабані,— свиснула тупим кінцем по спині, й чобіт залишився на нозі.

— Гуляють хлопці,— пояснював люб'язно сотник. Друзям тенькало.

— Наш пан отаман зараз гуляє з своєю Катериною, то ви до нього не підходьте, а лягайте хутчій ниць. Ми вже за вас доповімо,— застерігала Галайдова старшина.

Хата, де гуляв отаман із своєю Катериною, не вмещала всіх веселощів і, за козацьким звичаєм, гульня

стояла по всій вулиці. Хитались п'яні козаки. Свіжі люди збурили на ноги все кубло. Вийшов отаман: в обох руках по кольтові...

— Лягайте! — Засвистіли п'яні кулі.

Старшина доповідала.

— Люди подорожні, пане отамане, йдуть із Києва до Вінниці, під високу руку Директорії.

— Православні?

— Православні, пане отамане!

— Документи є при них?

— Усе є, пане отамане.

— Підведіться! Коли хрешені, то йдіть до хати, сідайте за стіл, за гостей будете...

Гостинний отаман шойно закропив душу. Стіл йому вигинався від пляшок з рудим, аж жовтим, самогоном. На столі, межі пляшками, страва: гуси смажені, солоні огірки. Зголоднілі за день гості присотались до вечері.

Пан отаман женихався з Катериною. Бистра, весела моргуха надолужувала час останнього побачення. Це з її ласки отаман гуляє третій день. Старшина ремствувала:

— Через бабу нас можуть одрізати більшовики, й тоді цілуйся.

Але це останній вечір — гоїний і бучний для всіх — вгощала Катерина.

— Разом вирушимо під високу руку Директорії, — кавав отаман гостям.

— А ти, стерво! — вигинав через коліно зрадливу любаску й ляскав по стегнах долонею. — Коли не почекаєш, доки вернуся, поб'ю тобі всю твою музику на клапті... чула?

Катерина ласо вигиналася, без сорому приймала з реготом любовні пестощі свого коханця. І тільки один козак сидів понурий, очей не зводив з Анатолія. Живий біль і смуток нездійсненого бажання водив його рухами. По вечері мовчазний козак не витримав: перехилився через стіл до гостя й з мукою, що виривала серце, скрадливо прошепотів:

— Скажи мені, ти єврей? — Отаман загилив йому потиличника.

— Це люди свої, високовчені! — А що вже був час лягати спати, то й покликав свого сотника.

— Щоб мені жодна рука не доторкалася, бо живцем у землю закопаю... зрозумів?

Гостей вивели до клуні. Коло брами стали вартові. Гульня невгавала: цілу ніч виводились пісні, лунали, мішма з матюками й пострілами, благальні жіночі зойки... Гості дригоніли на соломі.

— Як би вислизнути з-під ласкавої опіки?—кмітували.

— Тебе, Толь, прийняли за єврея, факт.

Уранці Галайда звелів сідати на підводи. До нічної варті прилучили козака, що вчора заробив потиличника. Бідолаха тяжко мучився: той самий погляд невимовного страждання, зосереджений на гостях, і якісь-то чорні думи облягали понуре, зібгане чоло. Їхали мовчки. Гвинтівки наготові.

Якось несподівано, побіч дороги, з-під горбочка, виринула чоловіча постать. Перехожий мав на собі подерте міське пальто, за плечима теліпався клунок, очевидно, йому пощастило наміняти десь муки. Козак наразі прояснів. Підкинув карабіна, націлився, в один черк — заgrimів постріл.

Перехожий похитнувся — мляво сковзнув з плечей клунок. Козак побіг до зрізаної жертви: обдивився, обшукав, понюхав і знову, понурий, в одчаї, вернувся до підводи.

— Одурич, собача кров! — трагічно доповів своєму чотовому.

Безнадійність зробила з нього драглі. Заклався, що за тиждень вб'є сімох євреїв, і це передостанній день — на карабіні неvistачало трьох зарубинок.

— Скажи мені, ти не єврей? — благав сердечно Анатоля. Чотовий, щоб не нашкодити собі, прогнав його з підводи. Отаман десь-то мав багато клопоту, бо не з'являвся. На ніч їх загнали знов до клуні, без вечері...

— Це як не втечемо: хата.— Друзі серйозно загадалися. Варта перебралася знадвору в теплий засторонок. Клуня нова, шальована дошками, й тік твердий, немов залізо, виходів нема.

Лежали, пошепки змовлялись, геть аж за північ, і... Івашко пригадав, як він малим колись розшивав чужі клуні.

— Хіба спробувати?

Вартові зарилися в соломі, вигравали носами не гірше за складну тальянку. Тихо, щоб і миша не про-

кинулась, Івашко по підпорі доліз до платівки. За дві хвилини він, як добрий старий майстер, вибрав у стропі дірку. До клуні делікатно зазирнула досвітня зоря. Затамувавши віддих, ліз по крокві Анатоль. Івашкові вривались руки, поки витягнув товариша надвір.

— Тобі, Толь, тільки дідів водити,— м'яко докоряв знесиленому другові по тому, як гайнули від ночівлі кілометрів п'ять. На тихому привіллі серед поля, вперше за свій вік, Анатоль склав таке прислів'я:

«Не карай, боже, нікого ворогом, карай його нашим отаманом».

У Вінниці їм пощастило. Міністерські двері охоче розкрились перед патріотами за їхні жмеринські заслуги. То нічого, що все злізлося в один вагон: Анатолеві знайшли поважне віце-директорське крісло, а його колегу тимчасом примостили за переділкою, на вузенький стільчик діловода загального відділу. Обидва підлягали панові міністрові внутрішніх справ.

— Тут можна спочити,— мріяв коло теплої груби оптимістичний діловод. Івашкові настала масниця. Довкола все латалося. Протягом тижня він збагнув найтонші мудрощі державної політики: столи, крісла, канцприладдя, поклади паперу,—все, що дозволяли йому ранг і субординація,—усе пливло на вінницький базар. Настрій міністерських ешелонів надовго врегулювався. Надворі стояла ясна, зимова година.

Переповідали, що один французький генерал зажадав на власні очі звіритися, як-то виглядає українська армія. Коли привели двойко гайдамаків, генерал захоплено гукнув:

— Які розкішні тварини! Коли б Наполеон мав отаких хоч двісті тисяч,— хто знає, чи воювали б ми тепер з більшовиками... Вони голі могли б спати на морозі!

Слизькоязикі міністерські цокотухи з канцелярської дрібноти нетактовно ляпали, що це напутило пана міністра П. продати нишком денікінцям п'ятсот тисяч пар чобіт, призначених для дійової армії.

Реляції Головінформбюро трубили про нові блискучі перемоги: а що армія відходила до Вінниці,— звичайна концентрація живої сили, щоб потім блискучим маршем назавжди прогнати ворога...

Анатоль внутрішньо зубожів. Механічно їв і пив, увечері ходив на історичні драми й оперетки. Ненажерливий хробак маразму знову запускав свою отруйну їдь. Ніде не видно творчого, живого руху. УНР — здохла коняка, а круг неї збіглися хижі гієни: рвуть, шматують і гарчать за клапоть гнилого кендюха...

З вікна міністерського вагона видно, як стоїть, замислилася, одинока, заклечана в руді ґрати, сіра кам'яна громада.

— Там Марі...

Отаман Голий з рештками свого загону оперує десь коло Лятичева. На тім тижні зробив наскок на Деражню — утікала якась закордонна місія — й представникам дуже сподобалася пісенька, що нею, разом з кулями, випроводжали маєстатних гостей веселі повстанці:

Високая Директорія,
А де ж твоя територія?

Території що день, то меншало. Реляції Головінформбюро ще натякали на блискучі перемоги, та ба: друкарки з міністерських відділів не йняли віри. Примхливі створіння вимагали паніки, їдучої, жахної. Їм забаглося полоскотати собі нерви. І прийшов той день, якого так боявся Анатоль, — розгром. Довгі ряди ешелонів, навантажені майном, усіх гатунків діячами, чуть ступою посувалися до Кам'янця — останнього притулку. Там тупик. Галичина зчепилася, в смертельній знеможі б'ється в кігтях польського орла...

— Хоч верть-круть, хоч круть-верть, а тобі, Микито, смерть, — їдучо жартував Івашко.

Його діловодський стільчик захолов. Яка робота на енному кілометрі, серед поля? Винюхати якусь пікантну новину, це діло. Гонитва за новинами стала за основу мандрованого життя.

Він захоплював друкарок, переписувачок, урядовців свого міністерства найпікантнішими «штучками», завсіди з певних джерел. Найточніша інформація — Івашкова. Він точно міг переказати, коли саме й де (№ купе), шановні панове міністри, С. і К., заклалися на сто тисяч гривень в одній інтимній справі і як потім панові С. довелося дістати ляпаса від урядовця М. за честь необережної дружини.

Коло державних інтересів вужчало. Анатоль ходив

неголений, байдужий, з наморщеними бровами — «міністерський вовкулака». Співробітниці-колеги ніяково осідали під його пронизливим, колючим поглядом. Часом Івашка затіняли просвітні хвилини, тоді він приходив, сідав коло свого опечаленого друга і з властивим йому гумором цинічно сповідався:

— Знаєш, Толь, я так гадаю: чи не час звідціля зриватись? Ватяне, голубе, діло.

— Куди ж зірвешся? — питав понуро той. Довкола бушувала повстанча стихія.

— Ото ж я й міркую: там поляки дочекують галичменів, їхній Петрушенич — чобіт шитий на кшталт наших; звідціля більшовики, їм ще на тиждень вистачить збирати наші ешелони, а тоді...

Рух попід шию красномовно доповняв Івашкові думки.

— Не буде, Толь, нам виходу!

— А тепер, гадаєш, є? — скептично позирав на дивака.

— Тепер ще може бути, — наставляв Івашко. — Можна десь зашитися, перечекати. Більшовики, кажуть, трохи вірують по-українському, от і причепимось.

— Мовчи! — зривався люто, брови смішно підскакували. — Ще раз мені посмій, і я тебе до Коновальця...

— Ну, такої! Виходить, ти не розумієш жартів... Вважати мене за зрадника? Фе, Толь! Я не твоя рижа...

— Геть під три чорти! — Трохи не битий цинік швидше потрапляв з очей, щоб знову межі ешелонами шукати свіжої «клубнички».

З фронту сараною лізли: сотники, полковники, отамани. Ці мужні лицарі розповідали карколомні новини з циклу своїх звияжних перемог-боїв. Клялись чубами заплатити ворогові за всі кривди свого любого народу. Злобне, обікрадене в своїх найкращих мріях, злазило славне лицарство до Проскурова.

Стара Хана молилась богу. Поважний ребе Самуїл, її дружина, довго не приходив. Надворі смеркало, й серце їй тривожилося.

«...Боже Ізраїля, — молилась Хана, — ти вивів свій народ з полону Вавілонського, виведи і мого пана ребе Самуїла з усякого нещастя, прикростей і прірви зла.

Даруй йому, боже, свою ласку на добре, спокійне життя, щоб його нащадки хвалили тебе на віки вічні...» Не дай його на поталу героям,— додавала вже від себе.

Ребе Самуїл умів складати молитов пристойних, на користь своїй персоні. Сам він людина святої вдачі, що не вадило йому підводити баланс трьох крамниць. Адже ж там торгували (Лейзер, Мойше, Йосель) — бідні, аж сині, євреї, яким він дозволив виставити на вистізі свої прізвища:

«Лейзер Шмуклерман і т-во».

Бути в товаристві ребе Самуїла, о! Для бідного єврея — це велика честь. Не кожному-бо це дається осягнути.

Сьогодні ребе Самуїл має важливі справи. Наймудріші мужі з усього Проскурова зійшлись на раду: головному гоеві потрібні гроші. Він цього не каже, але ша! Ребе Самуїл тієї думки, що всім треба жити...

Хтось же мусить боронити їх від дикої орди, що зазіхає на чужі достатки?

— Краще дати трошки і мати згодом добрий гендель, ніж віддати все й чекати на соціалізм,— проказувала рабинова мудрість.

Хана терпляче чекала на прихід свого господаря. Естерка, єдина донька — теж десь затрусилася. А їх Борух — ох, цей Борух! — він тепер мудріший за свого старого батька. А що буде, коли він одружиться і стане цілком на ноги, милий боже!

Стара Хана, оточена доньчиними і синовими дітьми-онуками, співатиме їм пісеньки.

Спіть, мої дітки,
Спіть, мої милі,
Ходить гой — чатує на вас.
Ростить на щастя,
Батькам на втіху,
Старенька бабця плекає вас.
Спіть, мої дітки,
Спіть, мої милі,
Хай доля щастя вам принесе...

Ребе Самуїл застав дружину за приемними його серцю мріями. Сам він теж приніс ясне чоло.

— Хвала нашому богові, все йде на краще: три-

дцять тисяч золота збирає наша людність. Розуміється, що й ми дамо свою маленьку частку, Хано. Так постановила рада: скільки в кого душ, стільки й десяток. Ребе Самуїл не хоче, щоб на нього нарікали.

Хана проясніла. Хоч і шкода золотих десятків, доведеться виїняти їх з потайного місця, але що то чотири десятки для її господаря — дрібниця.

— Аби гої не зламали слова і не пожартували, боронь боже!

Ребе Самуїл сміявся. Йегова дав жінці довгу косу й обмаль розуму.

— Ми, Хано, з тобою української орієнтації, нас не зачеплять, розумієш? — Хана розуміла. Її ребе завжди каже мудрі слова.

— І Естерка, і Борух?

— Уся наша родина, Хано, української орієнтації, запам'ятай собі,— навчав свою дружину, і від цього ще мудрішою ставала його пофарбована на сиве, під біблійного пророка, борода. Ребе Самуїл роздягся, дбайливо повісив коштовного шаліка, що зігрівав ним собі груди, і задоволено став походжати по кімнаті.

Хвала богові — він трошки метикує на політиці...

Хто перший висловився за довіру головному отаманові? — Ребе Самуїл.

Хто перший подав думку зібрати для нього тридцять тисяч золота? — Теж ребе Самуїл. Французи підвезуть гармат і танків... вороги людства й суботи згинуть, як біблійний змій. Тоді ти, ребе Самуїл, посядеш своє, визначене тобі по заслuzі місце...

— Хано, де це Естерка? Сьогодні в нас має бути один великий пурес — гайдамацький отаман, ти розумієш?

Хана покірно кивала головою. Вона розуміла все.

— Має бути один великий пурес... А для чого Естерка?

— Для чого? — мружився господар.— Слугувати гостеві.

— Ой, вей! — злякано поточилася стара. Але величний рух мудрого ребе заспокоїв її.

— Ти не бійся!

Приємно спочити на красній роботі. Старовинне крісло задоволено рипить під тягарем натомленого тіла. А зате бадьорій дух витає в світлих високостях.

«...Аби лиш вони прогнали тих, тоді буде не три жрамниці. Молоком і медом потече віншоване роками мудрості життя...»

Стінні куранти мірно відраховують хвилини.

«...Прийде час, і Йегова зазнає стільки щирих молитов, що жодний ребе не складав таких. Меджибожський святий ханжа Балшем зі злості перевернеться в своєму трухлявому койцеві.

Мрії і дрімота легенькою поволокою запнули очі. Крізь синяву далекого марева ввижались любі діти — Борух, Естерка, — їхнє майбутнє.

— Ой, вей! — скрикнула відчайно Хана. — Наші діти!

— Що таке? — тривожно підскаочив рабин. — Знову щури залізли до шафи?

— Там стріляють, — доповіла помертвілими губами мати. Ребе Самуїл нащулив вуха: справді, десь далеко, може, аж коло казарм, дроботіли сухі постріли. Запекло-глухо відкись бовкнула гармата.

— Б'ють на шлях, до Фільштина, — безпомилково вгадував бувалий рабин.

— Що маю робити? — в розпачі благала й метушилася стара. — Там наші діти, боже мій!

— Не бійся! — черство наказав, а борода біблійного пророка загострилась запитливим клинцем. Куранти ще відрахували півгодини. Хана затиснулася в куток і звидтіля водила омпно виваленими очима.

Постріли щохвилі наближались. Ось вони на їхній вулиці. Задзвенів брук під копитами запінених коней...

— По три з лівої, марш, марш! — під вікнами задудоніла, невідомо з яким наміром, розгнуздана свавільна галопіда. Бренькнула додолу шибка, просічена наскрізь кулями. Хтось немилосердно з вулиці носив дверима.

— Наші діти, Хано, одчини!

Стара слухняно рачки виповзла з кутка й полізла попід стіну до сіней. Ребе Самуїлові пришило ноги. Убігла Естерка, простоволоса, і Борух, — його діти — з істеричним гвалтом.

— Ша! — Рабин задубіло підіймає ноги, німа тиша стелить йому шлях до шафи. Підійшов. Святодійно висунув шухляду, виглянув на світло тризуб — герб народної республіки.

— З цим нас, діти, не зачеплять. Хано, подай ножиці: я віржу вам потрошку стрічки..

Хана подавала ножиці, гадала: «Треба зачинити сини...» І в ту ж мить, немовби з-під землі, в кімнаті стали гайдамаки.

— Руки вгору!

Величний ребе Самуїл кумедно скулився, підкинув догори тремтячі руки з рятувальною емблемою. Змертвілосиніми губами лепетав:

— Ми, проше панів гайдамаків, українські євреї... Ми навіть дверей не зачиняли... Ми не ті євреї...

— У Шевченка віруеш?

— Аякже, якже, проше панів...

— Гонту знаєш?

— Знаю, проше панів гайдамаків, знаю...

— Того, що вас різав, знаєш?

— Знаю,— проше панів...

— Хлопці, це наш єврей! — проголосив свідомий гайдамака. — Нехай крутиться... Показуй — де тут лежить твоє золото?

— Нема в нас золота, проше панів...

— Не бреш ти, стерво, е! — вовкуватий гайдамака з хижо вилупленими зіницями, — в них-бо жаріла кров, — звільна похитуючись, подався до шафи. Естерка відчайо перетяла йому шлях: там усі її коштовності — золотий перстень, діамантова обручка, кульчики...

— Не пушу! — розіп'ялася на шафі.

— Пустити, ірודה кров! — Чорний лицар на хвилю спинився, зиркнув оком по тендітній постаті й сумлінно копнув чоботом під ребра.

— Казав, пустиш?!

Ребе Самуїл ще бачив, як прискочив син. Його ікласті зуби вгризлися по десна в гайдамацьке горло. А стара Хана кричала.

Сильним відрухом дебелий гайдамака кинув ворога об діл. Наступна мить, і гайдамацька шабля простромила Борухові горло. Син хропів, залитий кров'ю, плазував, а батько...

Ребе Самуїл стояв і лепетав:

— Ми, проше панів гайдамаків, українські євреї... ми не ті євреї...

На телеграфному двірцеві метушились. Деренчали телефони, викликали негайно пана міністра. Їм відповідала порожнеча.

Тоді Анатоль поклав спробувати останнє: прямий дріт до штабу головного отамана.

— Галло, Вінниця! Це Вінниця? Штаб головного...

Підозрілий шерх заскоботів у вусі, щось десь обірвалося — дріт занімів.

«У Проскурові погром», проразливо стогнало в апараті. Вінниця мовчала. Знищений морально, безсилий зарадити, віце-директор міністерства мляво похилився на бюро.

— Прокляття! — засичав від болю, а нестримні сльози солоно текли за честь своєї заплямованої влади. Анатоль тихенько плакав.

ЕПІЗОД ТРЕТІЙ

Липень. Зелений Кам'янець. Місто — середовище всіх штабів, міністерств, а втім... ніхто нічим не керував. Довкола фронт стрілчастими приборями змивав останній клаптик території. Одна вузесенька коса — на Збруч. Генерал Затруха (псевдонім), головний командувач на терені УНР, метушливо бігав скрізь, збирав круг себе байдуватих урядовців, що блукали тепер без пуття отарами, — захоплений з романтики прийдешньої «вкраїнської голгофи», патетично віщував.

— Може, ще ввечері, панове, нам буде, о! — пояснював на своїй шиї. — Прошу вас, петля... і справа скінчена.

Його реляція підносила згнічений дух. Коменданти всіх гатунків і рангів та уповноважені цивільних міністерств відважно бралися за груди між собою, виборювали собі підводи.

Дядьки, зігнані з околиць, байдуже помахували батіжками. Усі вони, старі вовки, не раз їздили на «форшпан». Вісі їхніх бендюгів завчасно вже підрізані й замазані коломасзю: тримаються на вичовганих прутах. Досить невеличкого струсу, й прут погнеться, вісь відскочить, а дядько, добре заховавши лукаво-їдючу посмішку, трагічно вдариться об поли й скаже:

— І-і-і, бідна ти моя головонько! І то кажіть-но, так відскочила, як одрубав... Стара вже, вичовгалася. Може, маєте де при запасі? — Торкне потай віжками коней і з жахом заголосить: — Тр-р-р! Бодай ви витріскали... Тр-р-р! Гаття! Гаття! — підтягне до канави, виверне все з бебехами й згнічено, покірно розведе руками.

— От нещастя!

Дядьки зосереджено чекали, попасали коней. Стихав вітер, і до міста чітко долітали шуми кулеметної гармидерні.

На фронті: останній мобілізований курінь розбігся.

Івашко увесь день терся коло штабів, надвечір прибіг схвильований:

— Наші преторіанці уже відійшли за Збруч. На фронті вирішили здатися. Капут, Толю! Побіжу ще на квартиру взяти речі...

Анатоль сидів серед майдану, непричетний до свого сточення. З будинку на майдан виносили майно, архіви міністерські. Годі мандрувати залізницями. Тепер це фантя все вантажили на бендюги. Завгоспи, діловоди люто одганяли членів урядових партій. Ці меткі людиці лишались у підпіллі й за рахунок своєї майбутньої підпільної роботи ладні були стягнути останнього дірявого мішка.

Поруч тісна вуличка. Ватага урядовців-співробітників щасливо полонила авто свого можновладного міністра.

— Що він там варнякає! Сховав при собі наші гроші... Давай зараз!— Пахло більшовицьким духом. Іншим разом він їм показав би, а тепер... Фронт присунувся вже зовсім близько, виразно долітає пекельна тріскотня,— і пан міністр плутається, поспішає на вулиці розплатитися...

«...Ось вона, втрачена влада. За інших умов ці співробітники,— людиці, що так нахабно вимагають грошей,— вважали б за щастя почухати міністрові п'яти», Анатоль гримасливо всміхався.

Евакуація приспіла на ніч. Залишився демос з його не потрібними тепер нікому міністерськими архівами й власним лахміттям. Дядьки-хурщики посміливішали.

— Для чого той народ трудити? До границі двадцять верстов, можна втікати пішки...

— Не великі пани!

Демос хвилювався. Шукали уповноважених і комендантів. Вулицями пішли перші мародери — постріли... А хурщики тепер одверто глузували:

— За город, по шаші, може, ми й вивеземо вас, а далі...

— Знаєте, які наші вози: маленька ямка, грюкнуло, дивись і вісь відскочила...

— А більшовики, це ж, кажуть, живорізи!.. Ми — народ бідного состояния, нам все одно, де пропадати, а в вас, певно, й грошей багато, шкода.

Крізь ніч, напоену отрутою боягузтва, простягали руки страшні видива. Звичайні тумби обертались на більшовиків і чатували біля кожного рогу, на кожній поворотці. Тисячолітній Київ розсупонився, скинув лущиння людяності й, голий,— показав своє бридке обличчя...

Заторготіли перші хури. Полохливо ринув потік синів неньки України. Безжальна мати вимітала їх з останнього кутка, мов непотрібне сміття,— на світи, на мандри...

«Ми ще вернемось», немов дитину, умовляв себе розкислий Анатоль. Йому стиснуло серце й горло: впасти плазом до землі й не плакати, а гавкати хотілось...

Торготіли хури. Дядьки весело підстьобували коней:

— Вйо, каренька! Одвезем наших добродіїв, повиність виповнимо — й квит, торкай!

«Яка убійча логіка! А що, коли цей дядько, може й несвідомо, проказав своїй конячці свідоме бажання більшості своєї нації? Що тоді діяти? Де дітися з своїми ідеалами, кому вони потрібні?» Вихором кружляло в розмагніченому мозкові й здавалося, що валка суне в прірву, з якої назад немає вороття.

— Гаття!!!

— Гаття!!! — Сіпнули хури. Дядьки люто вдарили по конях. Валка подробилась, гейби ящірка, потята на дрібні кавалки, закрутилася в безглуздій мішанині...

— Що таке?! Чого?

Дядьки рубали посторонки. Свідомі небезпеки, дико захропіли коні. Вози з майном лишалися напризволяще. За спинами різкий, штампований кавалерійський тупіт: ескадрон, ніяк не менше, розміряним алюром мчався.

«Прорив», рубнуло моторошно в скронях. Одчай залив розум, спаралізував дихання, рух — одна хвилина — далі самі ноги, шпортаючись по грудках, щораз прудкіше потягли задеревіле тіло. Анатоль тікав, а за ним зойки, тупіт і палюча думка: «Здається, кінець...»

Липнева ніч сховала його в балці. Ранок вивів на берег Збруча. Лагідно, як би іронічно, посміхалось сонце.

Навкруги скрізь тихо і спокійно. За півсотні метрів стояв міст. Варта перевіряла і, оглядаючи, перепускала втікачів на той бік.

По тім боці, на березі, розляглися мальовничим табором, лежали й спочивали гайдамаки. Анатоль подав своє посвідчення. Коротконогий галичак хмуро зиркнув на печатку.

— Прощу! Замельдуйтеся в комендатурі.

— Може, скажете мені, де фронт, пане-товаришу? На нас нічю напали більшовики...

— Де маєте більшовиків? — ідучо визвірився вартовий. — Самі, най би їх шляк трафив, рабують... Он лігли! Аби їм кольби дати всім по...

Утікач поспішив геть. Рідні брати, галичани, не дуже гостинно приймали. На тім боці найшлись співробітники-колеги. Переказували: гайдамаки зопалу наскочили на валку, ну й, як водиться, трохи пошарпали... Ворог, кажуть, зайняв Кам'янець. Усе цивільне, українське, перехопилося на цей бік...

Анатоль пройшовся берегом. Година, як не більше, пішла на оглядини цієї, не потрібної тепер нікому, цивільної терличі. Облазив увесь табір, до найменшого гурточка...

— Залишився, пришелепувата голова! — зітхав зажурено. Івашка не було.

«Кому повім печаль мою», як це пасує скривдженій, спустошеній душі. З'явився до комендатури. Молодий чотар, в австрійській уніформі, заклопотаний.

— Але ж то, пане-товаришу, що маємо робити з вашою ордою? Маєте ще свій кавалок території, їдьте на Броди, прошу, й бийтеся собі...

Маршрут на Броди. Коло Здолбунова б'ється сам Пеглюра. Там ще залишився «свій кавалок території» — й туди спроваджується вся орда.

Похнюплено ліз пішки до Чорткова. Журба гнала геть, де свіжі враження, нові місця, мінливі ситуації...

— Та зрозумій, Івашку, всю трагедію! — звертався голосно до свого друга й, схаменувшись, — бо ж він був один — понуро хилив голову, лічив нудні, одноманітні кроки.

Скільки їх, відчайних, на його шляху? Куди, нарешті, заведе його навірчена романтикою голова?

Здолбунів — засмічений покидьками їжі, екскрементами, патріотичними відозвами. Тут поїзд головного отамана. Міністерства, які встигли прохопитись. Штаби — отамани й отаманчики. Життя напружене, тривожне. Десь під Шепетівкою, а може, й ближче, гупали настирливі гармати. небезпека на всіх ясно позначилася.

Деякі міністри аж тепер згадали за народ і... панна Шура несподівано дістала ляльку. Алебастрова, з очима кольору небесної блакиті лялька, коли їй легенько потиснути пупчика, соромливо пищала. Це занотували на порядок денний. Нарада гаряче дебатовала про деякі подробиці не обтертого життям цнотливого створіння. Панна Шура, вельми вдячна, зворушливо вислухала всі побажання, забрала ляльку й заховала. Це на доказ щирого, демократичного єднання уряду з своїми масами.

Тимчасом Анатоль тинявся без пуття. Він трохи не заплакав, радісний, коли одного дня зустрів між ешелонами Мусія Хоменка. Він його давно вже не бачив.

— Ти приїхав з Франції? — От хто зрозуміє. Заспокоїть вистраждане серце.— Мусію, друже! Як ти реагуєш на це все? — питав з потайним острахом по тому, як обидва привітались.

Дипломат нітрохи не змінився. Час і політичні ситуації на нього не впливали. Та сама, як не більша, пиха. Самовпевненість і задоволеність просякали крізь обтесане в Європі, голене обличчя. Друзі вийшли з лабіринта ешелонів на привілля.

— Як я реауюю на це все? — зневажливо кривився офранцужений політик.— Чумаки! Політика — це не чумацька мажа... А ми й досі: гей та гей. Не вміли вчасно потрапляти, орієнтуватись, от і бачиш, докотились...

— Луснула ж одна орієнтація? — Прозорий натяк на німецьку окупацію підстьобнув дипломата.

— Луснула? А якби німці втримались... Та що казати! Моя думка: один сотник, далебі, вартніший цілої ради міністрів. Армія творить політику, так, так. Ти не хитай, будь ласка, головою... А де той? — зненацька зацікавився з Івашкової долі.

— Той? Не знаю.— Анатоль міг тільки припускати.— Можливо, лишився в Кам'янці, з більшовиками...

— Он як?! Цього я від нього не сподівався... Хам, паскуда.

Друзі вийшли геть далеко, на безлюддя. Тут ніхто не важив на інтимність їхньої розмови.

— Треба стукатись до всіх країн. Палкий заклик до всієї європейської демократії. Це врятує нас,— і не міністри й не петлюри, що нявчать, мов кошеня в розчині...

Мусій слухав, лице приязне, вибачливе, як до маленької дитини. Дипломатичний лев злегенька посміхався.

— Ти скінчив?

— Так. Ні, я гадаю...— Анатоль помітно хвилювався. Це питання — зміст його життя.— Не можна так сидіти. Треба діяти. Поляки чи більшовики — однаково женуть до свого койця, щоб лишити з нас одно мокреньке пір'я...

Дипломат спокійний, стриманий,— збагнув найвищу мудрість європейської політики,— для нього патетичні вигуки (До всіх країн! Демократія!) рівноцінні готентотській правді про «Долину щастя». Він реально дивиться на речі.

— Нам тепер з поляками треба єднатися.

— З поляками?! Магнати — споконвічні вороги України... Ти жартуєш?

— Я цілком серйозно: Польща може нам допомогти, при певній компенсації...

— Досить! Кращого не вигадав би навіть Гоголівський Черевик... Галичина спливає кров'ю! Польща мріє «од можа до можа...»

— То пусте. Хай собі мріє.

— Як пусте? Галичина...

— Дурна.

— Овва?

— Дурна, ти розумієш це, послухай. Наша спільна акція з поляками — хай військо галицьке відходить — хльоснемо разом більшовиків... «До можа»? Прошу! Нам залишиться Лівобережжя: досить території, щоб мати свою армію й державу, зрозумів? Ну, от. А потім, з роками: воля нації — повстання... своя армія... і знову: Київ наш, Тернопіль, Бучач, Львів, Карпати — наші.

Ошелешений з такого плану, Анатоль не знав, що й думати. Від цього лізли рогом очі...

— Поєднатися з польськими магнатами?!

— Є певна група,— вів Мусій,— впливова група, що так мислить, як і я. Як хочеш, приставай.

— Не хочу.— Нудила огидливість до спритного фаринника, до всього, що перед цим поважав, на прах усі надії розбиваючи. «Продажні хами», живим болем кричала свідомість.

— Я носити з-під панів не хочу! — рубнув грубо, без політики.

— Як хочеш! — згїрдливо скривився дипломат і встав, бо квапився кудись. — Заходь до мене: п'ята путь, вагон 125—1.

— Дякую.— І друзі розійшлись, помітно розхолоджені.

Наступна ніч не обіцяла жодних змін. Не сподівався й Анатоль їх, натомлений за день, приліг спочити на своїй твердій полиці. Північ. Ешелони сплять—не сплять, а причаїлися й сномарять. Їм ввижалися прийдешні тріумфальні зустрічі... Блискучі дні, на грані двох епох написані... залізом, кров'ю позначить історія величність їхнього змагання...

Ешелони марили. Мулька полиця гнала геть бажаний сон, натомість чорні думи в головах вистелювала.

«Не нам, не нам, скаліченим, убогим...» Це Олесь, п'яничка, наперед проскиглив. І прийшли сильніші, виврвали вогонь з п'яненьких рук і запалили світовий по-жар...

Обважнілими повіками спроквола запинались очі. Не сон, а важке марево поволі осідало на полиці. Танцювала свічка: дотлівав синенький язичок на дні завозьганого ліхтаря. В купе задуха. Всі харчать. Колись перепаде за цю безпечність...

— О?! Я не казав! — і Анатоль схопився до вікна. На пероні вигуки, по станції й між ешелонами раптова метушня. Заспані, вискакували з затишних вагонів урядовці: галас, крики, наростання невідомої трагедії... Під вікнами задудоніли нерівні, тривожні кроки. До вагона вскочив комендант.

— Панове, гей! До зброї! Прошу вас не хвилюватися...

— Що сталося? — Зривались, перелякані, в одній білизні (надія й цвіт народної республіки) — останніх ешелонів оборонці.

— Поїзд головного отамана в небезпеці! — виголосив

ще раз комендант і зник. По вагонах жіноча істерика. Мужчини покидали своїх «половин» напризволяще.

Анатоль, як був одягнений, вистрибнув на перон. Тулилось докупи, дригоніло з переляку все цивільне. Десь недалеко лускали безладні постріли. Кудись перебігала хильці охоронна гайдамацька сотня. Куди, як,— ніхто не знав, аж поки не з'явився посланець від головного штабу...

— Своя зрада!

Упливова політична група намагається перетягти до себе поїзд головного отамана...

— Для чого? Як? — Страх одійшов. Натомість виросла звичайна обивательська цікавість. Отарами посунули на місце бойових подій невиспані, охочі до даремної розваги міністерські урядовці. Як не як, а це цікава розривка. Байдуже, яка там група й чого хоче: зацікавлював самий процес повстання...

Доморослий панцирник — один на всю республіку — сопів і човгався по головній путі, маневрував, щоб зачепити поїзд головного отамана. Поїзна прислуга й охоронна сотня — не давали. Вороги їх лаяли останніми словами, лайку кулями на вітер підсилюючи, та ба. Супротивники до бійки не ставали. Панцирник спинився, вийшли козаки. Вони не знали, на яку роботу їх покликано, дізналися й пом'якшали.

То більше, що отамана не було в поїзді, а ешелон — куди його поволочиш? А щоб загладити свою провину перед Україною, зловили свого сотника. Зрадник понуро спустив штани і... Так скінчилося повстання.

Невибаглива публіка верталась вельми задоволена. На два дні, щонайменше, мали тему для розмов.

— А ще ж уряд скаже своє слово!

— Виявляться цікаві подробиці!

Ранок схвилювався від шуму мотора. Щойно виглянуло сонце, і пасма золоті його грались на крилах бойового юнкерса. Машина вмисне пливла низько над землею, бо сидів там головний отаман.

— Е, живий?

— Зрадники не дістали!

У захваті прихильники вітали юнкерса радісним виском. Поважно, стримано, свідомий того, що на нього дивиться історія, сам отаман Петлюра власноручно сипав листівки. Відозва заспокоювала людність:

«Зрадники за проводом наказного отамана, Оскілки намагалися цієї ночі зчинити державний заколот на користь нашим ворогам. Свідомість козаків, що боронили поїзд головного отамана й уряд УНР — достойна шани і хвали. Заколот придушено. Зрадники ганебно втекли до поляків, захопивши перед цим дещо з державної скарбниці...»

Анатоль перечитав відозву. Зціплені вуста не стримували млосної відрази.

«Кожний заколот кінчається дечим з державної скарбниці... Фе, мерзота!» У переліку Оскілкових поплічників Мусійове прізвище стояло в числі перших.

«Ось вона, дипломатична практика! А де ж ідейна, мужня боротьба за існування нації?» Плаксиво тремтіли руки. «Прилягти б спочити в затишнім вагоні... Ні, там можна задушитися в смердючій атмосфері розкладу, ідейного маразму. Краще десь блукати».

Вийшов за околицю й подався полем. Тут принаймні вільно дихалось. Вибухи більшовицьких батарей за ніч наблизились — виразно чути глухий гук. Ще день-два — зімкнеться кільце і... тоді кінець. Вишикують лавами, поставлять кулемети...

Анатоль відчув зловтішний порив радості, солодощі останньої хвилини. Він попросить, щоб його поставили десь при кінці: цікаво подивитись, як уся ця наволоч повзатиме навколішках, вимолюватиме останні крихти свого загибеного життя...

«Бо так і треба вам, негідникам, бо так і треба», шепотів, розпалений і лютий в своїй помсті за зруйноване, безславно згнєблене, облите — а в ім'я чого? — рідною кров'ю, своє, втрачене тепер, майбутнє...

Біганина на самоті в полі втихомирила його, ба навіть і натомила. Повертався змучений, охлялий і чужий до того, на що віддавав недавно ще всі свої сили. Дорогою зайшов до головного штабу, просто подивитись. Щораз дужче відчувався глухий гуркіт більшовицьких батарей. Ворог пробив шлях на Здолбунів! На пероні, вишикувані, стояли останні резерви. Головний отаман зараз пожене їх у прорив. Зімкнуті брови, зовнішньо спокійний (рухи під Наполеона) — ця людина справді вірила в своє вище призначення. Він тихо, але твердо говорив їм бойове напучення.

— Гайдамаки,— тихо звучало прощальне слово.— Ми

заловлені в смертельну пастку. Більше війська, вперед нас і позад нас, немає... Вам одним тепер прийшла пора лягти кістями за нашу справу... Гайдамаки! Вище прапор неньки України! Відважні! На нас дивляться віки з високих січових могил, не осоромте козацької честі...

«Відважні» тупо дивилися в землю. Так стоять воли, прив'язані на сковзькому помості, слухають, коли над ними блисне безжальна коса.

Яка там честь? Усі вони й без цього знають, що чекає їх, який кінець... Гайдамаки мовчки повернулися лицем до фронту — на останній, шалено-відчайний бій. Над табором витало гробове мовчання. Одинокий панцирник «Петлюра» лаштував на поле свої короткобійні гармати...

Того ж вечора Анатоль виїхав на Станіслав. Одчай і нудьга гнали на захід: там ще бриніла надія, може, там знайдеться рівновага.

Станіслав — тимчасова галицька столиця. Кривенькі вулички, тривожні, метушливі. Прифронтена смуга відчувалася на кожній речі.

«І тут так само, як і там, тільки трошки краще». Натрапив на своїх наддніпрянських землячків, з гарматної бригади.

— Як ся маєте, товариство?

— Воюємо, пане Вдовиченку!

— На фронт, видимо, послішаєте? Це дуже добре! Я, здається, теж попрошуся до вас...

Землячки багатозначно переглянулись. Один, що краще знався з Анатолем, делікатно запропонував.

— Приставайте, з гарматами воно якось безпечніше мандрувати.

— Як-то мандрувати? Тут якась півсотня кілометрів...

— А йдемо ми третій місяць,— пояснювали таємно.

— Третій місяць?

— Третій місяць. І, мабуть, не дійдемо, бо є наказ нам повернутися.

Здоровий розум зрікався це збагнути. Така одиниця валандається в запіллі, а на фронті аж-аж-аж бракує люду й армія жахливо бідна на гармати.

— Та це ж злочин?

— Ні, політика, пане-товаришу. Нас тут мають за більшовиків! — реготались уенерівські старшини.

— А щоб ми їм армії, буває, не споганили, загнали нас сюди...

— Виловлять наші хлопці курей в одному місці,— пересовують на друге, з того й живимось, ая!

Високий галицький патрон, св. Михайло, міг пишатися з своїх заступників. Національна рада не втекла Центральної: і там, і тут смердів, ятрився, струпішілий гній.

Фронт подався. Станіслав кинули раптово. Анатоль не встиг навіть опорядити своєї валізки.

«На чорта вона мені?» розраджував себе. І справді: життя стало варте того, щоб не дбати про наступний день.

Запілля все змішалось, полетіло шкереберть, захоплене потоком одчайдушної тупої паніки. Тут кожний нарізно боявся.

Корабель тонув, а миші — який жах! — не мали дірки, де проскочити. Що вганяв день, то ніч скорочувала, і знову настигали, будили околиці гарматні гуки.

І настав останній день.

Зловісно поломеніло вечірне небо. Горів вечірній захід, і криваві сполохи освітлювали судну путь. Повільно гуркали гармати. Державний корабель тримався ще: Богданівці й Підволочиське — ешелони розвантажувалися. Суцільними колонами підходили знесилені, але дисципліновані січовики. Їхні кріси мали ще по три набой. На маленькому плацдармі нашиховані обози, силоміць мобілізовані селяни й недобитки армії — товклися в задушливій пастці... Межа — Збруч.

Далекобійні більшовицькі батареї перенесли свій вогонь на польські передові лінії, на авангардні колони. Польські батареї ригнули за Збруч. Два смертельні вороги нарешті вислідили один одного й, скажено-радісні, зчепилися... Через терен Української народної республіки писала невмолимий присуд свій несхибна більшовицька траєкторія.

«Оце кінець!» Той справжній, неминучий, якого вже давно хотів для себе Анатоль. Знайшлася рівновага. Слухав, як бурхливе віче—цвіт соборної інтелігенції — розпачливо змагалось, кому піддатися: полякам чи більшовикам,— і дивувався.

Ще ніколи він не був такий спокійний. За поляків — наддніпрянці; за більшовиків — ні ті, ні ті. Загальна ко-

лотнеча. Віче хвилювалося, то раптом завмирало. Жаж небуття черкав крилом отуманілі голови...

Світало, коли всі цивільні розбирали зброю. Вся інтелігенція зі сходом сонця піде на голгофу: трупами і кров'ю позначиться ця її остання путь...

Такий кінець. Жіноцтво готувало санітарні кошики. Не йняли віри. Цього не придумала б навіть безглузда, божевільна голова. Переодягнені міністри з уряду і галицький диктатор на підводах утікали до Румунії! А українська нація? Визвольна боротьба? А маси, що пішли за ними... Що? Їх половили й силоміць примусили урядувати?

— Підленькі людиці! — пекучий крик довершеної кривди вкрив луною всі околиці, насправді ж Анатоль лише прошепотів це.— Кому я служив?

Передранкова прозора сивина стояла непорушна. Пурпуром поломеніло півнеба на сході. Постаць кидала від себе велетенську тінь. Десь коло Збруча валували собаки.

Анатоль здригнувся, охоплений безпричинною триво-гою. З глибини ества, його підносилася невиразна, не-оформлена, прозора туга. Від надмірного напруження вона поволі втілювалася в тремтливий силует перед очима...

«Марі?» Далекий силует простягав до нього свої прозорі руки.

«Прийде час, Толь, ти збагнеш, куди ведуть твої шляхи... Ти сам побачиш», скорбно звучали слова останнього прощання.

Він спроквола випустив гвинтівку. Зброя глухо гупнула об землю, викликаючи настирливі пекучі спогади. Мов на екрані, кадри миготіли, викликані до життя, пов'язані тепер в одне ціле, трагічні епізоди — це його визвольна путь: Київ... Жмеринка... Вінниця... Проскурів... Здолбунів...

Крутилась голова, ніби ступив на край безодні. Стулив очі й довго стояв непорушно, мов статуя різьбяр або викинутий пінявими хвилями на берег одинокий шукач вимріяної країни на безлюднім острові. Прозорий силует не покидав його.

«Ти сам побачиш, Толь», бриніло з ранкової сивини. Анатоль розплющив очі. Виструнчився. Захитався, але не від знесилення... Твердим і певним кроком вийшов на

дорогу, яка вела до Збруча, на більшовицький міст. Не оглядався. По цім боці залишав тавро ганьби й страждання, а по тім... не знав, що саме він дістане по тім боці...

ЕПІЗОД ЧЕТВЕРТИЙ

На мосту, коли Анатоль отямився, його тримали вже попід руки два рослі червоноармійці. Третій порався по кишенях.

— Хлопці, гайдамака! — скрикнув радісно. Йому сказали взяти перекинчика на мушку. Другий, письменніший, прочитав посвідчення, яке, йдучи сюди, бранець забув порвати, й відтак доповів:

— Це, братва, не гайдамака. Але це велика сволоч, і наш командир сьогодні ним поснідає... Ведіть його, товариші!

Перекинчик пішов разом з провожатими. Більше з ним не розмовляли. Перша станція — маленька коло мосту вартівня. Сюди збіглась майже вся застава.

Анатоля делікатно штовхнули до середини й посадили у куток, за стіл. Тепер на нього всі дивилися, обмацували.

— Сухе, стерво! Видко, з молодих: бо ще не встиг одгодуватися...

— Звикай, товаришок! — приказували. — З тебе слід би шкуру зняти, так як ти сидів там до останнього... Тобі пальта і всього іншого тепер не треба. Там, де тебе поведуть, тільки «кувік», два рази хлипнеш — і кінець.

Приведений не обзивався. Байдуже, куди там поведуть. А той тягар, що душив його, тепер пропав. Анатоль за столом спочивав. Не лякали ці запеклі, без тіні людського змилювання обличчя. Якісь зовсім не страшні їхні погрози:

— Звідки родом будеш, га?

— Тутешній.

— З буржуїв чи так?

— Інтелігент.

— І чого ж ти, гад, сидів там, шантрапа нещасна? Меду тобі там давали...

— Меду? -- По вартівні пішов сміх. Прояснили й провожаті.

— Бач, дурило! Сам тепер смієшся...

До приміщення зайшов ще зовсім молодий, з вигляду інтелігентний червоноармієць. Великі блакитні очі дивилися по-дитячому ласкаво. Анатоль одразу вирішив, що це є командир, і встав.

— На мосту його зловили, товаришу політкоме. Каже, ніби сам до нас з доброї волі йшов, а я так думаю: не шпик це гайдамацький?— доповів старший застави.

Політком уважно вислухав. Ступив до столу. Не хапаючись, допитливо оглянув бранця.

— Хто ви й відки? — спитав лагідно. Анатолеві здалося, що він навіть засоромився. Вражала українська мова, добірна, літературна мова в устах більшовика-політкома...

«Дивно». Але міркувати ніколи. Анатоль назвав свій останній ранг і прізвище.

— Читали ви наш заклик до тамтешньої інтелігенції?

— Ні, я перейшов сам і добровільно, зовсім не для того, щоб мене хтось милував. Я хочу сказати...— з Анатолем починалася стара історія— ЧК для мене не страшна...

— Ми маємо й без вас кого лякати, заспокойтеся,— по-дружньому сміявся політком.— А от про настрої, що примусило вас перейти до нас, охоче послухаємо, будь ласка.

Суворі, засмаглі лица нахилилися до столу. Обсіли кругом. І вищий урядовець «Української національної республіки» забувся, що він ворог: як допіру знайдений, давно пропащий друг, розповідав їм про свої сумні пригоди.

— Я не знаю, де мене тепер подінуть,— закінчив він свою моторошну сповідь,— але я ще хочу жити й працювати...

— Не журись! — чутливі слухачі раді допомогти.— Таке діло...

— Раз ти не буржуй, то одчухрають трохи шомполами — і працюй, товаришок!

— Еге ж, работай, друг, на нашу Красную Армію!

Політком вибачливо всміхався.

— Братва не може, щоб не налякати. Дерзайте! Вам ще доведеться виконати деяку формальність. Я даю вам провозатого до полкового слідчого, будь ласка! Сподіваюся, що це не довго.

Анатоль подякував. З пакетом від політкома, в супроводі червоноармійця, вийшов він під вигуки жартливої братви.

— Гляди ж, ураз бреши!

— Щоб кінці сходились, бо коцнуть, як раз плюнути!

Ішов. Нудьга минулася. Здоровий поклик до життя, до праці знову відвойовував свої права. «Більшовики вірують по-українському», згадалася Івашкова сентенція. Де він тепер, милий шелихвіст? І Марі нехай би бачила, як справдилися її слова...

— Товаришу, як звать вашого командира?

— А це ти, браток, питаєш там, на місці.— Провожатий трапився не з балакучих.

Ось і штаб. Пакет розірвано. Уважно перечитано. Анатоль стояв, дивився в спину, але слідчому не треба повертатися. Він наказує через плече.

— Громадянин Анатолій Вдовиченко до з'ясування справи арештований... Візьміть під варту!

Чітко, зрозуміло. Серце тьохнуло і з'їжилось. Приміщення, куди привели арештанта,— темна комірчина. У дверях чорніє «вовчок». Коло дверей насуплений, бамбукуватий вартовий.

— Слиш ти, зараза! Тільки де стінку дряпнеш мені,— кінець. Укоцаю на місці, чув? — застерігав, хоч арештантові й на думку не спадали такі речі.

«Це ж ЧК!» Анатоль скулився й приріс до свого стільчика. Сидів. Години перекладали свій тягар йому на плечі. Малював собі чекістів, що регочуть над своїми жертвами... І кожний шелест за дверима обкидав його синім пшоном. Зіскакував і нашорошувався. Що з ним буде? Уже каявся, що так безглуздо піддався на свій хвилиний настрій і не вичекав подій. Наразі його прийняли чемно, воно так, але більшовики...

— Хто збагне їхні потайні хитрощі?

Находив вечір. Істи не приносили. Ще б пак, для чого годувати ворога? Адже він знав, ідучи сюди, чого треба на себе сподіватися.

Увечері в комірчині темно, немов у пляшці з атраментом. Темінь запливає в очі, лізе в рот, важить на груди. Може, це загнали до цієї домовини й тут живцем його сховають? Нісенітниця. Не може бути...

— Щоб живцем?

— «Може, й не живцем, а так...»

— За що?

— «А Марі похована за що?»

— Я поховав?

— «Ти зрадив — поховали інші...»

— Поховали! — Анатоль хоче вчепитись за волосся незримому співрозмовникові й ловить чорну порожнечу, від якої терпне кров.

— Чого волиниш? — подає голос вартовий, і глухо гупає приклад його, достотно, як на дні засипаної ями.

Звісно, він розкаже їм, не потаїть нічого, як арештували весь радеп, як вирвався отаман Голий, геть усе. Але ЧК не знатиме ніколи, що покликало його на цей бік... Арештант квапився жити.

Безпричинна сила штовхала його, примушувала рухатись. Навшпиньках,— бо ж чатує вартовий,— Анатоль вертівся біля стільчика. Здавалося, що зараз покинь рухатись — і все його, мов олив'яне, тіло одубіє, схилиться на землю й більше не зведеться... Він боровся. Туманіла голова. У комірчині десь узявся каганець і, як живий, почав кружляти перед арештантом, закликаючи стати край світлової ями.

— Підійди сюди! — кивав глузливо своїм чадним гнотом-язичком.— Ага, боїшся?! Жити хочеш? Визнав помилки свої, хи-хи! Ставай, голубчику, ставай... Це не може, ну?

І каганець подався уперед. За ним поволі гнулася земля, затягувала арештанта до вогкої ями...

— В-в-ва! — Анатоль безсило розняв очі. Світло пробивалось крізь одчинені нарозпір двері. Коло нього вартовий легенько сіпав за плече.

— Вставай, товаришок, прийшли від слідчого по тебе.

Слідча кімната. Крісло для одвідувачів. За столом привітний, бистрий слідчий.

— Прошу сідати!

«Знову українська мова», вдруге на цім боці здивувався арештант і сів. Кошмар ніяк не пасував до дійсності. Перед ним лежала його справа.

— Палите? Будь ласка! Маєте ще щось додати до тих своїх, що ви дали на заставі, виказів? Ні? Прошу, не хвилюйтеся.

Жива, не скопійована манера посміхатися, тактовна,

товариська чулість, без злості й упередження. Така справжня, невигадана ЧК. Кортіло ще раз висловити свої сумніви, довірити свої жахні переживання.

«Цей тонкий, інтелігентний профіль, теплі, співчутливі очі,— зрозуміють...»

Анатоль не потаїв нічого. Стисло ще раз ожили в устах сумні, зафарблені романтикою факти.

У кімнаті: слідчий, арештований і на порозі виструнчений червоноармієць. Слідчий зрідка нотував собі у справі. Часом трусив головою, немов одганяв спокусливі думки.

— Ви, значить, добре знали товариша Голого?

— Через мене їх усіх арештували...

— Н-да. Ну, що ж? Буває! — звільна опустився в крісло. На губах йому бриніла пронизлива посмішка.

— Ви вільний, громадянине Вдовиченку. Сьогодні вам дадуть перепустку в запілля...

— Як? — скочив арештований.

— А так: поїдете додому, чи куди там собі знаєте, відпочивати...

Слідчий припік оком крейдяне обличчя. Анатоль зашатався. Радість і глухий протест ображеного самолюбства, змішані, заклекотіли. Цей з тонкою посмішкою чоловік не вірить в його щирі наміри? Гаразд. Нехай переконається.

— Я в запілля не поїду, товаришу слідчий!

— А куди ж?

— Я залишаюся в Червоній Армії, коли це можна...

— О?

— І прошу записати до вашого полку.

— О? — Слідчий радісно здивований (його тренаж чутливого, тактовного інтелігента не витримує).

— Ти, я бачу, браток, гарячий! Товаришу Голий! — покликав через стіну з сусідньої кімнати.— Добродій Вдовиченко проситься до твого полку...

Анатоль ладен був знепритомніти. Обертом пішло оточення. Немов злий дух, відкілясь вискочив Івашко, реальний, у своїх жмеринських чоботях.

— Толю! Здоров, Толю! — термосав за плечі, дико радий шалапут.— Прокинься!

Звільнений посоловіло позирнув на двері. Там, коло дверей, стояв колишній «отаман Голий» — Захарчук. Він мало що змінився. Та сама постава, вдумливо, трошки

меланхолійно насуплені брови, й на чолі одна нова глибоко вирізьблена лінія...

— Не сподівалися, добродію? — Ніби з туману, з-за плечей йому вийшла одягнена в шинелю жінка. Наче вчора розлучилися вони, і як нічого не було — сьогодні здибались.

— Нарешті ти вернувся, Толь! — зустріла його просто, як завжди, Марі. Вона полковий політком. Слідчий скромно постукував олівцем, як режисер вдалої сцени.

— А зо мною, брате мій, он скільки було пертурбацій! Залишився я ото без тебе в Кам'янці,— торохтів на radoшах Івашко,— й цапнула мене ЧК... Це, що з тобою, ерунда! Дрібниці! А зо мною там були діла! І якби не твоя риж... Гм, товариш політком Марія. Мовляв, разом працювали, гетьмана валили, н-да. Випросила. А товариш Голий взяв мене до себе. Тепер я полковий педагог: братву на путь письменності наставляю... Ти, я бачу, зовсім осонів, прочумайсь, Толь! — Голосний Івашків вигук вернув звільненому мову й рух.

Нестримна радість буйно вдарила по нервах, жилами до голови пливла поновлена, бадьора кров. Анатоль до болю міцно тиснув руки своїм учорашнім ворогам. Перед Захарчуком на хвилю завагався.

— Миколо, перед вами я...

Закоренілий партизан замішано пробубонів:

— Чого там... Те минулося...

— Будемо працювати, Толь? — Великі вогкі очі несли радість перемоги. Марі затримала його руку в своїй. Колишній радник отамана Голого здригнувся. Пережите, мов важка хвороба, нило ще під серцем, але вже пускала паростки нова потужна сила — нові переконання...

Небрехливим, ясним поглядом обвів нове оточення. «Від сьогодні починається нове життя», подумав, а відтак твердо відповів:

— Будемо працювати, Марі.

ЕПІЗОД П'ЯТИЙ

Відтоді минуло вісім років. Вісім разів приходила глибока осінь і збирала друзів на Жовтневе свято до одного товариства. Це їхня традиція.

Захарчук — досвідчений червоний командир. Марі — в редакції газети. Анатоль — удосконалює свій фах (він

лікар, науковий робітник). Івашко щасливо потрапляє йти стежкою педагога.

Узавтра має бути великий день — десяти роковини Жовтня. Анатоль прийшов натомлений, але бадьорий, перед ним широкі перспективи наукової роботи.

Сьогодні ввечері всі його друзі віддадуть данину молодій, але міцній традиції.

Бійці ще раз згадають

...Минувшие дни

И битвы, где вместе рубились они.

На сьогодні є цікава тема. Відповідь Мусієві, поплічникові славнозвісного отамана Оскілка. Дипломат згадав про сущих на Радянській Україні земляків і вирішив зв'язатися.

— Чому б не так!

Через кілька годин київські трамваї звезли з різних кінців маленьке, інтимне товариство. Збори — це як невід'ємне право — веде статечний тепер Івашко.

— Толь, сьогодні тобі перше слово!

Анатоль затримує на собі погляд уважної аудиторії. Думи його переносяться за вісім років у минуле. Він пригадає собі Мусія по останньому побаченні, й тоді голос набуває певності і міці.

«Лист на Мало-Польщу.

Дзігорний друже!

Перед нами є твій лист (за твоїми словами, з Мало-Польщі. А ми, грішні, й досі маємо її за під'яремну частину соборної Радянської України). Його дрібно писані рядки лукаво посміхаються.

«А що ви там зробили за ці десять років?»

Хочеш знати? Добре. Знаємо заздалегідь, як ти реагуватимеш на це, але стривай. Твоя іронія ні до чого. Можна написати важкі томи про нашу роботу, та це не вразить тебе, оскілковського скептика.

Краще ми розповімо тобі один дрібненький епізод — про твоє рідне село. Пригадаєш, яке воно було при тобі? Ні? Дозволь, ми пригадаємо тобі, не викидаючи з того, що ти колись оповідав, «ні титли, ані коми».

...Стояла темна, як душа злодійська, ніч. Лив заливний дощ. На греблі, коло ставка, стояли пов'язані мотузками ненадійні, підозрілі люди. Тут були товариші дитя-

чих літ, сусіди. Отаман (з твого села) зібрав їх, щоб за слухної години намочити, замість конопель. З їхнього брудного дрантя стікала струмками дощова вода, змивала захоплену з розбою землю.

Горіли хати, здіймалися в небесну чорну прірву кривавополум'яні язики. Голосили, вулицями бігали жінки простоволосі... (Це вже православні). Їхні моторошні зойки обіймалися з козацькими піснями:

Наливайко, і Павлюк,
І Тарас Грясило
Із могили кличуть нас
На святее діло...

Це була бридка пародія на Гонтову й Залізнякову ніч.

Тепер ти не пізнаєш своїх Стрільників. Замість фігури за городами — могила.

«Спочивають стрільницькі борці за Жовтень».

Серед них твої товариші, що разом колись лазили в попів город по яблука. На вигоні, де колись стояв «освободитель», там тепер (ти, звісно, не повіриш) стоїть Тарас у своїй смушевій шапчині.

Слухає старий пісень антен, що облутали, немов ліани, високу, струнку радіощоглу. Замилувана посмішка вибивається з-під старечих брів.

І мене в сім'ї великий,
В сім'ї вольній, новій.
Не забудьте пом'янути...

Де була попова хата, там сільбуд. Івашко возив твого листа додому, до родини. Чекають, коли повернешся... (та ба, даремно виглядають).

Батько твій скінчив лікнеп. Дивак такий (ти уявляєш?), сяде за газету, вичитає, що десь там далеко, на порогах, має бути Дніпрельстан, покрутить головою:

«Бідові люди ці більшовики! — скаже до матері.— Одна лишень маленька в них обшибочка — не вірують у бога... що воно мішає їм?»

Серйозно загадається, помислить трохи, не збагне й махне рукою.

«Кат його бери! Он турки теж не вірують, а хіба ж можна таку силу люду помістити в пеклі...»

Заспокоїться й читає далі. Земля стрільницька, навесні зорана громадським трактором, зазеленіє буйними, родючими хлібами.

Данило, брат твій, тракторист (вибився хлопець у люди). Восени чіпляє молотарку й з трактором гуляє по селу.

Ну, що тобі ще написати? Школа, де ми скніли над псалмами, там тепер ростуть, виховуються піонери — наша зміна... Ага! Як ми, українські яничари, дивимось на ваші історичні домагання? Дуже просто, за прислів'ям: «Мондри пан по шкодзе».

Яничари — так, як яничари. Вірні слуги своєї, відродженої буйним розквітом культури й поступу, соціалістичної вітчизни. І, здається, все... Бувай! Твої колишні друзі...»

...Прозвучали останні рядки листа. Сторожка тиша в'язала мереживо далеких міражів, колишніх, пройдених доріг, уболівань і радощів...

— А шкода хлопця! — мрійно проказав Івашко. Всі мовчали. З вулиці, залитої сліпучим сяєвом електричних вензелів і гасел, щохвилини линули ритмічні марші численних оркестрів. Пролетаріат сьогодні підрахував свої невичерпні сили, щоб узавтра показати громохкі, суцільні колони.

За вікном, на протилежному фронтоні викінченого будинку, горіло світляне гасло. Воно оживало, тріпотіло разом з вулицею, барабанами, оркестрами...

ХАЙ ЖИВЕ СОВОРНА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА УКРАЇНА

Анатоль м'яко, по-товариському кладе на плече руку своїй стомленій за день дружині:

— Глянь туди, Марі!

— Я бачу... Це наш новий палац праці...

Гасло стягує всіх до вікна. Воно переливається, тече по жилах струменем солодкого пізнання гордощів за розквіт вибореного життя. Ще вище, на шпилі, стоїть — метнувся в чорне небо — прапор.

Його криваве маєво тихо шелестить, здається, скапує донизу кров'ю... Чує прийдешні бої.

Стрілка на годиннику тихо здригнулася — переступила за дванадцять. Товариство мовчки одірвалося від ве-

личної нічної панорами. І лишень Марі замислено промовила:

— Нове десятиріччя...

Через рік гуртом випроводжали Анатоля за кордон. Науковий робітник, він мав відрядження до віденської поліклініки...

Нарешті бистрий поїзд підхопив його таємні мрії! Мірно погойдували пружні ресори.

«Це вже наш радянський комфорт», лашився до свого місця.

Перед тим, як упірнути в вир віденського життя, тягнуло до рідної стріхи. Він побуде один день удома. Потішить старих і гляне на нове село. Анатоль їхав не попередивши. Проте йому не пощастило зберегти своє інкогніто. Перший вислідив його Петро, станційний сторож.

— А-а-а-а, доброго здоровлячка, Петровичу! Доброго здоровля! Здрастуйте! От що то вчений чоловік: для нього всяка власть хароша... У большевиках тепер состоїте? Ну да. Папаша ваш — та й то: такі там штуки в школі викомарює — у піонери записався...

Вістка побігла селом попереду. Анатоль не дійшов до вигону, як попереджений Петро Михайлович вибіг приймати сина.

— Толю! Хлопчику! Ходімо! Десять років... Мати виїшла десь... вона зараз прибіжить... Ходімо! — Старий значно посивів, зате колишнього горба не стало. Вирівнявся. Сивина приємно пасувала його бадьорій рухливості.

— Толюньчику! — За ними бігла мати. З півдороги повернулася, йдучи до кооперації. І от він, мандрований син, по довгій розлуці знову вдома. Родинне свято. А радянська дійсність чимало попрацювала тут. Перше те, що образи з хати вилізли на горище. Мати кинула вітатися з попом. Це шокінг для дружини, чоловік якої — громадський діяч. А друге: хто не знає — її син давно вже комуніст, відтоді, як за його проводом селяни поділили графські добра.

— Ти, Толюньчику, коли приїдеш з-за кордону, можеш просто йти до Чубаря. Він призначить тебе на академіка...

Син, сміючись, прощає старій матері цю невеличку вільність. Як-не-як, а це прогрес в її дворянській психіці.

Петро Михайлович клопочеться коло сліпої лампи. Він не може, щоб не показати синові своєї школи.

— Усе нове! Ти розумієш? Ослони, столи, приладдя...

Тягне до шкільної зали. Ставить лампу на нову вчительську кафедру й при темнім світлі гордо пишається з свого багатства.

— Поновили! О, в більшовиків тверда рука... Ці можуть! По дневі я тобі покажу все: сільбуд, кооперацію, шкільні гуртки, а хочеш — завітаєш до нової антонівської комуни... На старість мене перекрутили, га?

Анатоль дивився на сивого батька: «Як далеко він утік від того плаксивого мрійника, що рюмсавав над принципами безкровної революції? Перекрутили...»

На світло зайшли селяни. Між ними колишні делегати, що просили колись вернути їм насіння, — з приїздом вітали.

— Не вигоріла тоді, Петровичу, ваша Україна?

— Тонкий очкур — луснула!

— А ви при більшовиках тепер?

— І за границю їдете, овва!

— Там наших панів, може, побачите: мовляв, земельку вашу поділили й дякують, хе-хе.

Розмова затяглася до пізньої ночі. Життєрадісним, бадьорим віяло від затишної шкільки.

— На той рік будуємо нову. Бачили, на вигоні якого брусся понавозили?

— Латаємось, Петровичу!

Мати — жах незадоволена: дитині з дороги треба спочити.

— Яка це може бути розмова? — І Петро Михайлович кориться. Наступний день оглядини: сільбуд, кооперація, комуна... міцно тримали стерно антонівського корабля. Анатоль не шкодував згаяного дня. Свіжі враження сприймалися, як частка невід'ємної, монументальної поеми, що ім'я їй «Боротьба за розкріпачене життя».

А завтра Європа. Виряджали сина. Мати заклопотана, бо ніде притулити у валізці смаженої гуски: батько з переможним виглядом — не кожний батьків син може поїхати до Відня...

— Приїжджайте навесні обоє!

— Панам кланяйтесь, сто сот їх неньці! — жартома гукав Петро, станційний сторож. Поїзд поволі розгублював горби й долини рідного села.

За маршрутом перша зупинка — Варшава.

Анатоль мав візу на три дні — досить, щоб оглянути варшавські поліклініки — й збирався від'їжджати. Настрій варшавських колег тхнув притаманним їхній корпорації душком, що викликало неприємні спогади-асоціації. Він радо залишав польську столицю. За готель заплачено. Речі спаковані. Давав на «чай» швейцарові, коли приходила завуальована, висока дама. Несподівано вернулась до швейцара. Видивилась на чужинця й нагло перетяла вихід.

— Панна Владислава? — скрикнув отетерений наразі Анатоль. Дама стояла непорушно. Очі їй горіли неприхованим вогнем зненависті.

— Я пані Володіна,— зимно карбувала кожне слово.— А ви... Де ваше слово честі, хлопе?

— Мое слово? — силкувався пригадати, де й коли він дав це слово.

— Ваше слово, що ви дали в гетьманській в'язниці: вговорити ваших хлопів розкупити нашу землю, де воно?

— А-а-а, правда!— він це обіцяв їй.— Розкупити вашу землю... Пізно нагадались ви, шановна пані!

— Пізно? — хлюпнув на лице окропом дзвінкий наличник.

У гніві Анатоль підняв був руку. Відтак отямився. Скликати охочих підпанків потішатися з пікантною розваги — нащо? Це ж бо наличник брудного, що вже по кутках варшавських догниває, сміття...

Чужинець презирливо вклонився.

— Хлопи доручили мені дякувати вам за вашу землю... До відзенья, пані!

Йому випадала ще далека путь.

1929

ІВАН БОГУН

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

Весна 1648 року була тривожна. Знову по всій Україні палахкотів гнів народний. Дрижали в смертельній небезпеці, за стінами своїх замків, бундючні пани. І не одна шляхетна панна, ридаючи, ламала безнадійно руки, бо не знала, що їй судилося завтра...

— Народний клич — «смерть ляхам» — як грізний привид стояв перед кожним паном, проникав за товсті мури, і не було від нього ні захисту, ні рятунку. Люті повстанці руйнували вщент усе, щоб духу панського не залишалось...

А втім, мури Лубенського замка князя Вишневецького були цілком надійні. Їх захищало кілька тисяч добірного княжого війська. Полковник Чарнецький, що був гостем князя і керував безпеченством замка, теж воїн хоробрий і бувалий, який не раз розправлявся в боях з татарами й козаками, знав усі їх хитрощі. За мурами Лубенського замка, слава богу, можна почувати себе в цілковитій безпеці. А проте господар замка і володар майже всієї лівобережної України, ясновельможний князь Ярема Вишневецький, ось уже другий день ходить понурий, грізно насупивши брови. Якась нав'язлива думка затьмарює княжі очі. Ні розважлива княгиня Грізельда, ні двірські веселощі, ні паради й гарцювання улюблених княжих гусарів — ніщо не веселило його ясновельможної княжої милості. Ярема хмурився.

— Нехай пан біг оберігає його дні, — співчутливо шепотілись по кутках його близькі і родичі. Прокляті хлопці! Звичайно, не хто інший, як вони, турбують князя своїми злочинницькими діями. Той лотр і зрадник Хмельни-

цький проголосив себе хлопським гетьманом, і... хто знає-відає, чого можна сподіватися Жечі Посполитій, коли розгортаються такі небезпечні події? Все хлопство наче пошаліло. Повстання, мов та гідра. Тільки-но стяли Наливайка, як на його місце — Гуня з Острянином. Розбили цих — а тут уже, дивись, Хмельницький... Панські замки — це поодинокі острівці серед розбурханого моря. Так і сподівайся, що набіжить хвиля і залле, затопить, розтрощить усе впрах, що й сліду від панства не залишиться. Дрібна шляхта звідусіль утікає, збігається до замків.

Та що з того? Великі пани Потоцькі, Калиновські і багато інших — зледащили. Один князь Ярема посправжньому тримає в руках меч... О, князь Ярема — звитязний воїн.

Двірське панство намагалося лестощами розрадити князя. Але й лестощі не допомагали. Ярема вперто мовчав, зневажливо пропускаючи те панське базікання проз вуха, і хмурився, без кінця хмурився.

На десятий день, відтоді як похмурий князь згубив свій спокій, пізно ввечері приїхав пан Чарнецький. Поміж двірським панством зараз же пішли чутки, ніби пан полковник щасливо виконав якесь дуже небезпечне важливе доручення і привіз князеві Яремі втішні вісті. Мабуть, що це було близьке до правди, бо Ярема немовби ожів і повеселішав. Звелів зараз же просити Чарнецького до себе. Полковник навіть не встиг обтрусити з себе дорожньої пилюки. Стояв перед князем Яремою в покоях так як був, у простому гусарському плащі. Схудле, почорніле від дощів і нестач важкого подорожування його обличчя з темними синцями під очима, проте, не втратило своїх рис загартованого в боях і походах суворого воїна.

— З якими вістями, пане полковнику? — спитав нетерпляче князь Ярема, махнувши рукою на поклін і привітання полковника.

Пан Чарнецький спокійно витримав на собі пронизливий погляд моторошних зелених очей князя і з гідністю, твердо доповів:

— З поганими вістями, наш ясновельможний княже.

— Знаю, пан полковник не звик прикрашати правди, — гірко всміхнувся Ярема.

— Нема чого прикрашати, княже! Хлопство підняло-

ся по обидва боки Дніпра. Хмельницький веде Січ, Кривоніс лютує на Поділлі й на Волині. З полум'ям і димом наших замків устають до неба зойки і прокляття нашої золотій ойчизні. На згарищах лежать замордовані шляхетські жінки і діти. Шляхетська кров ллється річками і кличе до помсти, а наші ясновельможні пани гетьмани тимчасом...

Чарнецький замовк, шукаючи відповідних слів для вилучення свого обурення.

— Пан полковник може говорити мені все,— кинув Ярема. Його маленька сухорлява постать пересмикнулася в конвульсіях ледве стримуваного гніву.

— А наші ясновельможні гетьмани тимчасом,— продовжував Чарнецький,— точать образливі, несумісні з гідністю благородного воїна, бабські лясни про небезпечність ворога замість того, щоб гарматами і шаблями розігнати хлопську навалоч.

— Хмельницький хоробрий і хитрий, а до того ще й розумний ворог,— зауважив Ярема.— Цей не дасть себе зловити так, як Наливайко... Ясновельможні гетьмани недаремно квокчуть. Цей шуліка вирве не одно курчатко у наших паніматок-квочок...

— На шуліку треба грізного орла, ясновельможний княже,— патетично вигукнув Чарнецький. Ярема бридливо потиснув плечима.

— Орел не буде захищати квочок. Орел вилетить лише тоді, коли його покличе ойчизна... І не будь я князь Ярема Вишневецький, хлопство прокляне той день, коли воно наважилось підняти руку на ойчизну. Пан полковник виконав моє доручення?

— Богун у замку, найясніший княже,— вклонився Чарнецький.

— Вести! — очі князя спалахнули хижим загадковим блиском.

Тимчасом у замку, серед панства, промайнула новачутка, ніби пан Чарнецький, повертаючись з обозу коронного гетьмана пана Потоцького (куди він був посланий з важливими князівськими листами), пострічався в дорозі з таємними козацькими послами до самого короля. Посли мали при собі відповідь на таємну згоду короля потурати хлопству в цьому небезпечному бунтарстві, аби винищити все неугодне королеві панство...

— Яка ганьба! Хлопський король!

Усі надії місцевого панства покладались на Ярему. Князь Ярема не дасть загинути шляхетській вольності. Зловлені послы козацькі мають посвідчити перед князем слабкість короля... Тоді орел вилетить на помсту, і грізний меч його впаде на голови чужих і своїх ворогів шляхетської ойчизни. Серед зловлених послів козацьких, кажуть, є цей здраїця і драпіжник, хлопська душа, Богун, який торік утік, знехтувавши милостю й довір'ям свого князя. Мало йому честі було служити Яремі, невдячний пахолок! Потягнуло до Хмельницького... Нехай тепер послужить з ласки княжої на палі.

Всі ці теревені панського дозвілля в дійсності мали далеко не такий привабно-романтичний вигляд: Чарнецький не їздив до Потоцького, ніяких послів козацьких він не бачив і не чув, а що Богун у замку — то це правда. Мстива і всевладна рука Вишневецького дістала жозака в дорозі, ледве він з'явився на Лубенщині з універсалами Хмельницького, дістала зрадою, за гроші, але... пан Чарнецький міг повеличатися: він привіз Яремі Богуна, того невловимого страшного Богуна, про якого в замку ходили легенди, ніби сам сатана у пеклі загартував йому руку й серце, і через те нема такої шаблі, яка могла б його взяти в чистім полі, і нема на світі тої панни, яка могла б розтопити його серце чарами кохання.

Князь Ярема стояв біля вікна, глибоко замислившись, коли до княжої світлиці ввели Богуна, міцно зв'язаного сирівцями. Два княжі гайдуки, озброєні з голови до п'ят, вели його на залізнім поводі. Богун був без шапки, в простій козацькій свиті; давно не голений чуб нагадував вороняче крило; середній вік лише справніше обточив його немов вилите з бронзи тіло, наділив його сповна козацькою силою, відвагою й завзяттям, зробив привабливим для жінок і страшним для ворогів. Спокійно, навіть гордо, пройшов він тих кілька кроків по світлиці, кинув оком на суворий стрій княжих покоїв, де переважала розвішана по стінах зброя, і мовчки став перед князем. Ні безсонні ночі, ні ганьба полону, ні те, що він стояв зв'язаний в руках своїх ворогів, ні глум і приниження, яких йому довелося зазнати від Чарнецького в дорозі, — ніщо не могло зламати тої вищості, того байдужого презирства й мужності, що іскрилися в погляді бранця. Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на при-

веденого Богуна і мимоволі довго милувався цим безбоязним відважним козаком.

— Розв'язати,— звелів він по хвилі гайдукам.

Пан Чарнецький інстинктивно поклав руку на держак своєї шаблі. Вишневецький спостеріг цей рух і саркастично посміхнувся. Що міг зробити неозброєний Богун? Нічого. Поки гайдуки звільняли Богуна, Ярема тимчасом роздумував. В його уяві вставали одна по одній непривабні картини внутрішнього політичного життя країни...

...Зубожений, доведений до одчаю великими поборами польський посполитий люд бунтується. Бунти тліють, мов та підсушена губка, спалахують з найменшої причини... Дрібна шляхта зледащіла, опустилася: кожен мріє бути «крулем». А вельможне панство тоне в розкошах, марнує час у хвастошах, інтригує при дворі безвільного короля, лестощами випрохує титули і нагороди, віддавши на волю найманцям-ландскнехтам оберігати свою честь і спокій... Яка ганьба! Ім байдуже, що козацький край— найкраща, найкоштовніша перлина королівства — горить в огні найлютішого повстання... Вельможне панство має про запас Ярему. Шибеницями й палями треба розмовляти з бунтівливим хлопством... З живим тілом, з жилами і кров'ю треба виривати дух сваволі. О, Ярема вміє це робити! І він зробить. Де пройдуть полки Яреми — там трава не виросте... Він навіки втихомирить Січ — це розбійницьке свавільне кодрло,— шибеницями й палями доб'ється покори бунтівливого хлопства, а Хмельницького на прив'язі приведе у Варшаву і кине в ноги безвільному королеві...

Князь Ярема Вишневецький не буде просити королівських милостей і нагород. Він сам уміє нагороджувати вірних слуг. Шкода, що багато славних воїнів не стане в залізних полках... Хмельницький—не Косинський. І нема в цьому нічого неподобного для княжої честі, коли він, князь Ярема Вишневецький, маючи на оці благо королівства, обіцяє виправити в сеймі цьому хлопцеві, Богунові,— до речі, хороброму воїнові,— скасовану посаду «старшого» й козацьку булаву за голову Хмельницького... Там, де це вдається, хлопів треба бити їх власними хлопськими руками.

Ярема ще раз пильно змряв Богуна своїм гострим пронизливим поглядом,—хотів проникнути в саму душу,—

тим поглядом, від якого навіть пан Чарнецький обливався холодом. Розв'язаний Богун сміливо витримав цей погляд, не змигнувши оком. Віра в свою силу, своє право, холоднокрівність воїна, який нічого не боїться і не розгублюється перед найстрашнішим ворогом, своя козацька гідність і, нарешті, сповнене краси одверте сміливе обличчя — все в цій мужній постаті подобалось Яремі.

«Справжній воїн! Таких би воїнів побільше Жечі Посполитій. Шляхетська нобілітація облагородила б його минуле...» Ярема подав знак Чарнецькому: «Вислати гайдуків за двері».

Здивований, але звиклий до послуху, пан Чарнецький виконав наказ. Тепер у світлиці не було сторонніх вух.

— Ти знехтував виявленою до тебе милостю... Покинув мое військо. Мало того, взявся бунтувати моїх хлопів... Знаєш, що тебе чекає паля? — одривчасто спитав Ярема, ближче підступаючи до Богуна. Бранець з гідністю вклонився.

— Знаю, княже. Справжній воїн ніколи на ліжку не вмирає... А б'ється він завше там, де йому велять його лицарська совість, честь і переконання.

Ярема їдко посміхнувся.

— Твоє лицарство могло б придатися тобі в інших умовах... Ти цього не врахував. А тепер мені доводиться таке добро на палю садовити, воронам і гракам задарма віддавати.

— Княжа ласка, — зухвало повів плечима бранець. — У мене був дід козак, і в нього завше була така приказка: «Краще гракам, ніж ворогам».

— Твій дід дурень був, — крізь зуби процідив Ярема. Пройшовся до вікна й назад, до Богуна, немов збираючись з думками. Тепер в зелених очах князя світилася скрадлива ласкавість.

— Ти заслужив палю. Але ти хоробрий воїн. А я люблю хоробрих воїнів і поважаю мужність, звідки б вона не походила. Хіба нашій матері ойчизні не потрібні сміливі, відважні рицарі? Подумай. Ти міг би покрити свій важкий зухвалий злочин, заслужити милость короля й увічнити своє ім'я навіки. Шляхетський герб і слава покладуть основу для нового роду Богунів...

— Що я мушу для цього зробити? — нетерпляче перибив Богун.

— Привезти нам голову зрадника Хмельницького. Нам голова — тобі булава...

— Голова за булаву! — глузливий сміх козацький дзвінком ляпасом хльоснув Яремі в обличчя. — Мала плата, ясновельможний княже, за голову Хмельницького! Хмельницький хоче Україну аж по Львів, ще й далі, по саму Варшаву... За таку голову не соромно віддати ціле королівство та ще й на придачу короля!

Смертельно блідим стало обличчя князя. Ярема довго безпомічно ворухив губами, поки зміг, нарешті, вимовити:

— На коліна, хлопе!

— Стаю тільки перед богом, та й то по охоті, — гордо відказав Богун, випростовуючись на весь зріст, тоді як очі його горіли страшним вогнем жагучої ненависті.

— На палю! — прошипів Ярема, задихаючись від гніву.

— Гей, гайдуки! — гукнув Чарнецький, і одночасно блиснула його вихоплена шабля. Але рука полковника не встигла звести шаблю. З нелюдською силою Богун схопив Чарнецького за зап'ясток: шабля висковзнула, підхоплена козацькою рукою.

— Раз мати родила, раз і помирати! — одним стрибком козак опинився біля грізного Яреми. Блиснув кривий Яремин ятаган, подарунок татарського хана. Стукнули шаблі, викрешуючи першу іскру смертельного бою. Відбив Ярема перший Богунів удар, бо й сам був звитяжний воїн у боях.

А вже ззаду на Богуну набігали вірні княжі гайдуки.

— Беріть живим! — наказував Ярема.

Та ще не вродився той, хто міг би взяти Богуну в бою живим. Є ще в козака для князя про запас удар, від якого ні один у світі пан не вбережеться. Богун вимірівся, змахнув шаблею, а потім раптом, блискавично, на льоту, перехопив свою страшну зброю з правої руки до лівої і, маючи тепер перед собою підставлене ліве плече князя, вдарив на нього з усією силою своєї козацької ненависті.

— За тебе, Богдане! — вигукнув Богун.

Захована під кунтушем сталева сорочка князя на лівому плечі залилася кров'ю. Ярема похитнувся. Охнув пан Чарнецький з гайдуками.

— Єзус, Марія! Захищайте князя!

Знетямлені вірні гайдуки кинулись наосліп: захистити або вмерти. Та Богун не думав більше нападати. З не-

звичайною спритністю, мов вихор, крутнувся він, відбиваючи удари засліплених страхом гайдуків, пробив собі дорогу до вікна, і коли в світлиці гримнуло два постріли — Чарнецького і Яремин — Богун уже був за вікном, укритий вечірнім сутінком. І пропав слід козака. Обшукали в замку кожну п'ядь землі, всі сховища — пішов, немов у воду.

— Характерник, — тихо з жахом шепотілись поміж себе гайдуки.

Тієї ж ночі, перед ранком, замкова сторожа випустила з замка сварливого нетерплячого хорунжого з двома гусарами. Ставний молодий хорунжий вимагав скоріше опустити звідний міст.

— Гей, там! Швидше чухайтесь! Погоня! Напали на слід Богуна! — і вихором проскочив по той бік замкових валів, збиваючи з ніг сторожу. Вихопившись ген аж за місто, молодий хорунжий обернувся на коні до замка. Глузлива посмішка заграла на його сміливому обличчі.

— До кращої зустрічі, пане Чарнецький!

На ранок у замку знайшлося три трупи, недолічилися трьох коней і двох конюхів з двірської челяді.

II

Весна застелила степ зеленим несходимим килимом. Нема йому кінця-краю. Так просторо й вільно у степу, що, здається, дай сюди людей з усього світу — і всім вистачить місця для вільного щасливого життя. Аж ні — степ не вільний. Степом ішло військо. Два дні тому* вранці січове товариство вислухало на січовому майдані подячний молебень святій покрові про дарування перемоги над лядським ворогом. Січовий панотець Микита нашвидку, підтикавши ризи, з-під яких видно було добрячу козацьку шаблю, окропив святою водою козацькі лави. Виїхав наперед війська козацький гетьман Богдан-Зіновій Хмельницький. Махнув булавою.

— З богом, товариство!

І чотири тисячі січового товариства, з гарматою, з усім бойовим припасом, відділились від Великого війська запорозького і під голосний поклик бойових сурм виру-

* 10 квітня 1648 року похід Хмельницького на Жовті Води.

шили з Січі в похід, на славу і на смерть, за волю України.

Військо йшло вже другий день, з короткими перепочинками, поспішаючи до Кодака. Пильно чатували в степу вислані вперед і по боках козацькі роз'їзди.

Шпиги гетьмана Потоцького (прикуті в обозі до гармат) виказують: «Вислав гетьман свого сина о десяти тисячах, жеби заступити козакам дорогу на Кодак...»

— Не бачити тобі, стара халяво, Кодака. Даремно той твій жовторотий горобець, синок, допріж часу нахваляється.

Хмельницький прискорив марш. Незабаром і Кодак покажеться. Нараз гостре Богданове око здалеку помітило в степу підозрілий рух кінноти.

— Татарам Тугай-Бея ще не час тут бути... Невже встиг Потоцький?

Загін, близько двох сотень, видно, не добачав того, в якій грізній небезпеці опинився він, безпечно перетинав шлях, відходив від Дніпра і заглиблювався в степ.

Передові дозорці причаїлися — їм був наказ: «Помічених окремих супротивників і шпигів ловити без гвалту, купне ж військо в жодному випадку не полахати й, з тим не гаючись, одразу сповіщати...»

По знаку Хмельницького від головного Стеблівського куреня відділилися дві кінних сотні. Загін продовжував свій рух, не відаючи того, як козацькі сотні відірвалися й відразу зникли в степовій глибокій балці, що підковою заходила на ворога ззаду і на правий бік наперехват. Козацький слід знайшовся аж тоді, як ворогові близько за плечима блиснули козацькі шаблі й розітнувся громовий голос Богдана:

— Почастуем ляхів, лицарі-молодці!

Застуканий зненацька ворог обернувся лицем до козацької лави і так, скупчений, в німому здивуванні застиг на місці. Один лише молодий ставний хорунжий, краса польської гусарії, мабуть, знетямившись від сорому, що так необачно дав себе зловити, вимкнувся з рядів своїх жовнірів і, підстроживши коня, погнав наосліп, просто під козацькі шаблі.

— Це мій! — гукнув Хмельницький, направляючи свого коня назустріч.

Зметнулись підстрожені коні. На льоту покрили віддаль, що розділяла обох противників. Хмельницький вже

був наготовився піднести шаблю, щоб одним ударом показавському проїняти ворога... І раптом... що за вража мати? Шабля молодого хорунжого сковзнула в піхви, а натомість полетіла вгору його шапка.

— Згода, батьку! Згода! — привітався радісний Богун, щиро сміючись з своєї вигадки.

— Слава війську запорозькому! — гукали переодягнені богунці.

Здивований Хмельницький осадив коня.

— Цур тобі, Іване! Що се за комедія?

— Сам здоровий, бачиш, в панів повдягалися, — пояснював Богун. — Хлопці голі, все Яремина челядь, по лісах стикалися, де їм своєї одежі набрати? А панської вистачить. Молодці на руку гожі: ріжуть ляхів, як поросят на великдень!

— Щасти, боже, на почин! — пожартував Хмельницький. — А нам сотня добра молодців не вадить...

Старі друзі-побратими сердечно обнялися, не сходячи з коней.

— Що чувати з ляхами?

— Певного нічого, гетьмане. Я там трохи, ненароком, погостював у Яреми, і коли вже вибрався сюди — в дорозі чув...

Богунові відомості збігалися з тим, що знав Хмельницький.

— Думаю, ляхів нам зустрічати недалеко, — міркував Богун. — Я так, не в зневагу тобі кажучи, гетьмане, вже й місце винайшов для зустрічі...

— Де саме?

— Жовті Води.

Козацький вождь на хвилину замислився. Позиція, що її пропонував Богун, являла собою висоту, подібно до півострова. Річка Жовті Води ділилася тут на два рукави: західний — річку Жовту; і східний — Очеретяну балку. Висота, оточена з трьох боків — східного, південного і західного — річками, була панівною в цій місцевості. Позиція дуже зручна тим, що тут і ліс, і вода, пасовисько для коней, і, крім того, вона лежала на широкій битій дорозі, від західного краю запорозьких вольностей, — дорозі на Січ. Молодому Потоцькому не минути Жовтих Вод. І коли тут добре окопатися, поставити тармати, то...

Проникливий розум і військовий досвід Хмельниць-

кого відразу оцінили всю перевагу вибраної Богуном позиції.

— Кращого місця для зустрічі, як ти, Іване, вибрав, нам, мабуть, і не знайти,— схвалив він Богунову пропозицію. І підсилене загоном Богуна козацьке військо рушило.

Через Кодак — на Жовті Води.

III

В козацькому таборі, на Жовтих Водах, панувала незвичайна тиша. Не видно було людей, не чути гомону і криків, навіть коні не іржали.

Козацьке військо, розташоване чотирикутником, окопане валами і отаборене за своїм звичаєм возами, виставивши на валах гармати, стояло готове до бою.

Богун з обозним Чорнотою вдвох спостерігали з високого дерева за підходом польського війська. Усе йшло так, як передбачав Хмельницький. Стефан Потоцький, не підозріваючи козацької засідки, вів своє військо просто на козацький табір. Ось воно вже підійшло до річки Жовтої. Почало переправу на лівий берег. Гарячий, молодий Чорнота хвилювався.

— Тепер саме бити їх.

— Нехай розділяться на половині... — Богун пильно слідкував за переправою. З подвійною обережністю вимірював він силу ворога. Хмельницького не було на обозі. Вони обидва з Чорнотою порядкували військом. Гетьман поспішив учора до Дніпра, у Кам'яний Затон, назустріч реєстровим козакам, що, змушені запроданцем генеральним осавулом Барабашем, пливли сюди під польськими знаменами на з'єднання з Потоцьким. Хто знає, може, там пролетиться братня кров? Тоді боротьба затягнеться. Козацьку запорозьку силу берегти треба... І Богун, який ніколи не знав міри молодецькому завзяттю, розважно вичікував слушної хвилини.

— Ти дивись-бо, що воно там робиться?— понукував його раз у раз Чорнота. — Бачиш, ляхи либонь назад повертають?..

— Бачу.

Кілька кінних хоругв, що вже були перейшли на лівий берег Жовтої, раптом повернули знову через річку,

до правого берега. Виходило, що Потоцький якось довідався про розставлену йому козацьку пастку. Тепер він відійде назад і, звичайно, з'єднається з головним коронним військом.

«Прикувати до табору», вирішив Богун.

— Доведеться нам, Івасю, стати трішечки на хвіст ляхам... Нехай підждуть батька,— радився з Чорнотою.

— Давно пора! — зрадів Чорнота.

І розімкнувся козацький табір. Ринула добірна запорозька кіннота. З гуком, свистом, одним махом доскочила до польських хоругв.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — злітав попереду призовний поклик Богуна.

— На погибель ляхам! — обізвалися до нього ліс і поле.

Обернулися чванливі пани. Панський гонор! У кожного шапка закосичена пером. Лють до хлопа пориває взятися за шаблю.

— Смерть ребелії!

Першим кинувся наосліп пан Чарнецький, а за ним і все засліплене від люті панство кінно вдарило на козаків. Застогнала земля під кінськими копитами обох сил — козацької і панської. Міцно зійшлись вороги. Зразу рубнулися стіна на стіну, а потім немов вихором усіх порозмітало — один на один: пани ладні були втопити в хлопській крові свою лють; козаки шукали слави, перемоги й погібелі на панів.

— Га, сто дяблув! Ти вже тут, головоріз! — кричав Чарнецький, пробиваючись до Богуна. — Тепер я вже не випущу тебе з своїх рук!

— Моє шанування пану. Прошу підждати трохи,— глузував Богун. — Ось я лише впораюся з панськими собаками і тоді до послуг пана!

Чарнецькому так і не довелося зійтися з Богом. Не зважили пани козацького завзяття. Не в добрий час зустрілися. Порозмітала їх козацька сила. Багато шляхти наложило головою. Недобитки кинулися врозтіч, через воду, до правого берега. А за ними й пан Чарнецький, втікаючи, згубив свою полковницьку з пером шапку в Жовтих Водах. Перемога підбадьорила козацтво. Проте Богун звелів не переходити на правий берег. Там стояла вишикувана міцна, загартована в боях піхота з гар-

матами, прикрита по боках добірними драгунськими й гусарськими полками.

— Нехай пани самі подумують, як їм утікати,— розсудливо доводив Богун захопленому першим успіхом Чорноті. Десь от-от мав підійти козацький спільник Тугай-Бей. Та й сам Хмельницький — така була Богунова думка — повинен би повернутись не з порожніми руками... Велику справу задумав Богдан! Тут не можна легковажити. І обережний Богун обмежився лише тим, що порадив Чорноті підвести козацький табір на ніч ближче до берега. Тепер польський обоз був скований на очах.

Находив вечір. Коронне військо Стефана Потоцького, розхолоджене невдалим боєм на переправі, окопувалося на ніч. В козацькому таборі по-старому не було чути ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з паном козацькою силою. Лише де-не-де обізветься до своїх козацький вартувий, і знову все затихне. Тихо здіймалася ніч над берегами...

На ранок Стефан Потоцький зібрав своїх військових порадників. Справи коронного війська виглядали вкрай погано: спереду, на висоті, стояли козаки; праворуч ішла річка Зелена, приплив Інгульця, рівнобіжна до Жовтих Вод; ліворуч простяглася глибока балка Княжі Байраки, вкрита непрохідним лісом, замкнена річкою Великим Омельником; скрізь, праворуч і ліворуч, глибокі трясовини — багнища. Податися вбік, щоб обійти козацький табір, неможливо. Єдиний вихід — назад.

— Що маємо діяти, панове? — питав своїх порадників молодий Потоцький.

— Подвоїти свою мужність, вийти з табору і розбити хлопську наволоч,— пропонував пан Чарнецький, палаючи жадобою помсти за свій вчорашній бій на переправі.

Пан комісар Шемберг був іншої думки:

— Дніпром до нас поспішають з рейтарами реєстрові козаки. Для чого легковажити? Моя думка, краще закріпитися і чекати допомоги.

Поміркованість пана Шемберга взяла верх. Збили міцніше вози. Поставили вартові хоругви. А вся решта війська стала до роботи — виводила земляні вали. Значні пани скидали пишні кунтуші і, закотивши рукава, для прикладу іншим, брались за лопати. Працювали безперервно до полудня. Під полудень на горизонті знялась

курява. За всіма прикметами сюди йшло військо. Курява наближалася — росла надія.

— Підмога йде! Підмога!

Згодом у куряві зачорніла суцільна маса грізної великої числом кінноти.

— Ми врятовані! — пани на radoщах обіймалися.

— Тепер ми канчуками розженемо хлопську наволоч!

— Хмельницького на палю!

— З того лотра, Богуна, з живого здерти шкуру!

Кіннота порівнялася з коронним військом, підкинула шапки вгору, збудила своїм криком бойовим усю околицю...

— На рани боскі! Що то є?

Сподівана допомога на очах всього здивованого панства поминула польський табір і, не зупиняючись, вихором промчала до козацького обозу.

— О, зрадливі пси! — стогнав від люті пан Чарнецький.

Крик одчаю і прокляття звис над польським табором.

— Зрада-а-а!!!

Його заглушив козацький крик бойової зустрічі і братнього єднання.

— Слава-а-а!!!

Козацький табір клекотів, мов відголосок близької бурі. Повітря гуло, насичене радісними вигуками й привітаннями.

— Здоров, Ганджа!

— Здоров, Кривуля, вражий сину!

— Вирвихвіст! Дробина! Тур! Здорові, братчики!

— Привет с Великого Дона, помогайбе!

— Стенька, язви тя чума! Друже мій єдиний! Знову заманулося до нас?

— Пришел, ядрена душа! И товарищей привел!

— Спасибо, батько нас с дороги подобрал... На себя охулки не положим. Панов крушить рука чешется!

Хмельницький поспішив найти в обозі Богуна. Козацький вождь, здавалося, підріс тепер на цілу голову — виросла козацька сила — подвоєна енергія горіла в його вольовій рішучій постаті. Ніколи ще Богдан не був таким веселим.

— Як наші ляхи тут поживають?— питав він Богун на по тому, як вони на radoшах обидва обнялися.

— Ляхи наші, гетьмане, дуже гонорові стали,— сміючись, казав Богун.— Не хочуть самі штанів скидати...

— Скинемо! — погрозливо гукнув Хмельницький. — Я з самого Потоцького штани скину... На глум усій Польщі!

І коли вже трохи заспокоївся, продовжував:

— Спасибі Тугай-Бею, дав мені під козаків п'ять тисяч коней, а то б сьогодні не поспіли... Ми вже йому за це п'ять тисяч панів одсиплемо, хай знає нашу добрість. Завтра починаємо генеральну баталію. Тобі, Іване, буде багато діла. Бери вночі піший загін козаків і нишком, тут мені тебе не вчити, виводь його болотами...

— На Княжі Байраки?— підказав Богун.

Хмельницький схвально посміхнувся.

— Недарма ж ото про тебе кажуть, що ти характерник. На Княжі Байраки. Засядь там — і пильнуй. А втім, роби як сам знаєш, коли збиті назад ляхи покажуться в чистім полі...

— Будь певен, гетьмане. Поля їм не бачити,— пообіцяв Богун, красномовно поклавши руку на руків'я своєї шаблі.

— Ото ж і я так думаю. А щоб панам не соромно було згадувати, що їх побив простий козак, то я придбав тобі оцю річ... Гей, молодці! Усе славне запорозьке товариство, чуйте! — зринув над табором громовий голос Богдана.— Годиться нам козак Богун полковником?

— Годиться, батьку! — покрив його одностайний вигук усього козацтва.

— Прийми! — І гетьман урочисто, на очах усього війська, вручив Богуну полковницький пірнач. — Носи його, полковнику, на страх ляхам, на честь і вічну славу Україні!

— Слава!!! — підхопило все козацтво, вкриваючи хмарою шапок ясне прозоре небо.

Стояла тиха зоряна травнева ніч. У балці Княжі Байраки, що місцями сягала біля шістдесяти сажнів глибини, було темно, мов у домовині. Глибокі болота, провалля й урвища, порослі густим лісом, поховали тут не одну душу, що попадала сюди вночі. Недоброї слави

зажила собі балка. Пропаші душі стогнали і ридали в лісовій темряві так моторошно й страшно, що найодчайдушніший козак, який нічого в світі не боїться, проїжджаючи вночі повз Княжі Байраки, хрестився і швидше підганяв коня. Але цієї ночі вся нечиста сила десь зникла. Натомість було чути приглушене глибиною балки рипіння пилок, стукіт топорів, хряск поваленого дерева... Це Богунів загін готував Потоцькому перейму.

— Не жалійте кілля, молодці! Насаджуйте густіше, щоб пан який, бува, на вас не образився, що ви йому кола не затесали... — І сам Богун показував, як слід розставляти в хитро споруджених вовчих ямах гострі палі, як рубати, споруджувати засіки. До ранку вся балка являла собою хитро споруджену страшну пастку, в багатьох місцях пересічену непрохідними для обозу засіками, оточену густо вовчими ямами.

На світанні козацькі дозорці перейняли переодягненого старцем посланця. Пани сповіщали коронного гетьмана Потоцького про свою велику скруту.

— Ніхто вам, панове, не pomoже, ані святий бог! — глузували Богунові козаки і виводили посланця, показуючи йому свої споруди.

— Отут вам, ляхи, і скрутиться, і змелеться...

Зловісно червоно займався схід сонця. Сонце посилало на польський табір свої велетенські вогнисті стріли, що проймали серця жовнів забобонним страхом. Білого дня стогнали в лісі сичі. Тихо, оглядаючись на панів, шелотілися проміж себе польські драгуни-українці.

— Як же нам проти своїх братів іти...

— Рука не підіймається.

Стефан Потоцький наказав виводити в поле полки. Виходили на праве крило грізні, в блискучих шоломах, у важких залізних сорочках коронні гусари — надія всього війська, їх вів, щоб перемогти або вмерти, пан Чарнецький. Понуро ставали на лівому крилі драгуни пана Сапеги. В центрі лаштувалися гармати і піше військо пана Шемберга.

— Хлопи ще відчують нашу міць!

Молодий Потоцький ще не втратив віри в своє щастя.

Козацькі сурми грали до бою. Гримів перед полками могутній голос Хмельницького.

— Браття, славні лицарі низового війська запорозького, і ви всі козаки, сини єдиної матері України! На-

став час нам міцно стати за наші козацькі вольності! Пани відібрали нашу волю, честь і віру нашу православну, від батьків нам заповідану, гірше лютих і невірних басурманів під ноги топчуть... Обернули нас на своїх хлопів! Випалили і понищили наші мирні оселі! Погвалтували наших матерів, жінок, сестер. Невинна кров мордованих братів горить на наших стягах! Стійте сміливо проти чванливої ляхської шляхти! Бийте ляхів, як батьки ваші їх били, нещадно! Пригадайте славу дідів ваших!... Наливайка, Гуню, Остринина! Вони кличуть вас... Вперед, до перемоги!

Зашуміли козацькі знамена. Здригнулося поле. Грізний гомін бою прокотився з краю в край по всій околиці. Тисячі мушкетів вистрілили водночас, обволікаючи небо й землю пороховим димом. Ішли піші запорозькі курені. Всі у сірих свитках, у білих, на смерть одітих сорочках, поголені чуби. Ішли без вигуків, щільними рівними рядами.

Ударили польські гармати. Колихнулася стіна панцерних гусарів.

— Не бендзе хлопам ласкі! — покликнув пан Чарнецький.

І панцерні лави рушили вперед: крізь дим, під рев гармат, покотилася залізна хвиля чимраз дужче й дужче. От-от набіжить, ударить і потрощить впрах козацькі курені. Але напроти неї вже гримів Хмельницький.

— Піші курені, роздайсь!

Вихопилась козацька кіннота — немов скеля обвалилася, приймаючи на себе лютий вал.

— На бога! — зблід Стефан Потоцький.

Панцерні гусари ударились грудьми об скелю одномасної козацької кінноти, зіткнулися на короткий час в гарячому двобої, змішалися і розлетілись безладними табунами, вкриваючи поле своїм трупом. Не встигли приголомшені пани опам'ятатися, як знову жах скував їм руки і серця. Піші запорозькі курені громили центр. Драгуни пана Сапеги — українці — враз несподівано вимкнулися з поля, метнулись праворуч і з радісним покликом, що віщував кінець лядській неволі, поєдналися з козацькою кіннотою. Замовкли гармати.

— Гей, пани! Лишайте штани та соліть п'яти, бо далеко вам буде втікати! — глумилися запорожці.

Розбите польське військо утікало з поля. Недобитки

знову замкнулися в таборі. Тоді перед польськими окопами почувся голос, що покритив собою клекіт битви:

— Згода, панове поляки, згода! Не будемо даремно проливати кров! — Хмельницький пропонував замирення. Козакам лишаються гармати — польське військо має вільний вихід.

«Корисніше нам зараз пристати на такі умови й відкупитися від безсумнівної загибелі, аніж полягти даремно і тим завдати шкоди цілій Жечі Посполитій», умовляв пан Шемберг знавіснілого від горя Стефана Потоцького, що рвався в бій покрити смертю свій пекучий сором. Потоцький мусив підкоритися.

Польське військо відходило, радіючи, що так дешево відкупилося. Козаки здаля випроводжали непроханих гостей, Хмельницький дивився, як виходили з табору останні польські хоругви, і обличчя його набирало зловісного вигляду.

— Даремно радієте, панове! Буде з вами те, що ви зробили з Наливайком, Павлюком, які повірили вашому слову...

— Які дурні хлопи! — тішився пан Шемберг. — За кільканадцять поганеньких гармат вони випустили ціле військо й додержують свого слова... Хвала пану богу! Ми їм покажемо, як діяти на війні, коли в нас буде перевага. Через тиждень ми зловимо цього горлоріза Хмельницького з усіма його підручними і, закутих, привеземо до Варшави разом з нашими гарматами...

Уже три милі віддаляли польське військо від ганебного поля. Ось уже й Княжі Байраки. Пройти цей мото-рошний яр — і відступ буде забезпечений.

— Може, пан комісар скаже, що то там видно? — Потоцького непокоїла та жовта хмара, що ген-ген ззавду, з-за лісу, вихопилася. Досвідчений пан Шемберг глянув у той бік, звідкіль вставала хмара, й поточився на коні, весь синій і безпомічний. Невгамовний страх погнав його вперед.

— Татари! Прискорити марш. На бога, скоріше до балки! Там станемо відбиватися...

Військо прискорило марш. Усіх охопила одна думка: «Скоріше до балки».

— Скоріш, скоріш! — підганяв пан Шемберг.

Жовта хмара куряви, розгорнена півмісяцем, налі-

тала ззаду і по боках. До задніх уже доносився знайомий бойовий татарський клич.

— Алла! Алла! Алла!

Задні натиснули на передніх. Поламали ряди. Кінні змішалися з пішими. Забили весь обоз, що сам збився у вісім рядів. І вся ця позбавлена команди, не здатна ні на який опір безвільна маса людей, коней і возів кинулася стрімголов у яр — Княжі Байраки.

Посипались татарські стріли. Обоз угнався головою в балку, залишаючи татарам свій беззахисний відкритий зад, і став: дороги далі не було. Упоперек балки чорніла козацька засідка — на три сажні в ширину — глибокий рів з насипаним по той бік високим прямовисним валом, вкритим гострим, нахиленим до ворога частоколом. Пробратися крізь таку засідку годі й думати. Завернути вбік теж не можна: коні падали, вози сідали в грузькому болоті, в сухих місцях провалювалась земля, покопані й укриті вовчі ями приймали на гострі палі коней і людей. І всі схили балки ощерились козацькими заставами богунців.

Козацьке «на погибель» потрясло Княжі Байраки. Багато шляхтичів, в смертельній тузі заломивши руки, проклинали свою злоповісну долю і навіть самого бога. Стефан Потоцький намагався боронитися.

— Страміться, воїни! Краще смерть, аніж полон! — умовляв він легкодухих. Частина хоробріших замкнулася в чотирикутник: відбивалися мушкетами, шаблями, камінцями, голоблями від возів, — у зойках і прокляттях гинули приречені пани...

— Не шкодуйте шабель, молодці! — покликів нещадний голос Богуна. Страшна Богунова шабля швидко пробила собі дорогу до Потоцького.

— Молодий ти ще, пане Потоцький, воювати з нами, козаками!

Посічений Потоцький зсунувся з коня під ноги Богунові. Уціліла шляхта склала зброю. Надвечір підійшло до балки головне козацьке військо. Хмельницький зустрівся з Богуном. Гетьман, здається, був невдоволений. Казав голосно, щоб уціліла шляхта чула.

— Що це ти, полковнику, тут натворив? Я пустив ляхів додому, а ти взяв та й погромив їх, не зважив на моє слово...

— Не дочув вашого наказу, гетьмане. Нехай уже

ляхи мені пробачать... — не моргнувши оком, відповів Богун. Пан Чарнецький, свідок цій розмові, люто скрегонув зубами.

— Пане гетьмане козацький! Польща і король ніколи не простять тобі цієї наруги!

Богунова рука потягнулася до шаблі. Хмельницький відвів руку.

— Не можна,— завважив напівголосно. — Мені треба чимось Тугай-Бею платити за коней... — І, обернувшись до Чарнецького, де стояв, опустивши голову, і пан Шемберг, голосно додав:

— Фініс коронат опус! Кінець — ділу вінець!

Полетіла від Жовтих Вод по всій Україні, переганяючи козацьке військо, радісна звістка: «Висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха». Пролунала слава і про Богуна. Через десять днів, під Корсунем, нова перемога вкрила славою козацьку зброю. Хмельницький виконав свою погрозу. Одягнені в довгі сорочки, сиділи верхи на гарматі, на потіху всьому козацькому рицарству, горді польські воеводи — старий коронний гетьман пан Потоцький і пан польний гетьман Калиновський. Веселе козацтво розважалося...

— Гей, Потоцький, Потоцький! Розум у тебе жіноцький!

— Не годишся ти гетьманувати! Будеш тепер без штанів ходити та нашому батькові Хмельницькому годити!

— Не хотіли, ви, панове, з нами, козаками, хліба-солі вживати!

— Поїдете тепер у Крим сирої кобилятини жувати!

За п'ять тисяч коней Тугай-Бей повів у Крим з собою вісім тисяч шляхти.

IV

Козацьке військо отаборилось у Білій Церкві. Підіймалася вся Україна, від Полтави до Дністра. До Білої Церкви щодня плавом пливли нові й нові ватаги збудженої черні. Набиралися нові полки. Озброювалися. Хмельницькому було над чим подумати: справа вима-

гала взяти в одні руки весь рух, скерувати його до одної цілі. Полковники знемагали у важкій роботі формування за короткий час цілої, величезної у своїх розмірах, дійсно народної, козацької армії.

Найбільше роботи припадало Богунові. Його слава відважного в полі, сміливого козака, вигадливого на всякі військові хитрощі характерника, слава, що закріпилась за ним на Жовтих Водах і під Корсунем,— збирала до нього одчайдушних сміливців, які мріяли зрівнятися з Богуном в козацькій справі. Полк зростав щодня. Потрібен був міцний лад. Богун знав — не дарма ото він побував у Гуні, на Дону і на Запорозжжі — завзятість непогана річ, та без козацької науки і козак — не козак. Попереду козацьку армію чекають тяжкі битви... Голим тілом їжака не вб'єш. А рейтарина чи ландскнехта, що цілий вік свій з мушкетом і шаблею не розлучається, і поготів не візьмеш. На силу — важить сила, з наукою, з хитрощами. І завбачливий Богун щодня водив свій полк у поле: вчив козацької науки, копав земляні вали, укріплення, показував, як брати ворога на хитрощі, зміцнював козацький послух.

Збирання козацької армії було в повнім розпалі, коли до Білої Церкви надійшла звістка: «Помер король Владислав IV». Звістка ствердилася перехопленим листом від брацлавського воеводи, пана Киселя. Зібралася старшинська генеральна рада. Багато нерозв'язаних питань стояло перед гетьманом козацьким: як діяти далі, з чого починати, яких змін у королівстві можна сподіватися. Смерть короля диктувала нові плани. Війна проти панської сваволі, де, козацький гетьман сподівався, король буде посередником, тепер оберталася у війну проти цілої Польщі. Все це треба було зважити. Рада почалася так, як завжди. Генеральний писар прочитав перехопленого від пана Киселя листа. Потім гетьман повинен був ствердити від себе це важливе повідомлення.

— Панове товариство, всі полковники, отамани, осавули війська запорозького козацького,— поважно оповістив Хмельницький. — Маємо незаперечні докази, що Владислав IV, з ласки божої, преставився...

— Туди йому й дорога! — випалив Чорнота.

— Здох пес, нехай і дух його не смердить,— обізвася Кривоніс.

Хмельницький, який звук уже до того, що його полковники висловлюють на раді свої думки вголос, продовжував:

— Сам бог у своїй незвіданій милості є свідок нам, що ми стали до зброї, бо нас до того спонукали наші вороги, зловиве панство...

— Не вмре Гаврило, то галушкою вдавило! — глузував Нечай. — І охота ж ото тобі, Богдане, артикули правити? Був король — ми били короля. Тепер королєнят будем добивати. Один біс!

— Не займай, Нечаю! Попсуєш оказію, — благов Небаба, полковник чернігівський, що любив слухати складні промови.

— Віднині, як не стало короля і нашого господаря, — не моргнувши оком, вів Хмельницький, — совість наша чиста в зложеній йому присязі, і вольно нам тепер чинити так, як того вимагають край наш і козацьке наше право... Яка буде в тому ваша, товариство, полковники, отамани, осавули, рада?

— Може, почекаємо нового короля? — з осторогою порадив поміркований Кричевський.

— На біса твій новий король! — скипів знову запальний Чорнота.

— На ката він нам здався! — скочив Кривоніс.

— Аякже? — реготав Нечай. — Може ж таки «найяснейший круль» дозволить декому хоч зад королівський облизати...

— Непристойні речі точиш ти, Нечаю! — загукали обурені голоси.

Рада поділилася. Помірковані схилилися до того, що «сходніше буде почекати виборів нового короля й на сеймі потвердити всі козацькі вольності». Прихильники Чорноти, Кривоноса й Нечая хапалися за шаблі.

— Годі! Досить з нас тих королівських милостей! Нехай ляхам буде Польща, а нам Україна!

Хмельницький терпляче слухав. Він, здавалося, не помічав того, як вирували пристрасті. Глибокі думи обіймали гетьмана. Перед ним, як перед тим казковим Святогором — три дороги: по якій дорозі йти, де шукати щастя-долі знедоленій Україні? Чорнота, Кривоніс, Нечай — кричать своє. Кричевський — свого хоче. Ян Вигівський — шляхтич великого розуму, до справи козацької прихильний, по-іншому радить. А султан ту-

рецький з наших чвар з короною радіє, підштовхує нас в провалля. Московські бояри — їх не добереш: раз за нами, другий—за панами тягнуть... А нам без помочі не встояти, коли на нас вийде сила усієї великої Польщі. Доведеться допріж цього трактувати з ляхами. Написати лист до короля, немовби він іще живий,— що не проти королівства, а за кривди, заподіяні нам від панів, встали ми, всі вірні королівські слуги... Нехай у Варшаві знають те, що ми за короля. А час своє покаже. Що це мій Богун мовчить сьогодні, наче в рот води набрав?

— Згода, товариство, згода! — звелась на знак тиші булава. — Нехай наші вороги гризуться... Як ти думаєш, Богуне?

Окликаний гетьманом Богун підвівся. Завжди запальний у суперечках, він сьогодні кожне своє слово зважував.

— Багато говорити, гетьмане, а мало слухати. Я мислю так: поки світ стоїть — не буде братом козакові польський пан. Бити шляхту треба. Бити так, щоб не верталася назад вона в наш край ніколи, поки світу-сонця... А до того нам, панове товариство, полковники, отамани, осавули, відайте, годиться міцно готуватися. Армату добру справити. Лад козацький добре покрити. Козакам би, поки збита в полі шляхта утікає, не давати по обозах шарити. Твердий козацький послух встановити. Бо пани добро своє нам залишають, а за тоє голови свої рятують... Силу ляцьку, головне нам, нищити! Народ пливе до нас з усього краю... Нещадима голь! Ні штанів, ні постолів, одна душа в тілі, саморобний спис або тесак — і весь козак. Тобі, гетьмане, це краще відати: велику справу зняли ми на нашій Україні... Не простять її тобі пани! І король ніколи не простить. Не встоїмо з нашим голим ненавченим військом проти сили ляцької, коли на нас рушить вся велика Польща — військо добре спорядити слід нам. Низовому товариству ще раз поклонитися. На Великий Дон гукнути. Славні лицарі-донці учують голос наш — орлами прилетять. Одна козацька мати нас родила — одна кров і тут, і там... Тоді вивернемо вражу Польщу догори ногами, станемо на Вислі і скажемо: «Мовчїть, ляхи!»

— Добре Богун каже! — почувлися схвальні голоси.

— Стоїмо на тому, гетьмане!

— Чи всі на тому стоїте? Чи буде ще яка порада? — опитував усіх Хмельницький.

— Усі на тому стоїмо! Заганяй ляхів за Вислу! — вимагала більшість.

Помірковані розважно поступилися. Воля більшості — закон. Хмельницький знову знайшов в собі незламну силу. Полковники, отамани, осавули знову бачили перед собою свого рішучого гетьмана.

— Не бачити ляхам України! На тому міцно будемо стояти всім нашим козацьким військом до кінця... Виб'ємо з неволі ляцької народ наш руський! Ляцьку славу жаженем під лаву!

— На погибель ляхам! Слава! — привітала волю гетьмана старшина, і довго ще розносився той клич, підхоплений козацтвом. Полковники розходились. Справа ясна. Ляхів бити до кінця.

— А ти, Богуне, залишись, — казав Хмельницький. — Маю ще до тебе діло...

Залишилися віч-на-віч. Три глибокі зморшки прорізали впоперек чоло козацького гетьмана. Казав роздумливо, по-дружньому.

— Знаю сам, Іване, що нелегку справу взяли ми на себе. Багато ще пролеться козацької крові... Ляхи по-доброму не відступляться. Думаю «покірного» листа їм написати, депутацію послати до Варшави — нехай бавляться. А нам тимчасом би універсалами народ увесь підняти. Військо добре спорядити. Низовому товариству теж, — це ти добре намислив, — треба ще раз поклонитися. Донських орлів гукнути... Одна віра — один дух. За батька Гуні донці славно помагали — не відмовлять і тепер. Тож і думаю я, поки ми тут будемо ляхам точити теревені, зуби замовляти — кинься ти, Іване, нішком, з моїми листами на Великий Дон. Приїхав я, мовляв, до вас, відомий вам козак Богун Іван, Гуні Дмитра, отамана славного, менший козацький товариш... «...Кто из вас, братья, донские рыцари, охотнейший горазд постояти за веру православную и вольности козацкие противо наших губителей панов лядских — тот пускай без промедленья прибывает к нам, до нашей кампаней козацкой...» Тут це все тобі написано в листах. Їдь і швидше повертайся. Та щоб ляхи не прочули — по дорозі бережися. Листів явно не читай. Покажи охочим козакам — і там спали. Неспідручно зараз нам без волі його

милості царя Великої Русі явно самовольно з Доном домовлятися і тим Москву гнівити! Москва ще може нам згодитися... Іди. Щасливої тобі дороги!

Гетьман і Богун сердечно обнялися.

На другий день пішла чутка:

— Скочив Богун кудись, невідомо, де його й шукати, бо гетьман чомусь розгнівався на нього дуже, каже: зловлю, до гармати прикую.

v

А через чотири місяці об'явився Богун. Чотири тисячі охочої донської «голітьби» — одчайдушних козаків — на потугу Хмельницькому вів завзятий молодий отаман Степан Разя. Славлять, ніби молодий отаман — великого розуму козак і в бою звитяжний воїн, що й самому Богунові під пару годиться. Донці, вибравшись відомим шляхом з «Дону в Запороги», в кінці серпня поминули Січ, вийшли вище за Кодаком до Дніпра, переправились на правий берег, і тому, що обносилися в дорозі, не гаючись, поспішили до Хмельницького, «покрывають нужду козацкую». Богун дорогою відділився від донців, заскочив на Микин Ріг, на Січ, довідався, що січове товариство відрядило Хмельницькому ще три тисячі добірних козаків, і, задоволений, сам один уже продовжував свій шлях на захід.

Стояв погожий вересень. По-літньому ще припікало сонце. Задумливо мріяли ліси. Обабіч дороги часто зустрічалися затоплені в зелені рясних садів хутори і села. Давно вже перестигли плодючі баштани. Потокком лежали незаймані густі родючі ниви, вкриті хмарами чорного крикливого гайвороння. Приклякле до землі колосся проростало. Ніхто не прибирав рясних садів. Догнивали подовбані птицею, поливані дощами соковиті кавуни і дині. Нікого не видно на нивах. Лише чорне гайвороння, стривожене вершником, здійметься хмарою на кілька верст в околиці, заслонить собою сонце, що аж темно стане в білий день, і довго-довго кружляє в небі, сповнюючи осиротілу землю своїм зловісним криком.

.По селах і хуторах пусто. Наче чума людей повимітала. Пустками стоять скрізь позабівані хати. Не видно

ні старого, ні малого. Тільки де-не-де, зрідка, древній сивоусий дід, про якого й смерть, здається, вже давно забула, сидить — вигрівається на призьбі проти сонця. Голубить і вчить свого маленького нетямушого правнука тримати в руках дідову люльку.

Проте вилюднені села часто оживають. Нехай-но явиться який необережний пан, як зараз же десь беруться, немов з пекла налітають, страшні в своїй невмолімій помсті люті повстанці. І тоді ні хрест, ні бог — ніяка божя сила — нічого не вдіють. В маєтках панських — самі згарища. На згарищах валялися ще недавно грізні зухвалі пани й шляхетні ніжні красуні-панни. Лінії пси стерегли їх, позіхаючи з нудьги, бо й без того мали скрізь добрий пожиток.

Богун їхав, не турбуючись про себе. Козацька одіж, добра шабля і слава цілком убезпечали його від усяких несподіванок. За Білою Церквою, напівдорозі до Пиляви, зустрів знайомого кобзаря.

— Здорові були, діду! Що чували доброго?

Сліпий кобзар, пізнавши Богуну по голосу, здивовано перехрестився.

— Свят, свят, свят! То ти живий?!

— Живий, діду, раз на коні їду, — пожартував Богун до старого.

Кобзар, не звіряючись на голос, поторкав живого Богуну за руку і аж тоді зайшовся радісним старечим сміхом.

— Ну-ну! Це то штука?! А там чутка така пішла, ніби порубали вже тебе ляхи... Сам чув, як нахваллялися: «Нема вже вашого харциза Богуну. Уже й шкуру його запродали, псячим салом начинили...»

— Собака бреше — вітер розносить... — відмахнувся на те Богун. — Як там батько наш Хмельницький поживає?

— Отаборивсь на Пиляві. Не гаразд чинить, нехай здоров буде, наш гетьман, — нарікав кобзар. — Тепер саме б бити ляхів, щоб аж дрантя летіло, а він з Киселем та з комісарами торгується...

— Виторгують ляхи собі безголов'я.

— Дай їм боже! Бувай здоров, сину. Стрінеш гетьмана, скажи: «Пішов старий».

— Куди, діду, поспішаєте?

— До Києва. Угодничкам печерським поклонитися,— лукаво підморгнув кобзар.

— Щасливої дороги! — Розпрощавшись з кобзарем, що не інакше як виконував якесь таємне гетьманське доручення, Богун натиснув на коня. Жорстока посмішка на мить спотворила його лагідне обличчя.

— Пождіть, панове! Доберуся до Пиляви.., тоді дізнаєтесь, чому моя шкура продається!

Добрий кінь без попасу відмахував одну версту за другою. Уже й сонце сідало за обрій. Час був подумати про нічліг. А Богун усе ще підганяв коня.

— Гайда, косю, гайда! Доберемось до Пиляви... ото вже порадуєм ляхів!

Смеркало. Прокидалися зорі. Натомлених за цілий день коня і вершника потягнуло на спочинок. Кінь набавив ходу. Попереду бовваніли, обгортаючись туманом і вечірньою імлою, придорожні хутори. Запахло зга-рищем.

— Отут і заночуємо,— вирішив Богун, в'їжджаючи на хутір і пускаючи коня безлюдною вулицею.

На хуторі панувала мертва тиша. В жодній хаті не світилося. Богуна це мало турбувало: в кожній хаті знайдеться жменя пшона,— куліш зварити козакові, сало є своє в саквах, і для коня щось можна буде роздобути... Він уже спинився був біля навстіж розчинених воріт з наміром заїхати у двір, як раптом мертву тишу розітнув пронизливий одчайдушний крик. Не встиг Богун притримати коня — оглянувся: еге, ціла ватага озброєних списками людей обскочила його...

— Попався, вражий лях! — привітали однодушним покликком повстанці.

Хоч-не-хоч, а мабуть, доведеться почекати з відпочинком. Богун добув шаблю.

— Що тут за крик у вас, люди добрі? Хто серед вас старший, підійди сюди! — Владний голос і добута шабля справили потрібне враження. З ватаги виділився величезний на зріст, озброєний шаблею і мушкетом козарлюга, з довгим запорозьким списом в руках.

— Еге, та це ж Богун! — скрикнув здивований веле-тень, звертаючись до своїх людей. — Здоров, братіку! Ото, не сподівався?!

— Вернигора?! — пізнав Богун запорожця. — Яким вітром тебе сюди занесло?

— А я, братіку, без вітру... Надокучило сидіти в тому курнику — Пиляві. Поки батько там зводить торги з ляхами... дай, думаю, вискочу подихати волею козацькою. Та так і подружився отут з добрими людьми... Тьху на мене! Ото, дурний! З того дива забув навіть привітатися... І велетень-запорожець поліз до Богуна чолмакаться.

Ватага тихо гомоніла, з пошаною розглядаючи славетного полковника. І трапиться ж таке. Ловили ляха, а самі попалися... Та ще кому? Самому Богунові.

— Кого ви тут частували, молодці? — питав Богун.

Його зацікавила людина, що звивалася в руках двох дужих хлопців. Невідомий знову спробував смикнутися — не вирвався і пронизливо завищав.

— То ми тут одного старця, — утікав від нас, — зловили... Дурно налякали чоловіка божого, — співчутливо казав Вернигора. — Пустіть його, хлопці, з богом! — наказав він вартовим. Пущений на волю старець радісно закульгав, утікаючи скоріше далі від небезпечного місця. Богун допитливо оглянув незугарну постать старця й, очевидно, щось смішне побачив у цій наляканій злодійкуватій постаті, бо голосно розсміявся.

— Звідкіля, дідусю, бог несе?

— До Києва, ясний паночку, до Києва, угодникам печерським поклонитися, — гукнув старець, кланяючись і підбираючи поли своєї брудної свити.

Кінь Богуна наче навмисне пересік дорогу божому каліці.

— Ось вам, діду, три червінці. Помоліться за здоров'я козака Івана...

— Простибі, ясний паночку, простибі! — старець жадібно підставив пригорші.

Опускаячи лівицею червінці, Богун правою рукою несподівано поцупив старця за волосся.

Вернигорі полізли рогом очі.

— Згинь, нечиста сило!

У божого чоловіка під сивим волоссям була зовсім молода русява голова з виголеним польським чубом.

— Таке-то, старче божий! — мовив насмішкувато Богун. — Коли ти вже брав волосся, то було б тобі ще й другу голову взяти про запас... Від кого й куди йдеш? — питав зловленого шляхтича, проймаючи його своїм гострим, як ніж, поглядом.

Той мовчав, прикутий жахом до землі, не в силі поворушити губами.

— Вогню, хлопці! Покажемо, йому, псявірі, на цім світі пекло! — гукнув страшний в своїй люті Вернигора.

— З листом від Киселя, брацлавського воеводи, на Москву,— насилу вимовив тремтячий шляхтич.

— Подай лист! — звелів Богун.

— Він там... у перуці... проше пана полковника...

Розпатрошити перуку — одна мить. Припечатаний гербом пана сенатора, лист зараз же виглянув на світ.

— Ну, тепер ми вже якось обійдемося без тебе... — казав Богун, ховаючи листа. — На гілляку його, Вернигоро!

Невдаху-шляхтича схопили попід руки, й по хвилині він уже гоїдався на гілляці.

— На добраніч, молодці! — Богунові час був відпочити, бо треба вставати на зорі. До Пиляви не близька дорога.

Невеличкий пилявецький замок у волинській глушині — інший значний пан міг вік прожити й не почути про таку мізерію — враз набув гучної слави. Все вельможне панство в цілій Польщі стривожено дослухалося до тих, часом невиразних розголосів, що виносились за стіни замка. Там осів страшний Хмельницький. Ціле літо їздили сеймові комісари, їздив сам пан воевода брацлавський сенатор Кисіль — ганялися по всіх нетрях за козацьким гетьманом. Домовлялися, перемовлялися, схилялися, обіцяли — все робили, аби збутися страшної гідри хлопського повстання. А що взяли? Козацькі загони вигнали все панство, вийшли на кордони української землі, стали по ріку, на Случі, і — «Стій, ляше, по Случ наше».

А тепер згромаджена козацька сила прикувала польське військо до Пиляви. Битва неминуча. Знову доля Польщі повисла на волосинці.. І недаремно князь Заславський з паном сенатором Киселем востанне мудро вирішили: «Не будемо до краю спокушати Марса», — надіслали мирного листа Хмельницькому. Тут важить час. Втягнути в осінь, протягнути до зими, а там буде обраний новий король, зимою бунтівлива чернь розлізеться, порізнені полки козацькі теж осядуть на місцях, а

тимчасом зібране і посилене коронне військо зготовиться до зими... Зима розсудить.

Надісланий з мирним листом посланець, підручний пана Киселя — піп Лиска — пильно, до дрібниць, винюхував усе, що відбувалося в замку козацького гетьмана. Він встиг уже побачитись наодинці з новопризначеним генеральним писарем Виговським, першою особою при гетьмані. Обіцяє вгамувати рикаючого лева... Допоможи йому, пречиста діво! Це важка робота. Третій день промітний Лиска щодня перепитував Виговського: «Коли ж, нарешті, гетьман урядить свою високу відповідь на лист?» — і третій день Виговський незмінно відповідав: «Нехай уже на завтра. Бо сьогодні гетьман злий, не підступитися». Може, це й краще. Кожний відтягнений день наближає надії на замирення. От-от підуть дощі. Низькі багністі береги Пиляви відкриються широкими непролазними озерами — козакам тоді не вилізти, поки й осінь не мине... Милость твоя, господи, незмінно з нами хай буде!

Нудьгуючи, Лиска знічев'я бродив по дворищі, не раз ставав на підгляди замкових залів, на підслухи розмов між козаками — скрізь гординя і зухвальство. Несподівано набрів на панотця Микиту — товариша давньої щасливої пори юнацтва. Владичний святий отець Петро Могила обох їх разом випестив у своїй академії, разом і на життя і на працю, — чесно служити народу, — випускаючи, благословив. І от тепер, після довгої розлуки, їм судилося зустрітись на цьому дворищі.

— Лиска?.. Ото, диво! Яким побитом сподобив ти нас, отче, побачити тебе в наших товаристві?

— Я, брате Микито! Мир і благодать господня з нами... — поточився Лиска, зопалу застуканий в своїх мирських помислах. Рухлива, кабачком, голівка враз присіла, метушливо забігали догідливі сірі очі, лише ніс гостренький на шучому обличчі іще більше виткнувся й подовшав. Лиска одним оком позирнув на хрест наперсний, другим обережно покосився на козацьку шаблю, що висіла у панотця Микити при поясі.

— Ти, отче Микито, бачу, поєднав духовний меч з мечем земної юдолі насильства й гвалту? За прикладом святого апостола Петра, що відрізав ухо раба Малха...

— Доводиться! На ляхів рука свербить, — по щирості казав панотець Микита.

Він давно вже скинув рясу — не підходить вона в козацькому ділі. На ньому був короткий оксамитовий жупан, підперезаний зеленим поясом, з-під шапки з коротким запорозьким червоним верхом вибивалося підстрижене волосся, за поясом пара карбованих сріблом турецьких пістолів, при поясі важка козацька шабля, там хоч і в літах, проте міцний, ширококолиций, з голубими, по-дитячому правдивими очима; рука, видно, давно звикла до шаблі, один золотий наперсний хрест — ознака сану — прикрашав широкі груди зученого в рицарській виправці січового панотця.

— А ти, отче Петронію, бачу, пасеш свою душу в чистоті духовній... Не всім однакову нам пан біг дав напору! — жалкував глузливо панотець Микита.

Лиска те сприйняв як боже просвітління загрубілої душі гульвіси — запорозького попа. А вже, певно, цей гульвіса має вільний вхід до свого гетьмана...

«Сам пан біг в святій своїй напорі посилає мені ще одного спільника», подумав Лиска й обережно, здалеку, почав:

— «Всяке царство само в собі розділяється — спустошиться, і дім на дім упаде...» За гріхи наші, отче Микито, покарав нас милостивий бог! Ллється безневинна кров... Оскверняються вітварі святі! Розбещена чернь забула послух свій, і віра наша руська, православна, від того підупадає, отче. Велика скорбота скрізь пішла. Припинити! Припинити треба братовбивчу прю! Вам би, козакам, на Січі панувати, з агарянами, невірними татарами, за віру православну міцно воювати... Черні й гречкосіям би коритися своїм панам, як пан біг то заповідав. Рачитель віри православної, козацький добродієць, пан сенатор воєвода брацлавський Кисіль Адам душею вболіває за козацькі привілеї... Сенат до великих милостей всім запорозьким же і реєстровим козакам схиляє... до миру братнього усіх нас закликає.

— Он як?.. — покотився зо сміху веселий панотець Микита. — Мудрий лях по шкоді. А ти, отче, часом не від пана сенатора приніс ту доброзичливу пораду?

Лиска не збентежився.

— Єстем, грішний, духівник пана сенатора і посланець його мосці з радчим листом до Хмельницького...

— До його мосці, вельможного пана гетьмана війська козацького запорозького Зіновія-Богдана Хмель-

ницького,— поправив Лиску запорозький панотець. — Я то чув, що якийсь піп приніс нам те сенаторське «простибі», та не відав, що це будеш ти, пречесний отче. Думають ляхи миритися? Побачимо, яких-то милостей нам пан сенатор обіцяє...

Лиска не встиг відповісти. Підбіг конем джура.

— Вельможний пан гетьман запрошує посла на почесну бесіду.

Обидва панотці поспішили до замка. Сьогодні гетьман був у добрім настрої. Чотири тисячі донців, три тисячі добірної запорозької кінноти — свіжа сила підходила до Пиляви.

Запорошений з дороги, радий, що скінчилася щасливо його подорож, Богун довго переходив з обіймів в обійми, коли ж дійшла черга до гетьмана — переповів йому ту радісну звістку про наближення козацької підмоги й, оточений тісним колом своїх друзів-полковників, повів дотепну бесіду про свої дорожні пригоди.

— Маю, гетьмане, для тебе подаруночок з дороги! — інтригував Хмельницького.

Гетьман добродушно відмахнувся.

— Нехай уже потім! Справимо відповідь на лист... Ану, читай нам, пане писарю, чого там хоче пан сенатор воевода брацлавський?

Поспішно увійшов Лиска, боязко покосився на войовничі постаті полковників, похапливо віддав шану гетьману, вклоняючись трохи не до самої землі, і, згорнувши молитовно руки, нишком сів, намагаючись, по змозі, не привертати до себе уваги. За ним панотець Микита привітався з гетьманом і поспішив скоріш до Богуна, поздоровити з дороги свого, вславленого тепер по всій Україні, січового товариша.

Виговський добув листа, прокашлявся.

«Вельможному гетьману козацькому Зіновію-Богдану Хмельницькому з товариством ласки божої і доброго здоров'я зичимо,— читав голосно Виговський.— Серце наше кров'ю обливається від того, що ти, пане гетьмане, достойний син ойчизни нашої, великої Жечі Посполитої, наважився підняти руку на свою єдину матір...»

— Бач, куди загнув?.. — зауважив голосно Богун, звертаючись до Кривоноса.

— Хоч до рани прикладай його! — сміявся Кривоніс. Лиска з пострахом спостерігав, як насміхалися полковники з Киселевого листа.

«Єдино же на милість твою покладаю всю свою надію, господи. Велику силу, кажуть, має цей пекельний виплодок Богун над гетьманом?.. Коли б чого не наброїв?» метушливо бігали стривожені маленькі очиці.

«...Що винна тобі ойчизна, яка тебе виховала? — зворушливо продовжував Виговський. — Що винні святі церкви й костьоли того бога, який дав тобі життя? Схаменися пред лицем всевидящого ока! Ми всі вірні своїй матері ойчизні шляхтичі, однієї віри православної козацької з тобою, закликаємо тебе...»

— Чули вже, доволі,— владно перебив Богун.— М'яко стелить пан Кисіль, та твердо виспитья... Почитай-но, пане писарю, нам цього другого листа, цей цікавіший!

Лиску біла лихоманка. Помутнілим поглядом уп'явся він у той зловісний лист з гербом — на червонім полі біло-чорний намет, перевитий двома золотими обручами на верхів'ї. Кому ж, як не Лисці, знати цей герб пана сенатора, брацлавського воеводи. А лист уже переходив до нахмуреного гетьмана. Хмельницькому досить було глянути: і тут і там, в обох листах, одно письмо позначалося.

— Читай,— одривчасто звелів гетьман. Виговському відібрало голос.

«Его царському... величеству... Великия Руси... самодержцу...»

— Голосніше, пане цисарю, не чуємо,— гукав Богун, здійсмаючи на сміх це раптове зникування завжди голосного пана писаря.

«...Онний же вор и богоотступник Хмельницкий,— читав тремтячим голосом Виговський,— учинил беззаконный бунт против своего законного государя-короля, навел басурманов для пролития христианской крови и ведет войну не для ради корысти народной, а для ради алчности своей воровской к грабегам, кровопролитиям, и к тому же на доuku великому государю козаков донецких побуждает...»

Гетьман потемнів від гніву. «Помилуй мя, боже, по великій милості твоїй», цокотів зубами Лиска.

«...Помысли, великий государь,— благав Кисіль,—

ибо сие грозит великими бедами не токмо нашей короне польской, но и твоей богоспасаемой державе, Великой Руси, многия напасти учинить может тот алчной вор Богданко...».

— Годі! — гримнув кулаком об стіл Хмельницький.— Не поможе твоя, пане Кисіль, рада... Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява!

Оторопілому з переляку Лисці здалося, що тут наспів його кінець гріховний.

— Помилуй, гетьмане! — скотився він гетьманові в ноги. Підійшов отець Микита, штовхнув лежачого ногою.

— Забирайся, поки живий, юдо!

VI

Підступ Киселя не вдався. Обидві ворожі армії стояли одна проти одної так близько — невеличка річка Пилявка розділяла, — що розвести їх тепер без бою не було можливості. Невмолимий день таки настав. Розбуджений застережним криком на зорі *, козацький табір враз прокинувся.

— Геї, геї, лицарі-молодці! Гляньте! Пани в гості йдуть до нас!

Польські полки виходили в поле, шикувалися. Обізвалися козацькі сурми. Стрепенулися стривожені козацькі курені. Хмельницький наказував Чорноті:

— Поженеш ляхів, дивись, не заганяйся. В річку зажени — і стій.

— За віру, молодці! За віру і народ! — пролунав зовучий поклик. Грізно зашуміли вкриті бойовою славою на Жовтих Водах і під Корсунем старі січові знамена. Міцно, з трьох боків, ударили на ворога запорожці... Та не в добрий час! Не гнеться вража сила. Видно, пани вирішили свою ганьбу змити кров'ю — б'ються на одчай. Відтиснений від річки Чорнота закріпився на березі, між кущами верболозу.

— Здобудемо курник пилявецький! — навалою лізло озвіріле панство.

— Здобудете послід курячий! — відбивались козаки.

Почорніло поле, вкрите трупами й шапками. Двічі

* 13 вересня 1648 р. бій з поляками на річці Пилявці.

збирав свої розпорошені сотні славний Ганджа, полковник уманський. Багато упало молодих завзятих козаків. Раз мати родила, раз і помирати! Будуть співати про них невмирущих пісень кобзарі, будуть слухати про звиятні козацькі діла гарячі серцем юнаки і молоді дівчата, з покоління в покоління будуть передавати, як діди їх боронили рідний край — не вмере, не поляже козацька слава! Бо немає більшої честі козакові, як лицарська смерть. Не той козак, що вік проживає та й на лавці помирає, а той козак, що з ворогом в чистім полі слави здобуває...

Повів своїх молодців відважний Степан Разя.

— Гей, орлы донские, чуйте! Постоим за братьев наших одной крови, одной веры православной! За волю вольную козацкую!

— Да здравит батько наш Хмельницький!

Заспівало поле, здригнулися береги від радості. Грізними орлами налетіли сини Дону вольного.

— Ратуй, брати! В притын бери панское отродье!

Почервоніли козацькі шаблі по самі руків'я, купаючись у панській крові... Славно ударили брати-донці! Збили пихи гордовитій шляхті.

Богун з своїм полком стояв у бойовій готовності. Нетерпляче очікував слушної пори. Ломлять донці збиту з поля шляхту, до річки притискують... От би ударити тепер на правий бік! Пани шапок не позбирали б, утікаючи назад. Але не чути громового голосу, не видно, — не зноситься вгору знакомита грізна булава, — не подає знаку Хмельницький. Мовчать виставлені на валах козацькі гармати. Видно, не зайшов ще Кривоніс панам наперехват. Хитрий Богдан! Хоче разом зловити всіх панів, як гурт дурних овець. Богун так і не діждався гасла.

Донці з Чорнотою остудили панський запал у Плявці. Загнані у річку недобитки шляхти захопилися до свого берега й скоріше заховалися за валами. Козацькі сурми грали на відступ. Обережний гетьман добре зважував: на захищених гарматами валах стояло ще три чверті свіжого добірного панського війська.

— Підмочили панам гонор, коли б розлізся! — глузували козаки з бундючних панів.

— Не годиться для вас наш курник, панове!

— Краще б вам сидіти вдома, більше курчат висиділи б, скарбу більше мали!

День скінчився словесними герцями. Вечір розвів ворогів по таборах. На вечірньому небі з'явилася велетенська червона мітла. Небесне явище довго водило своєю вогнистою головою, аж поки не стало звисаючим кінцем, у вигляді меча, над польським табором.

— Виметемо ляхів з України,— ворожили козаки.

— Марс провіщає нам удачу! — казав своїм полковникам Хмельницький. І в одному, і в другому таборі готувалися до наступної рішучої битви.

На ранок, до схід сонця, гуркотіли барабани. Виходила в поле, розгортаючись на флангах, польська кіннота; під захистом гармат, у центрі, ставало до бою піше військо; наймані рейтари перед пішим військом, зведені в один міцний кулак, готувалися напасти на козацький центр.

Хмельницький об'їжджав свої полки. Веселий вигляд гетьмана збадьорював козацькі ушиковані до бою лави.

— Подбаємо, лицарі-молодці! Аби наше право на Україні стало, а ляцьке щоб на Вислі зависло!

— Слава! Да здравит батько! — лунало на заклик гетьмана з лав козацтва.

Орлиним допитливим оком вимірював гетьман вражу силу.

— Сьогодні тобі, полковнику, буде багато діла, — казав Богунові. — Давно тебе не бачили ляхи... Уже й шабля, мабуть, затупилася?

— Відгостримо, — сміявся на той жарт Богун.

Ганджа, полковник уманський, з того горя, що не пощастило вчора похвалитись перемогою, не спав цілу ніч, до ранку, палючою жадобою помсти горів. Він перший вилетів з своїм полком.

— За честь козацтва!

— За волю, молодці! За рідний край! — підхопив Богун той поклик славного Ганджі.

— За землю русскую, козацкую! За славу Дона вольного, гей соколи! Держи бой! — озвався удалий отаман Разя.

І вилетіли в поле три орли козацькі. За волю, за честь і за козацьку славу грізно грудьми впали на голови чванливій шляхті.

— Давно вже бив я вас, ляхи, — рубав Богун, про-

кладаючи собі дорогу в гущавині жорстокої січі. Стелилася під ноги шляхта.

— Богун! Богун! Чаклун, диявол! Характерник! З пекла вирвався! — жахалися пани перед нездоланною силою козацької ненависті.

Часом Богунова шабля, здіймаючись, розтинала шляхтича надвое, рівно, мов по шнурові. Донці, бачачи такий удар, щоразу похвально.

— Славно, Богун! Славно, сокол-отаман! Круши! Ломи, брати! Руби под корень сатану шляхетскую!

Оточений в тісній купі шляхти, бився, вдовольняючи свою жадобу помсти, звияжний полковник уманський Ганджа. Розпалений боем, забув козак про все на світі, не подумав, що знайдеться заяча душа, продажний юда, і зведе на месника-героя куплену панами руку... Бережись, Ганджа! Оглянься назад себе... Ех, пропав козак! Великий чорний звіроподібний волох — ніхто не знав, як він пристав до козаків — ощерившись по-вовчому, рубнув Ганджу ззаду по голові. Крик неблаганної люті прокотився від краю до краю по рядах козацьких.

— Панська зрада! — метнулися запорозькі братчики на поміч.

Та вже пізно. І відлетіла хоробра козацька душа,— а з нею й смердючий дух собаки-волоха,— туди, звідки назад ніхто не повертається... Страшно було глянути в ту мить на Богуна, як він, потемнівши з горя, закам'янів з піднятою шаблею.

— Сто тисяч голів шляхецьких за голову Ганджі віддасте мені, ляхи!— запрягнув перед усім світом і пустив свого коня пробоем на те місце, де стояв Ганджа.

Будуть ридати, заломивши в одчаї руки, шляхетські красуні панни, будуть лякати Богуновим ім'ям панських дітей, в безсилій злобі будуть хапатися за шаблі войовничі шляхтичі, сіючи жах серед усього панства, пронесться Богунове ім'я по всій великій Польщі, бо не милує його рука нікого — шляхетськими головами засіває Богун поле, разом по дві голови панські стинає за голову Ганджі. Розладнані ряди уманців зімкнулися. Підоплів з свіжим полком Чорнота. Притиснув праве крило пана Осолінського до річки. І знову, як і вчора, збита шляхта повернула спиною, розгублюючи кунтуші й шапки, встеляючи поле шовком своїх прапорів.

А Богун уже тимчасом гнав перед собою стовпище драгунів. Пропустив коня за панським воеводою Лашцем. На віддалі не міг дістати шаблюю — словом дорікав:

— Гей, пане Лащ! Хоробрий лицарю! Стривай! Ховаєшся за спини бідних стахів, а в самого черево, що й валу не клади, міг би ціле військо заховати!

Та пан Лащ не з тих був, щоб на такі речі обертався.

Здригнулися пробиті в центрі наймані рейтари. Донці вливалися в пробоїну, немов бурхливі хвилі.

— Налетай, брати! Нечай!

Хмельницький на узвишші спостерігав за полем бою. Погромлена шляхта безладними табунами добігала до валів. Ховалася в обозі. Бродом через річку набігали густі ряди переможців. Козацькі знамена майоріли вже попід валами.

От-от стануть на валах... І враз, оглушливий гарматний гул покрив козацьке «слава». Чоло гетьмана нахмурилось.

— Так багато війська можна змарнувати...

Козацькі сурми вдруге заграли на відступ.

— Перебив ти, гетьмане, мені геть-чисто всю рахубу,— скаржився Богун по відступі.

Він ще не знав того, що намислив гетьман. Хмельницький загадково посміхався.

— Не журись, полковнику. Пани тепер злі й кусливі, як роздратовані в дуплі оси. Гармат у них багато. Вони тільки того й ждуть, щоб ми полізли на вали. А ми їх дістанемо інакше...

Вночі в козацькому таборі цілком несподівано завили сурми. Безладна мушкетна стрілянина і гарматні постріли на сполох чи на привітання — хто їх розбере в тій колотнечі — змішалися з покличами й зойками десятків тисяч стривожених голосів. Це був моторошний галас пекла. Панам аж мороз пішов по шкірі.

— О, сто дяблун! Що це може означати?

— П'яні хлопці ріжуться?

— Напевно!

Налякана вартова сторожа, втікаючи, наткнулася біля валів на козацького розвідача. Приволокли його до пана Осолінського.

— Кажи, хлопе, чого це ви такий гвалт зчинили?

— Все, як перед богом, скажу,— признавався бранець. — Ясні пани знають, як вони побили хлопів... А від того поміж Кривоносом, Богуном, Чорнотою й Хмельницьким знялася велика сварка. Донські козаки напилися й собі почали битися. Хмельницький вискочив уже втікати, коли тут татари... Сорок тисяч орди кримської прийшло, а сто тисяч сам хан веде, вночі стануть на Пиліві.

— Брешеш, хлопське кодро!

— Панська воля. Присягаюсь богом...

Розвідача взяли кинути йому вогню в халяви, а пани тимчасом стали на військову раду.

— Татари — це звичайна вигадка,— казав здогадливий пан Заславський. — Але імовірно те, що п'яні хлопи посварилися... Безперечно, тепер буде наша перемога. Правду кажучи, панове, мені шкода хлопів нищити. Вони можуть ще одуматись і кинути Хмельницького. А нам хлопські руки придадуться. Прошу на це зважити...

— Панові, очевидно, пані наказала так поводитися з хлопами?— уїдливо зауважив молодий племінник коронного канцлера, пан Осолінський.

— Раджу панові вкоротити свій язик! Я, здається, тут начальник?— спалахнув Заславський.

— А пан думає, що я його льокай?— ображено випростався Осолінський.

— Я думаю, що пан просто жовторотий горобець,— бахнув згарячу Заславський.

— Слово гонору! — скипів, хапаючись за шаблю, Осолінський. — Або пан зараз візьме назад свої слова, або...

— До чорта! — кричав пан Заславський, задихаючись від злості. — Ваш шановний дядько заварив цю кашу, хай він сам її й розсьорбує. Одна справа хизуватися перед панами, друга — воювати з козаками... Пан сьогодні звідав на собі це, коли втікав, мов солоний заець!

Сварку між панами припинив нічний роз'їзд надісланий з табору Яреми Вишневецького. Гордий князь Ярема стояв своїм табором окремо, не визнавав зверхності Заславського. Княжий ротмістр стверджував прихід татар.

— Дорогою роз'їздові пощастило захопити в полі

двох розвідачів татарських, Дозвольте, ваша вельможність, допитати їх?

Приведені татари, не чекаючи на допит, самі враз залопотіли:

— Орда до козак прийшов. Трава в полі стільки — татар стільки... Хану треба пана ясир брати. Козак — добре. Пан — не добре...

Ще продовжувалось те татарське лопотіння, а вже в полі пішла луна від грому покликів.

— Алла! Алла! Алла!

— На валах татари! — крикнув княжий ротмістр, спритно зникаючи в темряві.

Забігали, заметушилися безладні юрби сполошеної шляхти. Зачулися лячні постріли. Безладдя наростало з кожною хвилиною, немов вогонь великої пожежі, обіймало весь сполошений шляхетський табір. Військом правили хорунжі, ротмістри, хто як умів, на власний розсуд. Сперечалися, кричали, всі хапалися за шаблі, вимагали послуху, проте ніхто не слухався.

— Нехай пан коронний канцлер полюбується на діло своїх рук! — схопився за голову в розпуці пан Заславський і сам перший зник поміж возами.

Даремно розладнані полки шукали своїх воєвод. Полки пана Осолінського, рятуючись, кинулись наосліп, вискочили в поле, загналися на грузьке болото — на щастя, їх ніхто не переслідував — і, ледве вибравшись з біди, вернулися назад до табору, переполовинені в болоті.

— Богун! Богун!

Якби раптом під ногами розступилася земля, пани не так були б уражені. Княжий ротмістр, що прибув з роз'їздом, врізаючись конем в найгустіший натовп ошалілої від жаху шляхти, рубав на всю міць своєї багатирської руки. Гучно віддавався в мороці чорної ночі його нещадний голос.

— Не шкодуйте шабель, молодці!

— Матко свента! Козаки!

— Богун! Богун!

Ніч справляла танець божевілля. Скільки було козаків — ніхто не знав. Ввижались спершу сотні, потім тисячі, і, поки звістка блискавкою облетіла табір і вернулася назад, — з Богуном було вже сорок тисяч. У багатьох місцях кипів запеклий бій: рубали свої своїх, і ті й

другі думали, що б'ються з козаками. А над усім здіймалося й облягало кільцем моторошне завивання.

— Алла! Алла! Алла!

— Гинемо! — кричали тисячі.

Охоплена панічним жахом, позбавлена команди обезволена, безладна маса недавно ще грізного стотисячного війська знялася й побігла.

На ранок Хмельницький докінчив розгром. Рештки шляхти відкотилися до Львова. Аж у Львові опам'яталися.

— Не інакше, як чарами, нас побили. Бо ми все втікали від татар... А татар, хвалити бога, окрім козаків, не бачили ніяких.

І пішла по всій великій Україні слава, з уст в уста передавалася.

— Добре пани вибралися на Пиляву і банкет на диво справили, тільки кошту забагато положили, сто раз по сто тисяч скарбу проциндрили, гармати всі розгубили і сирицю на аркани здорожили...

І ще про Богуна казали так: «Показав Богун панам дорогу; ледве вибрались здорові».

Вісімдесят тисяч козацького війська стало на кордонах Польщі. Шлях був вільний: можна було йти на Львів і далі, на Варшаву. Грізна Польща тимчасом не мала жодного жовніра, здатного противитись козацькій силі. Все козацьке військо однодушно вимагало:

— Веди нас на Варшаву, гетьмане! Кінчай шляхту!

VII

У покоях коронного канцлера пана Осолінського було тихо, як у могилі. Слуги ходили навшпиньках, розмовляли пошепки. Переказували, що тамтої ночі якийсь п'яний шляхтич з перепою вигукнув «Хмельницький іде» і тим вигуком сполошив увесь двір. Сам пан канцлер вискочив надвір, як був, у спідніх і нічній сорочці, гамувати лячне панство.

— Велику силу, кажуть, має той Хмельницький.

— З-під Львова вирушив... Замостя обложив...

— На Варшаву йде. Тепер, каже, корона польська в моїй жмені: кому схочу, тому дам.

— Матко свента! Цо то бендзе з нами?

Зачинившись в своїх внутрішніх покоях, в глибокій задумі походжав коронний канцлер Осолінський. За цих кілька останніх тижнів змарнів канцлер на лиці, срібляста сивина, що ледве пробивалася на скронях, пішла по цілій голові... Важкі часи настали! Давно вже не було такої скрути, як оце тепер прийшла. Рятувати справу Жечі Посполитої треба конче зараз, бо ще тиждень-два, і буде пізно. Хмельницький може опинитись під Варшавою. Тоді корона польська стане іграшкою в руках козацького гетьмана... І це буде кінець Польщі.

— Оборони боже нас від цього,— зітхнув канцлер. Відхилились двері, показалася пишна голівка молодого вихованки, племінниці Осолінського, красуні панни Броніслави.

— Що тобі, моя дитино?

— Дядядек наказував мені сповістити про прихід панства. Князь Радзівілл, князь Ярема Вишневецький, граф Замойський і пан Кисіль, воєвода брацлавський, очікують...

— Чого ж ти сюди відразу їх не запросила?— поспішив назустріч канцлер.

Незважаючи на ранній час — була дев'ята година ранку,— він давно очікував високих гостей. Слуги з покоїв всі були вислані на цей час,— важливі невідкладні справи вимагали цього,— гостям мала слугувати сама панна Броніслава.

— Кепський з тебе маршалек, Броню,— напівжартома дорікав своїй племінниці вельможний дядько, широко розчиняючи назустріч гостям двері, з великопанським поклоном запрошуюючи їх пройти до внутрішніх покоїв.

— Прощу, вельможне панство! Мій новий маршалек ще дуже недосвідчений,— казав поблажливо, з виразним жестом на адресу панни Броніслави, прохаючи цим самим пробачення за свій невільний вчинок порушення шляхетської гостинності. Високе панство зрозуміло цей дипломатичний натяк канцлера. Граф Замойський браводзенькнув острогами, припадаючи до ручок панни Броніслави.

— Недосвідченість стає прикрасою, коли вона походить від такого маршалка...

Панна Броніслава густо зашарілася. Поки гості віталися з господарем, князь Ярема обмежився гречним

стриманим поклоном і стояв осторонь мовчки, слухаючи ті набридлі і нещирі привітання. Він принаймні не кривив душею. Всім відомо, що князь Януш Радзівілл давно вже інтригує проти канцлера, торуючи собі шлях до слави першої особи в королівстві, що честолюбний граф Замойський жде не дідждеться, коли пан канцлер «зломить карк» собі на виборах нового короля, що пан воевода брацлавський, цей схизмат і виродок русинський, ладен слугувати нашим і вашим — лише небезпека опинитися в страшних пазурах Хмельницького об'єднала їх на деякий час, мов тих диких звірів при лісовій пожежі. Князь Ярема бридливо поморщився, бачачи, як пан Адам Кисіль запобігає ласки Осолінського.

— Прошу, панове! Приготуй, моя дитино, нам, що маеш до снідання,— казав Осолінський панні Броніславі.

Тимчасом гості перейшли до іншої кімнати, що немовби задалегідь була приготована для цих таємних зборів. М'який блакитний колір кімнати, широкі спокійні крісла, розставлені довкола круглого столу за числом гостей, важкі блакитного оксамиту портьєри не випускали за двері жодного звуку. Князь Ярема обвів поглядом по стінах, прикрашених коштовними творами мистецтва, що вабили око викінченістю форм і ліній жіночого тіла, і знову поморщився. На стінах не було ніякої зброї. Все тут схияло до спокою, розніженості, панського розкошування.

«І цій бабі довірили кермо корони?» грубо подумав Ярема. Гості знали, чого їх запрошено: всі вони троє — коли не брати до уваги пана сенатора Киселя — головні довідці, лідери соймових партій, вельможні владарі дрібної шляхти, що продає свої голоси на виборах. Сьомий тиждень уже, як засідає сойм. Клубок державної політики заплутався в інтригах і протиріччях властолюбних магнатів. Два спадкоємці корони, королевичі Карл і Ян-Казімір, стали іграшкою в руках сліпої впертості і корисливих магнатських розрахунків. На соймових засіданнях — лайка і докори брутальніші, ніж часом на базарі. Промов ніхто не записує, бо їх «сромота і пісаць». Пан канцлер недаремно посивів. Але сьогодні сойм повинен би прийти до згоди. Відповідь Хмельницького соймові — «При добутій шаблі, у Варшаві буду з панством домовлятися»,— здається, остудила всі гарячі голови. Хмельницький волисть мати справу з королем, він

хоче Яна-Казіміра. Королівський маєстат — єдиний захист Жечі Посполитої. Нехай тепер хто наважиться закинути, що пан канцлер «хоче, щоб у нього був на послухах приручений король?» Осолінський пам'ятливо покосився на князя Ярему: «Цей кавал тупої зброї в руках езуїтів ще не раз стоятиме мені на перешкоді».

Перший почав Януш Радзівілл.

— Може, передусім, нам пан канцлер скаже, з огляду на ті вимоги козацького гетьмана, які будуть дальші кроки Жечі Посполитої в політиці втихомирення України? Яких ще поступок від нас козацтву можна сподіватися?

На обличчі пана канцлера відбився удаваний спокій дипломата, готового до всяких несподіванок.

— Я лише слуга корони. Ви — Жеч Посполита. Воля Жечі Посполитої — закон для мене,— почав обережно Осолінський, бажаючи викликати на одвертість своїх супротивників.

Князь Ярема саркастично посміхнувся: «Хитра бестія». Магнатам не хотілося відразу признаватися в своїй поразці. Делікатність справи вимагала посередництва. Висловити свою думку взявся пан Кисіль, сенатор, воевода брацлавський.

— Прошу ласки вашої, панове, вислухати мої міркування, продиктовані від серця,— запевняв Адам Кисіль, схилиючись перед магнатами. — Бажання врятувати мир і честь zagrożеній ойчизні,— вів він далі,— примушує нас шукати згоди з козаками. Проте згода неможлива, поки у нас не буде обрано нового короля... Вважайте, же тим хлопом шляхетська Жеч Посполита гірше, ніж більмо на оці. Для них наш маєстат Жечі Посполитої гроша не вартий. «Що це за Жеч Посполита, коли там пан на панові сидить і паном поганяє? Панам вірити не можна», кажуть вони. Дайте їм негайно короля. Та й для нас король буде надійною заслоною, поки встигнемо зібрати нове військо. І мені самому буде легше вести справу з козаками. Король буде свідком у тій моїй корисній праці, яку я, не шкодуючи здоров'я, покладаю на благо нашої шляхетської ойчизни. Скажу одверто вам: яка мені тепер од Жечі Посполитої подяка? Усі ви лаєте мене і, дяка богові, що хоч не б'єте за мою щирість... Ви боїтеся зловживань королівської влади, настоюєте на обмеженнях і гарантіях? А те забуваєте, панове,— я не

хочу прорікати, нехай язик мій присохне до моєї гортані,— що коли ми, замість негайних виборів нового короля, його величності Яна-Казіміра, та станемо гадати про можливі зловживання й обмеження влади королівської, то і права наші підуть к бісу, і вольності до всіх чортів, а наші шиї — під гостру шаблю козацького гетьмана!

Блідий, схвильований, під враженням власних слів, стояв Адам Кисіль, не наважуючись глянути на присутніх. Чи не перехопив він через край? Але ж його устами говорила щира правда. Мовчали магнати, роздумливо міркуючи над тим, що, як не боляче, а доведеться тимчасово в якійсь мірі визнати козацькі домагання, звести все до «хатньої справи», показати перед світом, що нічого такого, що порошувало б цілість Жечі Посполитої, не трапилось, що Жеч Посполита як була, так і є могутньою державою, твердиною всього католицтва, вогнищем шляхетської культури і цивілізації... Не легко буде це зробити!

Увійшла панна Броніслава. Сервіз чистого срібла й кілька пляшок старого вистояного «рейнського» прикрасили порожній стіл. Проте ніхто не приторкнувся ні до келехів, ні до снідання.

— Пан Кисіль, здається, має рацію,— наважився врешті подати свій голос граф Замоїський.

— Я теж мислю, же пан Кисіль має рацію,— мусив визнати князь Януш Радзівілл.

— Про мене. Не на те я ношу меч і лицарські остроги, щоб встрявати в такі справи,— обізвався князь Ярема Вишневецький.

Пан канцлер Осолінський удав, що приймає ті слова Яреми за знак згоди.

— Я дуже радий, панове, що можу засвідчити тут однакостанність наших поглядів. Думаю, що його величність майбутній наш король Ян-Казімір не покладе на нас свого гніву, якщо ми, зважаючи на винятковий момент, дозволимо собі від імені його величності сьогодні ж надіслати козакам сповіщення про вибори і схвальну відповідь на ті, відомі вам, козацькі домагання?

— Але ж король ще не король, — нетвердо заперечив граф Замоїський.

Канцлер мило посміхнувся.

— Пан граф має на увазі присягу короля на пакта-

конвента? Це ж така дрібниця. Історія на цьому нічого не втратить, а ми виграємо кілька днів для себе...

— Як пан канцлер розуміє схвальну відповідь тим хлопам?— поцікавився князь Януш Радзівілл.

— Сподіваюся так само, любий князю, як і всі ми, тут присутні,— люб'язно роз'яснив пан канцлер.— Його величність король Ян-Казімір з своєї ласки прощає козакам усі провини, обіцяє скасувати унію, потверджує старовинні всі козацькі вольності й безпосередньо відає козацьким запорозьким військом через обраного, затвердженого самим королем козацького гетьмана...

— Я пропонував би панству ще комісію, яка має вести процедуру примирення,— порадив пан Адам Кисіль.

— Комісія примирення... Чудово!— ухопився канцлер за щасливу думку. — Пан Кисіль своїм дипломатичьким хистом не раз уже робив великі послуги короні польській у тих примирливих процедурах з козаками... Гадаємо, що й тепер він не відмовиться від цього відповідального завдання.

Магнати мовчки дали свою згоду. Пан Адам Кисіль поважно уклонився.

— Обіцяю, скільки мені допоможе бог і вистачить моєї сили, вести справу так, як того вимагають інтереси Жечі Посполитої.

— Пан сенатор досить зарекомендував себе в дипломатичьких справах, і ми можемо лише вітати такі починання,— похвалив Адама Киселя за рішучість щедрий сьогодні на поступки пан канцлер.

— Докладніше про посельство і про почет пану, що личить персоні королівського посла, подбаємо на від'їзді,— вів він далі.— Тому породінню пекла, Хмельницькому, непогано буде на якийсь час засліпити очі «милостю прихильного до козацтва короля». В тім керунку пан посел хай не шкодує обіцянок і ласкавих слів. До того ж будуть подарунки, королівська грамота, гетьманська булава...

— Насмілюсь нагадати пану канцлеру, жеби при цій нагоді не забули-сьмо і про полковників козацьких, особливо ж про Богуна,— завбачливо радив пан Кисіль, бо мав великий досвід у тій справі «прихилення до корони польської» декого з-поміж козацької генеральної старшини.

Князь Ярема хижо оскирився.

— Шкода праці. Того хлопа може «прихилити» лише одна паля...

— А чому б, наприклад, не вродлива пані? — обізався жартома граф Замойський.

Панна Броніслава в замішанні опустила голову.

— Чула-м, же полковник Богун неприхильний до жіночої вроди...

— А що, може, панна Броня взялася б зіграти роль новітньої Юдіфи? — Натяк графа Замойського прозвучав як певна пропозиція, що повеселило всіх присутніх. Януш Радзівілл не витримав, повів оком на сповнені по вінця срібні келехи і солодко прижмурився.

— Волю випити за успіх!

Пан канцлер міг вважати, що його сьогоднішній ранок не пропав даремно.

Третій день ішов zalivний дощ. Усі дороги позаблочувані: ні пройти, ні проїхати. Промоклий табір козацького війська, розкинувшись велетенською підковою, на скільки оком можна зглянути, облягав місто Збараж, де засів з панами князь Ярема Вишневецький.

Значного звіра обложили козаки. Не будь його, давно б уже вся панська Польща стояла на колінах перед козаками і король би змушений був погодитися на всі умови. Погромлене на Пиляві і під Замостям панство десять місяців водило гетьмана за ніс. Забавляли його панські комісари, через того ж Киселя, різними комісіями і обіцянками, аж поки не зібрали нове військо. Не помогло їй королівське слово. Знову точиться війна. Не навчило панів лихо. Захотіли мосці пани видри — нехай тепер видираються...

В козацькому таборі нудьга. Дощ позаливав усе: порох звогчів, мушкети не беруть. Інший козак потішився б шаблею на герці — неохота виїжджати на таку сльоту. Та й пани тепер не дуже виїжджають, не до смаку їм козацькі шаблі. Гурт богунців-козаків зібрався на валах, з нудьги Ярему зачіпали:

— Гей, пане Вишневецький! Ану лиш виведи нам танчик по-шляхецьки!

А щоб гірше дошкулити всім панам — гуртом кричали в один голос:

— А що то за хижка
Там на виріжку!
Під хижкою гнилий пес —
Там ляхи сиділи,

Того пса лупили,
Ножі поламали —
Зубами тягали!

— Гей, панове поляки! Чи подобаються вам собачі фляки?

Вийшов Богун із свого намету. Глянув на плаксиве небо — скривився. Побачив на валах своїх богунців — дзвінко подав голос:

— А що, молодці! Мовчать ляхи?

— Мовчать, пане полковнику! Богу моляться!

— Своему чи угорському?

— Угорському! Бо на свого в них мала надія!

Підійшов відважний Степан Разя, отаман козацтва донського, привітався.

— О чем речь ведешь, Иван?

— Паны богу венгерському моляться, на свого, вишь, у них мала надежда.

— И то правда,— засміявся Разя. — Худой бог у них, Иван! Трусливой, ино заяц! Все норовит нанятому рейтарину за спину сдрятаться... Пошто, Иван, мы тут сидим? Паны всех коней на мясо извели, собак пожрали, падаль жрут — нам бы теперь одним духом смахнуть их... Што думает батько?

— Батько с его милостью ханом все о делах толкует,— скаржився Богун.

— Его милость хан нам не помеха,— згоджувався Разя. — А бить панов мы и без его ханской милости потрафим... Пошто думать много? Чернь гудит неладно... Батько знает то?

— Сказывал ему.

— Ишо скажи раз, Иван. Тебя он слушает. Скажи: худо будет, коли чернь сама пойдет. А с Вишневецким-псом мы и без татаровья управимся...

— И то сказывал. Не слушает! — безнадійно дивлячись на небо, нарікав Богун. — Вам бы, говорит, все саблями размахивать, а мне и за державу нужно думать...

— Мудрит батько! — дивувався Разя. — Не пойму я этой мудрости.

Козаки з нудьги, щоб даремно не сидіти, майстрували залізні гаки — «котвиці». Закидали їх у польський табір, за вали, і виловлювали звідтіль собі, розваги ради, по одному панів, мов з річки коропів,

Хмельницький не поспішав штурмувати збаразькі укріплення. Запертий в облозі Вишневецький вже доїдав щурів.

— Він у мене не заслужив лицарської смерті. Здохне, як голодний пес на прив'язі! — погрожував лихий на Ярему гетьман.

Козацькі гармати тривожили обложених день і ніч. Голод валив з ніг знесилених жовнірів. Страшно було слухати вночі голодні завивання. Вишневецький не здавався. Ремствували козаки.

— Що ж це, гетьман нас сюди на посміх вивів? Може, скаже нам Яремі поклонитися!

Хмельницький і без того розумів, що облога затягнулася. Голодом Ярему довго доведеться брати. А тимчасом і поміч може наспіти. Найлютіший ворог України знову випорсне і знову безневинна кров буде точитися річками. То вже краще штурм. Гетьман викликав до себе на пораду Богуна. Хитрий Богдан. Удав, ніби це така дрібниця, що про неї шкода й мови, але ж молодики, які ще й пороху як слід не нюхали, кричать уже про посміх...

— Засиділись наші молодці,— казав добродушно Богуніві. — Чи не варто було б трохи поколошкати Ярему... Як ти радиш?

— Про що рада, гетьмане?— не розумів Богун. — Сам ти здоров знаєш: козакам з нудьги вже руки пухнуть.

— І то правда, — згоджувався гетьман. — Виділено, полковнику, молодиків, які не бували ще в козацькій ділі, та візьми їх у науку. Нехай на Яремі навчаються...

Богуніві не треба було наказувати двічі. Пани, мов ті кроти, позаривалися, засіли за валами в норах. Щойно козаки встигнуть вивести свої вали — пани, дивись, уже й свої підняли вище. Понуро височіли польські укріплення. Виставлені в два ряди гармати захищали міцну твердиню. Штурм буде не легкий. Залізне серце має Ярема. Його не злякаєш ні погрозами, ні силою.

Богун відчепив тимчасом шаблю — з сокирою в руках навчав молодиків майструвати й водити на штурм грізні козацькі гуляйгородини. Він звелів запастися штурмовими драбинами — кожному десятковій драбина. Козакам, що перші підуть на вали,— озброїться для

першого удару довгими списами. Вправнішим на гаках — навчитися стягати ближчих до себе панів гаками. Гуляйгородинам — раніш за всіх котитись до валів і, поки підійдуть штурмові курені, бити на вали з усіх гармат і гаківниць, а також і мушкетів безупинно. Цілий тиждень, день у день, не спочиваючи, навчалось молоде козацтво. Невтомний, передбачливий Богун з'являвся скрізь, пильнував найменшої дрібниці — все було враховано, як того вимагала козацька наука. Тільки дати знак — і покотяться грізні штурмові гуляйгородини, разом з молодим козацтвом кинуться на штурм завзяті вимуштрувані богунці, не минути Яремі козацьких рук... Коли гадина кусається — її вбивають!

Настав визначений день. Богун зустрів ранок на коні. Стояли вишикувані плече в плече штурмові курені. Червоно горіли на сонці прапори. Сумно проквіляло гайвороння, злітаючись над польським табором. День провіщав багато крові. До вечора в Збаражі не буде жодного живого пана, навіть на насіння не залишиться...

— Гей, гей, брати! Атамана Богуну подай сюды! — летів конем Степан Разя.

Богун, що вже мав подати знак до бою, обізвався:

— Чую! С чем нужда пригнала, атаман?

— Батько кличет! Король ляцкой под Зборовом объявился!

Штурм Збаража не відбувся. Хмельницький день і ніч упорядковував полки. Піше військо залишилося під Збаражем стерегти Ярему. Кінне—вирушало на Зборів. Тихо шелестіли бойові знамена. Над хвилями козацьких шапок з червоними верхами здіймався гострий ліс переможних списів, на яких іще не стерлися сліди славетних перемог. Козацтво нарядилося, немов на свято. В кожного звисала коштовна, відібрана в боях панська шабля... Ще б пак! Самого короля будуть приймати. Виїхав на шлях оточений генеральною старшиною Хмельницький... Поменшало, значно поменшало славетних лицарів і друзів бойових у почиті козацького вождя. Нема замордованого панами Демка Полов'яна, наложив за волю головою славетний Морозенко, не стало безжалюгідного до ворогів Кривоноса, поліг жертвою зради звияжний Ганджа... Перемоги не даються задарма. Та тверда ще в гетьмана рука, ще міцно держить булаву. Не вирвали

пани й не вирвуть, не pomoже й сам король. Орлиним оком облетів незліченні ряди грізної числом кінноти.

— Панове молодці! Ачей добре всі прибрались? Його мосць, самого короля, йдемо вітати! Погостримо свої шаблі об шляхецькі голови... На Зборів!

— На Зборів! — підхопило все козацтво, і клич той прокотився громом по всій збараській околиці. Сурми заграли «в похід».

Глухо застогнав Старо-Збараський шлях. Давно він бачив таку силу! Сорок тисяч кінної їзди, зосередженої в один могутній бойовий кулак, ішло на обхід королівського війська.

Богун своїм полком вів перед. Посувався швидко, впевнено. Вислані роз'їзди прикривали рух, збирали всі відомості, ловили польських втікачів-жовнірів. Повстанці приводили значних панів у руки козакам.

Тисячі очей вели під доглядом вороже військо. Богунів був відомий кожен крок безвільного сліпого короля. Пан канцлер Осолінський другий день стояв під Зборовом, вагався: вести йому королівське військо далі, чи нехай Ярема сам відсиджується в Збаражі? Вислані роз'їзди — вивідати, де Хмельницький, — поверталися ні з чим або зовсім не поверталися.

— Прокляті хлопці! Жоден хлоп — замуч його! — не скаже правди!

Королівське військо йшло навпомацки, немов у темному лісі.

Тимчасом Хмельницький скорим маршем уже підступав до Зборова. До міста залишалося пройти всього три милі, коли Богунові передали, що назустріч козакам, нічого не підозріваючи, іде загін королівської кінноти під командою князя Корецького.

— Це той князь Корецький, що втік з-під Корсуна молодецько, — пригадав Богун. — Багато з ним таких славних молодців, як його княжа милість?

Про це міг докладно розповісти щойно зловлений княжий роз'їзд. До Богуна підвели десяток спішених і обеззброєних уланів. Разом з ними на уланському коні під'їхав чолов'яга росту Богунового, на плечі залізом кута чималого розміру голобля.

— Ти хто такий? — питав Богун козачину, що, видимо, супроводжував бранців.

— А це, пане полковнику, його ляхи. Він сам їх ізловив і сам привів до нас,— свідчили богунці.

— Сам зловив і сам привів?— Богунові не первина було бачити відважних козаків-сміливців, яким вистачало молодецтва самому на десятьох панів виходити, але занадто вже дуже смирно й вайлувато виглядав цей молодець.

— Розкажи-но нам, козаче, як це далися тобі твої ляхи?

Козачина з голоблею соромливо посміхнувся.

— Вони не давалися, то я їх трохи там зоставив, а цих, решту, щоб не розбіглися, привів...

— Ого! Ти, я бачу, козацького батька син!

— Колісник я. До Богуна хочу.

— А чого до Богуна?

— Бо всі пани його бояться.

— Богунові треба добрих молодців. А ти вмієш володіти шаблею?

— Авжеж,— казав поважно козачина. — Я сам колеса роблю.

— Ану, дати йому шаблю,— звелів Богун. — Чи до лиця тобі буде козацька шабля?

Іспитованому подали шаблю. Колісник по-діловому зліз з коня, підтикав поли. Із обережності відійшов трохи набік, щоб, бува, не зачепити своїх. Зразу спробував, чи замашна. Змахнув дужою рукою. Шабля засвистіла, вигинаючись лозиною. Потім здумав спробувати ще, чи добре загартована. Узяв обома руками посередині, трошки натиснув, і, винувато кліпаючи очима, бозпорадно розвів двома уламками шаблі.

— Непутящий, видно, коваль був,— пробурмотів, збентежений украй.

— Добрий козак буде! — похвалили вражені такою силою богунці. — Ставай з нами. Будеш зватися Голоблею, коли не вмів шанувати козацької зброї!

І новий козак Голобля, радо підбравши свою випробувану, залізом куту на кінці стару голоблю, жваво скочив на коня, щоб стати в ряд з богунцями.

Допитані улани сповіщали:

— Вчора пан коронний канцлер звідкись-то дістав пересторогу про козацький вимарш до Зборова. Був нам о тім розказ від пана ротмістра Гдзешинського виїхати в поле на підгляд того вимаршу. То ми, паном богом

присягаємо перед ясним паном полковником, пересиділи-сьмо в полі до вечора, а ввечері повернулися, не бачивши козаків. А пощо сьогодні пан Корецький вийшов до Озерної о двох тисячах кінноти, того ми не знаємо. Пан Коржицький стоїть зараз о десяти тисячах, вартує переправу. Це він вислав нас з паном Гдзешинським у роз'їзд, а тен страшний козак пан Голобля зловив нас...

Богун уявляв собі розташування королівського війська. Корецький з Коржицьким стоять на захисті переправи через річку Стрину. Військо все розсосереджене, обоз розтягнувся. Коли навіть припустити, що частина війська перейшла на лівий берег Стрини, в напрямі до Збаража — тим краще: нарізно їх легше бити. Густий дубовий ліс по лівім боці Зборова (у напрямі Зборов — Збараж) цілком заховував і забезпечував підхід і зосередження козацької кінноти. У лісі можна залишити заслін проти Коржицького, з головною ж силою козацькою, під захистом лісу, непомітно перейти на правий берег Стрини, обійти порізнені частини королівського війська і ударити якраз на переправу.

— Нагадаєм його мосці королеві Жовті Води, Корсунь і Пиляву!—схвалював Хмельницький Богунове рішення. — Короля поставлю на коліна. А тоді,— продовжував у жарт,— оженю всіх своїх полковників. Тебе, Богуне, першого посватаю, посадженим батьком буду...

— Спасибі на добрім слові, гетьмане,— подякував Богун, щоб як-небудь приховати своє замішання.

Два образи на мить постали перед ним: один витворений з власних уподобань, романтичний, невідомої красуні панни, що вже двічі таємно засилає листи свої, сповнені жагучого кохання, і другий — кароокої козачки гарячого серця, голубливої, як те весняне сонце, нареченої Оксани, що замінила його посиротілому синові матір. Оксана довірливо дивилася йому в очі, певна за свою долю. На обличчі — тінь прихованої журби. На руках малий Івась: «Коли прийде до нас батько?»

Богун стиснув острогами коня, і марево розвіялось. Тихо, поринаючи в тумані, підходили до Зборова полки козацькі. Десь далеко, мабуть, чи не біля переправи, перегукувалися королівські роз'їзні дозорці. На чверть милі від Зборова стояв гомін, розносились гучні співи безпечного королівського жовнірства. Тисячі погоничів, панської челяді, голосними криками понукали коней, під-

ганяючи обоз до переправи. Пани збиралися на війну, немовби на весілля. Богун підвів свій полк до річки.

Невеличка річка Стрина, налита вщерть рясними дощами, вийшла з вузьких своїх берегів і радісно вітала бажаних козацьких гостей широкими шумливими хвилями.

— Давно ми вже купалися, молодці! — підохотив жартом своїх козаків Богун і першим кинувся на хвилі.

Роздалася Стрина, зацінилася, захвилювалася, приймаючи козацьке привітання.

— Будеш ти, Стрино, рідною сестрою Пиляві!

За Богуном сам Хмельницький вів свої полки на правий берег.

— До ста чортів! Що це діється з рікою? Пинить, ніби в нюю всі скажені хлопці разом плюнули! — дивувалася безпечна шляхта.

А річка все пінила і пінила. Важкою заслоною стояв туман.

Славно погуляють молодці, Богунове козацтво! Багато осиплеться шляхетського цвіту Жечі Посполитої. Багато залишиться розкішних замків без своїх панів-господарів. Не один чванливий пан, що хвастив своїй ясній пані покласти до ніг здобуту шаблю «хоч Хмельницького, а хоч того, першого після Хмельницького, харциза Богуна» — не один такий буде втікати з поля світ за очі, загубивши панський гонор...

— Помагай нам, свята покрово! — виходило козацтво з води.

Королівське військо обідало, розклавшись на возах на половині переправи. Наведені через Стрину два мости застановлені возами. Погоничі — панські слуги — розбрелися. Нема чого боятися. Роз'їзди князя Корецького сьогодні до обіду обстежили кругом місцевість на три милі — козацького війська і духом не пахло. Вартові хоругви драгунів забезпечували підступи до переправи. Сам король з вельможним панством пив за «знищення реbelie»...

Але чого це стогне так туман? І що це за така страшна грозова хмара облягла півколом горизонт, вирує, клекотить і котиться сюди по правому березі ріки, намагаючись обняти крилами згромаджене на переправі військо і обоз? Летів конем пан Коржицький, аж болото розлягалось за конем.

— На бога, козаки!

Вельможне панство реготало.

— Пану, певно, з перепою щось приснилося?

— Рятуйте короля! — розпачливо благав Коржицький.

Бігли з поля несподівано заскочені недобитки вартових хоругов. Мішалися між возами, збурюючи панську челядь.

— Поцілуйте мене ззаду! — крикнув вельможному панству розлютований Коржицький і погнав на переправу, потягнувши за собою стовпище розгнузданої челяді.

Ударили на гвалт по всіх церквах зборівських завивні дзвони. На поміч козакам вставало зборівське міщанство. Притиснені туманом, моторошно кублилися по землі гвалтовні крики. Розгублено бігав, метушився король.

— Я тут! Сюди, діти мої!

Громом налетіли, змітаючи все живе, овіяні легендами кривавих січ козацькі соколи-богунці.

— Не шкодуйте шабель, молодці!

Богун пробивав дорогу до шовкового намету, де стояв оточений королівськими гусарами Ян-Казімір. Змішав, посік на капусту знетямлену шляхту гордого магната князя Четвертинського; розсипав, мов горох по полю, хоругви пана Тишкевича; пригостив навіки родичів пана Чарнецького; поліг, не встане більше чванливий пан Котецький з своїми пахолками...

— Король у небезпеці! Стійте!

— Хай живе король!

Дорогу Богунові заступили наймані ландскнехти. Січа поновилася. Приперті до ріки ландскнехти, рятуючи короля й передусім самих себе, прохопилися на лівий берег, розламали за собою обидва мости, і, раді тому, що їм пощастило вийти з бою, готувалися копати шанці.

— Гей, соколи! Прймай бой! Корчуй продажное зельє заморское! — то вів своїх донців Степан Разя.

На правому березі ще де-не-де безнадійно змагалися окремі спонукані одчаєм, порізнені заgonи шляхти, та й ті згодом полягли — з правим берегом було покінчено.

Зашуміла Стрина, приймаючи Богунових молодців назад, на лівий берег, на обхід ландскнехтів.

Окрилений близьким розгромом ворога, Богун тепер цілком віддався своїй, що проймала все його ество, одній-єдиній думці: «Взяти короля!» За всяку ціну взяти короля! Тоді розчавлена шляхетська гадина боягузливо поповзе під ноги козакам, звільниться з-під панського ярма народ, зацвіте червоною калиною — волею козацькою весела Україна... Взяти короля!

Образ Яна-Казіміра, товстого пихатого пана з презирливо одвислою губою, весь час невідступно стояв йому перед очима.

Король нашвидку вишикував до бою переправлену на лівий берег Стрини половину війська. Лівим крилом командував значний пан Любомирський. Правим — канцлер Осолінський. Центром — сам король.

Оглушливо кинулись донці на панцерних гусарів пана Любомирського. Сплелися в своїй одвічній ненависті бундючний пан і вільний козак.

— Нех жиє Польска!

— Врешь! Не жить панам!

Одним махом прочесали донці наскрізь грізне на вигляд гусарське зборище. А за ними уже гула земля, мчала велетенською підковою на охват цілого лівого крила повернена з того боку вся козацька армія. Підрубане крило обвалилося на центр. Даремно сам король ловив за поводи коней і повертав назад своїх «славетних лицарів». Шкода праці! Гонорове панство, наче знавісніле нерозумне бидло, проламало власний центр, змішало свої піші наймані полки. До Богуну вже долітало розпачливе благання короля.

— Не кидайте мене, діти мої! Стійте!

От-от буде друга Пилява. І раптом — може, це причудилося? — козацькі сурми покликали на відступ.

— Що сталося? — Богун відмовлявся вірити собі. Розбита королівська армія втікала, ховаючись в обозі, а гвалтовні сурми настирливо виводили з бою переможців, виривали з рук таку блискучу перемогу.

— Може, вбито Хмельницького? Може, напали татари? — Богун озирає кругом поле бою, бачив скрізь повернені назад полки і не знаходив відповіді на свої тривожні запитання.

— Назад! — віддав наказ. Почекав, поки під'їде миргородський полковник Гладкий. Поспішив довідатись:

— Матвію! Що це діється? Де гетьман?

Гладкий — високий, сухорлявий, одчайдушної вдачі козак, обкурений мушкетним димом — невиразно посміхнувся.

— Де Виговський, там і гетьман. А що діється? Сам бачиш.

Підлетів на змиленім коні поквапний джура.

— Вельможний пан гетьман закликає на військову раду! — передав і майнув далі.

— Мабуть, таке, що будемо трактувати з королем, — казав ущипливо Гладкий.

Богун тихо скрегонував зубами. «Котрий раз уже ляхи обдурюють гетьмана, а він усе вірить їм... Виговський, бестія, облутує. Розумний! А ми — Нечай, Гладкий, Богун і всі полковники — дурні. Не вміємо до ніг панських припадати... Викохаєш ти собі, Богдане, змію лютую на груди, — думав Богун про Виговського, — опам'ятаєшся, та пізно... Буде тобі з ним, як з тим Забузьким, що тепер сидить у короля, на булаву роззявив рота, падло!»

Просторий гетьманський намет не вмещував усієї генеральної старшини. Багато стояло за порогом. На обличчях ще пашіли сліди гарячої битви.

— Прийшов королівський лист.

— Король схиляється перед козаками...

— Скачи враже, як пан козак каже!

Генеральний писар Виговський — наопашки саєтовий жупан, при всіх регаліях — голосно вичитував:

«...Ян-Казімір, з ласки божої король Польський, великий князь Литовський, Руський, Пруський, Мазовецький, Жмудський, Інфляндський, Смоленський, Чернігівський, Шведський, Готський, Вандальський дідичний король. Ознаймуємо всім узагалі й кожному зокрема, кому те відати належить, а саме:

вельможному пшез нас на уряді поставленому пану гетьману війська нашого козацького запорозького Зіновію-Богдану Хмельницькому.

Всім полковникам, осавулам, отаманам, сотникам, усім козацькій старшині, і всім молодцям війська нашого козацького запорозького ласку нашу королівську посилаємо!

Припиняємо братовбивче кровопролиття синів єдиної матері нашої вітчизни Жечі Посполитої, владою й повагою нашою королівською пропонуємо...»

— Що пропонує король? — гостро перебив Богун читання королівського листа.

Виговський скосив оком на Хмельницького, не дістав ні дозволу, ні заперечення і відповів на свій розсуд.

— Його королівська милість пропонує відійти від Зборова і Збаража й спокійно очікувати обіцюваних...

— Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість! Король залишає Україну?

— Про те можна буде потім трактувати...

— Трактувати? Гетьмане, ти чуєш? Король без штанів сидить в обозі! А ми відійдемо, потім чухатимемо відшмагані зади...

— Не бувати цьому!

— Тракуй сам, а ми вже почекаємо тоді, як зловимо в руки короля!

Вибух гніву й обурення на гетьмана струсонув наметом. Блиснула добута Богуном шабля. Подавав її, скривавлену в панській крові, зблідлому гетьманові:

— На, січи мене! Але не слухай короля!

Хмельницький відвертав від себе шаблю, трохи не крізь сльози погрожував булавою.

— Чи ви показалися? Від Зборова і Збаража не відступимось! А вельможне панство в кулаці у нас: притиснемо ще раз — більше ласки заслужимо... Так і королеві відпишемо!

Рада так і розійшлася, не вивівши кінця справи. Богун вийшов у важкому пригніченні. Мовчки скочив на коня. Якась дивна байдужість — чого з ним ніколи не було — розпливалася в натомленому тілі. Почував себе спустошеним, розбитим. Вірний кінь безпомилково вгадував дорогу до полку. Надходила ніч. На небі крізь пошматовані хмари пробивалися зорі. У велетенському колі, що оточувало королівське військо, наскільки сягало око, горіли козацькі вогнища. Зустрічалися знайомі осавули, сотники, пізнавали славетного полковника, віддавали шану, але Богун не помічав того. Прокинувся від своєї байдужості аж тоді, коли кмітливий кінь пристав до гурту козаків, що саме сідали до вечері. В гурті парував казан. Збудний запах гарячого кулешу приємно лоскотав у ніздрях.

— Просимо, пане полковнику, до гурту!

Це були козаки вінницької сотні. Богун відчув, що він голодний. Пустив коня.

— До нас, пане полковнику! У нас смачніше!

— У них пшоно носом пихане... До нас!

Козацький сміх і жарти згодом повернули Богунові втрачену ним рівновагу. Повечерявши, він тут же й приляг на попоні, біля вогнища. Зароджена в бою думка налажливо крутилася в обважнілій голові: «Зловити короля... Посіяти страх... А потім на Варшаву... Тоді можна трактувати».

Тихо гомоніли проміж себе козаки. Сон солодко стулював повіки.

«Тоді можна й до Оксани... А чого це якась панна вирячила банькуваті очі, регочеться? Згинь, маро!» І вже не панна, а Оксана сумно-сумно дивиться на нього своїми глибокими, як ріка, і прозорими, як небсна блакить, очима, простягає руки... «Не можна, голубонько моя, не можна,— шепотів крізь сон Богун.— Ось як візьму короля...» Оксана підводила маленького Івася. «Батьку!» кликало мале хлоп'я. «Не можна, синку, не можна, — гладив по голівці сина.— Треба ще відтяти голову шляхецькій гадині». Плакала, вбивалася Оксана. Плакав син. «Не можна», важко стогнав крізь сон Богун, проймаючись люттю на панів, на короля. На світанку козаки зловили королівського гінця з листом до хана.

Король узивав Іслам-Гірея «рідним братом».

«Козаки — то люті вороги твої. Вони, як ті вовченята, коли дійдуть сили,— поїдають козу, ту, що годувала їх. Поверни, великий владарю, свою могутню зброю проти цих вовків в овечій шкурі, і нехай буде наша дружба до віку нерозривною», благав король.

— Оце тобі, Богдане, королівська милость! — глузував Богун.— Посидиш довше, ще більшої дочекаєшся...

Хмельницький не тямився від гніву. Він і сам тепер це визнавав: залишився крайній спосіб прихилити короля — гарматами.

Лунко прокотився в ранковій тиші перший гарматний постріл. За ним — другий... третій...

То миргородський полковник Гладкий за порадою Богуна втягнув на дзвіницю зборівської церкви п'ять гармат з числа відібраних учора біля переправи, бив на королівське сховище.

Богун, не відриваючись, пильно слідкував за тим, як польські вали обволікалися гарматним і мушкетним димом. Спішені козацькі курені підходили, давали залп і мовчки кидалися на штурм. Стиснене в обозі, за ва-

лами, королівське військо не мало як розгорнутися. Козаки рубали вози, розтягували їх і вривалися в утворені проломи. І на валах і в проломах — скрізь кипіла січа. Ось уже над табором замаяли козацькі знамена...

— Пора! — Богун злегка торкнув повід, і вірний кінь, товариш грізних січ і славних перемог, слухняно рушив уперед. По кількох хвилинах за полком засвітив вітер. Похмурилось небо. Сховалось сонце. Коли розгнівана доля несе свій неблаганний меч, тоді все, приречене на згубу, стогне, захлинається в смертельній тузі, чіпляється за життя, благає, б'ється; зойки, стогін і прокляття, змішані з молитвами, встають до неба, а небо німотно мовчить, бо немає рівної сили, щоб могла спинити вирок долі... З такою силою злетів Богун на ворога. Перекинув ошалілі ряди угорської піхоти. Розколов надвое, мов трухлявий пень, стіну закованих у панцері рейтарів. І, здіймаючи навколо вихор шаленої січі, ударив на священну хоругву гусарів — особисту охорону короля.

— Король у небезпеці! Хай живе король! — Гусари непробивним муром оточили Яна-Казіміра.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — розпалений шаленством січі, Богун шукав очима короля.

Ось б'ється поруч позавчора прийнятий козак Голобля. Він давно вже потрощив свою важку, дібрану йому по силі шаблю, шануючи козацьку зброю, засунув за пояс держака, щоб не згубити, а натомість вихопив з якогось воза справжню ковану голоблю — де обернеться, там бризки розлітаються...

— Добре, Голобля, добре, — похваляли козаки.

Богун пробивав гусарський мур; горіла голова, горіло серце — всього якихось десять кроків віддаляли його від особи короля. Там доля України. Ще один удар, і...

— Згода! Згода! — наказував владний голос Хмельницького, спадаючи заслоною перед беззахисним королем. Богунові потемніло в очах. Страшна невимовна туга схопила за серце. Гарячі сльози, як вогонь, бризнули на гриву, обпікаючи коня. І не втримав козак — розламав надвое шаблю.

— Не радійте, пани-ляхи!

Ще хотів щось сказати сторопілим козакам, та захитався в очах світ, хтось холодний вирвав з грудей тугою повите серце і під здольні крики гусарів підняв його на

ніж, на радість королю... Поцілений в груди кулею Богун, падаючи з коня, втрачаючи притомність, проте, встиг ще крикнути:

— Тримайте короля!

Поранений Богун опритомнів і намагався звести голову. Він лежав у хаті, на м'якій постелі. Коло нього вартував зажурений Голобля. Це він виніс полковника з поля, перев'язав груди, сидів і доглядав, незважаючи на те, що в хаті був сам гетьман і багато генеральної старшини. Видно, небезпечно був поранений Богун, коли всі зібралися, немов на похорон. Помутнілими очима обвів поранений знайоме товариське коло, відшукав там Нечая і кволим, уриваним голосом довідався:

— Як ляхи, Нечаю?

— Та мовчи вже, мовчи,— замахав Нечай на хворого, радіючи, що той подав голос.

Тоді хворий звів очі на гетьмана, подивився довгим-довгим, докірливим поглядом і мовчки одвернувся. Хмельницький плакав. Правда, можна було б ще й тепер довести Богунові, що монархи цілої Європи не простили б козакам неволі свого «християннішого брата — короля»; козацьке військо опинилося б тоді в становищі небезпечних, проти всього світу християнського, «грабусів-бунтарів»; що, нарешті, зрадливий татарський хан в останній хвилі поєднався з королем і вже готовий був по-зрадницькому ударити на козаків — усе це міг Богдан сказати Богунові. Та хіба від цього стане легше?

— Морозенко... А тепер Богун... Покидають мене мої кращі друзі! — сумно шепотів Хмельницький, витираючи непрохані сльози.

— Бережись, Богдане! — скрикнув голосно Богун і знову знепритомнів. Десь далеко-далеко, за вікном, ридала бандура:

...На тім полі, на Зборові,
Чорна галич в'ється,
Ой там Богун молодецький
Міцно з ворогами б'ється...

VIII

Одужував Богун поволі. Місяць простояла за плечима смерть, поки міцне здоров'я врешті взяло верх. Тепер житиме козак, Сидів у Вінниці, набирався сили. Війна

скінчилася. Поспішати нікуди. До гетьмана? Справ таких не було. Гетьман тепер перебував у своїй столиці, Чигирині, і, як сповіщали Богунові добрі люди, «хитрував з ляхами». Зборівський договір не тішив ні панів, ні козаків. Козацький реєстр у сорок тисяч давно був переповнений. На одного козака виходило по троє, а де — то й по п'ятеро родин. А родина вся така: «Під Корсунем родилася, на Пиляві хрестилася». Проте реєстр козацького війська далі збільшувався. Цілі полки нібито «без послушенства гетьмана» формувалися поза реєстром. Селяни відмовлялися коритися панам. Пани верталися в свої маєтки, з тим, щоб подивитися і, мабуть, воцтанне пересвідчитися в тім, що їм не панувати більше на Україні. І пани і козаки добре знали: мир буде недовгий.

Хоч і багато клопоту мав гетьман, а все ж не забував про Богуна: поздоровив його полковником вінницьким, сповіщав про те, що найлютіші вороги козацтва — польний гетьман Қалиновський, пан Чарнецький і старий Потоцький — повернулися з татарської неволі, і просив скоріш одужувати.

— Я не знаю, як нам дякувати гетьману за наше щастя,— казала раз у раз Оксана, коли мова заходила про Хмельницького.

Вона тепер квітла, як калина. Минулася журба. З лиця не сходила радість. А в карих очах було стільки щастя, що Оксані за цілий вік не вичерпати його, так щедро наділила її доля.

— Дякуй ляхам,— підсміювався з неї Богун.— Щоб не ляцька куля, то й досі ще сидів би з гетьманом...

При спогаді про ляхів малий Івась уперто хмурих брови.

— Не хочу дякувати ляхам. Дядько Нечай каже: «Ляхів бити треба!» І тоді мале хлоп'я в своїй упертості ще більше скидалося на Богуна. Богун сміявся. Брав на руки сина, підкидав його до стелі.

— Ану, держись, козаче-небораче! Дядько Нечай добре каже: ляхів бити треба... Тільки як же ж ти їх битимеш, коли ти не вмєєш навіть батька бити...

Семилітній Івась спалахував від образи. Запальна батькова вдача позначалася на хлопцеві. Розчервонілий, він вихоплював свою дитячу, подаровану йому Нечаєм «шаблюку», і пристрасно, з запалом налітав на батька,

Богун легенько, пiхвами своєї шаблi вiдбивав дитячі наскоки, пильно наглядаючи за тим, як малий сприймає батькову науку. Івась не раз бачив ті козацькі вправи на шаблях — наскакував завзято, перекидав з руки в руку свою дитячу шabelьку, як то не раз робив батько. Тоді Богун не витримував.

— Згода! Згода!— вдався на милість «переможця». Дитячі очі горіли в захваті здобутої перемоги.

— Кажі, козак чи не козак?

— Козак! Козак!

Щаслива Оксана рознімала «ворогів».

Вона любила хлопця не менше, ніж Богуна.

Так під доглядом старих Оксаниних батьків і самої Оксани спроваджував Богун свої, спокійні до якогось часу, дні.

Після рiздва, вже так він умовився з старими і з Оксаною, справлятимуть весілля. Воно можна б і раніше, та гетьман просив відкласти до зими, поки невідкладні справи вирішити,— хоче справити бучне весілля, так і переказував: «Хочу погуляти так, щоб у самій Варшаві знали, що одружую свого найкращого полковника Богуна». Довелося уважити гетьманові. До того ж і сама Оксана ще була в жалобі, ще не вийшов рік, як помер посічений Яремою Оксанин брат, славетний Демко Поллов'ян. Дід Андрій і баба Христя, хоч як хотіли швидше бачити свою дочку полковницею, все ж були тієї думки, що «грішно до року веселитися, померлого сина пам'ять зневажати». Богун не заперечував. Та, власне, не було чого й перечити. Він міцно тримав своє щастя, а решта — дрібниці. На все свій час!

Не оглянувся, як літо відійшло. Тепла дощова осінь принесла з собою свої турботи. Старі люди не пам'ятали такої щедрої осені. Відвойована земля платила козакам за всі заподіяні війною злигодні. Наливалися в садах рясні плоди; цвіли пізно посіяні пахучі гречки; полягли до землі пшениці й жита пускали буйні зелені стрілки; на пасіках було повно прозорого пахучого меду.

Відірване війною від землі, показачене селянство,— при боці шабля, в руках серп,— поспішало тепер надолужити прогаяний влітку час. На всьому Побужжі стояли гарячі жнива. Господарювали на панських землях. Панів не боялися. Поки на кордоні стоять такі пол-

ковники, як Богун і Нечай,— панам на Побужжя не вертатися.

Богун пильно стежив за всіма подіями на пограниччі. Через своїх довірених людей він довідувався навіть про те, що діється в самій Варшаві. Панство, мов побитий пес, залишувало рани. Запеклі вороги козацтва — Мартин Калиновський і Стефан Чарнецький — нахвалялися:

— Ще цього року козацькою кров'ю собак своїх напоїмо, а Богуна живцем добудемо, у свинячу шкуру зашиємо — і в льох. Собачим стервом відгодовувати будемо, щоб він не жив і не вмирав, аж поки в ньому черви не заведуться...

— Що занадто, то не здорово! — переказував Богун панам на ту похвальбу.— Нам, як доведеться,— ми простіше зробимо: засилимо мосці панам таке кільце, щоб їм більше не кортіло лізти в наші козацькі ворота...

І далі кріпив пограниччя. Радився про спільні дії з Нечаєм на випадок несподіваних диверсій. Хмельницький міг не турбуватися: поки два таких стовпи стояло на Побужжі,— «козацькі ворота» були забезпечені.

Минала осінь. З Варшави надходили щораз тривожніші вісті. Довірені козацькі люди раз у раз повідомляли про таємні пересування кварцяного війська. Два корпуси найманців — піших ландскнехтів — направлялися на пограниччя. Король дав свою таємну згоду затримати на соймі, що мав відбутися в грудні *, обраних на сойм послів козацьких. На зборівський договір ніхто більше не покладався. У Чигирині спішно скликалася генеральна рада. Богун вагався: залишити під такий тривожний час козацьке пограниччя? Хитрий Калиновський, мабуть, тільки цього й дожидає. А тут ще й Оксана — не хочеться їй пускати Богуна в таку далеку подорож.

— Ти ще не одужав, мій соколе,— боялася, щоб не сталося чого в дорозі.

Порадившись з Нечаєм, Богун відписав у Чигирин, що він залишається на пограниччі й заздалегідь «на ляхів готовий повсіди чинити добре».

Оксана раділа. Її сокіл залишався біля неї. Правда, цю радість часто затьмарювала думка, що Богунові доведеться знов сідати на коня... Але коли то ще буде? На-

* Конвокаційний польський сойм 1650 р.

дворі вже випав перший сніг — зима. А зимою яка війна? А там, може, і не посміють ляхи зачіпатися?

Нечай сповіщав, що генеральна рада звернулася до «Його пресвітлої величності, царя Великої Русі» з тим, щоб «гетьмана і все велике військо запорозьке під свою високу руку государську з ласки своєї прийняв би і оружними людьми на поміч козакам на короля пішов...» Не посміють ляхи зачепити таку силу. Так заспокоювала сама себе Оксана.

На людях Богуна всі бачили спокійним і щасливим. У вільний від полкових турбот час його часто зустрічали разом з Оксаною. На вигляд був веселий, безтурботний. У повазі, в шані, ще й мила під боком — чого більше треба козакові?

Але досить було Богунові залишитись на самоті, як він ставав невпізнаним: хмурнів, непривітні думи глибокими зморшками спадали на чоло. Кварцяне військо — йому давно час бути на квартирах — стоїть на пограниччі при повній зброї. А тепер прибув і сам Потоцький. «Недобре замишляють пани-ляхи. Не знати, де то доведеться нам, Оксано, справляти наше весілля...»

Оксана нічого не підозривала. Захоплена своїм щастям, вона бачила і знала лише того Богуна, що був разом з нею, відважного лицаря, закоханого, ніжного, готового годити їй у кожній найменшій дрібниці. Ніколи ще жодна зима не здавалась їй такою довгою. Надворі люті морози — птиця мерзне, в хатах стіни тріскаються, на вулицю й носа не кажи. А в хаті все давно пороблено. Сто разів передумано, як приймати гетьмана. До весілля залишились лічені дні. І Оксана від хвилювання не знала, де подітися. Богун в останній час то їздив по сотнях, то, дивись, до Брацлава поїхав, з Нечаєм три дні сидів, а то Нечай до нього приїжджав. Заклопотаний своїми справами, він ледве встигав словом перекинутись. А Оксані тільки й розваги, що з Івасем «вправлятися на шаблях».

Перед запусною неділею Богун вирішив спочити трохи.

— Приготуйте, паніматко, нам чогось на зуби, — просив Христю. Обіцяв привести товариство.

Дід Андрій на radoшах знайшов ще у льоху барильце міцної слив'янки та питного меду, не бракувало й горілки.

— А то забув наш полковник, як і горілка п'ється!

Христя, крім загального обіду для okazji, зготувала ще й окремо Богунові його улюблений пісний борщ з грибами й смажену солону рибу. Дід Андрій саме закінчував розливати міцну, як вогонь, горілку, коли розчинилась хата, впускаючи разом з морозом, що стелився долом білими клубками пари, запушених інеем веселих Богуна і чоловік з десять козацького товариства.

— Здорові, паніматко!

— Здрастуйте, діду Андрію!

— Як бог милує?

Хата сповнилася веселими вигуками й привітаннями. Тут усі були свої, знайомі.

Зодягнена, як на врочище свято, в червоних сап'янцях, в своїй улюбленій темнозеленій корсетці, у вишиваній мистецькою дрібною низзю найтоншого льняного полотна сорочці й гаптованій шовком плахті, вся легка й вібруюча, стояла Оксана. Зовуча соромлива посмішка розквітла на устах назустріч гостям.

Рахнівський сотник Діденко — козарлюга, волові шию скрутить, нежонатий,— глянув на Оксану, потім на Богуна, кркнув і, немовби зрозумівши, що не потягне він супроти Богуна, перевів свій погляд на горілку.

— Піднеси-но нам чого-небудь, Оксано, з холоду,— попросив Богуна, зирнувши на Діденка.— Мороз такий — душа в п'ятах мерзне!

— Га, га!—приєднався до Богуна сотник вінницький Немира.— Піднеси, Оксано! Мороз такий, що дай боже видихати, тільки на вовків та на ляхів такого!

— Не до смаку ляхам такий мороз,— радів Діденко.— До весни сидітимуть, прокляті!

— Вони сидітимуть чи ні, а ми стерегтися мусимо,— остерігав Богуна.— Хто сьогодні виїхав на звіді?

— Голобля з десятком козаків,— доповів Немира.

— Добрий козак!

Оксана тимчасом підносила всім по чарці. Кожен випивав і, кркнувши, сідав за стіл. Христя метушилась біля печі. Перечастувавши гостей, Оксана й собі кинулася до печі допомогти матері. Подали на стіл. Під доглядом запопадливого діда Андрія Богунове товариство швидко зігрілося. Міцна горілка розв'язала язика.

— Ех, нема де козакові погуляти,— скаржився Діденко.— На ляхів свербить рука!

— Встигнеш з козами на торг,— відказав Богун.— Не про це я зараз думаю...

— І добре, сину, робиш,— похвалила Христя.— Війна не виграшка.

— Не твого розуму, стара, це діло,— дорікав п'янений дід Андрій.— Козак зроду-віку воював. На те він і козак!

— Га, га! На те він і козак! — підтакував Немира.

— Добре, діду, добре! — схвалювало товариство.

У хаті, за столом, ставало гаряче. Горілка розганяла кров. Козацька сила шумувала.

— Хай там собі гетьман трактує як хоче, а нам якби лишень весни діждати,— кричав зухвалий Діденко.— Ми тобі, полковнику, таке весілля справимо, гей-гей! У Вінниці почнемо, а в Кракові скінчимо...

На всі ті хвастощі і похвалання свого товариства Богун лише поблажливо усміхався. Інші думки його тривожили. Знав, що навесні, а може, й раніше, може, навіть найближчими днями (бо старий лис Калиновський не дарма стоїть на пограниччі) треба сподіватися удару на Побужжя. Але це ще півбіді. З Калиновським можна поквитатися. А от біда! Не встигли вигнати панів-ляхів, як уже свої пани залигують народ в ярмо. Силою зганяють покозачених селян, на своїх пахолків обертають, на рубуче бидло... Панства захотілося! Богунові ударила в обличчя кров. Справедливість і обурення підносили свій голос проти нової народної неволі. Гетьман розсилав скрізь свої накази, дбає про «покріплення ладу», а за ними, мов гриби в дощ, виростають скрізь свіжі палі й шибилиці. Не тим кінцем вінчає справу гетьман!

Похмурий погляд Богуна сковзнув по ніжній стрункій постаті Оксани, приглянувся до її розквітлого незаймаю красю обличчя і від того мимоволі прояснів і потеплішав. Чи дасть йому Калиновський хоч на короткий час пізнати радість свого щастя? А так хотілося б забути все — блиск шабель, рев гармат, бойові переможні поклики — і десь тихесенько над Бугом в затишнім куточку оселитися з Оксаною. Він орав би, сів би, косив, носив воду, рубав дрова, молотив... Не треба йому ніякого високого становища. Оксана вечорами співала б йому козацьких пісень. Він згадував би свої козацькі походи і навчав би сина,— а може, й синів, як треба любити свою визволену з-під панського ярма Україну. А коли долі було б

угодно знову покликати його на ворогів вітчизни, він, уже посивілий, знову сів би на коня, разом з молодими своїми синами-козаками, і знову слава його давніх грізних битв ожила б, залунала б переможними покличками в нових грізних січах, нова слава полковника Богуна...

— Думу думаєш, полковнику? — запитував підохочений горілкою Немира. — Однаково буде те, що буде!

— А чого нестане — шаблею дістанеш!

Товариство в згоді зняло догори сповнені живущою горілкою чарки.

— За козацьку волю, браття! — пив Богун.

— На погибель панам-ляхам! — випило все товариство, і знов пішли кружляти за столом чарки.

Оксана з прихованою тривогою спостерігала настроїв Богуна. То він веселий, то сумний — мінливий, наче хвиля.

«Чого він сумує, за чим?» намагалася розгадати. Перебирала в пам'яті — може, вона в чому завинила? Ні, вона, не почувала жодної вини. Завжди охочий погуляти в товаристві, він сьогодні нишком оминав чарки, берігся пити... То гляне на неї такими сумними-сумними очима, наче прощається і хоче залишити в її серці той свій сумний погляд назавжди, на вічність. То несподівано розсміється. А це раптом схопився, випив підряд одну за другою кілька чарок. Почервонів, розгорівся. З-під грізно насуплених брів блиснули знайомі всім, і ворогам і друзям, чорні петьмарені гнівом очі.

— Брешеш, пане Калиновський! Знаю всі твої думки, псявіро! — ударив кулаком об стіл і, чорний, як туча, вийшов насеред хати.

— Меду, Оксаночко, меду! Хай гуляють мої гості!

— Га, га! Піднеси, Оксаночко, — просив Немира. — Бо дідова горілка колом стала в горлі...

Гості пили серед хати хмільний мед. Дід Андрій узяв бандуру, загравав до скоку:

Котилася горба
З великого горба,
А в тій торбі гнилий лях...

— Нехай йому в ребро гак! — підхопив Діденко і пішов навприсядки по хаті.

Мало стало хати. Розгулялася душа козацька. Товариство висипало в двір. Лютий мороз був тепер ніпочому.

Хмільний Діденко вихопив надворі шаблю, молодецьки свиснув.

— Гей, нема на радість пана-ляха! Ану, хто вміє добре тримати в руках шаблю. Наскакуй!

— Почекай. Дай нехай побачу, за що ж то я настановив його сотником?

— Не займай, полковнику! — остерігав Діденко. — Бо я не подивлюсь на те, що ти Богун!

— А ти й не дивись. Хай інші дивляться...

Схрестилися козацькі шаблі, дружнім дзвоном-привітанням обізвалися одна до другої і зараз же відскочили назад. Діденкова шабля легко, немов ластівка, пурхнула вгору, стала креслити в повітрі невловимі лінії. Богун спокійно і, здавалося, недбало слідкував за рухами свого противника. Його шабля ледве поверталась своїм кінцем, часом навіть і не в лад. Він немов грався. Діденко замахнувся, щоб показати свій найкращий спосіб козацької науки. Богун лише поворушив рукою, підвів свою шаблю під Діденкову, злегка подав її на себе, і Діденкова шабля, немов заворожена якоюсь чарівною силою, випорснула з міцної козацької руки.

— Хто ще стає?

Став Немира. По хвилині Богун тримав під пахвою дві здобуті шаблі і легко відбивав удари кальницького сотника Семена Височана.

— Здається, наші їдуть? — придивлявся дід Андрій, що теж вийшов поглянути на козацькі витівки.

По дорозі від Замостя показався козацький роз'їзд. Загін — десяток козаків — мчав щодуху просто до двору діда Андрія. На передньому коні, підтримуваний вершником, лежав уперек сідла якийсь чи то бранець, чи порубаний козак. Богун не став далі забавлятися. Віддав сотникам їх шаблі. Козаки тимчасом порівнялися з дво-ром. Першим заскочив у двір козак Голобля.

— Причина нам, пане полковнику! Знайшли по дорозі на Красне. Знати, козак, а ким порубаний, того не довідались, не знаємо.

Підбіг зацікавлений Немира, глянув посіченому козакові в обличчя і враз витверезився.

— Ов, та це ж Степко! Від Нечая!

— Скоріш до хати, — наказав Богун.

Степка перенесли до сіней. Дід Андрій тут умить обдивився його, приклав вухо до грудей.

— Слава богу, теплий. Відходимо! Відтирайте його, хлопці, снігом, а тоді — горілки...

Довго відтирали, а коли посічений, нарешті, появив життя і застогнав — дали, як то радив дід, ковток горілки. І ожив козак. За другим ковтком дійшов до пам'яті, а за третім уже й мову повернуло, зміг заговорити.

— Хто це тебе, брате, так понівечив? — питав Немира після того, як відходжений у хаті трохи одігрівся.

— Не питайте,— простогнав Степко і заплакав, не соромлячись, немов дитина.

Змовкло товариство, вражене козацькими сльозами. Козак від ран не заплаче. Великого жалю треба на козацьке серце, щоб добути з нього сльози. Богун зблід. Передчуття страшної непоправимої біди холодним зашморгом стягнуло горло.

— Де Нечай?— хрипло видушив із себе.

— Нема вже Нечая,— схлипуючи, ледве проказав Степко.

І, ковтаючи сльози, скрегочучи зубами з того горя, розповів про несподіваний підступний напад Калиновського на Красне, про те, як завзято боролись до останнього в місті і в Краснянському замку проти десяти тисяч польського війська жменька Нечаєвих козаків, нарешті, розповів про славу Нечаєву смерть. Моторошна тиша залягла в хаті по тім оповіданні. Низько опустивши голови, стояли козаки. Ніхто не смів першим порушити зловісної тиші. Кожен немовби боявся, що та важка журба і гнітюче лихо, які зараз залягли в цій хаті, можуть з одного слова перетворитись у вогонь і спопелити всіх. Міцно заціпивши зуби, стояв Богун і дивився кудись крізь вікно, в засніжену далечінь. Скам'яніло, немов з хреста знята, стояла Оксана. Тихо ворушила губами Христа, шепочучи молитву за упокій душі раба божого Данила. Довго так стояли всі, похилені важкою журбою, аж поки дід Андрій наважився і зняв шапку.

— Прощай, козаче. Слава твоя не вмере, не поляже,— твердо проказав старий, надійно глянувши на Богуна.

Скрегонув зубами Степко, тамуючи біль. Богун, що досі стояв нерухомо, немов прокинувся, здолавши важкий сон, обвів захмареним поглядом по хаті.

— Зібрати зараз всю старшину,— наказав Немирі.

Наказ прозвучав спокійно. Усі знали: в Богуновій

душі зараз вирувала буря, але... такий уже Богун! Він приховав свою лютю до бою.

— Скільки сотень маємо? — було друге Богунове запитання до Немири. Сподіваючись нападу Калиновського, він ще вчора звелів підтягнути до Вінниці десять сотень.

— Дев'ять, — доповів Немира. — Немирівська, вороновицька, кальнівська, кунянська, балабанівська, бабинська, жорницька, рахнівська і вінницька.

— Десять ляхів на одного. Важко, але відіб'ємося. Післати гінців, щоб решта прибувала!

Немира вийшов виконувати накази.

— Коня мені, — звелів Богун.

Оксана все ще стояла, немов прикута до землі. Боялася поступитися. Їй здавалося, що кожен її крок наближає страхіття майбутнього... Знов річками потече козацька кров, вставатимуть до неба з димом палаючих осель страхітливі жіночі й дитячі зойки, життя щодня висітиме на волосинці, а головне — не буде біля неї Богуна. Оксана здригнулася. Залишиться вона, як і була, — з своїми нездійсненими мріями, з лекучим смутком, буде щодня виглядати, сподіватися... Навіщо бог посилає людям такі муки?

Богун, який сто раз сміливо зазірав у вічі смерті, несміливо глянув на засмучену Оксану. Що він міг тепер сказати їй? Йому самому так хотілось бодай до весни побути біля неї, звідати радість молодечого щастя, а чи ж можна зараз думати про це? З усіх боків чорним гайворонням злітаються і крячуть вороги. І от уже не Оксана, а ціла засмучена Україна стоїть перед ним, з благанням простягає руки... «Нечаю, Нечаю, товаришу вірний, що ж ти, брате, наробив?» плакало кривавими сльозами серце.

— Кінь готовий! — крикнув у хату Голобля.

Богун хитнув головою: «Добре». Ступив до Оксани — думав міцно-міцно пригорнути, а натомість лише винува-то посміхнувся.

— Доведеться нам, Оксано, відкласти наше весілля...

Нічого на те не сказала Оксана. Не тому, що вона дівчина, а дівчині покладено бути покірливою, ні: вона була Богунова наречена. Без єдиної сльози, без нарікань на свою долю, підійшла вона до Богуна. Поклала на плечі руки і чистим, як душа дитини, поцілунком поцілувала свого нареченого в уста.

— Тобі пора... Іди, мій соколе,— мовила до нього стиха. Богун — козак, вона теж була козачка. Стара Христя добула залізний образок Івана-воїна, посвячений у Києві.

— Хай береже тебе господь, сину, від усякої напасті,— поблагословила.

І готовий Богун. Хотів побачити ще сина, та малий десь вислизнув на вулицю на ковзанку з сусідськими дітьми. Дід Андрій вже лагодив свою стару козацьку шаблю, що служила йому ще за Наливайка. Докірливо зауважив Богунові:

— Рушай, рушай, полковнику. Там діло жде. Не навіки ж прощаємося.

По хвилині Богун уже мчав до замка, де мала зібратися старшина. Уявляв собі, як розтікаються загони Калиновського, затоплюють Поділля, і підострожував коня,

— Дорого заплатите мені, ляхи, за Красне!

ІХ

Чутка про напад шляхти на Красне вмить облетіла місто. Захвилювалося міщанство. Народ з усієї Вінниці, покинувши печене й варене, забувши про гульбища, що справлялись тепер на запусній неділі мало не в кожній хаті, валом повалив до замка, сподіваючись почути свіжі новини.

На замковій площі, оточений козаками й міщанами, стояв усім відомий вінницький крамар Іцик. На тілистому, міцному, як дуб, Іцикові, що виглядав вищим від людей на цілу голову, висіла при боці найсправжнісінька гусарська шабля. Він вчора зібрався до Красного. Там у нього були такі-сякі справи, взяв з собою такого-сякого краму і ще там дечого...

— Іду собі,— розповідав Іцик,— на дорогу поглядаю, аж гульк — панове гусари.. «Стій, псявіро!» Станьмо, кажу собі, пане Іцик. Може, панове гусари заблудили, думають дороги поспитати. Став. Чекаю. Під'їжджають... «Наше шанування пану. Як ви себе, пане Іцик, почуваете?» питають.— Дякую, кажу, вельможне панство, як той горох при дорозі,—хто йде, той скубне. «Давно ви, пане Іцик, з Вінниці, як там поживає пан Богун?» — Ну-дзьує, кажу, прошу панства, за такими ясними панами... Отак розговорилися,— провадив свої жарти Іцик,— і па-

ни гусари були такі гречні, наділили мене шаблею на спогад... Нехай, кажуть, буде пану на добрий почонтек!

Схвальний сміх козацтва і міщан звисав над площею. Зухвалий Іцик звичайнісіньким дрючком упорався з п'ятьма гусарами, поздирав з них шаблі і привів до Вінниці, неначе впійманих телят.

Військо Калиновського в Сутисках підночує. Перед веде з гусарами сам пан воевода Ланцкоронський. Назавтра треба сподіватися непроханих гостей.

— Нехай здоров буде, наш полковник дбає за гостину,— казав Іцик, ще й піддавав сподіваним панам-гостям носакон під зад,— така, мовляв, буде їм гостина.

Усе поспільство, хто як міг, ставало козакам до помочі.

Богун, не гаючись, готувався до відсічі. Ще дорогою до замка він вирішив: хоч би там що, затримати Калиновського у Вінниці. Вінниця — це той гачок, на якому зачепиться зажерливе панство. Уже полетіли гінці в Чигирин до гетьмана і в Умань до полковника Глуха. По всіх шляхах, в усіх кінцях стали на сторожі міста посилені козацькі роз'їзди. Відряджений під Сутиски з окремим загоном сотник Гаврик має пильно стежити за кожним рухом пана воеводи Ланцкоронського. Без зайвого поспіху, розважно давав Богун свої накази.

— Доведеться нам трохи потурбувати панотця ігумена.

— Для чого?— не міг зразу догадатися Немира.

— Поставити в монастирі на дзвіниці дві гармати та над ворітьми дві, на мурах — на всі чотири кінці..

— Звідки ж їх узяти, коли у нас усіх їх вісім?

— Отож усі вісім і поставити.

— А замок як? Замок залишиться без гармат?

— Обійдемось. Замок — нам не головне. В монастирі треба скупчити всю силу.

Вінницький замок, хоч і мав усі ознаки фортеці, проте не міг витримати довгої облоги. Замкові вали в кількох місцях були напівзруйновані — їх не встигли поновити. Мури теж подекуди світили пробитими дірками.

Та це ще не біда: насипати вали, закласти в мурах діри—козакам на ніч роботи. Небезпека крилася в тому, що ворог з усіх боків мав цілком безпечні й дуже зручні підступи до замка. А монастир, навпаки: стояв на крутій, високій панівній над містом горі; ріка Буг, що виги-

налася тут лукою, оперізувала гору і все старе місто з трьох боків, захищала всі підступи. Що ріку навіть узимку можна буде використати, як зручний захист, в цьому Богун не сумнівався. І, нарешті, монастирські мури нічим не поступалися перед замковими мурами. Усі ці міркування диктували Богунові вибрати для свого захисту саме старий монастир, а не сумнівний щодо оборони новозбудований, відкритий з усіх боків замок.

Покликаний на раду панотець ігумен не перечив, навіть обіцяв допомогти, чим можна.

— Роби, сину, так, як того вимагає справа і доручений тобі наш рідний край. Нехай тебе господь благословить. А я, грішний раб його святої волі, задалегідь на все тебе благословляю...— І поспішив хутчій у монастир підняти братію на поміч Богунові.

Вечоріло. До монастиря втікали звідусіль тисячі людей — ченці, міщани, з околишніх сіл селяни, що прочули про наближення польського війська. Люди юрмилися біля брами, метушилися, кричали, вимагали пустити їх сховатися за мурами. Поміж людьми бігали, до хрипоті кричали Богунові сотники, наводили лад. Богун звелів, пропустити жінок з дітьми. Решта, хто почував себе в силі, мали стати до роботи. Запалали смолоскипи, вогнища. І незабаром уся монастирська гора, на всіх схилах і особливо на схилах до річки, вкрилася людським мурашником. Задзвеніли лопати і заступи, добуваючи крізь глибокий сніг і лід промерзлу землю.

— Господи благослови, на груди Калиновському,— кинув першу лопату землі поважний дід Андрій.

Населення копало шанці. Богун розпорядився працювати на дві зміни: в коротких перервах люди грілися, відпочивали біля вогнищ і знову йшли, з подвоєною силою й завзяттям добували заступами мерзлу землю. На ранок монастир оперезався свіжими окопами й валами.

Від Гаврика, що сидів з своїм роз'їздом під Сутискама, надходили заспокійливі вісті. Загін пана воеводи Ланцкоронського, побоюючись глибоких заметів і лютого морозу, вичікував у Сутисках Калиновського, що йшов від Шаргорода з усім своїм десятитисячним військом.

Богун оком не стулив за цілу ніч — ходив вранці по горі, давав останні вказівки, закінчував укріплення. Вал першої лінії навколо монастирської гори готовий був зустріти ворога. Друга лінія окопів і валів завершувалася.

— Пан воевода Ланцкоронський — гордий лицар, він не хоче йти на нас абияк. Йому цікавіше буде нас застати за валами... Ну, ми йому зробимо ту честь!

Богунові жарти ширились по всій горі, з уст в уста передавалися. А з тих жартів виростили з кожним разом усе вище й вище, неприступними спорудами вставляли оборонні лінії окопів і валів. На дзвіниці й на мурах установлялися гармати. Міщанська дітвора, — чи то їй зважати на якісь там заборони, — висипала вранці проти сонця, як завжди, на ковзанку. Діти летіли з гори сторч головою, чіпляючись за ковзкий лід, котилися цілими клубками вниз, до самої ріки. Богун, спостерігаючи дитячі витівки, захоплювався і старших «грітися на ковзанці», а коли ті безпомічно зривалися й летіли сторч разом з дітьми, — голосно сміявся. Згодом від ріки на гору протягнулася велика валка саней з діжками, повними води.

— А то нащо? — здивувався зацікавлений Немира.

— Ковзанку влаштуємо... Хлопці свою, а ми свою, веселіше буде!

Богунова відповідь інтригувала. Полковник на дитячий розум перейшов, чи що? Зацікавлене поспільство стовпилося біля валки. Богун зачерпнув цеберкою з діжки води, зійшов на вал і, хитро підморгнувши, мовляв, «ви тільки дивіться», почав звільна лити воду на схил валу. Не минуло й півхвилини, як лютий мороз відразу скував полите місце рівним слизьким шаром льоду. Догадливе козацтво радісно загомоніло.

— Ану, панове молодці, на вали! — вмить кинулись козаки до діжок з водою.

— Ото буде ковзанка!

— Сам пан польський гетьман Калиновський нам собі скаже!

Відра цепом з рук в руки жваво полетіли на схили валів. Поливані без перерви схили поволі вкривалися рівним, немов виточеним шаром блискучої слизької криги. Спорожнені діжки раз у раз спускалися по воду. Захоплене витівкою Богуна козацтво й незчулося, як обліті схили і вся гора монастирська заіскрилились незабаром в сліпучому сяйві неприступної льодової громади. Монастир скидався на грізного лицаря, вбраного в казковий, зачарований панцер. Козацька замкова залага теж даремно не сиділа. Насипались вище замкові вали. На мурах, де всі міщани звикли бачити старі гармати, з'яви-

лися жерла нових гармат. І лише досвідчене козацьке око могло здогадуватися про Богунові хитрощі.

Поспільство й козаки готові були вірити, що їх полковник не інакше як «самого чорта осідлав». То він несподівано з'являвся в полі, опитував вислані роз'їзди, то раптом його бачили на замкових мурах — сміявся, жартував і давав накази, а, дивись, по хвилині знову мчав назад, у монастир, поглянути на свою витівку — і так весь день на коні.

Увечері Немира хотів знати, чи будуть які накази на ніч, розшукував полковника на річці.

Богун з трьома десятками козаків псував дорогу через лід, прорубував ополонки.

— Що він робить? Це ж тепер до замка он аж куди треба об'їжджати, а ляхів однаково не спиниш цим...

— Шкода, добре вкочена дорога! — голосно пожалував Немира.

— А ми другу накотимо, — бадьоро пообіцяв Богун.

Сотник не став далі втручатися. Видимо, полковник знову щось намислив, а де Богунова голова затіє що, там уже напевно сподівайся діла. На правому березі з вечірнього туману раптом вискочив роз'їзд і, недовго міркуючи, махнув просто через лід, на ополонки.

— Гей, там! Бережись!

— Свої, свої, пане полковнику! З-під Сутисок!

Богун поспішив до Гаврика.

— Розкажуй.

— Жахні речі там, пане полковнику!

Гаврик непомічений проскочив аж під Красне й далі, під Мурафу. Мурафа, Красне, Стіна, Ямпіль — зрівняні з землею. Люди тікають світ за очі, рятуючись від лютої смерті. Пани не жалують ні старого, ні малого. Жінок наскрізь прошивають списами й тоді, ще теплих, не соромлячись, безчестять. Немовлятам, до одного, розбивають голови об землю...

— Такий струс, і гвалт, і страх кругом, що від того всього хоч живим закопуйся, — казав, здригаючись, Гаврик. — Калиновський у Сутисках поєднався з Ланцкоронським і цієї ж ночі думають на Вінницю рушити.

— Я їм не Нечай! — нахмурившись, погрозив Богун. — Справляйтеся, молодці, скоріше. Може, який пан захоче рибки половити, — наказував козакам робити шир-

ші ополонки. А сам, не гаючись, з півсотнею рушив на виправу, під Сутиски.

Надходила безсонна друга ніч. Вночі налетіла завійниця. З гуком, свистом переносила-пересипала снігові замети. Лютий мороз палив вогнем. На валах — здавалося, що то мушкетні постріли — тріскався закутий в кригу гострокіл. Проте ніхто не поспішав ховатися. Як і вчора, люди метушилися по всій горі — копали, підрівнювали, поливали водою схили. В монастирській «трапезній», де ще два дні тому не зміла ступити жіноча нога, тепер рясно сиділо жіноцтво. На пекарні в широченних казанах, замість мирного чернечого «яства і питва», кипіла розтоплена живиця, булькала кипляча смола, топилося видобуте з монастирських льохів олово. Ченці, покидавши рясні і засукавши рукава, наче вони й не були ніколи ченцями, з козацькими жартами й завзяттям виливали мушкетні кулі. Ніхто не думав спати.

На світанні Немира спустився вниз до річки, провідати вартових. Завірюха стихла. Пухкий сніговий килим застеляв обидва береги. Півсотні козаків, упрягшись по парі в легкі опленчасті сани, обережно накочували через підмерзлі, заметені снігом ополонки проїжджу дорогу.

— Хитро вигадав Богун. Панам таку дорогу постелив...— і, задоволений, пустив коня на правий берег.

От і замок. На мурах якась тривожна біганина. З воріт виходила замкова облога.

— Чи не Богун часом повернувся?

Так і є!

Богун, помітивши Немиру, молодецько свиснув. Заграв конем, піддав духу козакам. Не зламали молодецького завзяття ні безсонні ночі, ні мороз, ні хуга. Ще здаля наказував Немирі:

— Знімай зараз всю свою сторожу навколо міста. Відводь усіх на лівий берег. Та встигай скоріше, бо через годину будуть гості.

Півторатисячний передовий загін гусарів пана воеводи Ланцкоронського вже був на відстані півгодинної кінної їзди від Вінниці, а сторожових постів козацьких все ще не видно й не чути. Пан воевода вважав це за добру ознаку. Отож не відає Богун про свою погибель? Тим краще для справи. Захопити несподівано таких двох

небезпечних поплічників козацького гетьмана — це багато важить!

«Це неабияка послуга шляхецькій Жечі Посполитій. І нехай собі пан польний гетьман Калиновський надимається як хоче, а всі його, мосці пана, послуги ойчизні варті фіги... Старий дурень! Віддай йому Нечаїв пірнач... Може, й Богунову голову разом?» Пан воевода іронічно розсміявся.

«Богуна ловити, що воду решетом носити, але, мабуть, і він, як і Нечаї, справляє запусти, на нас не сподівається. Надія на пана бога, що ми цього козацького монстра, на високе щастя його королівської величності, сьогодні вловимо і, відправивши цю процедуру вінницьку,— на дальшу Україну рушимо...»

Настрій пана воеводи, зіпсований сваркою з польним гетьманом Калиновським за Нечаїв пірнач, значно покращав. Гусари вже наближалися до передмістя, а козацької сторожі все ще ані духу.

— Га, лайдаки! П'яні висипляються! — серце пана воеводи радісно заграло в передчутті блискучої і легкої перемоги.

— Справимо їм друге Красне! Вперед, панове лицарі мої, вперед! — направив ошалілого коня на замок і, не оглядаючись, з одною думкою заскочити в замок Богуна, погнав перед гусарами.

— Вперед! Вперед! — вилетіли за ним охоплені лицарським запалом його ротмістри.

— Вперед! — віддалося громом в рядах гусарських хоругв і нагло обвалилося над замком, що, здавалось, мирно спочивав, не сподіваючись біди.

Заметушились біля замкових воріт всього якихось три десятки козаків. Наспих пальнули з мушкетів і, рятуючись від видимої смерті, з пронизливим криком, немов зайці, кинулися врозтіч.

— Га, пся кров! Смердюче хлопське бидло! Лови їх! Не дамо їм шабель вийняти!

Окрилені своїм блискавичним успіхом, панове ротмістри відразу ударили на замок. Щастить пану воеводі. В замок — ні душі. Богун з козаками, певно, в місті,— по хатах гуляють...

— Вперед! Вперед! — квапив Ланцкоронський.

Заскочити непокірне місто, захопити розполохом Богуна... Серце пана воеводи не вмещало тої радості, стіль-

ки її випало й ще випаде сьогодні. Жменька сполоханих козаків щосили гнала вниз до Бугу, намагаючись перехопитися на той бік річки. Чого б це їм туди втікати? Ага, там сам Богун з купою свого вояцтва маже п'яти...

— Га, проклятий хам! Він ще думає втікати? Вперед! — І пан воевода першим кинувся навздогін за втікачами. Загомонів навколо лід, тисячоголосою луною обізвався, вгинаючись під вагою переможних польських хоругов. Добрий кінь вже виніс пана воеводу на середину ріки.

— Га, сто дяблун!—Ланцкоронський лише встиг почути, як загуркотіла вся ріка, спостеріг, як ринула під лід його найкраща хоругов, почув розпачливий нелюдський зойк своїх гусарів, і в ту ж мить над ним зімкнулася зловісна чорна льодова вода. Кінь зараз же виринув. Знемямлений Ланцкоронський поспішив пустити коня, вхопився обіруч за кригу і верескливо, жалібно завив, немов намочене щеня. Спіймана в ополонки польська гусарія гинула. Люди вперемішку з кінями борсалися в льодовій воді, чіплялися за уламки криги і, не маючи сили видертись, заклакли, йшли під лід. Окремі відділи, збагнувши небезпеку, спробували кинутися вбік. Даремно! Скрізь тріщала крига... А з боків уже заходило козацтво. Виблискував грізним шоломом Богун.

— Приймайте пана воеводу! Не шкодуйте шабель, молодці!

Ланцкоронського ледве живого витягли з води. Врятований, на руках своїх гусарів, дістався пан воевода спочатку на берег, а потім аж за місто.

— До холяри ясної! Хто міг думати?! Така безславна ретирада! — Ланцкоронський ладен був заплакати від люті. Найкращі відділи пішли під лід.

— Скупалися пани-ляхи добре! Всю коросту з себе змили,— вітало на радощах свого полковника все козацтво.

Триста осідланих коней козацької здобичі віддав пан воевода Богунові, oprіч того, що під лід пішло. Запальний Діденко ще хотів за містом пригостити викупане панство, навіть настиг задніх добрим густим стрілом на льоту з мушкетів, та, на жаль, Богун помітив, не дозволив.

— Не в'язатися за містом! — наказав.

І рахівці вчасно відступили. До Вінниці наближався сам пан польний гетьман Калиновський з усім своїм

військом, з численними гарматами. Вишикувані до бою, насторожено підступали ворожі полки до монастиря, дивуючись Богуновій вигадливості. Сліпучим блиском вигравала проти сонця, немов самоцвітами переливалася, одягнена в льодовий панцер монастирська твердиня. Кругом заворожена тиша. Наче зникли козаки під землю. Горіло місто, залишаючи ворогові, замість хат, попелища. Калиновський розгорнув полки на штурм. Жовніри, ковзаючи, підпирались мушкетами і списами, лізли на схили неприступної гори. Обізвлася гарматним гуком висока дзвіниця, посилаючи панам козацьке привітання. Відкликнулися гармати на мурах. Один за одним рівно лунали влучні мушкетні залпи. На горі ставало гаряче. Там, де ворог добирався до валів, якимось чудом появлялось щоразу шість підряд уставлених гармат, і тісні купи штурмуючого жовнірства розлітались, потрошені на тріски. Сповзали величезні льодові лавини, змітаючи на своїй дорозі все живе. Жіноцтво казанами виливало на вали, на вражі голови, димучу живицю і смолу. Три рази йшли на штурм жовніри і кожного разу відходили побиті. Їх супроводжували глузливі вигуки і свист обложених.

— А що, взяли, пани-ляхи?

— Покупалися й загірлися! Добре спання буде!

Під вечір штурм затих. Розлючені пани, побачивши Богуна між козаками на валах, кричали.

— Гляди, щоб на тобі була ціла шкура, хлопське падло, бо на завтра ти нам на опудало згодишся!

— То, перепрошаю ясне панство, казала Настя, як удається! — глумливо відказував Богун.

Увесь наступний день минув у безперервних підступах і штурмах. Жіноцтво билось на валах рукопаш поруч з козаками. Богун не раз бачив, як його Оксана, та Оксана, що не могла дивитися на кров, заступала пораненого козака і, приклавшись до мушкета, гнівно посилала на ворога влучні кулі. Всі, хто вмів тримати зброю в руках, билися на валах. Голобля з Іциком стояли поруч. Давно відкинуто набік мушкети — вийшов порох. А з шаблі яке пуття? Тільки руками намагаєшся. Панство лізе, мов черва. І обидва велетні, побравши обіруч важкі жердяги, що підпирали гострокіл, молотили, мов ціпами, сягаючи по головах, по три-чотири клали заразом.

— Кабани! Скажені кабани! Почекайте, доберемося

до вас! — насадало люте панство. Там, де, здавалося, пани от-от стануть на валах, з'являвся обкурений мушкетним димом Богун. Всюдисущий, дивовижно спокійний серед зойків і криків бойових, неначе це була звичайна виграшка, а не кривавий штурм, нехтуючи небезпекою, він весело закликав:

— Зігрівайте! Зігрівайте, молодці, ляхів!

І тоді сила у козаків подвоювалася. Пани знову стрімголов летіли вниз, проклинаючи козацьку впертість. Польське військо зазнавало тяжких втрат. Калиновський лютівся. Ще вчора, сподіваючись легкої перемоги, він поспішив надіслати реляцію до Варшави: «Застомпілем позиції у Вінниці, яко в мейсцу способнейшем, а тен монстр хлопскі Богун, хвала пану богу, ест в наших реньках сьогодні злапани...» А тут, на тобі! Така ганьба! Відійти від Вінниці, не здобувши козацької цитаделі, — це не тільки справа гонору. Зривалася вся так давно і щасливо розпочата акція дальшого просування на Побужжя. Залишити Богуну у Вінниці — однаково, що ніж в спину вгородити. І Калиновський вирішив будь-що здобути монастир. Десять тисяч кращого на всю Європу війська — та щоб не взяти невеличкого козацького гнізда? Це була б ганьба на весь світ.

Штурми з кожним днем ставали частішими. По три, по п'ять разів на день відбивалися козаки. І кожен раз всі бачили Богуну незмінно на валах. Він кидався в найнебезпечніші місця. Кругом шаліла січа. Горіли монастирські будівлі. Розпачливо голосило жіноцтво, оплакуючи смерть своїх дітей, близьких і далеких родичів.

Від грому гармат дрижали монастирські мури, раз у раз загрожуючи поховати своїх захисників під руїнами уламків і каміння. Гарматні ядра шматували тісні ряди скупченого на валах козацтва. А Богун, рубаючи за десятьох, як і раніше, зневажав бундючне панство.

— Брешуть ляхи! Не буде по-панському... Бийте сміливіше, молодці!

І штурм, захлинаючись в кривавій січі, затихав. Збиті з валів купи коронного війська з ревом пораненого звіра — котрий раз уже! — котилися вниз, до річки. Так минали дні за днями. В монастирі дедалі ставало більше поранених і убитих. Почались пошесті. Дехто почав

докоряти і самому Богунові: «Калиновський дає вільний вихід козакам, чому не скористатися?»

Богун підтримував дух козацтва.

— До весни продержимось, а навесні поженемо панив-ляхів з України аж до Кракова, на пашу!

Але жарти тепер мало помагали. Поменшало козаків. Зменшувалась, значно зменшувалась козацька сила. Відлига почалася. Розтане на валах — тоді легше буде доступитися.

«Не здержимо ляхів силою,— думав Богун.— Треба якимось інакше діяти...»

Навіть Немира, на що вже загартований козак, і той скаржився.

— Міцно обложили нас ляхи! Немов мишей тримають в мишоловці... А від Глуха й досі щось не чути нічого, та й від гетьмана вістей ніяких. Що вони собі там думають?

— Ну, гетьману і без нас мороки є чимало,— розраджував Богун зневіреного сотника.— Проти Литви стій, і з московськими боярами трактуй, і з ханом приятеля удавай, і бога не гніви, і чорта не дражни... А от Глух, той міг би й поспішити.

— І мороз, немов на зло нам, пересівся,— бідкався Немира. — А розтане на валах — тоді нам хоч живцем закопуїся... Ляхи зловлять — не помилують.

— А то вже так! Тебе першого повісять за язик, щоб зайвого не плескав,— не втримався, покепкував за своїм звичаєм Богун з сотника.

Після того, споважнівши, провадив далі:

— Погано, що й казати. Сам знаєш. «Не той козак, що поборов, а той, що вивернувся...» Так і нам. Треба якимось вивернутися.

— Та воно-то так... А от як вивернутися? — Немира лише розвів руками. — Тут сам лисий дідько не придумає!

— Дідько не придумає, а ми мусимо придумати,— казав упевнено Богун. — Чи не піти б нам з тобою до ляхів...

— Овва?! А чого, чого нам до ляхів? Що ми там забули?—питав отетерілий Немира. Йому аж шапка зїхала набік і стало душно від такої думки. Чи не хильнув, бува, полковник з того лиха зайвої чарки?

— Забули поводити за ніс пана Калиновського,—

провадив далі Богун, всміхаючись на той переляк Немири. — Це нам трохи допоможе. Поводимо день-два, дамо відпочити козакам, а там день-два — й відіб'ємось. Дивись, і Глух наспіє, а може, й сам гетьман поспішить на відсіч, побачимо.

— Хіба що так! — Немирі відлягло від серця.

На другий день, на ранок, — облоги день десятий, — Калиновський знову ударив на монастир усім військом. З почорнілих від сонця валів стікали струмки талої води. Штурмові полки жовнірства та угорської піхоти люто вдиралися на вали. Билися рукопаш списами й шаблями. Безперервно гриміли польські гармати. Ворог влучав у монастир огнистими ядрами. Горіли всі будівлі. Падали в кривавій січі знеможені козаки. До бойових криків на валах домішувалися зойки і лемент жіноцтва. І от раптом серед цього кривавого божевілля на монастирських мурах благально затремтів козацький білий прапор.

— Га, свинячі рила! Піддаються! — радісно гукнув пан Калиновський.

Оглушливе козацьке «згода» начебто намагалося заглушити грім гармат і клекіт битви.

— Згода! Згода!

Через деякий час козацькі посланці — Немира і сотник Височан — стояли перед паном Калиновським і земно кланялися.

— Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане! Вислала нас до твоєї милості у повній згоді вся козацька рада. Не хочемо ми слухати Богуна. Не личить нам, козакам, вірним слугам Жечі Посполитої, боротися проти свого короля. Богун причарував нас диявольським наміслом... Адже ж і його пресвітлій милості вельможному панові гетьману відомо, що він характерник. Козацька рада благає ясновельможного пана укласти з козаками замирення. Які пакти на тому замиренні будуть укладені, на тому козацька рада буде свято чинити і пакти ці незаперечно виконувати...

— Га, харцизи, бидло, на коліна! — репетував Калиновський, неспроможний приховати свою радість.

Сотники покійно стали на коліна. Він так і знав: це козацьке бидло ніколи не буде мати між собою єдності. Так зловили Наливайка, убили Нечая, так буде і з Богунем, а потім і з Хмельницьким...

— Змилуйся, ясновельможний пане! — припадали до ніг сотники.

— Вас на палю треба всіх! — грізно тупотів ногами Калиновський. — Зараз же складайте зброю!

— Без замирення не можемо.. Змилуйся, ясновельможний пане гетьмане,— стояли на своєму вперті сотники.

— Ніколи, хай буде відомо панові гетьману, не слід доводити ворога до одчаю, бо в одчаї він завжди вдсятеро небезпечніший,— недбало вставив латиною пан воевода Ланцкоронський, що спостерігав усю цю сцену.

Калиновський спалахнув.

— З якого часу це пан воевода став таким милостивим? Чи не відтоді, як скупався в Богунівих ополонках?

Ланцкоронського пересмикнуло.

— О, якби пан гетьман виявив хоча б десяту частку тої рішучості під Корсунем, яку він виявляє зараз перед цими двома покірними сотниками... Слово гонору, ми думали б, що маємо свого Ганібала!

Можливо, якби Ланцкоронський не згадав про Корсунь, ця дрібна звичайна сутичка на цьому й вичерпалася б, а так — сварка загострилася.

— Корсунь? — розлючений Калиновський скочив, мов опечений. — Вашець молокосос, щоб судити про такі речі!

— Мої інтерцесії перед військом не менш важать, ніж заслуги пана гетьмана, — згорда кинув Ланцкоронський, переходячи з латини на звичайну мову.

... — Ваші інтерцесії були такої ваги, як фіга! — вереснув Калиновський, слиною між очі воеводі бризнувши. Ланцкоронський гидливо обтерся.

— Пану подібніш було б бути биком, ніж гетьманом!

— А тобі козячим пастухом!

Сварка між вельможними панамі розпікалась чимраз дужче. Покірні козацькі сотники стояли на колінах, тамуючи сміх, і лукаво переморгувалися.

— Ну як?— питав Богун своїх посланців. — Яка буде панська ласка до нас, «вірних слугів Жечі Посполитої»?

— Почекай, полковнику, нехай коліна розімнемо..

Бісові ляхи! Вони сваряться, а ти на колінах стій... Думаєш, це легко? Один бик, а другий козячий пастух... Сміха було з ними! — реготав Немира.

Поки сотники розповідали, як-то їх приймало панство та що з того вийшло, під козацькими валами зачувся звук сурми. Два польських посланці — молодий блискучий ротмістр пан Гулевич і підстолій брацлавський, поважний пан Ржевуський — з білим прапором, на конях, з сурмачем, викликали козацьких уповноважених на переговори. Гетьман Калиновський згоджувався на замирення.

— Ідіть знову вдвох з Височаном. Та поведіть мені ляхів якнайдовше, — наказував Богун Немирі.

— Морока, біс його бери! — бурчав Немира, сідаючи на коня, щоб їхати назустріч польським посланцям. — Мало отець ректор частував нас латиною, коли б не послизнутися перед вельможними панамі.

— А ми візьмім з собою Іцика, — порадив Височан. — Нехай забиває панам баки, то й нам веселіше буде.

Вінницький крамар Іцик, тепер простий козак Іцик, мало того, що вмів по-козацькому тримати шаблю, вславився ще й тим, що самого чорта в пеклі обкрутить і сам з пекла живим вискочить. Іцик не раз побував у Львові і в самій Варшаві, мав з ясновельможним панством різні гешефти і навіть, кажуть, самого князя Єрмію Вишневецького не раз залишав у дурнях. Іцик якраз скінчив свою роботу — переносив ядра до гармат — і вирішив поглянути, що робиться на монастирському дворі.

— Куди це ти, пане Іцику, зібрався? — окликнув його сотник Височан.

Іцик, угледівши обох сотників, розплився в шанобливій посмішці.

— Нудьгу, пане сотнику! Нема гешефту! Ясновельможній пані гусари поховалися... То хоч була розривка, було кому давати перцю, а тепер нема за кого й зачепитися.

— Бери коня, білий прапор та поїдеш з нами, — запропонував Височан.

— Овва! А то куди? Чи не в гості до тих панів, що там, кажуть, очікують за валами? Коли до них, то я зараз! — Справний Іцик миттю відчепив коня від тих, що стояли на дворіщі осідлані, перейняв з Немириних рук

прапор, і через кілька хвилин козацькі посланці вже спустилися з гори, назустріч польській стороні.

Молодий блискучий ротмістр пан Гулевич і брацлавський підстолій пан Ржевуський, обидва з різних причин були незадоволені війною з козаками. Пана ротмістра Гулевича чекала наречена вдома. Пан підстолій взагалі був не з войовничих панів. І через те вони обидва були раді закінчити якнайшвидше цю, нехай навіть блискучу, стратегему, щоб зараз же по змозі повернутися назад до своїх хатніх справ. Умови Калиновського тяжкі для козаків, але на це зважати не доводиться — на війні як на війні.

— Коли нам пощастить, тепер уже напевно, взяти цього невловимого, хоч і звитяжного в лицарській справі, а все ж харциза, Богуна, тоді Хмельницький лишиться, немов без рук. А вже за руками і голову мусить віддати,— міркував уголос пан Ржевуський.

— Головне — Богун. Живий чи мертвий, нам однаково! — нетерпляче казав пан Гулевич, поки козацькі посланці спустилися з гори. Здивований пан Ржевуський протер очі. Він ще здалеку пізнав козацького прапоросця.

— Що то за проява?! Як бога кохам, пане ротмістре, до нас їде це свиняче вуха, Лейбка-Іцик! Я йому ще винен двісті злотих!

— І я сто,— казав пан Гулевич, несамохить ховаючись за коня.

Така вже звичка була у пана, ховатися від своїх кредиторів. А Іцик, не знаючи й не відаючи того, якого він клопоту завдав панам, безпечно щось розповідав Немирі і розгонисто сміявся. Здоровий, непомірної сили, червоний, як каплун в козацькому жупані, при зброї — козак хоч куди! Посланці зближались. Помітивши нарешті своїх боржників, Іцик ще здала зняв шапку.

— Мое шанування панству! — гречно привітався.

Пани все ще стояли здивовані: в цьому статечному козакові з незалежним виглядом не було й сліду від колишньої крамарської покори. Пан Гулевич, бідний, як церковна миша, не мав гроша за душею, гоноровито спитав:

— Ти що тут, Іцику, поробляєш?

— Єстем козак війська козацького запорозького,— гордо мовив Іцик,

Пани красномовно переглянулись. «Він може нам згодитися», моргнув Гулевичу пан Ржевуський.

Козацькі посланці стали на переговори. В першому пункті замирення Калиновський вимагав від козаків видати йому негайно Богуна.

Козаки повинні, теж негайно, передати всі свої гармати, коней, захоплені на Бугу польські корогви. Тоді козакам буде дозволено покинути обложений монастир.

Почався торг. Щоб затягнути час, Немира двічі возив Богунові польські пропозиції. Козацтво згоджувалося віддати коней, всю худобу, гармати обіцяло залишити при виході з міста...

— А Богун недавно десь зник, і ми самі його шукаємо. Появиться, тоді буде про нього мова,— це все, що могли сказати польській стороні козацькі посланці.

Пан Ржевуський від полудня заморився вже.

— До дябла! Легше ціпом махати, аніж з цим проклятим бидлом трактувати!

Він сердився, кричав, погрожував. Уже й вечір настав, заступала ніч, а до замирення все ще справа не схилялася.

— Нехай завтра поговоримо гарматами,— востанне пригрозив Немирі пан Ржевуський.

Час було роз'їжджатися. Сідаючи на коня, він ще раз пригадав, що слід було б віддати Іцикові двісті злотих. «А що, якби з Іциком гешефт зробити?— блиснула принадна думка.— Він, псявіра, батька рідного продасть за гроші...»

Іцик, немовби навмисно, стояв осторонь, тримаючи у повіді коней. Козацькі сотники не дивляться сюди. Пан Гулевич все ще намагається втовкмачити, яка б то була користь їм, nobілітованим шляхтичам, коли б вони повелися трошки згодливіше і вночі зв'язали Богуна. Пан Ржевуський під'їхав до Іцика.

— Що пан козак думає? — спитав жартома.

— А що козак може думати, прошу ласкавого пана?— посміхнувся Іцик.— Думаю про хліб козацький...

— І про гроші теж не забуваєш?— співчутливо підморгнув Ржевуський.

— Думаю й про гроші,— не перечив Іцик. — Та не знаю, як їх позбирати. Ласкавому пану поборгував двісті злотих, пану ротмістру Гулевичу — сто злотих, пану хорунжому Роґальському — триста злотих, всім панам

потрошки порозпозичав, а сам — на хліб козацький перейшов...

— І яку з того вигоду маєш?— цікавився пан Ржевський.

— Яка може бути у козаків вигода,— дивувався Іцик. — У козаків так: сьогодні живий — вигода, завтра вскочив пану в руки і повісили — шкода.

— Правду кажеш!— задоволено сміявся пан Ржевський. — Зловимо — повісимо. Не твоя це справа — вояцька шабля!

— А що ж мені робити, коли ясні пани не дають бідному купцеві торгувати?— скаржився на свою долю Іцик.

— Хочеш заробити?— раптом таємничим голосом спитав Ржевський.

— А чому б мені не заробити, коли на те ласка яснішого пана?— Іцик навіть знизав плечима. Таке чудне запитання, хіба є на світі чоловік, що не хотів би заробити?

Пан Ржевський озирнувся.

— Слухай сюди... — І прошепотів на вухо Іцику два слова. Якби в ту мить нагодився хто сторонній, він не позаздрив би Ржевському. Та шалена ненависть, що нею враз спалахнули Іцикові очі, ладна була спопелити все, що пахне паном.

— Гроші зараз?

— Буде крам, будуть і гроші,— спробував крутнути пан Ржевський.

— Без грошей не буде краму. Гроші наперед,— рішуче заперечив Іцик.

— Ну, ну, не будемо сваритися,— полагіднішав відразу пан Ржевський. — Гроші вночі будуть. Виходь у яр, що над Бугом..

Посланці роз'їхались. Переговори відкладалися на завтра.

А в монастирі тимчасом відбувалися важливі стратегічні зміни. Захищати всі три лінії окопів і валів, як то було в перші дні облоги, тепер, при зменшеній кількості людей, не вистачало сили. Богун вночі зруйнував передню лінію, краще уфортифікував останні дві, зміцнився на нових становищах і таким чином приготувався до затяжної облоги. На другий день козацькі посланці вже вимагали відвести коронне військо за милю від міста. Калиновський шаленів з досади.

— Клятий харциз, знову випорснув з-під рук!

Доведеться знову штурмувати монастир. А цього пан Калиновський тепер найбільше боявся. Переговори вкрай розхолодили і той невеличкий запал жовпірства, що весь час підігрівався близьким закінченням облоги. Військо втратило охоту до війни. Гусари ремствували на важку службу. Угорська піхота, голодуючи в спаленому місті, зовсім відмовлялася битись. Падали голодні, давно не розсідлувані коні. Щодня підупадала дисципліна. Пани офіцери при челяді без сорому уживали свого гетьмана «старим жлобом».

— До холери ясної! — не тямився Калиновський. — Така чудова стратегема — вже і військо було так розставлене, що тільки вийдуть козаки, обскочити їх у місті, і на тобі — за дві ночі все зірвалося. Проклята козацька лисиця перехитрувала!

Облога затягувалася на невизначений час. Перший штурм після замирення козаки відбили зовсім легко. Гусари та угорська піхота, скуштувавши киплячої живиці, зразу ж відкотилися. На валах знову по-старому залунали глузливі козацькі дотепи.

— А що, пани, погубили штани, ще й угорські кабати!

— Не маєте як тепер до нас у гості заглядати!

Від спостережливого Богунового ока не сховалися ці очевидні зміни в настрої і діях ворога. Стало ясно: ворог стратив свій вояцький дух. Тепер головне — розбити спокій, тримати в постійному напруженні, і обезволене коронне військо почне само собою розвалюватися. Богун вирішив змінити свою тактику: не давати Калиновському слокою ні вдень, ні вночі.

— Немиро, добери-но мені сотню добрих молодців. Поїдемо вночі в гості до ляхів,— наказав Немирі спорядити вилазку.

Це була важка робота. Охочих зголосилося трохи не все козацтво. Немира довго бідкався, вмовляв, наказував, поки добрав сотню-півтораєста козаків.

— А я що, в свого бога безштанько?— питав Іцик, грізно наступаючи на сотника, самовільно приєднуючись до вибраної сотні. Немира лише безнадійно махнув рукою.

— Вам і чорт ладу не дасть!

Тихо, зміястою лінією, висковзнула сотня з окутаного темрявою монастиря. Уже близько північ. Скоро і місяць вигляне. Нечутно ступають козацькі коні, спускаючись униз до Бугу. Поприпадали до коней козаки. Не розібрати польським вартовим: чи це ворог підкрадається, чи це заблукана худоба, вигнана з монастиря. Припавши до шиї свого коня, пильно вдивляючись в темряву ночі, вів Богун свою добірну сотню козаків. Тихо хлюпотіла тала вода під копитами коней. Весна, ще тиждень-два ласкаве сонце обігріє землю, і прокинеться вона в зелених пишних шатах...

«Орачі підуть у поле», чомусь думає Богун. Чи не тому, що він чує поклик землі? Скільки років, як він не сходить з коня, і все ж щовесни йому хочеться покласти шаблю, вийти в поле і взятися за рало, взятися на своїм полі, на вольній козацькій землі без ляха-пана...

— Стій! Пароль! — заступив дорогу голос з темряви.

— Замовчи, дурню! Хочеш мати вуха обрізані? — погрозово відповів по-польськи Богун.

Жовнір заспокоївся. Так міг відповідати лише справжній пан. По хвилині занадто довірлива сторожа впала під козацькими шаблями, не встигнувши промовити ні звука. Сотня спустилася до Бугу, вийшла на лід і незабаром під прикриттям туману без перешкод перехопилася на протилежний берег під самим польським табором.

— Хто йде? Стій! Пароль! — почувлися знову стривожені оклики.

— Ого, та їх тут до біса! Глух іде до Богуна! — захвало покликнув Богун, і в тій хвилі вся козацька сотня блискавично налетіла на сполоханий шляхетський табір.

— Глух іде! Полк Глуха! — кричали заспані налякані жовніри.

Угорська піхота зразу ж кинулася врозтіч. Безладна стрілянина в темряві не завдавала шкоди козакам.

— Не шкодуйте шабель, молодці! — Богун рубав з насолодою, аж іскри сипались.

Вплив з-за хмари місяць. Оглянув поле бойовища і зрадливо поплив над сполоханим польським табором. Оглянулись пани — мало козаків! — щось не схоже на полк Глуха, пізнали ворога по шаблі, панцер знакомитий засвітив при місяці, — і догадалися.

— Богун! Богун! Утікає! Ловіть його, харциза!

— Зловиш कुцого за хвіст! За мною, молодці! — по-

вернув Богун коня, а за ним і вся козацька сотня повернула до мурів монастиря.

Навперейми льодом мчали вже гусари пана ротмістра Гулевича. Зловити Богуну, як зайця, на льоду—така нагода не щодня трапляється. І пан Гулевич гнав свого коня щосили. За ним не відставали брацлавський підстолій пан Ржевуський і хорунжий пан Рогальський. До ста чортів, вони теж не з глини зліплені і можуть при такій нагоді показати себе не згірш пана ротмістра.

— Стій, лайдак! Стій, харциз! — Пани летіли бік у бік, навзаводи з вітром, перетинаючи дорогу Богунові.

— Забирай ліворуч, молодці! Ліворуч! — крикнув Богун, остерігаючи своїх козаків від ополонок.

І в тій хвилі пани побачили, як спіткнувся під ним кінь. Крик близької перемоги вихопився разом з грудей всіх трьох панів.

— Ага, попався, bestія! — першим доскочив до Богуну і ударив держакон корогви пан Рогальський.

Богун вирівняв коня, скочив убік — і знову нещасливо: кінь осів на задні ноги. Тріснула під вагою коня й вершника тонка, підмита талою водою крига. І не встиг Богун оглянутись, лише вода за ним зашуміла — опинився разом з конем в прорубаній ополонці.

— Ага, харциз! Догодив нарешті сам собі! — пани з обережності відскочили, пам'ятаючи своє недавнє тут купання. Пущений на волю кінь — йому до цього не звикати — миттю виринув, напружився, і легко з дивовижною спритністю вибрався на твердий лід, несучи на спині свого вершника.

— Спасибі, конику! — Богун кинувся ліворуч, навздогін за козаками, але тут відразу налетіли й обскочили його кругом — цілий рій гусарів. Два з них, одчайдушні, скочили на плечі: Богун лише обтрусився, і гусари обсіпались, наче груші.

— Держись, полковнику! — два козаки, Іцик і Голобля, в одній миті повернули своїх коней.

— Держись, батьку! — налетіли разом.

— Га, псявіро! — зрадив пан Рогальський, упізнавши Іцика. — Ти справді вбрався в хлопську шкуру?! Зараз я віддам тобі свій борг...

— За паном триста злотих! — попередив Іцик, пускаючи свого коня на пана хорунжого.

— Бери, юдо! — замахнувся списом пан Рогальський.

— Давай, пане! — свиснула козацька шабля, і пан хорунжий мішком зсунувся з коня на лід. На Іцика вже налітав пан Гулевич.

— Стій, псявіро! Поторгуємось!

— Беру пана за сто злотих! — відказав зухвало Іцик.

Міцно стали вороги. Креснули вогню з своїх шабель, раз-два, і відлетіла розтрошена панська шабля, а пан ротмістр відкотився слідом за Рогальським. Пан Ржевуський, бачачи свою біду, дременує навтікача.

— Постій, пане! Ти ж хотів купити в мене Богуна! — припустився за ним Іцик, але навчений гірким досвідом мудрий пан підстолій не став легковажити своїм життям. Богун з Голоблею тимчасом вправлялись з гусарами. Гаяться на річці далі небезпечно. На поміч погромленим гусарам поспішав новий загін.

— Додому, молодці!

І козацькі коні стрілами понесли своїх вершників.

На другий день вранці, ніби нічого й не сталося, пани побачили Богуна здоровим і веселим з козаками на валах.

— А що, сподобалась наша лазня? — глузували задоволені пани.

— Дякую, панове! — сміючись, відповідав Богун. — Лазня непогана! Де ж то бачено, щоб у поганій лазні купалися такі пани, як пан воєвода Ланцкоронський?

— Га, розбійнику, чекай! От візьмемо твою вовчу нору, ще не так тебе скупаємо!

Польські погрози і козацькі жарти жваво перелітали з одного табору в другий. А щоб гірше дошкулити козакам, гусари вивели і поставили перед валами вночі зловленого бранця. Закопали два стовпи.

— Подивіться! Отак вам усім, собакам, буде! — кричав пан Ржевуський, розлючений з нічної козацької виправи.

— Прощайте, люди добрі! Прощайте! — голосно прощався з козаками бранець. — Повісять мене, вражі ляхи, ні за нюх табаки. І коники мої каренькі в Комарові залишилися.

Богун, що пильно дослухався до вигуків бідолахи козака, раптом радісно гукнув:

— Поміч іде!

— Яка поміч? Звідки? — дивуючись, озирався навкруги Немира.

— Хіба не чуеш, бранець знак нам подає. Каренські коники — масть Глуха. Глух у Комарові, а може, вже й під Вінницею.

— Гей, гей, поміч іде! — несподівано озвався з монастирської дзвіниці вартовий. — Цілий полк іде... Аж два!

— Поміч! Поміч! — потужною луною на тисячі голосів прокотилось на валах. Незабаром з боку старого міста, у полі, почувлися часті постріли. Обложені богунці з радісним тюканням і свистом дивилися, як злякана пострілами панська челядь почала втікати від возів і коней, залишаючи обоз напризволяще. Заметушилися гусари. Підштовхнули до шибениці бранця, підсмикнули...

— Пилявчики! Ваше діло на Вислі зависло! — виряджали їх козацькі кулі.

Богун уже сидів на коні і лагодився виводити з монастиря свої кінні сотні.

Х

Полки Калиновського спішно відходили на Бар, рятуючись від розгрому. З Бару — на Ямпіль, на Кам'янець. А з Кам'янця далі — на північний захід — на Сокаль. Там стояв з добірним військом сам король, Ян-Казімір. Туди стягувалося проголошене королем посполите рушення. Сокаль — єдиний порятунок. Відріжуть відступ козаки — тоді кінець. Буде другий Корсунь, новою ганьбою вкриється посвіта голова старого Калиновського... За ним по п'ятах настигали козаки. Коли б це хтось інший, не Богун — можна було б не боятися. А з Богуном короткі жарти. Залишивши у Вінниці невеличку залогу, Богун з об'єднаними полками козацького війська під проводом полковника Демка Лісовця, поспішив за Калиновським. Тепер усе залежало від того... у кого довші ноги. Весняна розтань заболотила шляхи, попусувала переправи. Калиновський звивався вужем. Богун робив неймовірне — старі досвідчені козаки не пам'ятали таких блискавичних маршів. Він ловив ляхів на Жванчику, на переправі. Бив їх на річці Чечлаві. Брав у полон на Сереті. Топив на Стрині. І все ж Калиновський довів Богунові: козаки вміють ловити, але й поляки вміють утікати. Переполовинені, голодні, знесилені вкрай полки Калиновського прорвалися до Сокаля і прилучилися до свого короля. Богун повернув під Зба-

раж, до Хмельницького. Переможець Збаража отаборився в своїх колишніх шанцах. Спустошені війною збараські околиці давалися взнаки. Численні козацькі роз'їзди доходили до Тернополя, ходили по Поліссю й по Волині, здобуваючи фураж. Збараський табір був невідгідний з усіх поглядів.

А тимчасом польський табір під Сокалем день у день поповнювався свіжими відділами посполитого рушення, що йшло з усіх кінців великої Польщі. Радісно зустрів козацький гетьман Богуна.

— Здоров, Івасю!—покинув ти мене, старого... за лядськими круками ганяєшся. Бачив, скільки під Сокалем тої галичі збирається? То все на нашу голову! Але ми їм випишемо право... Будуть ляхи пам'ятати наші пакти, поки стане Польщі! — Гетьман був у великому збудженні. Видно було, що він намислив якийсь план, і поява Богуна тут, в цьому плані, мала вирішальне значення.

— Будуть вони в мене і в Сокалі жерти мишей, як жерли в Збаражі! — погрожував Хмельницький.

Богун нічого не розпитував. З того, що він бачив в околицях Сокаля, і з того, що робили послані в усіх напрямках численні козацькі роз'їзди, йому неважко було розгадати намір гетьмана. Скутий у Сокалі польський табір із спустошеними околицями не зможе довго продержатися. Почнеться голод, будуть пошесті, підуть нелади у війську й між панами... «Гетьман знав, що робив!»

— Шкода мені Разі,— скаржився Хмельницький,— думаю полковником його поставити... Пішов, молодці за Доном сучили. І хан мій забарився, щось не йде.

— В Паволочі, кажуть, хан засів,— байдуже сповіщав Богун. Він не любив цього «спільника на готове».

— Так і не дали нам ляхи, Івасю, твоє весілля одгуляти,— казав співчутливо гетьман, волюючи перейти до іншої розмови. — Вийшло так, як у тій пісні: «Рости, рости, дівчинонько, на другу весну».

— Нам ляхи не дали, то на тебе ми їм дали,— спробував Богун віджартуватися. Він усе ще не міг спокійно згадувати про своє весілля. Жаль за сином, за Оксаною невігойно ятрив серце.

— Дали і ще дамо! А тимчасом згадаємо здоров'я молоді... Гей, джуро! Принеси нам що-небудь! — Хмельницький заходився частувати Богуна.

Минали тижні. А ворожі табори весь час стояли бездіяльні. Король Ян-Казімір продовжував стягувати посполите рушення: уже близько двохсот тисяч війська раховано в польському таборі, а ще й кінця не видно тому здвигові; ще продовжували надходити збройними полками нові й нові воеводства. Вся велика Польща виходила на бій з козаками.

Прибувала й козацька сила: в усіх кінцях України, на правому і лівому берегах Дніпра безупинно формувалися полки козацькі. Вставало селянство, озброєне хто вилами, хто косами, а хто й так, самим кием та завзяттям. Сам преосвящений митрополит Іосаф від грецького патріарха прибув благословити воїнство козацьке.

Богун нудився. Хмельницький не пускав його від себе. На всі Богунові умовляння дозволити йому «вийти в поле» гетьман мав одну незмінну відповідь.

— Не можна. Досить, що в мене Нечая нема. А ти хочеш, щоб я й Богуну позбувся?

Хитрує гетьман. Став на диво обережний. Слова зайвого не витягнеш. Гінців таємних розсилає. Послів якихось ночами приймає. Якусь таємну гру затіюв, — кому вона здалася, коли тут ляхів скоріш треба кінчати. Так нишком ремствував Богун на гетьмана.

Проте мусив коритися. Щоб хоч трохи скоротити нудний час, він, за звичкою, цілими днями муштрував свої сотні. Коли ж муштра набридала, виїздив за табір, у гайок, пускав коня пустопаш, а сам лягав на привіллї, просто неба горілиць і думав про Оксану. Линув думками до Вінниці. Заплющував очі і бачив сина — таке чорнявеньке, втішно насуплене хлоп'я запально наскакує на батька: «Я козак чи не козак?»

«Козак, козак», голосно марив Богун. З'являлася поруч опромінена своїм щастям Оксана. Срібно видзвонював її сміх. І раптом все змінилося: сумна-сумна Оксана клала йому на плечі руки... Богун здригався, розплющував очі — і видіння пропадало... Так було не раз.

Стояв червень місяць. У глибині небесної блакиті зрідка пропливали поодинокі кучеряві хмарки. Гаряче сонце втомлено спускалося на захід. Покинувши набридлу за цілий день муштру, Богун повільно їхав полем. Золотилася земля, пахтіла весняними травами. Буйні трави і запашні квіти ховали сліди минулих позаторішніх боїв. Ніхто б не сказав, що на цьому лагідному полі стільки

пролилось людської крові. Лише кінь, учувши попереду порослий травами кістяк, повагом обійде — і все. Життя бере своє. Богун дав коневі волю. Слухав, як довкола на всі лади щибетало птаство, а в голові різні думки роїлися... «Не добрати, що діється з гетьманом? Обважнів він. Дух не той. Усе вагається. Від полковників ховається. Все на самоті щось обмірковує. А ляхи тимчасом сили набираються. Ой, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Так і цілу кампанію можна втратити. Полки за полем нудяться. Збирається в купи селянство: на власний розсуд, самочинно, хліб козацький виправляють. І козаки деякі, кому не сидиться, туди ж до них пристають. Може, й Іцика туди біда скортіла? Був козак — і зник, немов у воду. Не такої він душі... А все ж!»

Сторожке Богунове вухо здалеку вловило кінський тупіт. Став і кінь, запряв вухами. Богун підвівся на стременах, оглядівся: вдалині з-за горба вискочив, десятка з півтора, роз'їзд козацький. За всіма ознаками це були козаки Кропивенського полку, полковника Джеджалія.

— Чи не ляха підчепили, молодці?

У козака на передньому коні впоперек сідла лежала зв'язана людина. Помітивши в полі вершника, два козаки проскочили вперед назустріч — вони, видимо, пізнали Богуна, бо зараз же дали знак іти сюди цілим роз'їздом.

— Так і є, що лях!

Зацікавившись, Богун підстрожив коня на зближення. Мундир гусарського ротмістра на зв'язаному бранцеві не викликав ніяких сумнівів: кропивенці здобули неабиякого язика.

— Бог на поміч, молодці! Де це ви вловили таку птицю?

— Тут цілий кабан, пане полковнику, — хвалилися кропивенці, раді заслужити собі похвали з уст самого Богуна.

— Бісів лях кусався. То ми його зв'язали і рота кропивою заткнули, хай нашого, козацького, зілля понюхає...

— А не задушився?

— Нічогісінько йому! Хропе!

Почувши про себе мову, бранець щосили забився на сідлі.

— Розв'яжіть його, — звелів Богун.

Козаки миттю кинулися виконувати наказ полковника: розв'язали ремінці, вийняли з рота цілий куц пеку-

чої кропиви, звільнили руки й ноги, зсадили на землю, і перед козаками став, прокашлюючись і розминаючи дужі плечі, козак Іцик.

— Що за мара?! — здивований Богун оступився.

— Це я, пане полковнику, Іцик,— посміхався польський ротмістр, поправляючи на собі місцями подертий у такій важкій дорозі свій мундир. Плащ і шолом з гордим струсевим пером, палаш і чоботи з срібними острогами, коня — те все вже поділили проміж себе козаки.

— Де ти такий взявся? — допитував Богун, ледве вірячи собі, що перед ним стоїть справжній Іцик. Здивовані козаки розводили руками, мовчки й боязко позираючи на свого бранця: «Чи не перевертень, бува, цей лях? На Богуна ману напускає...» Котрі досвідчені, про всяк випадок тримали в лівій руці шаблю: перевертня інакше не візьмеш, як з лівої руки.

— Посидів я в таборі тиждень, другий,— розповідав про свою пригоду Іцик,— така мене нудьга взяла, що хоч живим на небо лізь. Пан гетьман, думаю собі я, може бути гетьманом. Пан полковник — полковником. Вони бачили багато чого на світі... Поки вони сидять, не б'ють ляхів, то чому б мені не побачити польського круля? І вибрався я вночі на Сокаль... Був у Сокалі. Відвідав своїх деяких купців і круля бачив...

— Як?

— Отак, як ми тут стоїмо, пане полковнику. Отак, як я тепер стою — стояв я між панством. А так — проходили сам король з коронним гетьманом Потоцьким, князь Ярма Вишневецький і посланці від кримського хана...

— Посланці від хана?

— Еге ж, посланці від хана,— промовив далі Іцик.— Король навіть, так мені казали, вже умову склав. Віддав ханові все Запорожжя, а хан йому присягнув лише удавати, що б'ється, а то й зовсім не ставати до бою з ляхами.

— Он як!

Богун захвилювався. Зрада кримського хана докорінно змінювала становище всього козацького війська. Невже зрадив хан? Кривоприсяжний пес! Хоче в мутній воді половити рибки. Знову чамбули татарські розбіжаться по всій Україні й гірше ляха будуть нищити людей, палити й руйнувати беззахисний край... Скоріш до гетьмана. Нехай радить, коли можна щось зарадити. Скільки

разів йому було казано не мати спілки з ханом? А він все не кається. Ех, не гаразд чинить гетьман! Не гаразд! Богун повернув коня до табору.

— Пустіть мені цього ляха, молодці!

Кропивенці пустили «ляха», не перечили, але коня і всього іншого віддати не змогли.

— Чи то мені все їхати, можна й пішки,— миролюбно розсудив цим разом Іцик і, все ще розминаючи набряклі від ремінців руки й ноги, охоче вирушив за Богоном до гетьмана.

У гетьманському наметі стояла поважна тиша. Півколом біля гетьмана сиділи скликані полковники —Гладкий, Джеджалій, Пушкаренко, Криса і багато інших — військова генеральна рада. Мляво розтягуючи слова, говорив генеральний писар Виговський:

— Розуміючи, же в нас заноситься на велику справу повалення цілої Польщі, його ханська милість робить з того собі зручний претекст, воліючи вагатися, аби зберегти ту рівновагу поміж нами і Річчю Посполитою, яка на протязі всієї нашої історії завше оберталася його ханській милості на велику користь...

Вузенькі татарські очі полковника Джеджалія спалахнули гнівом.

— Що тут довго говорити! Зраджує нас хан!

— Не зраджує, а давно вже зрадив,— різко поправив Богун, вступаючи до намету разом з Іциком.

Хмельницький обернувся, нахмуривши брови, але, побачивши Богуну, відразу пом'якшав.

— Я вже хотів цілий полк по тебе засилати. Кого це ти привів з собою? — питав здивовано, видивляючись на Іцика.

— Козак Вінницького полку, пане гетьмане. Спитай його. Він був у Сокалі і на власні очі бачив послів хана. Його ханська милість запродав нас ляхам на гурт, мов баранів, і за тее виторгував у короля собі наші запорозькі землі,— пристрасно, на докір гетьману, вогнем пашіла Богунова мова.

Нестерпною задухою повіяло в наметі. Всі на мить осіли, ніби перед невідворотним ударом. Один козацький гетьман не схитнувся: сидів, неначе в землю вріс, спокійно, нерухомо, міцно, мов Атлант, несучи на собі весь тягар майбутніх небезпек.

— Підійди сюди, козаче,— голос гетьмана був рівний, як завжди.

Іцик безбоязно підступився ближче.

— Розкажи нам, що ти бачив і чув у Сокалі?

— Те, що пан полковник каже, пане гетьмане. Чув я ще,— розповідав далі Іцик,— мурза Нечах радив ляхам сидіти в Сокалі, і ляхи були його послухали, а як приїхали посли ханські, він і посміявся перед ними: «Не годяться ляхи воювати з козаками, бо всі вони страхополохи, а місце їм під Сокалем тісне й незручне, нехай хан скоріше нападає...» Посли те панам довели, і пани того мурзу взяли до Варшави, а самі врядили усім військом вийти з-під Сокаля на зручніше місце.

— Шкода, то був наш мурза,— пожалкував за мурзою гетьман. — А ще що?

— Корець вівса у ляхів двадцять злотих, а був два. Хліба, паляниці білої й за сто злотих не найти. Біда кругом страшна...

Іцик не встиг доповісти всього гетьманові. До намету вскочив закурений дорожнім пилом сотник.

— Пане гетьмане, ляхи рушили всім військом з-під Сокаля на Україну. Трьома відділами йдуть...

Сотник готувався розповісти, куди саме рушило королівське військо, а в наметі перед гетьманом уже схилився другий гінець, мурза татарський.

— Великий володар Криму, пан і господар ордкайсацьких та буджацьких, милостивий і могутній хан Іслам-Гірей, виконавець волі пресвітлого Аллаха, нехай по всій землі славиться його ім'я, посилає вельможному пану гетьману з дороги своє братерське привітання...

— Дякую його ханській величності. Як здоров'я мого брата великого хана?

— Великий хан здоровий, нехай множаться діла його і слава на багато довгих літ, і питає про здоров'я вельможного пана гетьмана.

— Слава богу!

— Великому Аллахові слава! Ще до того, як простелеться ніч, великий хан буде радий поєднатися з тобою.

— Пес! Шалений пес! — нишком вилаявся по-татарському Джеджалій.

Гетьман грізно повів оком.

— Ми раді привітати його ханську величність, як нашого вірного спільника.

Мурза неспокійно шарив своїми маленькими татарськими очима по обличчях, намагаючись пізнати, знають вони, чи не знають, що намислив хан? — але всі обличчя були стримані, суворі, непроникні.

В козацькому таборі по знаку гетьмана сурмили зустріч ханові. Богун горів: він уявляв собі порізнене на відділи, розтягнене в дорозі польське військо. Ударити кіннотою... Загнати у волинські болота між Сокалем і Берестечком...

— Поїдемо зустрічати хана, — наказував гетьман. — Годилося б ударити на ляхів, але хан зараз болячка більша, ніж ляхи.

І Богун, як і завжди, звіряючись на гетьмана, мовчки скорився. Наглядати за рухом польського війська був посланий полковник Криса.

Звиваючись між волинськими лісами, низинами і багами, повільно котить свої тихі води річка Стир. Під Берестечком Стир виходить на велику рівнину, приймає до себе хоч і меншу, але більш обсажену болотами річку Пляшову, а між ними на широкому просторі рівнини поросли молодий ліс і незаймані зелені луги. Сюди саме й поспішали обидві ворожі сили. Король випередив козацького гетьмана. Королівське військо на день раніше перейшло на правий берег Стиру. Розташувалося на вигідних позиціях і приготувалося до бою з козаками.

Був ранок. Напоені перлистою рососою, двигтіли, переливалися проти сонця барвистозелені простори. Парувала земля. Синім серпанком загорталася далечінь. Кругом було мирно й тихо, лише вгорі кружляли шуліки, давали знати про себе зловісним криком. Шуліки чули кров.

Козацьке військо підходило до річки Пляшової. Хмельницький в супроводі татарського хана, оточений генеральною старшиною, з невеличкого горба спостерігав, як рухались, ховаючись у далечіні, численні козацькі полки. Похмуро виглядав сьогодні гетьман. Невеселі справи. Татарський хан Іслам-Гірей стриже лукавими очима, не спускає з ока свого козацького спільника, лестощами намагається прикрити свою чорну душу. Продав, пес, козаків. Порушив обіцяну дружбу. Коли б хоч не ударив в спину? Думалося в дорозі заскочити королівські відділи, погромити поодинокі — хан своїм приїз-

дом перешкодив, а до того ще знайшовся якийсь свій козацький юда, попередив короля — невдача за невдачею!

Богун співчутливо позирив на хмурого, згорбленого гетьмана, що дуже постарів за ці дні.

«Даремно так хвилюється Богдан,— думав Богун. — Бити ляхів ми завжди зуміємо. І на татар, коли доведеться, ударимо. Не така вже наша справа безнадійна. Були грізніші часи...»

Козацькі полки проходили, перешиковувались, і на очах у королівського війська, на широкій рівнині, займали свої позиції, упираючись правим крилом в багністі береги річки Пляшової. На лівому крилі півмісяцем пішли татари. Немов дві громових тучі, ставали одна проти одної ворожі сили. Хмельницький переїхав ближче до передової лінії. Пильно і довго, приставляючи раз у раз до очей підзорну трубу, вдивлявся у далечінь, туди, де, чорніло, обіймаючи велетенськими крилами обрій, ненависне польське страховище, панство з усієї Польщі. Триста п'ятдесят тисяч оружного жовнірства вело панство за собою.

— На, подивись,— запропонував Богунові.

Богун підніс до очей підзорну трубу. Тепер на широкій рівнині виразно стало видно добре озброєну, вистроєну до бою, велетенську живу шахівницю. Кінні хоругви чергувалися з пішими відділами, захищали одне одного. У центрі, як завжди, стояли гармати. Перед гарматами—панцерні полки. На лівому крилі виднілися поповнені полки Каліновського і штандарти панцерних гусарів князя Єремії Вишневецького. На правому—поміж поляками стояла суміш найманих ландскнехтів—угорців, шведів, німців, з ними чергувалися полки литовські. Богун передав трубу.

— У лоб не можна бити, не проб'ємо.

— Почекаємо, подивимось.

Хмельницький дав наказ отаборитися. Втомлене швидким маршем козацьке військо окопувалося. Поляки мовчали. На переді, перед польськими окопами, гарцювали окремими купками татари. Вони шукали прикмети, що явила б ханові удачу в наступній битві. Татарський богатир, звіроподібний мурза, вихвалявся на коні перед окопами, глузуючи, показував панам свою силу. Ударило три постріли. І мурза звалився, упавши головою до татарських чамбулів.

— Погана прикмета!

— Не буде ханові удачі!

Татари відійшли на свої становища.

День минув для козаків спокійно. Надходила ніч. Козацький табір лагодився спочивати. Багряно горіло небо відблисками десятків тисяч розкладених на ніч вогнищ в обох таборах ворожих армій. З ворожой сторони доносилися невиразний гомін сотень тисяч голосів, чулося іржання коней, голосно перекликалася виставлена на ніч передова варта.

Богун стояв у роздумі біля свого намету. Клятий хан! Безчесний виродок! Зібрав своїх полохливих мурз і радиться, як йому вгородити ніж у спину козакам... Чи пощастить Богданові відвернути лиху долю? Уговорити хана не ламати козацької дружби? Бідна Україна! Нема у тебе друзів при лихій годині. Москва, народ одної віри православної, якби подала руку...

— Пане полковнику!— перетяв Богунові розмисли козак Голобля. — Там якийсь козак у нашій сотні, «до Богуна, каже, мені пильно треба», добивається...

— Веди його сюди!

«Може, який новий наказ від гетьмана?» подумав занепокоєно Богун, готуючись до найгіршого, що може бути в такому стані. Голобля не забарився. Він вів за собою зовсім молодого на вигляд козака. Богун ступив їм назустріч.

— Що скажеш, козаче?

— Мені треба полковника Богуна,— несміливо, ламаною мовою, озвався молодик.

Богуна не здивували ні ламана мова, ні тонкий, майже дитячий голос. Це міг бути дрібний шляхтич, а їх біля Виговського, як мух, крутиться.

— Я полковник Богун. Кажі, чого тобі треба?

— Маю до пана полковника таємно...

— Ходи сюди,— не став далі слухати Богун і повернув до свого намету.

Чи то від світла, чи від чого іншого, але юнак стояв з прижмуреними очима і мовчки, з якоюсь дивною для хлопця цікавістю, дивився Богунові в обличчя.

— Забув за чим післаний, чи що? — посміхнувся повеселілий Богун, несамохіть придивляючись до юнака. Той заперечливо похитав головою. Потім, немов у сні, зняв шапку. З-під шапки висипалася на плечі довга хви-

ляста коса, і тихий, ніжний, як шелест пелюсток чарівної квітки, голос проказав:

— Я уроджена Осолінська.

Богун хитнувся назад: «Так от він насправді той уявний образ невідомої шляхтянки! Що їй треба? Яка пристрасть, які почуття привели її сюди, у табір ворогів?»

Дивився на випещене шляхетне обличчя принадної краси, на якому відбивалася легка втома, на тонкі стрілочасті брови, зімкнуті наївно і суворо, на трошки скривлені уста, як у вередливої дитини, що не хоче віддати недозволеної іграшки, на зовучі карі очі... Точнісінько Оксана, коли вона якось раз прибралась козаком! Богун прокинувся від свого зачудовання.

— Що панну привело сюди?

Панна Броніслава глибоко зітхнула.

— Я давно тебе шукала, славетний лицарю. Привело мене сюди моє серце. Байдуже, чи буде воно стоптане тобою, чи зогрієш ти його своєю сміливістю і вогнем свого завзяття... Не криюся, є ще дещо, що мені хотілося б тобі сказати зараз, перше ніж почую власний присуд. Король дарує тебе гербом шляхецьким і титулом генерала свого найманого війська.

Богун здригнувся, наче наступив на вістря шаблі.

— А ще яку ласку обіцяє мені щедрий король?

— Обіцяє тобі становище брацлавського воєводи.

— Я хотів би мати титул графа!

— Сенат Жечі Посполитої за послуги твої ойчизні, за придушення і знищення козацької ребелії, нагороджує й затверджує за тобою титул графа...

— Годі! — м'яко перебив Богун. Він весь тремтів. — Королівська ласка до мене безмірна. Панна могла б зараз повернутися, понести королеві мою відповідь?

— Броніслава Осолінська пронесе її крізь смерть! — палко обіцяла панна.

Богун вдячно і шляхетно уклонився.

— Панні рано думати про смерть. А від мене його королівській милості і всім панам-ляхам два слова... Богун не продається!

Осолінська зблідла. Гнів ображеної панської зверхності і неприхована злоба ворога на мить блиснули в її очах.

— Прощай, мій лицарю,— глузливо посміхнулась, і в ту ж мить в наметі пролунав постріл.

— За образу короля і Жечи Посполитої!

В руці шляхтянки димів пістоль. Богун навіть не похитнувся. Схований під одежею нагрудник твердої дамаської сталі надійно захищав від куль. Холоднокровно підійшов до панни Осолінської, взяв з її тремтячої руки пістоль і стримано суворо мовив:

— Така вона вся ваша шляхецька Жеч Посполита. Спочатку обіцяє серце, а потім дає кулю.

На постріл збігались козаки. Шляхтянка стояла з широко відкритими очима і з жахом шепотіла.

— Серце... кулю... серце... кулю...

Першим на порозі намету став Голобля.

— Що трапилось, пане полковнику?

Богун заступив йому дорогу.

— Тут юнак грався пістолетом. Вистрілив... Лягайте спати.

В кутку намету билосся в смертельних конвульсіях напівпритомне тіло. Панна Броніслава Осолінська, таємний виконавець волі коронного канцлера, з остраху перед карою вжила отрути і тепер кінчала рахунки з життям.

Богун вийшов перевірити вахту. Було опівночі. З річок і боліт вставав туман. Кругом стояла заспокійлива тиша. Мирним сном спочивало натружене за день козацтво. Богун проїжджав повз скутий з возів рухомий бойовий таран, чотирикутник, прозваний козаками «вужакою», і несамохіть залюбувався.

— Побачимо, як-то польська шахівниця витримає нашого «вужаку»!

— Ой не той я хміль зелений — на тички не в'юся,

Нема славних козаченьків — з ляшками не б'ються!

— А де ж твої, Хмельниченьку, вороні коні?

— У гетьмана Потоцького стоять на припоні.

— А де ж твої, Хмельниченьку, кованиї вози?

— У містечку Берестечку заточені в лози!

(З народної пісні)

Розгром козаків був повний. Хан зрадив на початку битви. Оголене татарами ліве козацьке крило не витримало натиску королівських панцерних полків. Зрада полковника Криси відкрила ворогові центр. Козацький «вужака» під проводом полковника Гурського, споруджений для прориву польської шахівниці, розламався напівдорозі. Хмельницький, все ще сподіваючись перетягти хана на свій бік, погнався за татарами. Богун люто відбивав-

ся. Притиснутий з рештками козацького війська до багнистого берега річки Пляшової, він третій день витримував наступ у п'ять раз сильнішого ворога. Міцно б'ються козаки. Багато полягло хоробрих. Оточений Немира з трьома сотнями засів у болотах. Боронився цілий день. Сам князь Богун Радзівілл десять раз водив свої дружини, дарував життя і волю козакам, що піддадуться,— не помогло. Твердо до кінця стояли славні лицарі-богунці...

— Брешете, ляхи! Ваша воля нам колом стоїть у горлі. Помremo при своїй, при козацькій волі! — І полягли всі до єдиного, не осоромивши козацької честі. Знемагла козацька сила.

Знайшлися слабодухі, що готові були все віддати за життя. Знайшлися і такі, що ради панства проклятого, ласощів нещасних забули про козацьку честь і славу, слизняками поповзли під ноги королеві.

Богун не зважав на небезпеку. Почорнілий, закурений порохом димом, з глибоко запаленими очима і запеченою кров'ю на зачепленій кулею щоці, літав конем він з краю в край, розпалював лють знесилених нерівним боем козаків. І знову спалахнув козацький дух, нової сили набували козаки. Дивувався ворог: «По дві голови, чи що, мають ці прокляті хлопці...» Проте Богун розумів, що довго він не вдержить. Хмельницький не з'являвся. Видимо, зрадливий хан на угоду королеві полонив, повіз з собою козацького гетьмана. Тоді треба вивести полки козацькі, зберегти їх від загибелі. Вони знов розквітнуть, обростуть новою силою і знов підіймуться на славу боротьбу за рідний край... Брешуть ляхи! Не бачити панам України! Так думав Богун.

Увечері королівське військо тісним колом облягло кругом козацький табір. За річкою Пляшовою, про всяк випадок, стояв з дванадцятьма тисячами воевода Ланцкоронський. Багністі береги Пляшової такі, що там ні пішки пройти, ні конем проїхати. А козаки, хвалити бога, ще не вмюють літати. Про це пану воеводі добре відомо. Ланцкоронський почував себе безпечно. Над королівським військом пропливло, здіймаючись до зір, величне «Те деуп» *. Вельможне панство святкувало перемогу. Притих козацький табір, причаївся.

* Молитва — «Тебе, боже, хвалимо».

— Завтра обіцяю вам, панове, нарізати з Богуна чудових пасів!— нахвалявся перед своїми воєводами пан Потоцький.

Пролинула коротка літня ніч. Світало. Самовдоволено і гордо прозвучали на зорі перші королівські сурми.

— На штурм!— змахнув мечем спереду своїх гусарів князь Ярема і, охоплений бойовим шалом, першим налетів на вал козацький.

— Але, до всіх дяблув, що це?—скрикнув уражений.

Козацький табір був порожній. Вдалині сріблястою стрічкою звивалася між своїми неприступними берегами річка Пляшова. Останні натовпи «кияшників» поспішали зійти на дві греблі, перегачені упоперек річки. А де ж Богун? Він давно вже перейшов вигачену за ніч козацькими жупанами, сідлами, попонами, возами неприступну річку і вів тепер збережені полки в глиб рідного краю. Міцна і впевнена була Богунова думка:

— Брешуть ляхи! Не бачити панам України!

ХІ

Лютий мороз забивав дух. Проте все місто Переяслав від раннього ранку було повне людей. На широкому майдані перед церквою молодцюваті довбиші все ще били в казани, хоч народу — ніде голці впасти. Народ на площі, народ на вулицях, народ на верхах будівель. Бігали діти юрбами, дражнили чоловіка божого, старого козака Оникія:

— Гопки, діду, гопки!

— Буде вам гопки, сучі діти,— відпльовувався дід. — Нехай зараз вийде з церкви отой бородань, московський боярин. Він вам покаже... Канчуками, канчуками!

Вийшов з церкви лишно одягнений гетьман. Над головою бунчук, в руках самоцвітами горить важуча булава. За ним генеральна старшина в золотом тканих жупанах.

— Богун! Богун! Дивіться! — задивлялося жіноцтво на ясну і горду постать Богуна.

Московського посольства ще не видно. Не гоже їм з'являтися, нехай народ сам вирішить свою долю. Крикнув генеральний осавул, звелів мовчати. І замовкла площа, затаїла дух.

— Панове полковники, осавули, сотники, все військо козацьке запорозьке і всі православні люди!— гримів голос гетьмана на площі.— Всім вам відомо, як бог нас визволив з рук наших ворогів, що церкву божу переслідують і православну нашу віру викорінюють, щоб ім'я наше руське на нашій землі не згадувалося. Через те й зібрали ми сьогодні раду, явну для всього народу, щоб ви вибрали собі царя-государя, якого схочете... Перший цар — турецький. Другий — хан кримський. Третій — король польський. Четвертий — цар великої Русі, православний. Вибирайте. Цар турецький — басурман. Не наша віра. Всім вам відомо, як він мордує наших братів запорожців, коли попадаються до нього. Кримський хан — так само басурман. Зрадив хан нашу козацьку дружбу. Через нього багато крові нашої пролилося. Проте, як шанують нас пани польські, самі добре знаєте. А московський цар одної з нами віри православної. Він подав нам руку. Крім його милості, царя великої Русі, не знайдемо собі кращого господаря і пристановища собі кращого не знайдемо. Хто нам вірить, хай слухає, а хто ні — дорога вільна!

Здригнулася площа, укриваючись тисячами вільних голосів:

— Волимо під царя московського! Царя православного!

— Чи всі волите?

— Всі... Всі!

— Хай буде так! — проголосив гетьман, вклоняючись народові.

— Нехай наша дружба з великою Руссю буде тісна й нерозривна довіку!

— Довіку! — виголошував народ.

Богун стояв з гордо піднятою головою, немов утілена в граніт перемога. В очах його горів вогонь незламного молодецького завзяття, та ще рука злегка тремтіла на руків'ї коштовної шаблі.

1940

З М І С Т

	Стор.
Ольга. <i>Роман</i>	5
Чад. <i>Роман</i>	217
Частина перша	219
Частина друга	282
Частина третя	353
Іван Богун. <i>Історична повість</i>	405

ЯКОВ ДЕМЬЯНОВИЧ КАЧУРА

Избранные произведения

Том второй

Романы и повести

(На украинском языке)

*

Редактор *В. І. Мефедова*

Художник *О. П. Фаєрчук*

Художній редактор *К. К. Калусін*

Технічний редактор *О. П. Яхніс*

Коректори *Л. Г. Зіневич, О. А. Підвишинська*

*

БФ 02827. Здано на виробництво 5. XI. 1957 р.

Підписано до друку 9. IV. 1958 р.

Формат паперу 84×108₃₂. Папер. арк. 8,063.

Друк. арк. 26,445. Обліково-видавн. арк. 27,819.

Ціна 10 крб. 35 коп. Замовл. № 905. Тираж 10.000.

*

Надруковано з матриць Книжково-журнальної фабрики Голооввидаву Міністерства культури УРСР. Київ, Воровського, 24, в друкарні «Комуніст» Голооввидаву Міністерства культури УРСР. Харків, Пушкінська, 29. Зам. 56.

The 1650s

